

અર્પણ

‘ચલો દિલ્હી’ પોકારતાં, હિંદને આઝાદ કરીને દિલ્હીના
લાલ કિલ્લા પર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવા માટે કદમે કદમે, પોતાના
દેહ-પ્રાણ પાથરીને હિંદ-મુક્તિને રાહ ઉજાવલ બનાવનારા

આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોને

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	૫
પ્રકાશકનું નિવેદન	૮
૧. ભાગી છુટ	૧
૨. સ્વપ્નભંગ	૧૫
૩. અકળ અન્નયજ્ઞી	૩૧
૪. કડકો બોલો	૪૫
૫. સગાં દીકાં મેં શાહઆઝમનાં	૬૨
૬. 'આઝાદ હિંદ ઝોંઢાબાદ !'	૭૮
૭. શોણિતનો સાદ	૧૦૦
૮. મધરાતના મહેમાનો	૧૨૫
૯. સમારંભ-શેનો ?	૧૪૦
૧૦. કાવનરું	૧૫૬
૧૧. અતેકનો શિકાર-એક	૧૮૪
૧૨. દોસ્તીના દાવ !	૨૧૪
૧૩. ફરજનાં ધર્મણુ	૨૩૬
૧૪. 'જાપાનીએને ઘોખા દિવા...'	૨૫૨
૧૫. ચાલી નીકળ	૨૭૬

પ્રજાજગૃતિના પ્રાણધબ્ધકાર

આજથી પાંચેક વર્ષ પહેલાં પૂર્વ એશિયાની ધરતી ઉપર કામ-ચલાઉ આઝાદ હિંદ સરકારની રચના થઇ.

એ આઝાદ સરકારની ગેમાંચક પ્રવૃત્તિને મળેલ આવકાર અને લોકાદર હિંદનાં રાજકીય મંડળોમાં ધબ્ધાનો વિષય બની ગયાં.

એ પ્રતિષ્ઠા અને લોકાદર આઝાદ હિંદ ફોજની અદ્ભુત કામ-ગીરીને કારણે મળ્યાં.

એ આઝાદ હિંદ ફોજની રચના ગકચ અને સફળ બની પૂર્વ એશિયાની ૨૫ લાખની હિંદી પ્રજાને કારણે.

આઝાદ હિંદ સરકારનું સિદ્ધાન્ત દુધસમુ ખરીદ પૂર્વ એશિયાની હિંદી પ્રજાના સુરણપાત્રમાં જિયાયુ.

એવી પ્રજા ન મળી હોત તો સુભાષચાણુને ભાગ્યે જ સફળતા મળત.

એ પ્રજાજગૃતિના પ્રાણધબ્ધકારા હિંદી પ્રજાને કાને નહિ જોયા જ પડ્યા છે.

એ પ્રજા પરનશ હતી, પરમુચકમા હતી, સ્વાર્થી હતી, ગોપણ-ખેર હતી. એની વણિકવૃત્તિએ માનવતાના બીજા ગુણો ઢાંકી દીધા હતા.

એ જાગી, એના જીવનમાં સર્વતોમુખી ક્રાંતિના પડધમ વાગી રહ્યાં. પોતાના દૂર પડેલ વતનની આઝાદી ખાતર એણે બક્ષિદાનની હોડ માડી. આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ સામે એણે મોતની હરીફાઇ માડી. આઝાદ હિંદ ફોજની એ પ્રેરક અને પૂરક બની રહી.

એ ધરતી ઉપર પહેલવહેલી તૂટી અંગ્રેજ સરકારે કામ કામ વચ્ચે ડબી કરેલી દીવાલો.

એ ધરતીએ ટાળ્યા લશ્કરીઓ અને નાગરિકો વચ્ચેના ભેદભાવ.

એ ધરતીએ જોયા લડાયક વર્ગના અને બિનલડાયક વર્ગના જુવાનોને એક જ સગંધી વીરતા દાખવતા ને કંધેકંધા મિલાવીને માભોમની ખાતર મરતા.

એ ધરતીએ અંગ્રેજોની બમો વર્ષની મુત્સદ્દીગીરીને એક સપાટે ઘોષ નાખી, ને હિંદની ધરતી ઉપર જેના હાથે પગધીનતાના ખીના ધરનાવીને ગુનામીના કામમી રખેવાળ બનાવ્યા છે એવા અંગ્રેજ-વફાદાર ગુરખાઓને હિંદી આઝાદી માટે પહેલી જ વાર લડતા જોયા.

એ ધરતીના હિંદી વસાહતીઓનું કામ સહેતું ન હતું કૂર, વચન ભગી, આપમતનમી અને વિજયના મદે હકેના ભાષાનીઓની જગા-તિયત અને જોડાખી સામે એક હિંદી તરીકેનું ગૌરવ ભાગવના એ પ્રજાને પ્રાણુ પાથરના પડ્યા છે.

એ ધરતીના બજાણિયાત હિંદીઓનું કાણુ કનક તે વસાહતી મુનકની મૂળ પ્રજાના લોહી માસ ચૂસવાનું. એ ઉજાણિયાતોએ પોતાની નરદમ વલ્લિકદંતિને કારણે મૂળ પ્રજાના દિયમો ઝેર વાળ્યા હતા.

મેકો મજ્યો ને મૂળ પ્રજાનો ધિક્કાર ઉછળ્યો. વરોના સહચારના નિપ બિચ્યા, સપકના રમગ્લો સળગી ડિંધા.

છૂટાઠનાથા પ્રેમકિરસા કે ક્ષમસબધોએ એ કેમી હુતાત્મક થી હોમ્યુ. માનવતાના સમિત્રણ કે સામ્કારિક એકતા, કશું જ કામ ન આવ્યું.

બમઓની * 'ધાઉ' અને મનાયતીઓના * 'પારગ' હિંદીઓના લોહીનાસમા તદ્દપ બન્યા બર્મા, આરાજાન અને બવાયાની ધરતી હિંદીઓના રામોથી હવાઈ ગઈ.

એ હિંદી પ્રજા-નલુ ત્રણ મોરચે લડતી હિંદી પ્રજાએ પોતાના કનકિત જૂનઝાળ ઉપર ઉજાણવળ ઇતિહાસ રચ્યો. અહીં તો નવનકયાના પ્રવાહને સ્પર્શે છે એમ્લુ જ મર્ચાંદિત સ્થાન એ પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના સળગના સપકને આપ્યું છે.

આ છે આ નવનકયાના આંતરપ્રવાહો પૂરા આઠ માસ સુધી એ પ્રજાભાગૃતિના ઇતિહાસના રઝરઝ અભ્યાસ પછી આ કથા

લખી છે. આઝાદ હિંદ ફોજના અફસરો, સૈનિકો અને બંધા મનાયાના હિંદી વતનીઓ સાથેની દિનસો સુધીની વાર્તા-ચર્ચા પછી એ આલેખી છે પૂર્વ એશિયાની ભૌગોલિક રચના અને પ્રજાની ખાસિયતો બધા પાઠી લખી છે.

ખાસ તો મેન્દર જનરન સાહનવાઝખ નતો આભાર માનવાનો રહે છે એમણે સતત ત્રણ દિવસ સુધી સમય આપીને પૂર્વ એશિયાની કામચલાઉ હિંદી સરકાર અગે જે વાતો કરી તેણે અમને અમારા અધ્યાસ અગે સધિયારો આપ્યો છે એવી વાસ્તવ બોમ પર આલેખેલી આ નનકયાના અદ્ભુત લાગતા ધણા બનાવો સત્ય ધટનાત્મક છે. કલ્પનાતુ ચિત્રણ માત્ર નનકયાને રંગ આપવા પૂરતું જ ક્યું છે. આ કથા આલેખ્યા પછી મગી રહેતી માહિતી જોતા, ધણી કંપી લીધેન બિનાઓ સત્ય ઠરતી જાય છે છતાં આ કથાના પાત્રો બધા દરિપત છે એટલું સ્પષ્ટ કરી લેતુ જોઈએ.

રાષ્ટ્રોત્થાનને જરૂરી એવો ધણો સભાર આ પ્રજાજાગૃતિના ઇતિહાસમા પડ્યો છે. અને હજી આમણે કયા સ્વરાજ હાસન કરી લીધું છે ? કાળના ગર્ભમા આપણો કેવો ધાટ ધડાઈ રહ્યો છે એ કોણ કહી શકે ? છતાં એટલું ચોક્કસ કે ગાંદેન રહેશુ તો ખત્તા ખાશુ રાષ્ટ્રની સન્માની આપણી સામ્રાજી માગી રહી છે બોધ-ખાંડ લેવા હોય તો જૂતકાગે આપણા ધણા સદગુણોને દુર્ગુણોની સીમા સુધી પહોંચી ગયા દેખાડયા છે નિશ્ચય જનને, બેદરકાર જનને જેસી ન રહેતા આઝાદીના આતશને પ્રજાજાગૃતિ રાખવા જેટલો સંદેશ આ કથા આપી રહે એટલું બસ થશે.

લખતા ગયા ને જોયું કે આ ઐતિહાસિક નનક ૩૦૦ પાના જેટલા ફનકમાં નથી સમાય તેમ એટલે વાચકને રસ જળનાઈ રહે છતાં અધૂરું ન લાગે એ રીતે આ ભાગને પૂરો કરીને આવો જ રહન્યમન, રોમાચક ને રાષ્ટ્રનાદે રંગાયેનો ખીન્ને ભાગ હવે પાઠી

નિરજન વર્મા - જયમલ પરમાર

પ્રકાશકનું નિવેદન

ખરેખર આને આરાકાન, સીંગાપુર અને મનાપાની ભૂમિ પર દિલ્હી આઝાદીનો અર્થ નાદ ગાજતો થયો એ સમયની આ ગૌરવ-ગાયા છે માત્ર ક્ષણિક ઉત્સાહ અને આવેગ નહિ પણ વિશુદ્ધ આત્મ-અભિપ્રાય અને ત્યાગની ઉત્કટ ભાવનાને જીવનમાં વણી લેવા મથતા દિલ્હી એ પતોતા પુત્રોએ સ્વાતંત્ર્યની લડતના મહાણુ કર્યા એ વખતના ત્યાગ દિલ્હી વસાહતીઓના જીવન-પરિવર્તન, માનસ-ઘડતર અને મનોવ્યાપારની આ તવારીખ છે પૂર્વ એશિયાના પ્રદેશમાં રચાયેલા એ રાજ્ય અને રામાયક ઇતિહાસની ભાષ પર આ કથાની માહણી થઈ છે માનવ-હૃદયના ચિરંતન ભાવો અને ઊંડી લાગણીને પકડીને તેને યથાર્થ રસપ્રમા આલેખવાનો એમાં પ્રયાસ થયો છે

આપણા દેશમાં અત્યારે અપૂર્વ મયનકાળ ચાલી રહ્યો છે અને રાષ્ટ્રજીવનમાં અસાધારણ ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો છે એટલું જ નહિ પણ સ્વતંત્ર દિલ્હી નિર્માણના મહત્વના પ્રશ્ન પર સ્વસ્થ, સમતોલ અને પ્રગલ્ભ વિચારણા રાષ્ટ્રના અગ્રણી પુરુષો કરી રહ્યા છે તેવા રાષ્ટ્રોત્થાનકાળમાં પ્રમુખ્યત્વે વિકાસ અને ઘડતરની ઐતિહાસિક સામગ્રીને ઝડપી લઈ તેને કબાટેલું આપવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરતી કથાઓ ‘ફૂલજાનના આંકડોના હાથમાં મૂકવાનો આ એક વધુ પ્રયામ છે

આ ભેટપુસ્તક ભાઈ નિરંજન વર્માની માદગી, વાહન-અવહારની અનિયમિતતા અને ટપાન હડતાળ, તેમ જ બીજા પ્રતિકૂળ સંયોગોને કારણે અઢી માસ મોકુફ થયું છે, એ અનિવાર્ય વિવચને આંકડો ક્ષતવ્ય ગણશે

૧૯૪૨ના કાન્નિકારિની પ્રસાદ-કથા આલેખના ગયા વર્ષના ભેટ-પુસ્તકના વસ્તુ, શૈલી ભાવના અને આ રાંની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક એના અનુસંધાન અને પૂર્નિરૂપ બનશે એવી આશા છે

આજના રાષ્ટ્ર-પરિના દિવસે એનું પ્રમાથન થાય છે એ આનંદનો વિષય છે

ભાગી છૂટ !

ધરુરુરુ ધરુરુરુ ટેલિફોન ગાજી રહ્યો હતો. ટણુણુ ટણુણુ એની ટોકરીઓ વાગી રહી હતી. કદ્દે કદ્દે કટાકટ્કના અવાજે બેતાર સંદેશ લેતો—મોકલતો એ આદમી છલાંગ મારીને ટેલિફોન હાથમાં લેતો હતો, એક પછી એક સંદેશ સાંભળતો જતો હતો અને ખટાખટ ખટાખટ ફોન નીચે મૂકીને પાછો ટપ્ ટપ્ ટપ્ આંગળીઓ ટપટપાવતો ટાઈપિ-રાઈટર પર સંદેશ ઉતારે જતો હતો.

નંબર.....ફોટી દુ.....(નંબર ૪૨)

નંબર.....વન ક્ષાઈવ ક્ષાઈવ (નંબર ૧૫૫)

નંબર.....વન એઈટ નાઈન (નંબર ૧૮૯)

એવા હુકમ એ છોડ્યે જતો હતો. નંબર મોલાતાં બારણે ઊભેલો એનો રહસ્યમંત્રી પડખેના કમરામાંથી એક આદમીને રજૂ કરતો હતો. જીભ કરતાં આંખના ઈશારાથી સંદેશો સમજાવી આગંતુક આદમીને એ પાછલે બારણેથી રવાના કરી દેતો હતો. વળી બીજો પોકાર, બીજો આદમી હાજર, ઈશારાની લેવડ-દેવડ અને બીજા આદમીની ગુપચુપ વિદાય.

આમ એક પછી એક વિદાય અપાતી જતી હતી, ધરુરુરુ ધરુરુરુ, ટણુણુ ટણુણુ, કદ્દે કટા કદ્દે અને ટપ્ ટપ્ ટપ્ની ભૂતાવળ બેદી દાંત કડકડાવી રહી હતી અને એ ભૂતાવળ વચ્ચે ફરી રહેલો બાંધિયો આદમી પોતાના બે હાથ મસળીને ટાલ માથે ફેરવતો જતો હતો, મગજની તાજગી મેળવ્યે જતો હતો અને પાછો મગજની નસોને ખેંચ્યે જતો હતો.

પણ આજ એની મગજની નસોને આરામ ન હતો. એના

મગજની એકેએક નસ આજે તગ બનીને ધણુધણી રહી હતી બેઠ પકડ્યા વગર છૂટકો ન હતો.

કેમકે—તાર આબ્યા હતા, ફેન આબ્યા હતા, સેક્રેટરીઓ સાથે સદેશા આબ્યા હતા અને ખુદ અધિકારીઓ પોતે પાચ પાચ વખત એની ઓફિસે ઉપરાઉપરી આટા મારી ગયા હતા. એકેએકના તાર-માથી, ફેનમાથી, સદેશામાથી અને મુનાકાતમાથી એક જ અવાજ ઊઠતો હતો પકડી આપો, પકડી આપો, આ બેઠને પકડી આપો. બેઠ નહિ પકડાય તો આપણી ખેર નથી, કાઈની ખેર નથી, સસ્તન-તની આમરૂની સેનામતી નથી.

આ બેઠ પકડનાની બનામણ કરનાર હતા પિનાગ બદરના અગ્રેજ અધિકારીઓ, બેઠ ઉઠેના માટે મગજની નસો નિચોવી રહ્યો હતો જામસૂડી ખાતાનો એક અધિકારી વડો. અધિકારી તો કાઈ ખીન્ને હતો, પણ આ અધિકારીએ છેત્તે છેલ્લે એવા બેઠ પકડી દીધા હતા કે બના એની શક્તિ નિષે ચકિત ચર્મ્મ ગયા હતા. જાણે આ અધિકારી પાસે હવામાથી વાત પકડનાની કાઈ જૂત-ચોટની હાથ આવી ગઈ હોય એમ સૌ માનતા હતા આવો બેઠ આ અધિકારી જ પકડી શકે એવો એમનો ખ્યાન હતો એ જો બેઠ ન ઉઠેની શકે તો બેઠ અબેઠ જ રહે એમા એમને શકા ન હતી.

બેઠ હતો પેના જાપાનીઓ નિષેનો. મગજની નમેાને હાથ ધસી-ધસીને તેજ કરતો એ જામસૂડી અધિકારી વિચારતો હતો આ જાપાનીઓ તે દેના દીકરા છે કે શુ ? એમની પામે આ બધી માહિતી કયાથી આવે છે ?

મનાયામા કયે કયે ઠેકાણે કેટલુ કેટલુ લશ્કર પડ્યુ છે એની એમને ખમર છે વચકરના બેટીઅન, બ્રિગેડ અને ડીવીઝનની એમને જાણુ છે. એકેએક લશ્કરમા કેટલા સિપાહીઓ છે એના એમની પાસે આકડા છે એમા મે જોડુ લશ્કર કેટલુ અને હિદી લશ્કર કેટલુ એની એમને માહિતી છે એટલેથી જ કયા પતે છે ? એ લશ્કરના બ્રિગેડી-

અર, કર્નલ, કેપ્ટન અને લેફ્ટેનન્ટ સુદાના નામ તેઓ જાણે છે. કોઈક નામની ગફત થઈ જાય તો હવે એવી શકા જાય છે કે જાણી જોઈને એમણે નામનો ફેરબદલો જ કરી નાખ્યો હશે.

કદાચ જૂના લશ્કરની તો એમને ખબર હોય પેલું પન હાર્બર પહોંચ્યું ત્યાં સુધી તો તેઓ મિત્રો જ હતા ને ? મિત્રદાવે બાધુ મોઢું વધીને એકેએક ઠેકાણે કેમેરા લઈને રખડતા હતા અને ફોટા પાડતા સહેનગાહ કરી રહ્યા હતા ને ? એ વખતે એમણે જાણ્યું કરીને જૂના આકડા મેળવી લીધા હોય પણ મુઠ્ઠા જાહેર થયું અને સરહદો બધે થઈ ગઈ એ પછીના આકડા એમની પાસે ક્યાંથી આવે છે ? નવું લશ્કર જીતે છે તો એના યે આકડા હોય છે અને લશ્કરની રાતોરાત મનાયામા ફેરમદલી થાય તો એની યે એમને જાણ થઈ જાય છે લશ્કરી રેકર્ડ-બુક રોજ સાજ પડ્યે જાણે એમની પામે રજૂ થતી ન હોય ?

આ બે હોક્યા વગર છૂટકો ન હતો મનાયાના બ્રિટિશ અધિકારીઓ આ વાતનો તાગ લેના રાત-દિવસ મગજની નસો તાણી રહ્યા હતા. ખાસ કરીને મનાયાને પશ્ચિમ કિનારે આવેલ પિનાગના અધિકારીઓ માટે આ તાત્કાલિક કોયડો હતો કેમકે મનાયાના પૂર્વ કિનારે જાપાનીઓ કોંગલારુને બદલે જીતરી ચૂક્યા હતા અને પેના વનના વાદરા એક ઝાડથી બીજે ઝાડ કેકે મારતા આગળ વધે એમ કેનેડાનના બેઠી જગલો બે તા જાપાનીઓ આગળ વધી રહ્યા હતા મીજમાણુ કાની સયોગીભૂમિ ઓળંગી કિનારે કિનારે જેદા પ્રાત તરફ જીતરી રહ્યા હતા પિન્ડોરીઆપોર્ડ હાથ કચું હતું હવે પિનાગ પહોંચનાને એમને કેટની વાર ?

મુઠ્ઠા હોય ત્યાં જાણ્યું હોય અને જાણ્યું કેંડ અદરના ખાતા સુધી પહોંચી જાય પણ જાણ્યુંના સાધન શા ? તાર, ટપાલ, ટેલિફોન, ટ્રાન્સમિગ્ર-આ બધા યે સાધન સરખરી જાતા નીચે હતા અને સરકારના હાથ લાગ્યા હતા. એને તમામી નાખવા કેટની

એણે કાંડાધડિયાળ પર અને લીંતે ટાંગેલા ઘડિયાળ પર મેગથી નજર ફેંકી લીધી. નજર ફેંકી ન ફેંકી ને એણે પોતાના ટેબલ પર પડેલો હેટ ઉપાડ્યો, માથે મૂક્યો, રહસ્યમંત્રીને થોડીક સચના આપી સાથે લીધો અને નવા આગંતુક સાથે સડસડાટ બકાર નીકળી ગયો. એક મોટરમાં આગંતુક બેઠો, બીજી મોટરમાં રહસ્યમંત્રી સાથે એ અધિકારી બેસી ગયો. લોટોલટ બારણાં બંધ. ઘુરૂરૂરૂ અવાજે ધુરકતી બન્ને મોટર ચાલી નીકળી.

પોંચો ઉમ્..અવાજ કરતી આગંતુકની મોટર સોસાયટી વિસ્તાર તરફ ઊપડી. ટાંઉ...ટાંઉ...કરતી જાસૂસી અફસરની મોટર પિનાંગને ખોળામાં લપ્પને બેઠેલ પેલા ટેકરી-વિસ્તાર તરફ વળી. જાંચે ચડતી ચાલી સડસડાટ એ મોટર ટેકરી પરના હોટેલ-વિસ્તારમાં આવી પહોંચી. કેથે હોટલની સામે આવીને જાળી રહી.

ચાર મજસાની આ કેથે-હોટેલ. આખા પિનાંગની સરોવર એ હોટલ. આજકાલ વડામાં વડા અફસરથી માંડીને સામાન્ય અફસર સુધીના સૌતું એ સાંજ સમયનું બોજનસ્થાન.

ખટ મોટર અટકી...ધટ બાગલું બંધ થયું. કટકટ પગથિયાં ચડતા એ કેથે-હોટેલમાં દાખલ. ફર્ટ ફોર પસાર. મેકન્ડ ફોર ..સેન્ટ્રલ હોલ.

ચાલીએ શીટ પહેળાઈ અને સાંઠ શીટ લંબાઈ ધરાવતા એ સેન્ટ્રલ હોલને લાલ, લીલી, વાદળી, બૂરી વીજળી-ખતીઓ અજવાળી રહી હતી. બ્લેકઆઉટને કારણે બંધ કુરેલાં એનાં બારી-બારણાં ઓરડાનું અજવાળું બેરડાવી રહ્યાં હતાં. સેન્ટ્રલ હોલની વચ્ચેવચ્ચ કેટલાં ચે નેડાં ડાન્સ : નૃત્ય કરી રહ્યાં હતાં. એમના પગને તાલ દેતાડું પડખે ગાળતું બેન્ડ રંગીલા સર ઘૂંટી રહ્યું હતું. હોલની ચારે ખાસ ટેબલે ટેબલે જ્યાફતો જીડી રહી હતી. ઓડીર અપાઈ રહ્યા હતા. વેક્ટર દોડી રહ્યા હતા. કટ કટ ટણુણુ ટણુણુ ઝાસ-ડીસ-ચમચાના અવાજ રણુજણી રહ્યા હતા. પારાવાર વાતો અને ખડખડાટ હાર્યો આનંદના ઓષ ઉગળી રહ્યાં હતાં.

કેલેન્ડારનાં જંગલોમાં જાપાનીઓ આગળ વધી રહ્યા હતા અને અહીં જ્યાંકો ભડી રહી હતી, બ્લેક-આઉટમાંથી બચવા બધ કરેલ બારી-બારણાં જાણે આંખો મીચીને આવે આનંદ ઉડાવી લેવાનો રસ્તો કરી આપતાં હતાં. બ્રિટિશ સરકારના સામ્રાજ્યમાં સરજ આચમતો નથી એની વીજળીના પ્રકાશે અને આનંદઓધના પ્રદર્શને કેથે-હોટેલ એકાએક અધિકારીઓના દિલમાં જાણે પ્રતીતિ કરાવી રહી હતી.

એ વિશાળ હોલમાં દાખલ કરાવનાર વિશાળ બારણા ભારત દાખલ થઈને જાણસ અફસરે આખા હોલને પી જતો હોય તેમ એક સર્વગ્રાહી નજર ફેંકી લીધી. પહેલી નજર પોતાના કાંડા-ધડિયાળ પર નાખી. બીજી નજર પોતાના કાંડા પર પશુ માનવકાય દંપતી-બાબુડાંને નૃપ કરાવી રહેલ સેન્ટ્રલ હોલના ધડિયાળ પર નાખી. હજી પોણાદસ થયા હતા. પાંચ મિનિટ બાકી હતી.

આખા હોલના આનંદ-ચિત્કારો સામે નજર નાખી, ન નાખી, એક આંખ ઝીણી કરી, ડાબી બાજુથી હોલ દબાવી જ્યાંકોની જાણે ધૂણા કરી એ હેટ-રેન્ડ પછી બીજા ટેમ્પ પર ખેંચી ગયો. સામે એનો રહસ્યમત્રી ગોઠવાઈ ગયો.

સમસ્ત સામ્રાજ્યના મુખનો જાણે ખ્યાલ આપતો હોય તેવો ઈન્ડિ-ટાઈટ સફેદ પોષાક પહેરેલો વેઈટર સવામ કરીને આવી બિમો અને નમીને આજની વાનીઓનો 'મેમો' ટેમ્પ પર રજૂ કર્યો. મેમો સામે નજર કરી ન કરીને અફસરે ઓડર મૂક્યો : 'વન પ્લેટ એગ્ઝ, વન ડીશ કટલેટ્સ, વન બોટલ બ્રાન્ડી.....'

ઘડી પત્રમાં બધું ટેમ્પ પર હાજર થયું. જાણે એક કપાકથી ટેમ્પ પર આવીને ખાણ પતાવતા હોય એવી ધીરી અદાથી બને જરી-કાંટા વાપરવા લાગ્યા. કોઈ ન જાણે કે એમની નજર ડાબી આંખના ખૂણામાંથી પસાર થઈને એકસ-રેની માફક પેવાં હેટ-રેન્ડ માથે ફરી રહી છે. નજરને જો ધાણું કપ આપી શકાતું હોત તો નજરને એમણે હેટ બનાવીને રેન્ડ પર ટાંગી દીધી હોત.

દસમાં તેર...દસમાં...બાર...દસમાં અગિયાર...દસમાં દસ...

કદ્ કદ્ કદ્ પગથિયાં કટકટાવતો એક જુવાનડો ખીખ ફોરથી સીડી ચડી રહ્યો હતો. તાલબદ્ધ પગલાં માંડતો એ વિશાળ બાર-જામાંથી સેન્ટ્રલ-હોલમાં પ્રવેશી રહ્યો હતો. સીધા સોટા સમા એના શરીર પર ધ્વજ ફરકાવતી હોય એમ ટાઇ ફરફરી રહી હતી. બન્ને બમ્સ અફસરોની આંખ એના પર પડતાં એક આછો ચમકારો ફરકાવી ગઈ. આ તો...સાહેબનો ખાસ રહસ્યમંત્રી મિ. એલેક્ઝાંડર પોતે જ!-એવો વિચાર બન્નેના મનમાં એક સાથે ચમકી ગયો.

આવતાં વેંત આગંતુકે આખા હોલ પર છટાબરી નજર ફેંકી, ડાબી તરફ ડોક ઝુકાવી, ડાબા હાથે હેટ હાથમાં લીધી, સરકસનો ખેમાડી નિશાનબદ્ધ રીંગ કેકે એમ એણે હેટ ફેંકી. ચડાપ કરતી હેટ સ્ટેન્ડની ઉપરની ત્રીજી હારમાં ચોથી પેઠા [ખીંટી] પર ગોઠવાઈને વિરાજી ગઈ.

પડખે જ ટીગાતી એની મા-જણી બહેન સમી ક્રાઈ ખીજ હેટ સામે એકાદ-એ ઝોલાં બાંધને નવી હેડે સયામ કરી લીધી. નવા આગંતુકે એક ચમકારામાં એ સયામ નીરખી લીધી અને હોલની લોખી પર તાલબદ્ધ પગલાં માંડતો એ અગળ નીકળી ગયો.

હોલને સામે છેડે ક્રાઈ ટેબલ પર આસન, વાનીઓનો ઓડર, સમય પસાર કરવા ખૂરતો વાનીઓને ન્યાય અને સેન્ટ્રલ-હોલની ધડિપાળે કાંટા દસ પર પહોંચાડીને દસ ટોકારા જ્યુજ્યુઆ ત્યાં એ આગંતુકે જામો ઘમને ચાવતો ચયો.

આગ્યો હતો તેની જ તાલબદ્ધ અનાથી એ હોલની લોખી પસાર કરીને હેટ-સ્ટેન્ડ પામે પહોંચ્યો, બેઠકર નજર ફેંકીને એણે સ્ટેન્ડ પર હાથ સજાવ્યો અને...અને...પોતે ફેંકેલી હેટને બહાર પડખે જ ટીગાતી એની સમરૂપ ખીજ હેટને ઉપાડીને એ ચાલી નીકળ્યો. વિશાળ દરવાજા પસાર... કટ કટ કટ પગથિયાં પર ડગ માંડતો અને ગળામાં ટાઇ ફરકાવતો એ ફોર જીતરી ગયો.

એક જ પેગનો અંતરાય, એક જ હેટનો ફેરબદલો. આખા પિનાંગવાસી અધિકારીઓને મૂંઝવી રહેલ બેલુનું એ અભેદ સ્થાન.

હજાર મોતીમાંથી એકાદ જરૂરી મોતી કીમિયાગર ચીપિયાથી પકડે એમ જાસસી અફસરની આંખે એ બેદ આંખના ચીપિયામાં પકડયો. આગ્યો હતો એવી જ સ્વચ્છતાથી એ ઊભો થયો. એનો સાથી પેકી પેગ પરથી ઊપડી ગયેલ હેટની સાથીદાર ટીંગાતી હેટ સામે નજર નાખતો બેસી રહ્યો. અફસર કટ કટ અવાજ કર્યા વિના સડેકાટ સીડી ઊતરતો ગયો. અને પાટા પર એક દ્રામની પાછળ દોડી જતી બીજી દ્રામની મિસાલ એ નવા આગંતુક પાછળ દરથી નજર નોંધતો કેથે-હોટેલને બારણે આવી ઊભો.

નવા આગંતુક હોટેલના દરવાજાની જમણી બાજુથી પોતાની મોટરને કાઢી. જાસસ અફસરે પોતાની મોટરને ડાબી બાજુથી કાઢી. શિકાર હાથમાં હતો, પણ એકદમ પકડી લેવો એ તો અરધી બાજુ હાથ કરવા જેવું હતું. એની પાછળ પડીને એકેએક સ્થાન નીરખી લેવાથી પૂરી બાજુ હાથ આવે એમ હતી.

આગંતુકની મોટર સડસડાટ મોસાવટી તરફ ચાલી. થોડુંક અંતર રાખીને જાસસ અફસરની મોટર પાછળ પડી. આગળ ચાલતી આગંતુકની મોટરને પાછળની મોટરનો ડર ન હતો. પાછળ ચાલી રહેલ અફસરની મોટરને યે શંકા વહેરવાની બીક ન હતી. યુદ્ધ આકાશમાં આઠ વેત માથે જ તોળામ્મ રહ્યું હતું તોયે અફસરની મોટરનો ક્યાં આરોવારો હતો ? વધારામાં બ્લેક-આઉટને કારણે માંખી રાખવી પડતી જતીનો આશીર્વાદસમ આધાર હતો.

આગંતુકની મોટર એક ઠેકાણે અટકી, અદર ગયો, પાછો આગ્યો. આ તો...અફસરનું કેટેજ...મોટર આગળ ચાલી..બીજે રથજે અટકી...આ તો...કોન્સ્ટ્રાક્ટરનો બંગલો...મોટર આગળ ચાલી ...ત્રીજે રથજે અટકી...આ તો...જાસસ અફસરનું જ સ્થાન...મોટર આગળ ચાલી...ચોથે રથજે અટકી...આ તો ખૂણા પરનું જ મકાન.

ધોળે દિવસે ને કાળી રાતે ય ઉધાડાં ફટાક બારણાં રાખનાર...તુ મકાન.

છેલ્લે મકાને આગતુકની મોટર અટકી ત્યારે ધડિયાળે અગિયાર પર ત્રીસ મિનિટ ચુધી કાંટા પહેંચાડી દીધા હતા.

આગંતુક અદર મયો ત્યારે અફસરની મોટર ત્રીજી ગલીને નાકે અધકારનો પછેડો ઓઢીને સનામન જીબી હતી મોટર અને એનો માવિક અધારામાં હતાં. માસિકની નજર અજવાળામાં દૂર દૂર ઓંટા મારી રહી હતી. કદાચ અધકારમાં બેઝેવ બિન્દીની નજર ઉદર પછાડે આમ જ આટા મારતી હશે.

બરાબર આ વખતે મકાનની પાછળ ત્રીજી ગલીના એક આલીશાન આવાસને પહેંચે માળે રોશનની રોનક નીચે પ્યાલીઓ અને પ્યારની રગત જામી હતી. કસમ પર કસમ પ્યાલીઓ ધરાતી અને ગટગટ કંઠ નીચે જીવરતી જતી હતી. પ્યાલીઓ ધરનારની આંખ કામણુ વેરી રહી હતી અને ગટગટાનનારની આખ બેફામ રમણે ચડી રહી હતી.

માઈ ખીનવેડ... (મારી પ્યારી...) માઈ સ્વીટહાર્ટ... (મારી દિવદાર...) માઈ કીઅર સોવ... (મારા આત્મારૂપ...) એમ ‘મારી પ્યારી’ના શબ્દો પર પ્યારનાં સખૂનોની શય ચડી રહી હતી. રાગ ચડતી જતી હતી તેમ તેમ દિવની ધારતીવ બનીને પ્યારનાં મોજાં વિસ્તારી રહી હતી. મોજાં હિલ્લોલે ચડતાં જતાં હતાં અને એ હિલ્લોલ પર સદાર ઘઈને પ્યાલીનો મટમટાનનાર હથુણુ હથુણુ ઊગો ઝાંટતા સાગર સમે દિવની વાતો મોજા રૂપે પ્યારીના પગ પાસે ફેંકી રહ્યો હતો.

અનત આકાશની મીમાઓને પોનાના બાહુમાં સમારતી વિરાળ સાગર-પટ્ટી સમી પેલી પ્યાલીઓ ધરનારી એની વાતોને પોતાના દેવામાં સધરતી આવતી હતી અને સામા સરાયો પૂજ્યે જતી હતી.

‘જઓ ! જઓ ! જૂદી વાત કરના લાગો છો !’

‘ના રે દિવદાર ! તારા કસમ !’

‘પણ તમને ખબર કેમ પડી ?’

‘ તારો પ્યાર એ વાત નહિ સાંભળી શકે.’

‘ સાંભળી શકશે. કહેા, મારા કસમ.’

‘ સાંભળ ! તેં એનીના રૂપસંભારની વાત ક્યાં પછી ક્યારેક હું એને ત્યાં લટાર મારી આવું છું. માફ કરજે, ક્યારેક જ હો !’

‘ અરે વાહ ! એમાં શું ? એથી તમે મારા ક્યાં મટી જવાના છો ? પણ એને ત્યાંથી કેમ ખમર પડી ? એ બિચારી આવી વાતમાં શું સમજે ?’

‘ અરે ગાંડી ! એ તો બચ્ચું છે, એને ત્યાં આવનાર ક્યાં બચ્ચાં છે. એને ત્યાં આવે છે...અક્ષરનો ખાસ રહસ્યમંત્રી મિ. એલેક્ઝાન્ડર. એક વખત એ અંદર હતો ત્યાં બહારથી એનો સંદેશ આવ્યો. આગંતુક ગુપત્યુપ સંદેશો મારા હાથમાં મૂકીને ચાલતો થયો. બધો બધવહાર તારી એનાં નામે. એક બાળુ સસ્તનતની જાસૂમી...ખીજી બાળુ જાપાનની જાસૂમી. એક કાંકરે બે પંખી. મેં ત્રીજી પંખીને ત્યાં અધવચ્ચથી પકડીને અહરોઅહર ઉડાડ્યું. અત્યારે તો તારી એની ને એનો દિલ્લદાર બન્ને ચતુર્બુજ બનીને જીપડી ચૂક્યાં હશે.’

વાત સાંભળતી ગઈ તેમ દિલ્લદારના દિલ પર કોઈ શૂંકંપ ધૂધવતા ગયા, પણ ધરતીના પકડી જેમ બૂક પોતે હૈયામાં જ દબાવીને, મુખ પર આછી મૂળરી સિવાય એવી ને એવી જ રતત રાખીને દિલ્લદારે પાછી પ્યાલી ભરી અને—

‘ અરે ! વાહ રે મારા નાથ ! શી તમારી કરામત ! ઉડાવો રંગ એ વાત પર !’

એમ કહેતી પ્યાલી પર પ્યાલી ધરતી ગઈ અને શરાબની પાંખ પર અનંત ગગનવિહાર કરવા જીપડી ચૂકેલ માર થોડી જ ક્ષણમાં પતંગ પર લેટી પડ્યો.

એની આંખ મળી ન મળી એ પહેલાં દિલ્લદાર જીભી થઈ. અનેક વિચારોનો નિર્ણય માત્ર આંખોની આછી આછી મૂળરી સાથે પતાવતી એ આખા ઓરડામાં ધૂમવા લાગી અને થોડીક જ મિનિ-

ટોમાં એ અધિકાર વચ્ચે ચર્ચિતે અંતઃસોતા સરવાણીની માફક જેવા ખૂણા તરફના મકાન તરફ સરકવા લાગી.

પાછલે બારણે ચઢતે એ મકાનની સીડી ચડી રહી હતી ત્યારે અદરની ધડિયાળ બારના ટકોરા ઝચુકાવી રહી હતી. હજી બારનો એક ટકોરો બાકી હતો ત્યાં એ બગલાના રંગભુવનને બારણે ઊભી રહી ગઈ હતી. રંગભુવનના પવંગ પર બારના ગીત-વીંઝણે બારને ઊઘાડી રહેલ બગલાની માલિકણની અચાનક એના પર નજર પડતાં એક ધડી ચમકી ઉઠી. જાણે એની બહેનપણીનું જૂત આવીને ઊભું રહ્યું હોય એવા ખ્યાલે એની આંખો ધડીપથ તાકી રહી, ત્યાં તો આવનારીએ આજા સિસકારે એને પાસે બોલાવી. વાથરાના ફરકાટે પણ બાગની નીંદરમાં ખલેન ન પડે એવી ઝલજલતાથી ડગ માંડતી એ બારણે પહોંચી ત્યારે આવનારીએ એને ખજો ઝાસીને અદરના ઝોરડામાં ખેંચી. ત્યાં બંને વચ્ચે રક્તક આવી. આવનાર હડી રહી હતી: ‘ભાગી છૂટ, એની !’

‘પણ શા માટે ?’

‘તું ફસાઈ ચૂકી છે એ માટે. હજી મુઠ્ઠી પકડાઈ નથી એ તારાં નસીમ. હમણા સલ્તનતની સત્તા તારે બારણે ખડી થશે. આંખના પથકારામાં તું કયે અધારે ધકેલાઈ જઈશ એ ખમર નથી. માટે ભાગી છૂટ !’

‘પણ તને કોણે વાત કહી ! વાત સાચી કે ખોટી ?’

‘રજેરજ સાચી.’

‘પણ માન્યામાં નથી આવતી. આગતી બંધી થે શકાઓની એમણે ઝોખવટ કરી છે. આજે જ મારા એવેકે મારી મારી માગી છે. એમનો ખાર...’

‘માત્ર ઉતરપીડી જ છે ચિત્તાને જ્યારે તરાપ મારતી હોય છે ત્યારે જ એ માઝો હો છે. ભાગી છૂટ, બહેન !’

‘પણ હું હજી મારા સ્થિર વસવાટનાં સોણુલાંને આજે ફરીથી બેવાની આશા માંડી રહી છું ત્યારે...’

‘ભાગી નીકળ. સ્થિર વસવાટનાં તારાં સોણું લગવાન સફળ કરશે, પણ તે ક્યાંક ખીજે. અહીં તો નહિ. એ માટે અહીંથી અત્યારે નીકળી જા.’

‘પણ એવું એ કરે શા માટે ? એમને શી જરૂર ?’

‘અરે ગાંડી ! એ બધું ચે કરી શકે ! હવે દલીલો છોડ. મારી આગળ થા. પ્રભુએ દીધેલી પગોને અત્યારે મને વાપરી લેવા દે.’

‘પણ બહેન...’

‘પણ છોડ બહેન ! તારી બહેન તો લગવાને મને નથી સરજી, પણ બહેનપણીની ખાતર નીકળી જા, એના એક દિલની ખાતર, વચનની ખાતર નીકળી જા, બહેન. મારા આખા પાપી જીવનમાં એકાદ પુણ્યની છાંટ નાખવા, એ છાંટથી લગાતાર સળગી રહેલ તપ્ત હૈયાને ઠારવા તું ચાલી નીકળ.’

...અને આવી હતી એવી જ સિદ્ધતી એ એનીને લક્ષને પાછલે પગથિયેથી ઊતરી ગઈ. એનીના બંગલામાં બતીઓ એવા ને એવા પ્રકાશે ચમકતી રહી. આગંતુક એના પલંગમાં એવા ને એવા આરામથી સૂતો રહ્યો. ખીજી ગલીને છેડે અફસરની આંખો એટલી જ તોફારીથી બંગલા પર તોંધાઈ રહી અને પાછલે બારણે ચર્મને બંગલાની માલિકકણુને એની બહેનપણી સરકાવી ગઈ.

સવારના ચાર વાગ્યા ત્યારે એ બંગલાને ખૂણે મોટરોની ધકબક મચી હતી. આંખો ચોળીને ઊઠતા પલંગના પોદનારા માથે જાસસ અફસરના હાથ પડી ચૂક્યા હતા, આખા બંગલાની એકેએક ચીજ ઉપરતળે ચર્મ રહી હતી. રસોડાનાં છરી-ચમચાથી માંડીને હોતેહતના કાચને પણ ચંકાસ્પદ માનીને તપાસ ચાલી રહી હતી. અને એ બંગલાની માલિકકણુને શોધવા માટે આસપાસના એકેએક બંગલા

તેમ જ શમ્ય એટના રથાનો પર છાપા મારવા મોટરો આખા પિનાગમા ધૂમી રહી હતી ત્યારે .

જ્યેશ્ઠ ટાઉનને બદરેથી વહેતી સવારે બોટમાથી જીતરીને પગની પેની મુઘી ઢળકતો રથમી સારગનો મનાયન પોપાક પહેરી એક રમણી સોંગાપુર તરફ જતી ટ્રેનમા બેમી ગઈ હતી. નાની સરખી બેગ પોતાને માથે મૂળીને અનેક વિચારોને વાયુઝપાટ્ટે ચકર ચકર ફરી ગહેરી એની આખોને અધકારને ઓઝાયે એ દાકી રહી હતી, ધકધક ધકકતા હેવાને બે ભુગ્ગ બીડીને એ દગાની રહી હતી અને ગાંડી મુસવાટા કરતી ગાઢા જગનો વીંધતી સડસડાટ દક્ષિણ દિશા તરફ ભાગ્યે જતી હતી

સ્વપ્નભંગ

વીરેન્દ્રની આંખો સીંગાપુરના સાગર સામે નોંધાઈ રહી હતી. એ સાગર પર સફર કરવા મારે તૈયારી કરી રહેલ પેલી સ્ટીમર વીરેન્દ્રની આંખોમાં જાણે અગ્નિ-માણુની માફક આવીને ભોંકાઈ રહી હતી. આ એ જ સ્ટીમર 'વોટર-નીફ' : જલપરી, જેમાં એકેએક ખારવો હિંદી હતો, એકેએક નાપુલે હિંદી હતો, એકેએક મજૂર હિંદી હતો. એ સ્ટીમર જલપરી પરથી આજે એકેએક હિંદી ઉતારુને ઉતારી મૂકવામાં આવ્યા હતા, જરૂર જોગા નાપુલે-મજૂર રાખી બાકી બધાને ઉતારી મૂકવામાં આવ્યા હતા અને સ્ટીમરની તસેતમ જગ્યામાં સફેદ ચામડીને ખેસારી દેવામાં આવી હતી.

'ચીઅર્સ...ગોડ...સ્પીડ હેપી વોયેજ...સુખી થજો...તમારો પ્રવાસ મુખરૂપ નીવડજો...' એવી આનંદ-કિલકારીઓ સહિત ધક્કા પર વિદાય દેવા આવેલાં સર્ગા-સંબંધીઓ સ્ટીમર પર ચડી ખેસેલને સુખની વિદાય આપી રહ્યા હતાં, સામસામા રમાલ ફરફરી રહ્યા હતા અને આનંદ-કિલકારીઓના ધ્વનિ સાગરના મોખ્ખને સવિશેષ ઉછાળી રહ્યા હતા.

એ વખતે માથે બિંભા-પોટલાં મૂકીને, બાલ-બચ્ચાને આંગળીએ ખાંધીને, મૂગે મોઢે દુઃખનાં આંસુ સારતા કેટલાંયે હિંદી કુટુંબો રાજસ્તા પર સાગરને ધક્કેથી પાછા ફરી રહ્યાં હતાં. એમના પગ જાણે ગોડલુથી લાંગી ગયા હતા. અચાજ બિડા બિતરી ગયા હતા. દુઃખ વ્યક્ત કરવાની ત્રેવડ એમનામાં રહી ન હતી. એક પાછળ બીજું કુટુંબ, બીજા પાછળ ત્રીજું કુટુંબ એમ અનેક કુટુંબોની લગર-હાર લાગી ગઈ હતી. જાણે મૃતિમંત નિરાશા આ યુદ્ધ-સમયમાં સીંગાપુરના રાજસ્તા પર પેરેડ ભરી રહી હતી. નિરાશાના

આ લશ્કરને કમાન્ડરની જરૂર ન હતી, બેન્ડની જરૂર ન હતી, પ્રેક્ષકાની જરૂર ન હતી. સ્વયંનિર્મિત અને સ્વયંદુઃખપર્યાપ્ત એ માનવ-લશ્કર નિરાશાના આહવારથી ખરા બપોરના તાપને સવિશેષ ગરમ કરી મૂકતું આગળ ચાલ્યું જતું હતું.

રાજસ્થાન પર આવેલ પોતાના બગવાની અમાસીમા ઊભો ઊભો વીરેન્દ્ર એક નગર સાગર પરના આનંદ-હિલ્લોવો પર નાખી રહ્યો હતો, બીજી નગર એના જ બગવાની નીચેથી ચાલ્યા જતા આ નિરાશ હિંદી સમુદાય પર નાખી રહ્યો હતો.

યુદ્ધનાં ડમરુ મનાવાની ધરતી પર ગાળી ચૂક્યાં હતાં. જાપાનીઓ પિનાગ કબજે કરીને એક બાલુ કુઆવાલુપુર તરફ આગળ વધી રહ્યા હતા અને બીજી બાલુ પૂર્વ કઠિથી મનાવાની ધરતી ઘિડાવી રહ્યા હતા. એ સાથે એમણે યુરોપ સાથે સાકળતા સાગર-માર્ગોને આતરવા માટે મનાકાની સામુદ્રકુતી બરાબર સકળર્માં લઈ લીધી હતી.

એ સકળ વચ્ચેથી ચે સફેદ ચામડીવાળી જનતાને લઈ જવા માટે સત્તાનત વોટર-નીફના રક્ષણથી લશ્કરી સમ્પારો મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી રાકી હતી, પણ હિંદીઓ માટે એક વહાણ પણ કાળજી પાડી રાકી ન હતી. જે હિંદીઓ જ કોલ્લબોથી સોંગાપુર અને સોંગાપુરથી આખા પૂર્વ એશિયાની એકેએક બહુમાલ વચ્ચે વરસોથી સમઢરી વ્યવહાર ચલાવી રહ્યા હતા, તેમને માટે હિંદ અને યુરોપ તરફ ભાગી છૂટતા આ જહાઝોમા જરા સરખી ચે જમ્યા આજે મળતી ન હતી. મોતના ડચકા ખાઈ રહેલ ગાલુસ માટે ય સગાસજનીઓ છેલ્લી થડી સુધી પણ કદાચ બની જશે એવી આશાએ મૃત્યુપથારી પાસે બેઠાં હોય છે, એવી જ આશાથી આ હિંદી ઉતારુઓ સોંગાપુરને સાગર-ધક્કે દિવસોથી જઈ બેઠાં હતા. પણ કાળ ભગવાન પોતાના પાંચ પૂરા ફેરવી લે પછી જતાં સગાસજનીઓની માફક આ બધાં ઉતારુઓ

છેલ્લી આશાને મીઠાપુરના સાગરમાં જ દફનાવીને નિરાશ વળે પાંચ ફરી રહ્યાં હતાં.

વીરેન્દ્રને આઠ જ દિવસ પહેલાંનો પોતાનો પ્રસંગ યાદ આવી ગયો. એ પોતે તો લક્ષાધિપતિ હતો, એના પિતાની અહીં પચીસ વરસથી પેઢી હતી અને એ પેઢી કદાચ આખા સીંગપુરમાં સૌથી નિપેશ લાગવગ ધરાવતી હતી એ ઉપરાંત એના પોતાના યે સબધ ક્યાં ઝોલા હતા ? સામાન્ય શહેરીઓથી માંડીને લશ્કરના અફસર સુધી એને સારા સંબંધો હતા, અને એ જ સબધને કારણે કોઈને પણ ન મળી શકે એના સંયોગોમાં એને ગયે અઠવાડિયે હિંદ તરફ ગયેલ સ્ટીમર 'ઓશન-વેર્કસ' : સાગર-તરંગ પર પાંચ ટિકિટ મળી શકી હતી ને ?

પાંચ ટિકિટો લઈને અધિકારીના હુકમ અનુસાર માત્ર હાથગો જ સામાન લઈને એણે કુટુંબ સ્ટીમર પર ચડવા ગયું હતું. એના પિતા અને માતા, બન્ને નાની બહેનો-પ્રમીના અને જર્લિની તેમ જ વીરેન્દ્ર પોતે મળીને પાંચ સંબંધોનું કુટુંબ સ્ટીમર પર બેસીને હિંદ જવા નીકળ્યું હતું. સારા સારા કુટુંબોને માડ બે કે ત્રણ ટિકિટો મળી શકતી હતી ત્યાં વીરેન્દ્ર પાંચ ટિકિટો મેળવી શકેલો એ કારણે સીંગપુરના ઉચ્ચ કુટુંબોમાં એ ધ્યાન પાત્ર બની ગયેલો.

પણ...સ્ટીમરને ઊપડવાને થોડીક જ મિનિટો હતી ત્યાં સ્ટીમરના કોઈ અધિકારીએ આવીને એણે નામ પોકાર્યું. આવે વખતે પોતાના નામનો પોકાર સાંભળતા એ આશ્ચર્ય પામી ગયેલો. એકદમ સામે આવીને એણે અધિકારી સામે નજર નાખી અને હજી એની નજરમાંથી આશ્ચર્યની છાયા શમી ન હતી ત્યાં તો અધિકારીએ એને હુકમ સંભળાવ્યો : 'તમારી એક ટિકિટ રૂ કરવામાં આવે છે, મિ. વીરેન્દ્ર.'

'હે... હે... ' વાત ફેટી ને સમજાય જાય તેવી હતી છતાં યે એનાથી બોલાઈ ગયું.

'તમારી એક ટિકિટ રૂ કરવામાં આવી છે, મિ. વીરેન્દ્ર !' વહેલી

તકે જગ્યા ખાલી કરી આપશે.’ કહીને એ અધિકારી ચાલતો ગયેલો.

સા માટે ટિકિટ રદ કરવામાં આવી છે અને હવે છેલ્લી ઘડીએ શું કરવું એની વિગત જાણવા એ દોડીને પેલા અધિકારી પાસે ગયેલો અને પૂછેલું પણ ખરું. પણ પાસેનાં બીજાં કુટુંબોને જે ટિકિટો રદ થવાના હુકમો સંભળાનાતા એ અધિકારીએ દૂધમાં જ જવાબ દીધેલો : ‘મને કેમ ખબર પડે, મિસ્ટર ! ઉપરથી હુકમ આગ્યો છે. May be some War-exigency : કાંઈક તાત્કાલિક યુદ્ધજરિયાતને કારણે હશે...’

યુદ્ધ-જરિયાત ગમે ત્યારે કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે એના વીરેન્દ્રને સૌગાપુર યુદ્ધજનિત વિસ્તાર જાહેર થઈ ચૂક્યું એ પહેલાં જે અનુભવ કયા થયો, ન હતો ? પણ અત્યારે આ યુદ્ધ-જરિયાત અચાનક ઊતરી પડી હતી એણે તો એને પોતાને માટે ફૂટ પ્રશ્ન કરી મૂક્યો હતો. એ ફૂટ પ્રશ્નનો કાંઈક ઉકેલ થઈ શકે એ માટે એના કોઈ જાણીતા અધિકારી એટલામાં હોય તો મળના એણે પ્રયાસ કરી જોયો, પણ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો, અને જહાજ માટે એક ટિકિટની જગ્યા ખાલી કરી દેનાનો સમય દૂર કાવા લાગ્યો.

છેતર ફૂટ પ્રશ્નનો ઉકેલ એક બાજુ મૂકીને શું કરવું એ માટે તે પોતાના કુટુંબ પાસે આવી પહોંચ્યો. આખું કુટુંબ મૂઝાઈને બેઠું હતું. બા બાપા પાસે સામે જોઈ રહ્યાં હતાં, બાપા બા સામે જોઈ રહ્યા હતા અને જ્યેને નાની બહેનો બા બાપા સામે જોઈ રહી હતી. કરિયાણાના માવના લાખ-લાખના સોપા કરવામાં ક્યારેય ન ખચકાતા એના પિતા તો અધિકારીની વાત આવતા વેપારમાં જે મૂઝાઈને જમા રહેતા, એ અત્યારે મિચારા શું બોલે તેમ હતા ? વીરેન્દ્ર અધિકારી પાસેથી પાછો ફર્યો ત્યારે એ પોતે જ પ્રથમ બોલી બોલ્યા : ‘આ તો અધિકારીની વાત થઈ શું કરવું ત્યારે, વીરુ ?’

હજી અધિકારીના હુકમ ઉપર ધૂધરાતા ને કાંઈ ઓળખીતો

અધિકારી મળી જાય તો માર્ગ કાઢી શકાય એમ વિચારતા વીરેન્દ્રે જવામ દીધો. ‘જોઈએ, હજી કાઈક માર્ગ નીકળી જાય તો.’

‘પણ આ તો યુદ્ધ—જરૂરિયાતનો હુકમ છે, વીરુ અત્યારે કાંઈ ઝોળખાણુ કામ નહિ આવે.’ એમ હજી એના પિતા કહી રહ્યા હતા ત્યાં તો અડખેપડખેના કુટુંબોમાંથી જગ્યા ખાવી કરાવવા માટે અધિકારીઓના હુકમ અનુસાર પોલીસો હાથ ઝાલી જાતીને ધારેની સખ્યાને નિદાય દઈ રહ્યા હતા.

હવે ઝોળખાણુ ને લાગવગનો પ્રશ્ન રહ્યો ન હતો એટલે એકાદ નાની બેગ લઈને એના પિતાએ કહ્યું ‘તું કુટુંબને લઈને દેશમાં પહોંચી જા હું અહીં રોકાઈશ પ્રમીના-જલિનીના લગન તું પતાવી દેજે મારે થોકુક પેઢીનું ચે કામ રહી ગયું છે તે પણ પતાવી..’

‘હવે રાખો, રાખો, બાપુજી! હું પોતે જ રોકાઈશ.’

આમ પિતા-પુત્ર વચ્ચે કથામ સુધી રકડક ચલેલી એની બાએ પણ એને જ સાથે આવવાનું અને એના બાપુજીને રોકાના દેવાનું વહેતું, પણ છેવટ વીરેન્દ્રના મજબૂત નિર્ણય સામે એના બાપુજીની સમજાવટ નકામી ગયેલી બાપુજીના મુખ પરની અસહાયતા, માની આખમાંથી વહેતા આસુ અને નાની બેનોના દિવની દુખપૂર્ણ નિરાધારિતા સામે છેલ્લી નજર ફેકીને એ એક નાનકડી બેગ સાથે સ્ત્રીમર પરથી ઊતરી ગયેલો અને સ્ત્રીમરની સીડીના છેદના પગથિયા સુધી સંતાને એ ઢેરાધારણુ આપતો ગયેલો.

તારવી કાઢેના બીજા કુટુંબોના સભ્યો સાથે હોડીમાં બેસીને એ ધક્કે પાડો ફરી રહ્યો હતો ત્યારે, જાણે ‘હી જાઓ આડેયા..’ એના હુકમ છાડતી હોય એવી એક સ્ત્રીમ-લોચ ધખ્...ધખ્...ધખ્...ના અનાજે પાણી છાડાતી સામેથી આવી રહી હતી એ સ્ત્રીમ-લોચમાં એક યુરોપિયન કુટુંબ બે હતું. કુટુંબના માણસો કરતાં ચે સ્ત્રીમલોચમાં બેગો અને કરડિયા, ટિક્કિન અને રમકડા વધારે હતા. અને આવા સરસામાનને પોતાને

પગ નથી હોતા એટલે એમને ચડાવવા ને જળવવા માટે નોકર-ચાકર અને આયા-બખરચીઓ કુટુંબનાં સભ્યો જેટલાં જ હતાં. એમને સ્ટીમર પર લેવા માટે જુદી સુંદર સીડી ઊતરી રહી હતી ત્યારે વીરેન્દ્રની હોડીના હંકારનારા ખારવા અંદરોઅંદર વાત કરી રહ્યા હતા:

એક ખારવો કહેતો હતો: ‘નસીમદાર જ છે ને બાઈ ? છેક છેલ્લી ધડીએ ય એમને માટે સ્ટીમરમાં જગ્યા કેવી ચર્ક ગઈ ?’

બીજો ખારવો કહેતો હતો: ‘નસીમદાર તો કેવા ? એમની નસીબદારી તો એમનાં આયા-બખરચીને ય ફળે. વીસ-પચીસ રૂપરડીનાં એ આયા-બખરચીને જગ્યા કરી દેવા માટે આ માંધાતાઓને ય હેડે ઊતારી મૂક્યા. સા’બ લોકોને રસ્તામાં રાંધી ખરાયનાર ને બચ્ચાં જળવનાર તો જોઈએ જ ને, બાઈ ?’

‘હા, હા, બાઈ !’ ત્રીજો ખારવો કહેતો હતો: ‘ભાગ્યશાળી છે ત્યારે ને ? આપણે ય એવા કોઈ સાહેબને ત્યાં નોકરી કરના હોત કે એમનાં કૂતરાં-ગધુડાં થયાં હોત તો આજે આપણે ય દેશ તરફ વહેતા થઈ ગયા હોત અને અહીં પડતા બોંબાલોક્ષા વચ્ચે પાણી ઉધામયાં ન પડત.’

એમ વાતો આવતી હતી, ત્યાં વાવડો આડો વાતાં એક ખારવાએ સદ સમાધ્યો અને બીજા ખારવાએ હલેસાં.

પોતાને અને પોતાની સાથે અન્ય હિદીઓને છેક છેલ્લી ધડીએ કેમ ઊતરવું પડ્યું એની આ વાતોમાંથી કાંઈક વિગતો મેળવતો વીરેન્દ્ર ધક્કા પર ઊતર્યો ત્યારે સ્ટીમર પરથી એનાં બા-બાપા અને બહેનો નિરાશ વદને બાંધેલા હાથ બિચો કરતાં હોય તેમ સામેથી એને વિદાય દઈ રહ્યાં હતાં, ત્યારે ધક્કા પરથી એક યુરોપિયન કુટુંબ હમણાં જ સ્ટીમર પર ચડી ગયેલ પેલા યુરોપિયન કુટુંબને ‘ચીઅસ’...ગોડ સ્પીડ...હેપી વોયેજ...તમારી સફર સુખરૂપ થશે’...એવા વિદાય-સૂર પોકારી રહ્યાં હતાં. સામેથી એ વિદાય-સૂરો પ્રતિ રમણ ફરકી રહ્યા હતા.

એ સુરો વીરેન્દ્રના દિલમાં વંધારે છમકારા બોલાવે એ પહેલાં એ રિક્ષામાં ચડી ગયો હતો અને ‘સાવાઓ... સુન્દરના બન્યા...’ એવા શબ્દો સહિત અન્ય હિંદીઓ પાસે આવીને એને ય સરિન-પોકારમાં સાથે લે એ પહેલાં વીરેન્દ્ર મૃગોમંતર પોતાના બંગલા તરફ ભાગી છૂટ્યો હતો.

જાણે શાંતિકાળમાં કેઈ સંબંધીઓને સ્ટીમર પરથી વિદાય આપીને ઘેર પાછો ફરતો હોય એમ વીરેન્દ્ર પોતાના બંગલામાં દાખલ થઈને આગલી ઓસરીમાં ગોઠવેલ સોફા પર બેસી ગયો. કાંઈક સચાર થયો જાણીને જેમને પોતે બગલો સાંપીને દેશ આલ્થા ગયેલ એ જૈફ ચોટીદાર જમાલુદ્દીન બહાર આવ્યા. વીરેન્દ્રને દુખીને પોતાની જૈફ આંખો દગો તો નથી દેતી ને એની ખાતરી કરવા જમાલુદ્દીને આંખો પહોળી કરીને જોઈ જોયું અને એટલેથી ચે ન પડ્યું ત્યારે જરા પાસે આવીને નીરખી જોયું. પણ આજે સાઠ વરસે ય સૂરમે આંજીને સવામત રાખેલ આંખોએ દગો નથી દીધો એવી ખાતરી થઈ એ જ જાણે જૈફ ચોટીદાર જમાલુદ્દીનથી બોલાઈ ગયેલું : ‘અરે ભાઈ ! વીરેનભાઈ ! આપ ક્યાં સે ?’

‘ મને થયું કે દાદુને અહીં એકલાં નહિ ગમે, એટલે પાછો આવ્યો, દાદુ.’ વીરેન્દ્રે જૈફ જમાલુદ્દીનને ધરમા જે ટૂંકા ને વહાલ-ભર્યા નામે બોલાવાતા એ નામે સબોધીને દિવના દુખ પર હાસ્યનો પડદો ખાંધને કહ્યું.

‘ અરે ભાઈ ! લેફ્ટિન બાત ક્યા ફૂઈ ? અબી હી ઈસ્ટીમરકા સાઈરિન ગુજ રહા થા... સચ બાત કહો. ક્યા, ભેલા ઓર માઈજી બી વાપિસ આ રહે હૈ...’ વીરેન્દ્રની વાત ન માનતા જૈફ જમાલુદ્દીને પ્રશ્નોની ઝડીમાર બોલાવી.

પણ જ્યારે વધારે હસતા હસતા વીરેન્દ્રે વિગતથી વાત કહી સંભળાવી ત્યારે દાદુએ નિસાસો મૂખીને આટલું જ કહ્યું : ‘ માઈજી કે કિતના દર્દ...’

થોડી વાર પહેલાં ધગના સરસામાન અને રાસરચીનાને વરમેા સુધી સાચવી રાખવા માટે બધાવી રહ્યા હતા એને ‘લાઈ’ પાછા ઘેર આવતાં ‘દાદુ’ ઉબેગાવવા લાગ્યા અને વીરેન્દ્રે વિચારેના સાગરથોડાને ચંલાવવા માટે પાસેની થોડી પરથી પુસ્તક ખેંચીને વાચનની પાળ આંધી.

આજ વીરેન્દ્ર આઠ આઠ દિવસથી પુસ્તક-વાચન અને રેડિયો-શ્રવણ, બંદરને સામે છેડે આવેલ રેસ-કોર્સની સહેલગાહ અને કક્ષમ-ગમનનાં થીંગડાં એ થોડાપુર આડે મારી રહ્યો હતો, પણ ફરી ફરીને વિચારેતું ધમસાણુ એના પર ધસી આવતું હતું.

આજે વળી હિંદી કુટુંબોને આ દશામાં પાછાં ફરતાં નીરખીને વિચારેતું ધમસાણુ એને ઘેરી વધ્યું. એક બાલુ એને ગોરી સામ્રાજ્યશાહી સામે ચીડ ચડી અને બીજી બાલુ પોતાની અસદાચ રિયતિ માટે દુઃખ થયું.

એ દુઃખ આવે સમયે સપામની અથે પોતાને દેશ પાછા પહોંચી ન શકાયું એ જાતનું અન્ય હિંદીઓ સમું ન હતું. પોતાના કુટુંબથી આવે વખતે લુગ પડવાનું એને કાંઈક દુઃખ હતું ખરું, પણ એ દુઃખ કાંઈ એના મનમાં આવી રીતે ધમસાણુ મચાવી દે એવું ન હતું. મનમાં ધમસાણુ મચાવી દેનાર દુઃખ તો બીલું જ હતું. એ દુઃખ હતુ એના હાથમાંથી એક મોકો ચાક્યો જવાનું. એ મોકો હતો પોતાના દોસ્તોને પોતાના દિલમાં સાચું શું પડ્યું છે એ ફરી બતાવવાનો.

કેટલા વખતથી એના દોસ્તોના એના પર પત્રો આવ્યા કરતાં કે એણે સોગાપુર રોકાવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી વખતો-વખત એમના પત્રો આવ્યા કરતા કે ‘કાં દોસ્ત !’ આપણે વિચારેલી યોજનાનું શું થયું ? અમને તો આસા હતી કે તું આવીને અમારા સમા ઉધું મારું ધાણીને કામ કરનારાને તારા રિયાજ વાચન-માંથી નીપજેલી દીર્ઘદષ્ટિમરી દોરવળી આપીશ, અમારી શક્તિ એને નકામી વેડફાઈ જતી અટકાવીશ અને તારી અવનરી ઈંગ્લેન્ડની યોજનાઓ અમલમાં મૂકીશ.

બીજા કાઈ નો કાગળ આવી પડતો કે ‘ભાઈ ! આપણા મંડળે કાર્યકર્તાઓ માટે છેલ્લામાં છેલ્લાં રાજકીય પ્રકાશનો વસાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે અને કેટલાંક અદ્યતન પ્રકાશનો વસાવ્યા પછી છે. પરંતુ એ પ્રકાશનો આજકાલ કોઈ ખૂણે પડ્યાં છે અને તારા સમા પ્રેમીની ગેરહાજરીમાં મુખ પર વિપાદની ધૂળ છાંટીને નિરાશ-હૈયે પડ્યાં છે. તારો કાંઈ પત્ર આવે તો એના પરથી ધૂળ ઝાટકીને એનું વદન પ્રકુલ્લિત કરીએ.’

ત્રીજા કોઈનો કાગળ વળી કહી જતો: ‘કાંઈ નહિ, ભાઈ ! શ્રમવિભાગનો મુદ્દો તો અડીખમ અર્થકારણીઓએ પણ સ્વીકાર્યો છે. અમે સૌ કામ કરશું, તું એનો અર્થાવભાગ સભાળજે. અમારે વળી ફંડ કરના નીકળવું પડત એ માયાકૂટ મટી. તું કમાય છે એ જાણે આપણા કાર્યના ખર્ચ માટે જ કમાય છે એમ અમે ગણી લીધું’ છે. નવા કામની યોજના માટે મહિને પાંચેક હજાર મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી આપીશ તો હાત તુરત આવશે.’

ચોથા કોઈ સહુદયીનો કાગળ પણ આવી જતો: ‘દોસ્ત ! તું તો સીંગાપુર તારા લગી પતાવના ગયો હતો ને શું થયું ગયું ? કોઈ કન્યા સાથે લગ્ન છોડીને વેપાર સાથે લગ્ન કરીને ક્યા બેસી ગયો ? એ કન્યા પણ સીંગાપુરમાં જ છે અને એ કોઈ હરિલાલ સાથે પરણી ગયાના સમાચાર પણ મળ્યા છે. આ બધું થયું શું ? તને કેટકેટલા કાગળો લખ્યા, તારા અહીં આવવાના સમાચાર તો નથી લખતો, પણ દોસ્ત ! તારા લગ્ન કેમ ફેક થયાં એ વિષે કાર્મિક લખે તો ફેડ પડે. તારા અગાઉના ઉત્સાહપૂર્ણ કાગળોમાં હવે આવો ઘેરો વિવાદ કેમ ફરી વળ્યો છે એ પણ સમજાવું નથી. કે કોઈ ન સમજે એવી વિચારણાઓ રજૂ કરતાં કરતાં હવે કોઈ ન સમજે એવું વલણ દાખવવાનો માર્ગ હમણાં અખત્યાર ક્યો છે ?’

આવા આવા તો એના પર કેટલાયે કાગળો આવ્યા કરતા ને

વાંચી વાંચીને એ પોતાની પત્ર-બ્યવહારની કાર્કશમાં અપોચપ કરીપ નીચે દબાવી દેતો. એકે ય કામળનો એણે આટલાં વરસમાં વિગતથી જવાબ દીધો હોય એવું જન્મું ન હતું. એને મનમાં થતું હતું કે શું કહું દેરતો ! હજી મારો વખત નથી આવ્યો. વખત આવ્યે વાત !

આજે એવો વખત એના હાથમાં આવ્યો હતો. એ વખત હતો દેશમાં જવાનો અને કાંઈક કરી જતાવરાનો. વેપાર કરતાં યે એણે રાજકીય વાચન ચાલુ રાખ્યું હતું. એ વાચનની સરાણે એણે યુરોપીય યુદ્ધ તેમ જ તાજેતરમાં ત્રાટકી પડેલા જાપાની યુદ્ધને મૂલ્યવ્યું હતું. એ મૂલ્યવણી અનુસાર એની માન્યતા બંધાઈ હતી કે અત્યારે બંને હિંદમાં શાંતિ દેખાતી હોય, પણ એ શાંતિ તો ધરતી નીચે ધૂધવાતા જવાળામુખી જેવી છે. ક્યારે એ ધગતી પર મુખ ફાટી નીકળશે અને એ મુખ દ્વારા સારા હિંદની ધરતીને કાઈ ક્રાંતિના લાવા રસથી રેડી નાખશે એ કહેવાય નહિ.

આવી આવી સંભાવના એને દેખાતી હતી ત્યારે એને આટલાં વરસોથી હજી યે ક્યારેક ક્યારેક ટોણો મારી રહેલા એના મિત્રો ક્યાંક ગામડાંમાં બેસવાની કે કોઇ ગ્રામોદ્યોગને પુનર્જીવન આપવાની બાવા આદમના સમયની યોજનાઓ વિચારી રહ્યા હતા. એને થતું હતું કે આટલા વરસ તો કામ ન કરી શક્યો. પણ નજીકના બિવિધમાં દેખાતા આવા કટોકટીના અસામાન્ય પ્રસંગે પોતે દેશમાં હોય તો કાંઈક કરી શકે, અત્યાર સુધી પોતાની મુશ્કેલીને મનમાં સંઘરીને બેઠો હતો એને કાંઈક સ્વરૂપ આપી શકે અને એ સ્વરૂપનો પરિચય પોતાના મિત્રોને આપી શકે. એ ખ્યાલને અમલમાં મૂકવા માટે એણે છેલ્લા ટેટલાક માસથી રાત-દિવસ કેવાં કેવાં સ્વપ્નાં નીરખ્યા કર્યાં હતાં ? એ સ્વપ્નાંને સત્ય ઠેરવવા માટે જાણે ભગવાને જ જાણાને મક્કાયા માથે મોકલ્યું હતું અને એને માટે સડકુદુંબ દેશમાં જવાનું થયું હતું. એવી હોંશમાં એ ચાર ચાર છત્રાંગો મારતો ગયે અડવાડિયે બંદરગાહે પહોંચી ગયો હતો અને સ્ટીમર પર ચડીને સામે જ

હિંદની ભૂમિ દેખાતી હોય એમ દરિયાની સપાટી પર થઇને હિંદની સીમાભૂમિ સાથે દૃષ્ટિને સાંધી રહ્યા હતા.

પણ...કે જાને કલ કી...

કામક ધોળા ચામડીના કુટુંબે છેલ્લી ધડીએ પોતાને દેશ જવાનું નક્કી કર્યું એટલે એને અને એના જેવા કેટલાયને અધવચ્ચથી કુટુંબોને અસહાય દશામાં મૂકીને ઊતરી જવું પડ્યું. તે દિવસે તો થોડાકને જ રટીમર પરથી જગ્યા કરી આપવી પડી હતી. આજે તો બંદરગાહ પરથી એકેએક કુટુંબ નિરાશ થઈને પાછું ફરી રહ્યાં હતાં.

કારણ? કારણ કે જે ગોરી ચામડીએ વરસોથી આ દેશને પોતાના પગ નીચે દબાવી દીધો હતો, આ દેશમાંથી કલાઈ અને સોનું, રખમર અને ગદ્દા મેળવવા માટે સામ્રાજ્યને સ્વરૂપે વરસોથી વિશિષ્ટ હક્કો જાળવી રાખ્યા હતા એમને માથે આકૃત ઊતરી આવી હતી. એ આકૃતમાંથી ઊગરી જવા માટે જે એને વિશિષ્ટ અધિકાર મળી રહ્યા હતા. વરસોથી એમને અહીં વિશિષ્ટ અધિકારો ભોગવવામાં જેમણે મજૂરી રૂપે સહાય કરી હતી એવા હિંદીએને આજે તેઓ અસહાય દશામાં, જેમને તેમણે રાક્ષસ સ્વરૂપે વર્ણવ્યા હતા એવા જાપાનીઓના હાથમાં મૂકીને તેઓ ચાલી નીકળ્યા હતા. રટીમરો પર તેમને ઓછામાં ઓછી જગ્યા આપીને ચાલી નીકળ્યા હતા; રટીમરો પરથી તળિયાગાટક ઉતારી નાખીને ચાલી નીકળ્યા હતા; જાપાની ભોંજભારતી નીચે આખા મનાપામાંથી સીંગાપુરને આંગણે ખડકાતા હિંદીએને ઉધાડી ધરતી માથે રડવડતા મૂકીને ‘ચીઅર્સ... હેથી વોયેજ...ગોડ બ્લીડ...’ એમ પોકારતા ને રમાત્ર ફરફરાવતા ચોડેધાડે ચાલી નીકળ્યા હતા.

આવી ગોરી સામ્રાજ્યસાહી અહીં જ ન હતી. એ મધ્યાપામાં હતી, જવા અને જાહેરીઆમાં હતી, બોર્નિંગ્સ અને બાલીમાં હતી, વીરેન્દ્રના પોતાના જ વતન હિંદમાં જે હતી અને આખી દુનિયા પર લીસમરી બાય લિડાવીને એડી હતી. એને ઉખેડી નાખવા માટે તો...

‘અરે ભાઈ ! વીરુભાઈ ! ક્યા સોચ રહા હો, ભાઈ ?’

વીરેન્દ્રે પાછળ નજર ફેરવીને જોયું તો બુદ્ધા દાદુ એને બોલાવી રહ્યા હતા. જાણે વિચારોની શિવા માયા પરથી ફેકી દેતો હોય તેમ માયું બુદ્ધાવીને વીરેન્દ્રે પૂછ્યું : ‘હાં દાદુ ! ક્યા ખાત હે ?’

ફક્ત સમુ દસીને દાદુ બોલ્યા : ‘અરે ભાઈ ! એસા ક્યા સોચ રહા હો ? મેંને દો દક્ષ બુવાયા, લેકિન આપને સુના બી નહિ ! તીસરી બાર બુદ્ધાયા તબી જવાબ દિયા. એસા સોચ કરને સે તો ભાઈ ! દિમાગ પર ખૂરી અસર હોતી હૈ...’

‘હાં, હાં, દાદુ, લેકિન...હાં હાં...’ કહેતો વીરેન્દ્ર ગોટાળે ચડી ગયો.

એને જાણે ગોટાળામાંથી બચાવવાનો એક જ ઉપાય છે એમ માનીને દાદુએ એને સીધી વાત પર લીધો : ‘અરે, હાં, વીરુભાઈ ! અંજલિખંડન આઈ હૈ, ઓર કહતી હૈ કિ મુઝે વીરુભાઈકા મિત્રતા હૈ.’

‘કાણુ ? અંજલિ ! આવી છે ? અને એ મને મળવા માગે છે ?’ જવાબ દેતાં જ વીરેન્દ્રની નજર ગોટાળામાંથી સીધી કરડાકી તરફ છલાંગી.

‘હાં, જાઈ ! કહતી હૈ કિ મિત્રને કે સિથે મૈં ઉપર આઉં ?’ દાદુએ જવાબ દીધો.

‘નીચે સુધી આવી જવાની હા પાડી એટલે ઉપર આવવા માગે છે ?’ દાદુ સાથે વાત કરતાં પોતે જે અદ્ય રાખતો એમાંથી જરાક ચૂકી જઈને વીરેન્દ્રથી જોયે અવાજે પુછાઈ ગયું.

‘વૈસા તો નહિ, ભાઈ ! કહતી હૈ કિ ઝરૂરી કામ હૈ. થોડી દેર ખાત કરકે તુરત ચલી જાઉંગી.’ વીરેન્દ્રની અસ્વાભાવિક કરડાકીનો ખ્યાલ આવતાં જાણે દાદુએ પોતાની ભાષામાં વધારે મૃદુતા આણી.

‘પણ એવું શું કામ છે દાદુ ? જે કામ હોય એ તમે જ પતાવી લો ને, દાદુ ? મને મળવાની શી જરૂર છે, દાદુ ?’ એમ

‘દાદુ !’ ‘દાદુ !’ ના પુનરુચ્ચાર વડે જાણે પોતાની અસ્વાભાવિક કસ્ટાકીને ધોઈ નાખવાનો પ્રયાસ કરતાં વીરેન્દ્રે કહ્યું.

‘ના, ભાઈ ! વો કહતી હૈ કિ મુઝે વીરુભાઈસે હી મિલના હૈ. થોડા સા હિ કામ હૈ. ઇસકે બાદ તુરત વાપિસ ચલી જાઉંગી. ફિર કબી ઉપર આનેકી ઇજાજત નહિ લૂંગી.’ દાદુએ વિગતથી વકીલાત કરતા હોય એમ કહ્યું.

માત્ર ઉપર જ આવવાની વાત. જાણે કોઈ મહા પ્રશ્ન પતાવવાનો હોય એ રીતે વીરેન્દ્રે માથું ખજવાળ્યું, આકુંઅવગું જોયું, આંખો ખેચી, ઉવટ જાણે ન છૂટકે નિર્ણય કરતો હોય એમ હળવેથી નિસાસો મૂકીને એણે જવાબ દીધો : ‘હીક, આવવા દો.’

દાદુ ગયા કે એ પોતે પણ ખડ તરફ ચાલ્યો અને ખારણ પાસે આવતાં એને અડેલીને ઊભો રહી ગયો.

થોડી વારે દાદર પરથી પગલાં સંલગાયાં. પગલાંના અવાજે એણે ઊંચી નજર કરી. દાદર પર હળવાં કા માંડની અંજલિ ઉપર આવી રહી હતી. જે ક્ષણે વીરેન્દ્રે એ જાણુ નીચે નજર કરી, એ જ ક્ષણે અંજલિની નજર ઊંચી થઈ. જન્ટેની નજર સામસામી મળી. પણ એ એક જ ક્ષણ. બીજી જ ક્ષણે વીરેન્દ્રે પોતાની નજર ફેરવવા માથું ખજવાળ્યું. અંજલિએ પોતાની નજર ફેરવવા સાડી ઊંઠારી.

હળવેથી હેલુ પગથિયુ પણ પસાર કરીને અંજલિ ઉપર આવી અને દાદરના અતિમ દક્ષામય સ્તંભકને અડેલીને ઊભી રહી ગઈ. થોડી વાર બંને નિશબ્દ ઊભાં રહ્યા. કોણુ બોલવાની શરૂઆત કરે છે એ નીરખવા જાણે બંગલાનું વાતાવરણ પણ ચબી ગયું. થોડીવારે વાયુની લહેરખી આવી અને અંજલી બોલી : ‘એક માગણી કરવા આવી છુ.’

ચાર જ શબ્દો. સ્પષ્ટ રીતે બ્યવહારુ વાત જ બ્યક્ત કરતા ચાર શબ્દો. પણ એવા શબ્દો લખાય ત્યારે કાર્ષક હોય છે, બોલાય ત્યારે ભુદો જ ભાવ બ્યક્ત કરતા હોય છે. એ ભાવ કાગળ ને દક્ષમ રજૂ ન કરી શકે. એને માટે સ્વચ્છ સાધન જોઈએ. આ ચાર જ

શબ્દે જાણે અજાણિના મુખમાથી. આસપાસ કોઈ અવ્યક્ત મોઝાન મૂક્યા.

ધણે વખતે એનો પૂર્વપરિચિત મજબુત રવ કાને પડતા વીરેન્દ્ર દાણુમર પોતાની કરકાકી વીસરી ગયો. બીજી ક્ષણે એની નજર અજાણિ પર પડી પૂર્વવત કરકાકી એણે જાણે ઝોટ મારીને મુખ પર છાઈ દીધી અને દુકામા જ સામે સવાન પૂછ્યો.

‘શાની માગણી ?’

‘મારા પોતાના માટે કશી માગણી નથી કરવા આવી મારી એક બહેનપણી માટે માગણી કરવા આવી છું.’ પહેલા વાક્યમાં કાઈ કેવ કંઈ હતો એ નિવારીને તદ્દન સ્વભાવિકતાથી અજાણિ બીજી વાક્ય બોલી.

‘તારા માટે નહિ તો તારી બહેનપણી માટે, શી માગણી છે એ કહે ને ?’ વીરેન્દ્ર પોતાની કરકાકીને મીઠે રસ્તે આગળ વધ્યો.

‘મારી બહેનપણી પિનાગથી આવે છે એને અહીં રોકાવું છે. વધારે મકાન તો આજકાલ ક્યા મળે છે ? એકની જ છે તમે અહીં એને રહેવા દેશો ?’ અજાણિએ મગણી વ્યક્ત કરી.

‘તારી બહેનપણી ! અને તેની એકનીને અહીં રહેવા દેવાની છે ? મારે ત્યાં વળી સ્ત્રીની લ... વીરેન્દ્રે એ વાક્ય અધૂરું મૂકીને બીજી વાક્ય કહી નાખ્યું. ‘એ કરતા તારે ત્યાં જ રાખ ને ? એ સ્ત્રી છે એમલે એને તારા કુટુંબમાં વધારે ફાવશે.’

‘મારે ત્યાં તો જરાયે જગ્યા નથી હમણાં જ મારા કાકાજીનું કુટુંબ પિનાગથી આવ્યું છે અને સાથે એમના ભાગીદારના કુટુંબને લેતું અવ્યુ છે આખું ઘર ભરચક ભરાઈ ગયું છે એ તો કીડ પણ એ બંધા મરજદી છે ને મારી બહેનપણી કિશ્ચિત્ત છે એમનો મેળ કેમ બાઝે ? વળી તમે એકલા છા, મારે ત્યાંથી યાગી મોકનાવવાની ચોકખી ના પાડે છે, લોગ-માથી જે તે ખાઈ લો છો, એના કરતા એ અહીં હશે તો તમારી ચે

સગવડ સચરાશો. મારે મન એટલી નિરાંત.' અંજલિ હળવે હળવે તદ્દન સ્વસ્થતાથી બોલ્યે ગઇ.

‘બસ, એ છેલ્લી જ વાત કહે ને ? તારે મન નિરાંત. સ્ત્રીની લપમાંથી વળી નિરાંત...’ કહેતો વીરેન્દ્ર પાસેના સોફા પર બેસી ગયો.

આજુ ઢાસ્ય અને આછી વેદના સહિત અંજલિ બોલી: ‘બધી યે કાંઈ એછી જ લપ હોય છે ? તમારે માથે લપ નાખવા નથી આવી. એને માટે કાંઈ જ આશરા-ઠોકાણું નથી એટલે અત્યારે તો એક આશરો જ માગવા આવી છું.’

‘પણ હું અહીં એકલો. માત્ર દાદુ જ ઘરમાં. એને ફાવશે ?’ હવે જ કાંઈક વિચાર કરતાં વીરેન્દ્રે પ્રજ્ઞા.

‘હા, હા, એને ફાવશે. એ તો વનરાવનમાં યે મગજ માને એવી છે. અત્યારે બિચારી મુંઝવણમાં મુકાઇ ગઇ છે ત્યાં આવી સગવડ એને ક્યાં મળવાની હતી ?’ અંજલિ બોલી.

‘એ ■ કાણ ? તારી બહેનપણી વળી પિનાંગમાં ક્યાંથી ?’ જાણે માગણીનો અર્ધ-સ્વીકાર કરતો હોય એમ વીરેન્દ્રે આવનારીની પ્રાથમિક એળખાણ ગાળી.

‘હું પહેલા પિનાંગમા હતી ત્યાં કે કોન્વેન્ટ સ્કૂલમાં મારી સાથે બજતી. બારે ચક્રોર હતી બજવામા. મને બારે સાચવતી. હું સીધી દેશમાંથી આવતી હતી, પણ બાપુજીને સીધુ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ આપવાની લગની હતી એટલે મીઠી ત્યાં બજવા મૂકેલી. નખશીખ મુરોપિયન વાતાવરણમાં પગલુ મૂકતાં જ હું મૂઝાઈ ગયેલી. પણ એણે મને જાળવેલી.’ અંજલિએ દૂર કે પરિચય આપ્યો.

‘ત્યારે તો તને એની જાળવણીનો અનુભવ છે, એમ ને ?’ વીરેન્દ્રે પહેલી જ વાર સહેજ હળવાશથી આટલું કહ્યું. પણ બીજે જ વાક્યે પાછી મૂળ કરડાકરી લાવીને એણે પ્રજ્ઞા: ‘પણ મને સ્ત્રીની જાળવણી નથી ફાવતી એવું શું ?’

‘તો એ કાંઈ માથે પડતી જાળવવા નહિ આવે. અત્યારે તો

એને કાઠ પગ મૂકરા આપે એના પગ પૂજે તેમ કે તમે કહેશો
એમ એ કહેશે, પગી કાઠ ?’ અજનિએ કહ્યું.

‘હીક...લત્ર આવ ત્યારે...મહેરબાની કરીને નીચે જ રહે ઉપર
આવરાની કૃપા ન કરે અને છુ થે.’

‘હવે, પગી ફરી કદી ઉપર આવવાની માગણી નહિ કરું,
બસ ?’ કહીને અજનિ હળવે નિસાસે નાખી ગયો

થોડીવાર વળી પાછું વાતાવરણ નિ શબ્દ

‘જહી ને ત્યારે ?’

‘હા, જા’

એવો ટૂંકો વાર્તાનાપ બનેલી એક વાર જોયી નજર મળ્યા
જોગી જ નજરને પાછી ખેંચી, સાડી સકેરી, સાડીના છેડામાં
હાથ દમાવીને અજનિ હળવે હળવે પગથિયાં જીતરી ગઈ વીરેન્દ્રની
નજર દાદર પર એક દષ્ટિપાત રેખીને આકાશમાં વીખરાઈ જતી
વાળી સામે બાનહીન ચોગી રહી

અકળ અનયખી

‘ચાને આટલું બધું મોકું કેમ થઈ ગયું?’ એમ વીરેન્દ્ર વિચારતો હતો ત્યાં સીંગાપુરનું છાત્ર ‘સીંગાપુર ટ્રીબ્યુન’ આવ્યું. આ આવે ત્યાં સુધીમાં લાવ સમાચાર વાંચી લઉં એમ વિચારતાં એણે છાત્ર હાથમાં લીધું.

એમાં પહેલે જ પાને ફૂચડો ફેરવીને આખી દીવાલ પર ઘૂટેલ જાહેરખબરિયા અક્ષરોની જેમ, ‘ટફ ફાઈટ ફોર ધી જાપાનીઝ : જાપાનીઝો માટે ખૂનખાર લડાઈ...’ એવું આખા પાનાને ઢાંચરી દેતા મોટામાં મોટા ટાઈપિથી હેડીંગ કરવામાં આવ્યું હતું. એ પછી ‘જાપાનીઝો સામે જાપ્પર પ્રતિકાર...’ ‘જાપાનીઝોની બીયલ્યુ ખુવારી...’ એવાં એકબીજા સાથે હરીફાઈ કરતાં મોટા મોટા હેડીંગોથી એક પછી એક બધા પાનાનાં માથાં બાંધી દીધા હતા. અને સમાચારોની સમાપ્તિ હેલ્લે પાને રટોપ-ત્રેસના ખબર નાનકડા અક્ષરે કહી રહ્યા હતા: ‘યુદ્ધયાત્ર માટે ધરો સુધી પાછું ખસેડાયેલું બ્રિટિશ લશ્કર...’

છાત્ર વાંચી લીધું અને ફરી વીરેન્દ્રને આ વાદ આવ્યો. ‘હજી આ કેમ ન આવ્યો?’ એમ વિચારતા વીરેન્દ્રે સામે નજર ફેંકી તો આંતરે એકાદ-બે મિનિટની જ વાર હતી. તરત એણે રેડિયોની સ્વીચ ફેરવી. અણુઅણુ...અવાજે રેડિયો ગરમ થયો ત્યાં તો ‘ધીસ ઇઝ સીંગાપુર રેડિયો...’ એવા મુઝો ઉગામતા અવાજે સરારના સમાચાર શરૂ થયા. એ સમાચારો પણ જાણે છાપાની જ પુનરાવૃત્તિ...જાપ્પર પ્રતિકાર...ચતુષ્કની બીયલ્યુ ખુવારી...અને સૌથી હેલ્લે યુદ્ધયાત્ર માટે જરૂરી પીઠેહમાં એક સ્થાનનો વધારો. અન્યતઃ, સમાચાર

દરમ્યાન બખ્ખે-પાંચ પાંચ મિનિટને અંતરે સીંગાપુરની અભેદતાના પ્રતીક સ્વરૂપ ૧૮ ઈંચની તોપોનું નામસ્મરણ અચૂક ગુંથ રહ્યું હતું.

રેડિયોના સમાચાર પછી તરત જ સામ્રાજ્યનું સંરક્ષણ કરના સીંગાપુરમાં બેગા મળેલા ગોરા લશ્કર માટે ‘ફિર ધી ફેર્સીઝ...લશ્કર માટે...’ના પ્રિયામર્મા ‘જાજ’નું નૃત્ય સંગીત શરૂ થતાં વીરેન્દ્રે રેડિયોની સ્વીચ બંધ કરી દીધી.

સમાચાર સાંભળી લીધા તો યે ચા ન આપ્યો એટલે ‘આટલું બધું તે મોકું કા થયું ?’ એમ વિચારતાં વીરેન્દ્રે ખંડમાં આમતેમ આંટા મારવા શરૂ કર્યા અને પડખેના લાગમાં પોતાના વિશાળ બાગમાં પેલા મૂગામંતર ચીના માળા પર પડેલી દૃષ્ટિને પાછી ખેંચતાં એના મગજમાં છાપાંના તેમ જ રેડિયોના સમાચાર ધુમરાવા લાગ્યા. ગઈ કાલના સમાચાર અને આજના સમાચાર—એમાં શો ફરક હતો ? એ જ શબ્દો, એ જ વાક્યો અને એ જ તુમાખી. અન્વયથી આખર સુધી એક સરખું સામ્ય વહી રહ્યું હતું. વિશ્વાભાસ હતો માત્ર પરિસ્થિતિમાં જ. સંનનનું સખ્યાબંધ લશ્કર ચારે પાસથી મદદે થઈ રહ્યું હતું તોયે પીઠેલું થઈ રહી હતી. હિંદી લશ્કર અને ગોરા લશ્કર વચ્ચે અપરૂપ અબે-લાન ગવાઈ રહ્યો હતો તો યે માત્ર હિંદી લશ્કર જ મોરચા પર લડતું હતું અને બ્રિટિશ-ઓસ્ટ્રેલિયન લશ્કર પાછલી હરોળો પર ઊભું હતું. જમ્બી બપોનીએનો સહાર કરવા માટે લશ્કરોને તબવાર ઉડાવવાના હરપળે ઉદ્દેશ્ય ધર્મ રહ્યા હતા અને મુદ્દ ખાડી પાર મનાવાની ધરતી પર ખેવાઈ રહ્યું હતું તો યે સીંગાપુરમાં ખાડકાયેલું લશ્કર રણસાજ સજવાને બંસે કહેર ઉડાવી રહ્યું હતું. મવાવામાં વસના હિંદી, ચીની, મવાવથી લોકો માટે જ નહિ, પણ સમગ્ર દુનિયાની પીડિત જનિઓના સ્વાતંત્ર્ય અર્થે આ મુદ્દ લડાય છે એમ હર શબ્દે ઘોષણાઓ થતી હતી તો યે ખુદ સીંગાપુરમાં આનંદની સહેવગાહે નીકળતી લોરીઓ અને મોટર-સાયકલો અકરમાત

પર અકરમાત કયે જતી હતી અને આ બધા લશ્કરની આગતા-સ્વાગત અથે દિંદી, ચીની અને મત્તાયલી લોકોને બળજબરીથી પકડી જવામાં આવે છે.

જણજણ...સાડા આઠનો ટકારો.

‘હજી આ કાં ન આવ્યો ? હવે તો હદ થઈ...’

બધા જ વિચારે છોડી વીરેન્દ્ર આ માટે જિયોનીયો થવા લાગ્યો.

દાદુ બે વખત ઉપર આવી ગયા હતા, પણ બન્ને વખત અદરના ઓરડામાંથી કાંઈક લઈને પાછા આવ્યા ગયા હતા. રોજ તો આ વખતે આ પીને પોતે બહાર નીકળી જતો, પણ આજે અંજલિની પેની બહેનપણી આવી છે એટલે કાણુ જાણુ શી પે લપ આવી રહી હશે એટલે દાદુ હજી અડી આ પહોંચાડી ગયા નથી.

‘આવી લપ વળી કયાં ઉમેરાઈ ?’ એમ વિચારતો વીરેન્દ્ર દાદુને હાક મારના જતો હતો ત્યાં દાદુએ નીચેના દાદર પરથી ડાકું કાઢીને કહ્યું :

‘ચલો ભાઈ ! આ તૈયાર હે !’

આમ કહીને દાદુ ડાકું કુખાવીને પાછા ફરતા હતા ત્યાં વીરેન્દ્રે પૂછ્યું : ‘પણ દાદુ ! આ તૈયાર છે તો ઉપર કેમ લાવતા નથી ? મારે વળી કયા આવવાનું છે ?’

ફરી પાછું ડાકું કાઢીને દાદુ બોલ્યા : ‘મેં કયા જાનું, ભાઈ ? એની બહન કહતી હે કે ભાઈ કે નીચે બુધાઓ.’ આટલું કહીને દાદુ નીચે આવ્યા ગયા.

કાંઈ અમણી કિશ્કિયન છોકરી, જેને હજી ગર્ભ કાલે મોડી રાત્રે અંજલિ પોતાને ત્યાં મૂકી ગઈ હતી, જેનું પોતે મોહું પણ જોયું ન હતું અને જેને નીચે રહેવાની તથા પોતાની સાથે ઉપર કરો બચ્ન-હાર નહિ રાખવાની અજ્ઞા સાથે સમજણ કરી હતી એ અત્યારના પહોરમા દાદુના મોઢામાં ‘એની બહન’ બની ગઈ હતી, પોતાને ચાનું મોહું કરી રહી હતી અને ઉપર જતા આ પીવા પોતાને નીચે બોલાવી રહી હતી. આ બચ્નહારે વીરેન્દ્રને ગરમ કરી દીધો. સ્ત્રીની

લપથી એ દૂર જાગતો હતો, પણ અજાનિએ કહેનાથી એણે આશરો વિનાની એની બહેનપણીને અહીં રહેના દીધી તો સનારના જ પહોરમા આ પરિણામ આવીને જીભુ રહ્યું

પણ ગમે તેમ તોરે એ હિદી હતો—પોતાના હાડમાસ ચૂસી જનારનેય મહેમાન માનીને છેલ્લે મુઠ્ઠી પચાણાગત કરનાર હિદીએનો એ વારસ હતો, એટલે એ મહેમાન બાધને પહેલે જ પ્રસંગે એાખ્ખી-ચટ ના સંજ્ઞાવનાતો અનિવેક બનાવી શક્યો નહિ નીચે જ જમ્મને મટપટ આ ખતાવી આવુ અને હવે પછી પોતાની સાથે કેવો બચકાર રાખવો એ નૂતન આગતુકને મોઢામોઢ કહેતો આવુ—એના પ્રિયારથી વીરેન્દ્ર નીચે જિતયો

છેત્રા પગથિયા જીતરના વીરેન્દ્ર નીચે નજર કરી તો આરડાની વચ્ચેાચ્ચ દી-ટેમન પર નાની બહેન જાનિનીએ હોસ્તુ ભરત ભરેન પહોળો શમાન મિઠાવેન હતો એના પર એક બાલુ વીરેન્દ્રને પસંદ આછા આસમાની રંગનો િ-સેટ ગોઠવાયેન હતો, બીજી બાલુ પાણી પીવા માટે જળપુરી કેતરકામના જતગરી અને આવા પડયા હતા વચ્ચે હીના-મોરધુધુ રંગની નકશી ભરેન મોર ઉડાડતી એ જળપુરી તાસક ખાતી પડી હતી સામેના ટેમન પર એા બાલુ અગરબત્તી ધુમાડાની સેર આસપાસ ધુમરાવી રહી હતી વચ્ચેાચ્ચ સુમન-કળય પર તેમ જ ટેમનની પીઠિકા માથે ફૂલોની પર ફૂલડા ફરફરી રહ્યા હતા

પોતાને પ્રિય એવો આ સરજામ એકાએક સપૂર્ણપણે પોતાની સામે ગોઠવાયેનો જેડને પહેલી ક્ષણે અજાનમી અને બીજી ક્ષણે મનમા થોડાક આનંદની લહેર અનુભવતો વીરેન્દ્ર સામે નજર કરે તો—

આ કાણુ? આ પોતે જ પેની નૂતન આગતુક કિશિન છોકરી એની કેથેરાઈન ?

સામેના રસોડામાંથી એ હાથમા કાઢકિ લઈને ચાલી આવતી હતી જેતા વેત જ વીરેન્દ્રને નવાઈ થઈ ગજબની કે આજકાલની છોકરીઓ! પિનાગ જેવા આધુનિક શહેરમાંથી આવનાર કિશિન

છાકરી તો ચક્રી ને ફેક પહેરે, માથે બોખડહેર રખાવે અને મોઢે-હોડે પક, પાવડર ને લીપરટીક ચોપડે.

એને બદલે આ છાકરીએ વળા કાઠ ઓર જ વેશ કાઢયો હતો. એણે પગની પેની સુધી લહેરાતી આસમાની રંગની સાડી પહેરી હતી અને બદન પર પોણકું. અન્ય વેશભૂષા પણ અસલ ગુજરાતીનાં જ ! ફેશન ક્યારે ક્યાં જઈ પહેંચે એ ક્યાં કહી શકાય એવું હતું !

હાં... છાકરીનો ગૌરવણું આસમાની રંગ સાથે ઠીક વિરોધાભાસ જોભો કરતો હતો. અને.. કાઠ ગુજરાતી સ્ત્રી આવાં કપડાં પહેરીને લફડફફડ ડગલાં માંડે એને બદલે તાલખદ પગલાં ભરીને આ છાકરી કાઠ ડોલનનૃત્ય જોખી કરતી હોય એમ લાગતું હતું. અમરથાં યે આ આધુનિક ક્રિશ્ચિયનો સુરોપિયનોની નકલ કરતાં નાચ કરતાં જ હોય છે ને ? નાચના પોષાકમા આ એક નવીનતાનો વધારો !

એક પર એક અખયખીઓ ઉમેરાતા થોડોક અભિભૂત થઈને વીરેન્દ્ર એક જ ક્ષણમાં આવા વિચાર કરતો જોભો હતો ત્યાં એની પાસે આવી ગઈ અને ભાંગીતૂટી ગુજરાતી ભાષામાં અચકાતી ખચકાતી બોલી : ‘માફ કરજો, વીરેન્દ્રભાઈ ! થયું કે...થયું કે...તમે એકલા બેઠા બેઠા ઉપર આ પીઓ એના કરતા નીચે જ બેસાવું. નારતો પણ ગરમ ગરમ રહે...’ આટલું બોલીને એની નીચું જોઈને જોખી રહી ગઈ.

‘ના, ના ! આ તો તમે કરી તકલીફમા ન મુકાઓ એટલા માટે થયું હતું કે હમેશા ઉપર જ પતાવી લઉ.’ એમ કહેતાં વીરેન્દ્ર પુરશી પર સ્થાન લીધું. મનમાં થયું કે ‘ના, ના, છાકરી સાચ આધુનિક ઉજાળળા છાકરીઓ જેવી તો નથી. એને પહેલે જ સવાલે ક્યાં સીધું સભળાવી દેવું !’

‘મારે તો આખો દિવસ યું કામ હોય છે તે તકલીફમાં મુકાઉં ? આ તો અંજલિજનહેન કહેતાં હતાં કે...’ કહેતી એની તાસકમાં દાંઠકે પીરસતી પીરસતી અટ્ટી ગઈ.

અજનિનું નામ આનતા વીરેન્દ્રની બ્રમર સડેજ ખેચાઈ
અજનિએ વળી આને શુ કહી રાખ્યું છે ? એનાથી પૂછ્યા વગર
ન રહીશ કાપુ. ‘અજનિએ વળી શુ કહ્યું છે ?’ અનમત, અનાજમાં
એણે કડમ્બાઈ આવરા દીધી ન હતી

‘કાઈ નહિ કાઈ નહિ એ તો એમ કે તમને સ્ત્રીઓની
હાથ લાગે છે, પણ હાથ લાગશે તો હું તમને તકલીફમાં નહિ મૂકું’
આટલું કહેતા એનીનો અવાજ ધીમે ધીમે ધસી ગયો. જાણે જૂન ધર્મ
ગઈ હોય અને માણી ન માગતી હોય ?

વીરેન્દ્રની એના પર નજર પડી એને થયું કે આણે વળી આ
નવી જાતની હાથ જામી કરી પણ એનીનું મોઢું આટલું બધું દીપ્ત
જોઈને એ આણું હસતા બોલ્યો ‘ઓહો ! ત્યારે તો અજનિએ
તમને આના ખ્યાન અગાઉથી જ આપી દીધા છે, એમ ને ?’

એને હસતો જોઈને જરાક જોરમાં આવીને એની બોલી
‘અજનિમડેને તો એના ઘણાં ચેખ્યાં આપ્યા છે, પણ લાગે છે કે’
એ ખ્યાલો મારે બનવા પડશે’ કહેતા એનીએ કપમાં ચા રેડ્યો.

‘એવા ખ્યાન અજનિએ તમને કયા આપ્યા છે અને કયા
ખ્યાન તમારે બનવા પડશે એ તો કહો ?’ આવા પ્રશ્નો પૂછવાની
કૃતિ નહિ હોવા છતાં થોડીક વારે મનની ગડમથલ શમાવીને
વીરેન્દ્રે પૂછી નાખ્યું

એક તો, હું ઉપરથી તમને નીચે બોનારીશ તો તમે નીચે
નહિ આવો અને ખિન્નજી જશો એ ખ્યાન પણ મારો એ ખ્યાલ
અત્યારે ખોટો પડ્યો છે એટલે ખિન્ન ખ્યાનનું ચે કાંઈ કહેવાય નહિ’
કહેતા એનીએ કપ વીરેન્દ્ર પાસે આગળ કર્યો

એક ખ્યાન કહ્યો ત્યારે ખિન્ન ખ્યાન પણ કહી નાખ્યો ને ?
વીરેન્દ્રે પૂછ્યું

‘એ બધા ખ્યાન કહેવા જઈશ તો ચા ફરી જશે અને ચાનું
મોઢું થતા તમારે બહાર જવાનું ચે મોઢું થશે પેલાનવ તો થઈ

પણ ગયા.' એની દીવાલ સામેની ધડિયાળ પર નજર કરતાં ફરી પાછી જાણે જૂન થઈ ગઈ હોય એવા લાવ ધારણ કરતી બેઠી અને ચાનો કપ તથા નાસ્તાની તાસક વીરેન્દ્રની પાસે વધારે આગળ કર્યાં.

વીરેન્દ્ર તાસકમાં ધારીને નજર કરે તો ઘૂઘરા ! પોતાને સવારના નાસ્તામાં બહુ ભાવે છે તે જ આ વાની ! હવે તો હદ થઈ. ઘૂઘરા તોડતાં વીરેન્દ્રે પૂછ્યું : 'પણ આ બધું તમે કેવી રીતે જાણ્યું ?'

‘શું વળી ?’

‘આ, મને ભાવે છે તે ઘૂઘરા, મને ગમે છે તે જ્યપુરી તાસક, આસમાની ટી-સેટ, આ હીર ભરેલો રૂમાલ—’ વીરેન્દ્ર બધાં સામે એક પછી એક નજર ફેંકતો બોલતો ગયો.

‘એટલું તો જાણતું જ જોઈએ ને ? ..’ કહીને એની નીચું જોઈને અટકી ગઈ.

‘વો તો નહીં કહેગી, ભાઈ ! બહુત ચરમિંદી હૈ. કલ રાત વો અંજલિબહનકો ચે હી ખાત પૂછ રહી થી ઓર સુઝહમે જબ અંજલિબહન ફૂલગની રખનેકો થઈ આઈ તબ બી વોહી ખાત પૂછ રહી થી કિ બહન ! વીરેન્દ્રભાઈકો કયા અઝા લગતા હૈ, કયા અઝા લગતા હૈ. ઓર મુઝે સુઝહમે ચે સમ તૈયાર કરનેકે કિયે ચે લાઓ, વો લાઓ કહ કર હેરાનપરેશાન કર રહી હૈ...’ કહેતા દાદુ એની સામે નજર નાખતા એમના બોખા મોઢે હળવુ હસી રહ્યા.

‘અને ઘૂઘરા સાથે હમેશ કરનાં વધારે ચા પીને ઊભો થતો વીરેન્દ્ર એનીએ પોતાની સાથે કેવો વ્યવહાર રાખવો એ વિષે કાંઈ પણ કલા વગર ચાલતો થયો, પણ પાછળથી એનીએ સરાસ કયો : ‘બગેરે નીચે જમવા આવશો ? કે...’

‘હાં...ના...હાં...હું નીચે જ આવી જઈશ. નકામી તમને વળી તકલીફ...’ કહેતો વીરેન્દ્ર સડેડાટ ઉપર ચડી ગયો.

આ પણ લપ નહિ તો ખીજુ શું ? જેની સાથે કડક વ્યવહાર રાખવો હોય એ પોતે સામેથી એવું દીધું વલણ રાખે કે ધારી રીતે

૩૬ રહી ન શકાય અને ૩૭ વનજુમા છૂટછાટ મૂંઝવી પડે એ પણ એક લપ જ ને ?—

આમ નિચારતો વીરેન્દ્ર ફરતા તો બઢારના દાદર પરથી નીકળી ગયો. પણ ડોક્ટર જોસેફો ત્યાંથી વહેલો ભીડ્યો ત્યારે ડોક્ટરે પૂછ્યું ‘અરે મિ વીરેન્દ્ર ! આજે કેમ આટના વડેના ભીડ્યા ? હજી તો આપણે અર્ચાની શરૂઆત પણ થા કરી છે ?’

‘અરે ડોક્ટર ! માર્ક મહેમાની વાત નહિ ઘેર એ મહેમાન આબ્યા છે વખતસર ન પહોંચીએ તો હેરાનગતિ લપ વધી છે.’

અને સાંજે ઘણા વખતે ટ્રેવાસનાથ મહાત્માને ત્યાં ગયા છતાં અર્ચા કરતો કરતો એકદમ ભીંભો ચક્ર ગયો ત્યારે એમણે યે પૂરેપૂરું ‘અરે વીરેન્દ્રભાઈ ! બહુન દિન બાત આપે હો ફિર બી કયો ઇતની જગતે ? મૈઠિયે ન !’

‘ના ના મહાત્માજી ! હમણા મારે ત્યાં એક મહેમાન આબ્યા છે મહેમાન વળી બાઈ છે વખતસર ન પહોંચીએ તો હેરાનગતિ લપ વધી છે લપ !’

‘હા હા તેરે વિથે તો યે જગત હી હૈ ! લૈમિન મૈસા બોજ દિન પર મ્હા તક રખેગા ભાઈ ?’

આ નપ પણ જેવી તેવી હતી ? એક અજણી છાંચરી, ન બોલે ન ચાલે પૂછીએ એવો જ જગતમ આપે અને આખો દિવસ પોતાની સગવડ સાચવવા છાનીમાની આજ્ઞાઆટલુ કર્યા કરે એ પણ એક જાતની લપ જ છે ને ? પિતાજી કુટુંબ સાથે દેશમાં ગયા ત્યારથી વીરેન્દ્રના મન પર સામ્રાજ્યવાદીની તુમાખી જોડકમીને મગફરી પ્રત્યે ક્રોધ તિરસ્કાર ને ઘૂણાચડી બેઠા હતા. મનમાંથી એ મદદવા માટે વીરેન્દ્ર રેસ કાસની સરેન્ગાઢ અને મનમ ગમન મિત્રોને ત્યાં અવરજવર અને અર્ચા કરી રહ્યા હતા. તો યે ચોમાસુ માખીની જેમ એના એ વિચારો એના મગજ પર આવીને ચોગી બેસતા હતા. આ વિચાર બોજ આઠો હતો ત્યાં વળી આ બીજા વિચાર-બોજો વધારો થયો !

Home .. My Sweet Home...’ એના શબ્દો પકડાયા કરતા ક્યારેય સામે ચાલીને પોતાની આડે નહિ આવનાર અને આવા કરુણ મધુર સ્વરથી જ પોતાની હાજરીની જાણ પડવા દેનાર આ છોકરી એ વખત સુંદર સુંદર રાધીને દેતી બા ગયા પછી એમની ખોટ વરતાતી હતી એ જાણે તદ્દન સહજતાથી પુરાઈ ગઈ એ ઉપરાંત સવારે જાંનાથી માડીને વીરેન્દ્ર રાતે સુઈ જાય ત્યા સુધી એની કેટલી ઝીણવટથી મુખસમવડ સાચવ્યા કરતી ? જ્યારે જે ઝીજ જોતોએ, એ માટે એ આસપાસ નજર કરે ત્યારે તે હાજર જ હોય પહેલાં દાદુ એ સગવડ સાચવતા પણ વૃદ્ધ દાદુ એ સગવડ સાચવતા ક્યારેક જૂની જતા અને ગમે તેમ તોયે એ પુરુષ હતા એની જે સગવડ સાચવવા લાગી હતી એમા કાઈ નનીન મૃદુતાનો સ્પર્શ ફરી રહ્યો હતો.

ક્યારેક બહારથી આવતા કે બહાર જતા વીરેન્દ્ર જોતો તો દાદુ અને એની વચ્ચે કામની હરીફાઈ નજરે ચડી જતી દાદુ એની પાસેથી કામ પકાતી લેવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હોય કે એની દાદુ પાસેથી કામ લેવાની જગ કરતી હોય મોટે ભાગે એમા વિજય એનીનો ચતો દાદુ હસતા હસતા કાંઈક કામે બળારે ચાલ્યા જતા કે એમની ઓરડીમા પડેલી સોતરજી પર કુરાનની ઘેડી સામે તસમી ફેરવવા લાગી જતા.

આ છોકરી પોતાને માટે આટઆટલું કરે છે ત્યારે પોતે પણ એના માટે કાંઈક કરવું જોઈએ ને ? આના વિચાર આવ્યા અને કાંઈક કરવું એ જન્મે પણ એક નવી જાતની લપ જ હતી ને ? પણ શું થાય ? પોતાને માટે આટઆટલું કરનાર માટે આટલાં જે વિચાર ન આવે તો તો પછી માણસાઈ ક્યા રહી ?

આવા વિચાર-એજ પછી ક્યારેક ક્યારેક વીરેન્દ્ર નીચે જમવા જતો ત્યારે એની સાથે વાતો કરીને એનો થોડોક સમય પસાર કરાવવા પ્રયત્ન કરતો શરમાળ એની જવાબ દ્વંકા ને દેતો, જવાબ

હારે મળના દેતી, હજારું હસતી પણ ખરી, પરંતુ વીરેન્દ્રને એનીના હાસ્યમાં ને શબ્દોમાં કાંઈક કરુણ વિપાદ હાથેલો દેખાતો. લહેરથી વાતો કરતી કરતી એની ક્યારેક જાણે ભૂત ચર્મ ગઈ હોય એમ એક-દમ ચૂપ થઈ જતી. આવી અન્નયખીના સ્પષ્ટીકરણ વિષે પૂછવું એ કોને ? અંજલિને તો સામે ચાલીને પુછાય નહિ અને દાદુને તો આવી વાતમાં શી ખબર હોય ?

આવી અન્નયખી વીરેન્દ્રને પક્ષે જ થોડી હતી ? એની આખો દિવસ કામ ક્યેં જતી હતી, દેખીતી રીતે એના સમય લહેરથી ચાલ્યો જતો હતો, પણ ક્યારેક ક્યારેક અહીંની થોડીક અન્નયખી એના મનમાં ફરકી જતી.

એ અન્નયખીમાં એક હતું વીરેન્દ્ર અને અંજલિનું વર્તન. જેના બોલને કારણે પોતાને અહીં રહેવા મળ્યું હતું, અરે આ આખો બગલો જ પોતાને હસ્તક જાણે સોંપી દેવામાં આપ્યો હતો એ અંજલિ અને વીરેન્દ્ર કદી એકબીજાને મળતાં ન હતાં. અંજલિ એને મળવા આવતી ત્યારે વીરેન્દ્ર કદી એ નીચે ન આવતો અથવા બહારના દાદર પર થઈને બહાર ફરવા ચાલ્યો જતો. અંજલિ એની સાથે એમના અવ્યાસ-કાળ વિષે અને એ સિવાય અન્ય બાબતો વિષે સવારે હમેશાં કલાક અર્ધો કલાક આવતી ત્યારે કેટલી લહેરથી વાતો કર્યા કરતી ? વીરેન્દ્રની સુખ સગવડ, એનાં મન-ગમતાં ચીજ-ખોરાક, એનાં શ્વભાવ-દેવો વગેરે વિષે કેટલી વિગતથી એનીને સૂચના આપતી ? પણ કદી એ તે ઉપર વીરેન્દ્રને મળવા ન જતી.

એકાદ-બે વખત એનીએ કંઈક કામને માટે અંજલિને ઉપરથી કાંઈક લઈ આવવાનું કહેવું, પણ અંજલિએ સત્તુકાઈથી દાદુને એ કામ સીધીને ઉપર જવાનું ટાળી દીધેલું. છેવટ એનીથી ન રહેવાનું ત્યારે એક દિવસ એણે દૂકમા અંજલિને પૂછી જોયેલું કે 'હે' બહેન ! આમ કેમ ?' ત્યારે અંજલિએ એકદમ ચમકીને દૂકમાં જ 'કાંઈ નહિ, એની !' એમ કહીને વાત દૂકમાં જ

ફરવી નાખેથી. ‘કાઈ નહિ, એની !’ એટલા દૂકા શબ્દોમાં એ એનીને એમ્લુ બધું દુઃખ દેખાયેલું કે આગળ પૃથ્વાની કે ફરીથી એ વાત ઉખેળવાની એનીએ હિમત કરેથી નહિ.

એનીને બીજી અગમ્યમી થતી વીરેન્દ્ર અને દાદુના વર્તન સબંધે. દાદુ તો ધરના એકી-તાર જ હતા, એ છતાં વીરેન્દ્ર એમની સાથે પોતાના જ બુદ્ધા દાદા હોય એની આમન્યા જાગવતો હતો. દાદુ પોતે નોકર હોવા છતાં વીરેન્દ્રની પોતાના નાના બાળક જેવી જ સલાળ ગમતો. ક્યારેક વીરેન્દ્ર બહારથી મોડો આવતો ત્યારે દાદુ કો તો દરવાજો જલ્દતે ઊભા રહેતા કે થોડાક સામે એ આવા જતા. પાછા ફરતા વીરેન્દ્રને કહેતા સલાળાતા હોય ‘નહિ બાઈ, એ તો નહિ ચલેગા જ મકા દિન હૈ, કના હો જાન, કના નહિ, કયા માયુમ ઈની દેઃ કબી નહિ કરના. મે બાઇજીકો કયા જવામ... ?’

ઉપરાંત, એની વીરેન્દ્રની આટઆટની સુખસમગડ સાચાની તોયે દાદુની નજર બધીયે વાત પર ફરી જ કરતી હોય. એની ક્યારેક હમીને દાદુને કહેતી ‘દાદુ, હવે તો આટલા બધા દિવસ થઈ ગયા. બાઇને માટે કાઈ નહિ બૂતી જાઉ, હો ?’

ત્યારે હસીને દાદુ જવામ ઈ દેતા ‘હા ! મેરી બિટિયા હૈ તો બહુત સમજદાર. લેકિન લેકિન હૈ ન.....લેકિન હૈ ન કહેના દાદુ ગોટનાઈ જના ને તસમી ફેરવા આપ્યા જતા.

એક વાર એનીએ દાદુ વિરે અજલિને પૂછી જોયું ત્યારે અજલિએ એ વાત કેટલા આનંદથી કરી હતી ? અજલિએ કહ્યું હતું -

‘વીરેન્દ્રમાઈ દાદુના હાથમાં જ મોટા થયા છે. વીરેન્દ્રમાઈનો જન્મ થયો એ અરસામાં જ દાદુ અડી આવ્યા છે. તે નિવસથી એમણે આ ધર બહાર પગ દીધા નથી કે બીજો નોકરીએ જવાનો નિચારેય સે-યો નથી આ ધરને તેઓ પોતાનું જ માને છે વીરેન્દ્રના બાપુજીને પોતાના જ બાઈ માને છે અને વીરેન્દ્રના બાને બહેન માને છે. વીરેન્દ્ર તેમ જ બહેન બહેનોને પોતાના બચ્ચાની જેમ જ એમણે મોટા કર્યા છે.

‘અહીં આજ્યા એ પહેલા દાદુ જમાલુદ્દીન એક ચીનાને ત્યાં નોકરીએ હતા. ચીનાની દુકાન વીરેન્દ્રના બાપુજીની દુરમનની લગોલગ હતી. ચીનો વેપારી કાર્થ ખેવાડી હતો. દાણુચેરી અને અઠંગ ઉઠાઉગીરીના જ એ ધધા કરતો આજે એની દુકાનમાં પ્રગા ઊડતા હોય તો આવતી કાલે ત્યાં શરાશી પેઢી હોય. એક દિવસ ત્યાં ચીનાઈ વાસણ હોય, તો બીજે દિવસે કાપડની થપ્પીઓ ખડકાયેલી હોય. જમાલુદ્દીન એ દુકાનના ચોકીદાર હતા ધગાતાર દસ વરસથી નોકરી કરતા જમાલુદ્દીને કદી દુકાનની અદર નજર કરી ન હતી. પણ, એક દિવસે એ દુકાનનો ચીનો માનિક ન આવ્યો, એને બલે સરકારી પોલીસ-ટુકડી આવી અદર જોયું તો એ શમ પડ્યા હતા. એ બે ખૂન સાથે કેટલાયે ઉઠાઉગીરીના ધધાનો આરોપ જમાલુદ્દીનને માથે ખડકીને પોલીસ ટુકડી તેમને પરહેજ ઢરીને આવી ગઈ હતી.

‘કયો ન્યાય એ તો સરકાર જાણે, પણ સરકારી ન્યાયને છામડે જ દસ ડાયરમાં ખુની બદલી સમી પ્રમાણિકતાથી નોકરી કરતા જમાલુદ્દીન પર ફાસીનો હુકમ થાય ન થાય એટલી જ વાર હતી, એવે વખતે વીરેન્દ્રના બાપુજી રમ્યે પડ્યા હતા. એમની જ છેત્રી વારની જુમાનીથી જમાલુદ્દીન નિર્દોષ ક્યાં હતા. છતાં એમના પરના શકને કારણે પાચેડ હાજરના જમીન માગનામાં આવ્યા હતા. એ પણ ભરીને વીરેન્દ્રના બાપુજી જમીન થરા હતા અને જમાલુદ્દીન છૂની નકયા હતા.

‘એ દિવસથી જમાલુદ્દીન ચીનાની દુકાનને બલે વીરેન્દ્રના બાપુજીની દુકાને ચોકી પર તરીકે બેસી ગયા હતા ધીમે ધીમે દુકાનના ચોકી પર જમાલુદ્દીનને બલે આ ધરના ‘દાદુ’ બની ગયા હતા.

‘આજે જ્યારે અન કિદી કુટુંબો પોતાનો માવધાન પાણીને મૂલે ફેટીને દેશમાં રવાના થયા હતા ત્યારે વીરેન્દ્રના બાપુજી આખું ઘર અકમલ દાદુના હાથમાં મોપીને નિરાતથી દેશ બિપડી ગયા હતા.’

આખો દિવસ બોબે મોઢે હસના હસના અને પોતાને 'ગિટિયાં ! ગિટિયાં !' કહેતા દાદુની આ વાત સાંભળીને એનીને ભારે આનંદ થયો. એના મનમાં વિચાર આવ્યાઃ બકાહા ! કેના ડોસા લાગ્યશાળી ! વગર ધરે કેવું પોતાનું જ હોય એવું ધર પામ્યા છે ?

આવું ધર પામનાર લાગ્યરંત દાદુ સાથે એની પહેનાંથી વિશેષ ભાગ્યા લાગી અને કદાચ એમની પાસેથી વીરેન્દ્ર અને અંજલિના અભયજી વર્તનનો બેઠ પામી શકાશે એવી આશાથી એક દિવસે એનીએ એમને એ વિષે પૂછી નેવું. પણ દાદુએ દૂકમાં જનામ દીધેલોઃ 'ગિટિયાં ! બહુત મુઝે માવૂમ નહિ હે ! હાં, એક ખાતકા ખનામ હે કિ અજસિ બકનકી શાદી લાખકે સાથ હોનેવાથી થી. લેકિન કયા માવૂમ... ઇસકે બાદ ભાર્ શાદી કે વિષે મંજૂરી દેતા નહિ હે... ઇસસે જ્યાદા મુઝે માવૂમ નહિ.'

અજસિ અને વીરેન્દ્રનાં લમ થનાનાં હતાં ? એ ન ધર્મ શક્યાં ? કેમ ન ધર્મ શક્યા ? આવું મળવું ધર અજસિ ન પામી શકી ? અજસિના પતિ પણ ખૂબ શ્રીમત હતા, પણ એની એક દિવસ એને ત્યાં રોકાઈ હતી ત્યારે જોરેનું કે એ તો સીરા સાદા વેપારી જ હતા. જ્યારે વીરેન્દ્રભાઈ તો-કેટલા ભણેવાગણેના, સુદર-અજસિ અને એમની જોડી જ યાવ એવું. છતાંયે તેઓ પરણી શક્યાં નહિ. અજસિ તો પરણી ગઈ, પણ હવે વીરેન્દ્રભાઈ પરણવાની ના કેમ પાડતા હશે ?—

આટલી વાત જાણીને તો એનીની અભયજી વિશેષ ગોટાળે ચડી. આ વિષે પૂછવું એ કેને ? અજસિ પોતે તો ક્યાં જનામ દે છે ? દાદુને નિરાતે પૂછી શકાય, પણ એમની પાસે નિરાત ક્યાં છે ? ત્યારે વીરેન્દ્રભાઈને પોતાને પૂછવું હોય તો ?—એકાંકી એમને પોતાને જ પૂછવું ? એ તો બની શકે જ કવી રીતે ?

કડાકો પોલ્યો

‘ના, ના, દાદુ! જે આજ્યા હોય એને ના પાડી દો કે આવે વખતે વીરેન્દ્રભાઈ ક્યાંયે બહાર નહિ આવે. વીરેન્દ્રભાઈ આવે એ પહેલાં એમને મહેરબાની કરીને રવાના કરી દો. કાણુ જાણુ વળી...’

પોતાના બંગ્લાના પાછવા ભાગમાં વસતાં હિંદી કુટુંબોમાં સાંજ વખતે આંટો મારીને પરમારો બગીચામાં ચઢીને વીરેન્દ્ર પાછલી લોખીનાં પગથિયાં ચડી રહ્યો હતો ત્યાં જાણુના રસોડામાંથી એના કાને એનીના ઉપરના શબ્દો પડ્યા. શબ્દો પડતાં એ ચમક્યો. શબ્દોનો ભેદ સમજવા માટે એણે સીધા સીડી પર ચઢીને ઉપરને મળેલે જવાને બદલે બંગ્લાના આગલા દીવાન-ખાના તરફ પગલાં બદલા. દૂરથી નજર કરે તો એની રસોડાના બારણામાં ચિતાભરી નજરે જમી હતી અને દાદુ કોઈને એમની મીડી જખાનમાં હળવે હળવે સમજાવી રહ્યા હતા.

‘દેખો ભાઈ! આપકી જાત ઠીક છે, લેકિન ભાઈ તો ઇસ વખત ઘરસે બાહર કહી નહિ આ સકેગે. કુછ બી કામ હો તો મીડી સિખ કર રખ જાઓ ખુદ મૈ ઉનકા જવાગ લેકર આપ કો દે જાઉકા. ઠીક છે ન ?’

પણ સામેા માણસ કહી રહ્યો હતો: ‘આપ અજ ફિઝુલ ગલરા રહે રા. અજ કોઈ દહેશન નહિ દૈ, ઓર મૈ અપની નઝરસે...’

‘મેને આપકી જાત સજ સુન લી, લેકિન...’ એમ ફરીથી દાદુ જવાબ આપવા જાય એ પહેલાં પાછળથી નજીક આવતાં વીરેન્દ્ર પૂછ્યું: ‘ક્યા જાત છે, દાદુ ? શૈન આયા છે ?’

વીરેન્દ્રનો અવાજ કાને પડના દીવાનખાનાના બારણા પામે

બિભેશ દાદુ અને રસોડાને બારણે બિભેશી એની ચમક્યાં. વીરેન્દ્ર આવે એ પહેલાં ઝટપટ કામ પનાવવાની ઉત્થાવળ બંને કરી રહ્યાં હતાં ત્યાં વીરેન્દ્ર આવી પહોંચ્યો એ કારણે બંને ચમકી ગયાં અને દાદુ ‘અરે ભાઈ...અરે...’ એમ બોલતા ગોટાળે ચડી ગયા. એ જ દાયે દીવાનખાનાની આગળની પરસાળમાં બિભેશી એક આદમી આગળ આંખો. વીરેન્દ્ર નજર કરે તો ડો. બેસેફનો શાખ ડ્રાઈવર સચ્ચાસિંગ. સચ્ચાસિંગે વીરેન્દ્રને સલામ કરતાં કહ્યું :

‘ડોક્ટર સાહેબે આપને તેડવા માટે મને મોટર લઈને મોકલ્યો છે. હમણાં ને હમણાં જરૂરી કામ છે એમ કહેવરાયું છે. ચહેરામાં કશો ડર રાખના જેવું નથી. હું પોતે અરધું ચહેરા વીંધીને નજરે ભેતો આંખો છું, પણ આપના ચોક્કસ...’

‘દાદુ ડરને કારણે આવવાની મારી ના પાડી રહ્યા છે ને ?’ ‘ચોક્કસ’ શબ્દ સુધારીને તરત ‘દાદુ’ શબ્દ મૂકતાં વીરેન્દ્રે દાદુ તરફ નજર કરી અને કહ્યું : ‘દાદુ ! ખાસ ડરવા જેવું નથી લાગતું. મને પણ મહેતા શેકને ઘેરથી હમણાં એવા જ સમાચાર મળ્યા છે. તમે મૂંઝાતા નહિ. હું હમણાં જ જઈને પાછો આવી જઈશ. વળી આ તો ડોક્ટર સાહેબના સમાચાર આપ્યા એટલે તદ્દન પાકી વાત. જરા યે મૂંઝાતા જેવું નહિ.’

‘લેકિન ભાઈ ! કશ હી આસમાનસે બંબમાર ફુર્કી ઔર...’ દાદુએ વીરેન્દ્રના રૂપટ કથનનો જવાબ આપવાનો પ્રયાસ કરતાં કહ્યું.

‘પણ હવે આજે કાંઈ ડર જેવું નથી, દાદુ. ડર જેવું હોય તો હું પોતે જ બહાર ન જાઉં ને ?’ કહેતો વીરેન્દ્ર દીવાનખાનામાં સ્ટેન્ડ પર ટીંગાતો કોટ લેસા આગળ વધ્યો.

‘લેકિન વીરેન્દ્રભાઈ ! એનીજકન બી ના કહતી હે. ઉનકો છતના ડર લગતા હે કિ...’ કહેતા દાદુએ રસોડા તરફ નજર નાખી. વીરેન્દ્રની નજર પણ કોટ પહેરતાં રસોડા તરફ ગઈ. એની રસોડાના બારણામાં નીચું બેઠેલ બિભેશી હતી. તરત એણે નજર પાછી વાળી

લઈને દાદુને જવાબ દેતાં ડગલાં આગળ ભર્યા: 'એનીબહેનને પણ કહેજો કે જરા યે ડર જેવું નથી. હમણાં જ પાછો આવતો રહીશ, હો દાદુ!' એમ બોલે દાદુને સમજાવતો ને થોડે જ દૂર એની ઊભી હતી તો યે એને પોતાને જ જવાબ દેવાની હિંમત ન કરી શકવાથી હળવે હળવે ડગલાં દેતો વીરેન્દ્ર આગલી પરસાળ ઊતરી દરવાજે આંખો, મોઢરમાં બેંગો, સમ્યાસિંગે ભડૂ બારણું બધ ક્યું અને ધુરુરુરુ કરતી સીંગાપુરના રેફ્રેસ પ્લેસ નામના બાણીતા શ્રીમત શહેરીવિસ્તાર તરફ ચાલી નીકળી. મોઢરમાંથી ડોક લખાવીને વીરેન્દ્રે નજર કરી તો દાદુ હજી એવી જ ડરભરી સ્થિતિમાં ઊભા હતા અને દૂર દૂર એની પણ બોલે.....

દાદુ અને એનીનો આ ડર સાન પાપાહીન ન હતો. હજી ગઈ કાલે જ કડાક કરતો સીંગાપુરની ધરતી માથે કડાકો બોલી ગયો ગયો હતો. કડાકો જેવો અકદમ્પ હતો, એવો જ અચ્છેપ હતો. ઠાઠથી કળી ન શકાય એવો હતો અને તેથી જ એટલો બધો ભયપ્રદ નીવડ્યો હતો.

સીંગાપુરની ધરતી સાબૂત હતી, રજેરજ સાબૂત હતી તો યે આ કડાકો બોલી ગયો હતો. સીંગાપુરનું હામાન એવું ને એવું ખુશનુમા હતું અને આસમાન એવું ને એવું અડગ તોળાઈને ઊભું હતું તો યે કડાકો બોલી ગયો હતો. કડાકાના અવાજનો ફરકાટ પણ સીંગાપુરની પ્રજાને કાને પડ્યો ન હતો તોયે કડાકો બોલી ગયો હતો અને કાનને બદલે મગજને બધિર બનાવી ગયો હતો. મગજ જેટલું બધીર બન્યું હતું એટલું જ દિવ ડરથી થડી ગયું હતું.

આવો કડાકો બોલી ગયો હતો ધિટનના પરાજયનો અને જાપાનના વિજયનો. સીંગાપુરને માથે જાપાનના વાવટાનો ઊગતો સૂરજ ફરકી ચૂક્યો હતો અને ધિટિશ સત્તનતનો કદિયે નદિ આયમતો સૂરજ સીંગાપુરને માથે આથમી ગયો હતો આખી પૂરની દુનિયાની એકેએક પ્રજાને પોતાના પગ નીચે દબાવતા

પશ્ચિમના પાચદશ્યા નિરાટકાય પ્રિટિશરો પૂર્વના ઠીંગણ વામનકાય જાપાનીઓને ચરણે ચરણે ચલા હતા, સીંગાપુરને માથે પ્રિટિશ સત્તનતના નામનો અધારપટ્ટો મિજાનાઈ ગયો હતો અને જાપાની સામ્રાજ્ય સીંગાપુરને ‘ગોનાન’ દક્ષિણની પ્રજા નામ આપીને પ્રકાશી બિંદુ હતું

સીંગાપુરની સમગ્ર પ્રજા પ્રિટિશ સત્તનતના અચાનક અસ્ત અને જાપાની સત્તનતના ઉત્થના પ્રકાશથી જોળખાઈ ગઈ હતી સમગ્ર પ્રજાની આખો ઉઘાડી હોવા છતાં આવા અકસ્મી અસ્ત-ઉત્થના વીજળીક ફેરફારથી અજાણ ગઈ હતી અને દષ્ટિ ગુમાવી બેસી હતી સીંગાપુરની મૂળ વતની અજ્ઞાન મનાયથી પ્રજા આ વાત સમજવા સીંગાપુરને સનિશ્ચ બધાવી બેઠેલી ચીની પ્રજા માથે નજર નાખતી હતી અને હજાર જનના ધધામાથી જીતી નજર નહિ કરનાર ચીની પ્રજા આ વાતનો બે-ઉકેલના હિદી પ્રજા સામે ચીમી આખે તાપી રહી હતી પારકા પ્રદેશમાં આવીને વસેલી બીરુ હિદી પ્રજા આ વાત ઉઠેલા ચીની અને મનાયની બંને પ્રજા સામે નજર ફેરવ્યા કરતી હતી

બધી પ્રજા પોતાના અજ્ઞાનના જોખાવાને કારણે આમ બાધી બનીને ચારે તરફ તાકી રહી હતી પણ વીરેન્દ્ર તો પોતાના જ્ઞાનને મદદ મા લઈને આ અકસ્મી બનાવ ઉઠેલા મથી રહ્યો હતો છે ને ટાળે એણે બકાર ફરવાનું નિશા છોડી દીધું હતું કારણ બે દર્ના એક તો દાદુ એની તરફ નજર કરતા કરતા સવાર-સાજ એને કલા કરતા ‘ભાઈ! બકાર મન જાના! ન માલુમ ચે ગડબડે નિમે કળ કલા હો જાય!’ બીજી કારણ હતું ‘પુ’ અંગ્રેજોનું. ન માલુમ કો વખતે સત્તનતના સરદારના કલા કામમાં હાથ જતીને કલા ઉપાડી જાત, એની સામે આડા હાથ દઈ શકાય એમ ન હતું. સીંગાપુરનું સરદારનું કરતા બેઠા એ સચાઈથી હાલના માણસનો હાથ જાપીને ગમે ત્યારે મમે ત્યાં ઉપાડી જતા પુછતા ચે કલા રોકાના હતા? આથી ક્યારેક રેડિયો સામળતો, ક્યારેક જાપા વાગ્યો તો

ક્યારેક નકશા ઉઘાડીને મઘાયાની યુદ્ધયાત્ર સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો વીરેન્દ્ર ઉપરને મળેલે સમય વિતાવ્યા કરતો હતો.

એ વીરેન્દ્રને ચે સીંગાપુરનું પતન સમજાતું ન હતું. સીંગાપુરની ધરતી પર ઠાંસોઠાંસ ચિટ્થિ, ઓસ્ટ્રેલિયન અને હિંદી લશ્કર ભયાં દતાં. ક્યારેક તો સીંગાપુરની વસ્તી વધારે કે લશ્કર વધારે એવો કાપડો એ લશ્કરની ભોરીઓ, મોટર-કારો, મોટર-સાઇકલો અને કયાવતો કરાવી રહ્યાં હતાં. સવાર-સાંજ છાપાંમાં આવતાં લશ્કરી નિવેદનો અને સવારથી સાંજ સુધીમાં જુદા જુદા કાર્યક્રમને નામે રેડિયો પરથી સત્તાવાર ચતી જાહેરાતો કલ્યા કરતાં હતાં :

‘ યુદ્ધયાત્રમાં મઘાયાની કશી જરૂર નથી. જંગલો અને જંગલી જનાવરોથી ભરેલ મઘાયાની ધરતી કબજે કરીને છે. જાપાનીઓ જંગલોમાં જંગલી જનાવરોને પંજે મરણ વહોરી લે. જંગલી જનાવરોથી બચશે તો પેલો કાળા ઢાપનો મઘાયાનો મહારોગ મેલેરિયા એમને ભરખી ખાશે. પણ સીંગાપુરને જાપાનીઓ કબજે નહિ કરી શકે. સીંગાપુરના ભોંયરાંમાં અનર્ગળ દારૂગોળો ભરી રાખ્યો છે. સીંગાપુરના એટ પર ઠેરઠેર જાવણીઓમાં અસખ્ય લશ્કરો તૈયાર જોવાં છે. સીંગાપુરનું રક્ષણ ૧૮ ઈંચની તોપો કરી રહી છે. વધારામાં જાપાનીઓ સીંગાપુરને સાગરઢોડે આવી પહોંચશે. ત્યાંસુધીમાં તો આપણું મિત્રરાજ્ય અમેરિકા પિનાંગ માથે એરોપ્લેનમાંથી ત્રાટકીને જાપાનીઓની પાછળ પડશે અને સીંગાપુરનો સાગરઢોડો જાપાની મૂડાંથી ચાર હાથ જોડ્યો કરી દેશે. આપણી મદદ માટે ૫૦૦ એરોપ્લેનનાં ધાડાં હમણાં આવી પહોંચશે અને જાપાનીઓ પર અસમાનમાંથી મોતન્ટી આગ વરસાવશે. સત્તનતનુ સીંગાપુર અભેદ હતું, હજી ચે અભેદ છે અને અનંતકાળ સુધી અભેદ જ રહેવાનું છે. સીંગાપુરની સમસ્ત પ્રજા સત્તનતનની સત્તા પર નિર્ભર રહે. ’

ત્યારે આ અચાનક ચપુ શું ?

લશ્કરી જાહેરાતો સીંગાપુરની જનતાને સમાચાર આપતી હતી

એ પ્રમાણે તો જાપાનીઓ દશ દૂર દૂર મલાયામાં ક્યાંયે અટવાઇને અટકી ગયા હતા. એને બદલે અચાનક એક સવારે કોઈ જવાળામુખી ફાટી નીકળે એમ જાપાની ધાડાંએ સીંગાપુરને સાગરકાંઠે મુખ દેખા-જાના સમાચાર પ્રજા સામે ઝગડયા. બ્રિટિશ લશ્કરોને જોહોર બાડુનો પુત્ર સળગાવીને સીંગાપુરમાં ખસી જવું પડ્યું અને એ સળગતા પુત્રને યે સાંધીને જાદુગર જેવા જાપાનીઓ સીંગાપુરના બેટ પર આવી પહોંચ્યા હતા.

અને સીંગાપુર માથે ?

વાતાવરણ ખુશતુમા હતું તોયે અદાર દૈય તોપનાં બાડુ-ગોલા-હવાઈ ગયાં અને તોપો મોં વકાસીને દરિયા સામે એમને એમ પડી રહી. દીવા પાછળના અધારામાં ચઢીને જાપાનીઓ સીંગાપુર શહેર તરફ આગળ વધતા રહ્યા. આકાશમાં એકેય વાદળ ન હતું તોયે ૫૦૦ માંથી એકેય એરોપ્લેન આભ્યું નહિ અને જાપાની રમકડાં-એરોપ્લે-નોને બોમ્બમારો કરવાની સગવડ આપતું રહ્યું. સીંગાપુરનો ભૂગર્ભ જાંડારોનો શસ્ત્ર-સરંજામ બિચારો વણ-વપરાયો નિસાસા નાખતો રહ્યો અને એ નિસાસા ન સાંભળી શકવાથી જાપે બ્રિટિશ સૈન્યો કાન આડા હાથ દબને સીંગાપુરમાં ધૂસી ગયાં અને એ દિવસોમાં જ હાથમાં સફેદ વાવડો ચડાવીને શરણાગતિ સ્વીકારી લીધી.

છેક છેલ્લી ધડી સુધી રહિયો પર બીજણ જંગના ને અપૂર્વ કિલ્લેબંધીના સમાચાર સાંભળતી સીંગાપુરની જનતાને કાને જાપા-નીઓના વિજયનો કડાકો બોલી ગયો. લહેરી અને એફિકર મલાયાથી પ્રજા બિચારી બંધીર બની ગઈ. જાપાનીઓના માર બાઇને ઠેક પીપી-ગયી લાગી લાગીને આખો ચીન, હિંદોગીન, સિયામ અને મલાયાથી છેવટે સીંગાપુરમાં આવીને લરાઇ બેઠેલી ચીની પ્રજાને હવે આગળ ભાગવા આડો દરિયો આવી રહ્યો એટલે ગમે તે દુઃખ આવે એને સહી લેવાની અસહાય લાગણી ઘેરી વળી હતી. ‘હિંદી પ્રજાનું’ નામ અમે લેનાર નથી’ એવી જાપાનીઓની જાળાધરી સાંભળીને છેક

છેલ્લી ધડીએ હિંદી પ્રજાએ પોતાની માબોમ હિંદને સંભારીને માતૃસંસ્થા કોંગ્રેસને યાદ કરી હતી અને તિરંગા ઝંડા ફરકાવીને દબાતે દિલે 'મુન્દીલાલ...ઝીદાબાદ, મહાત્મા ગાંધીજી કી જય...' પોકાર કરીને કાંઈક હિંમત મેળવી હતી.

વીરેન્દ્ર હજી દેશ ન જઈ શકવાની નિરાશ મનોદશામાંથી જીએ આવ્યો ન હતો. જે જાપાનીઓનો બ્રિટિશ સત્તાનતે અત્યાચારી, જગત્રી, રાક્ષસી, નરાધમી એમ અનંત વિશેષણોથી પરિચય આવ્યો હતો એ જ હવે સાચેસાચ સીંગાપુર માથે આવી પહોંચ્યા છે એની હિંદી પ્રજાને ખાતરી થઈ ગઈ હતી. ગમે તે સ્થિતિમાં એ ઓરતની આબરૂની ખેવના કરવાના જાતિગત સંસ્કારને કારણે છેલ્લી ધડીએ હિંદીઓ કાંઈક ચેત્યા હતા. એમણે 'હુબતાને તરણાની સહાય' જેવી મહોલ્લે મહોલ્લે દળબધી કરીને જાપાની અત્યાચારોમાંથી બચવા માટે પ્રયાસ આદર્યા હતા. આ પ્રયાસમાં સીંગાપુરના નાગરિકો સાથે ઘરમાં ભરાઈ બેઠેલા વીરેન્દ્રનું એ નામ યાદ લેવાયું હતું અને વીરેન્દ્રે પોતાના બગસાની પાછળ વસના હિંદી વિસ્તારનું લક્ષ્ય રાખવાનું માથે લીધું હતું.

હમણાં જ એ હિંદી વિસ્તારમાં વીરેન્દ્ર આટલો મારીને પાછો ફરતો હતો ત્યાં ડો. જોસેફનું તેડું આવ્યું. હમણા હમણાં વીરેન્દ્રના મનમાં જાપાનીઓના જ વિચાર ઘેરાયા કરતા હતા. જાપાનીઓના અત્યાચાર ખરેખર આવી પડે તો શું કરવું એ વિચારમાળાનાં વાદળ એના મનને આવરી રહ્યાં હતા. એ વિચાર-વાદળ વચ્ચે દાદુ અને એનીની પોતાના વિપેની કાળજી એક ચમકારો કરી ગઈ. થોડીક જ ક્ષણોનો એ ચમકારો. જેવી મોટર સીંગાપુરના ભરચક શહેરી વિખાવમાં ઘરેઠાટ ઘૂસી કે વીરેન્દ્રના મનમાં પાછાં મૂળ વિચાર-વાદળ ઘેરાઈ વળ્યાં.

મોટરમાં બેઠાં વીરેન્દ્રે વીજળીમત્તીના પ્રકાશમાં જોયું તો ઝાંખ-રાના ઉઝરડા જેવાં ક્યાંક જ બોમ્બમારના ચિહ્ન સિવાય સીંગા-

પુરના મકાનો એમ ને એમ સનામત જિલા હતા. મુખ પર ગલરાટ અને ચિતા તેમ જ પગમા ડરનો વેગ હિમેરાધને જનવ્યવહાર એમ ને એમ ચાલી રહ્યો હતો. થોડેથોડે અંતરે બ્રિટિશ સ્વતંત્રતા એના એ શીખ પોલીસો પહેરે ભરી રહ્યા હતા. અવગત, તેઓ હથિયાર-હીન ચર્ચ ગયા હતા અને એકેએક જિયા શીખ પહેરગીરની પડખે હથિયાર ધારણ કરેલો બાઈકો જાપાની પોલીસ ટેકાઈવર્ક મુખથી પોતાની નીચાઈ દમાવવા પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો.

મોટર ડો. જોસેફના ઘર પાસે અટકી અને વીરેન્દ્રે દવાખાનાના પગથિયા ચડવા શરૂ કર્યા એ સાથે દવાખાનાના વિશાળ ખડમથી હાસ્ય-ખખડાટના ધ્વનિ એને કાને પડ્યા. ડો.મોટરના દવાખાનાની કોઈ પણ સમયની એ ત્યાજાગરિક રિચતિ આના ગભીર સયોગેમા પણ સાબૂત જોઈને નવાઈ અનુભવતા વીરેન્દ્રે ખડમા પ્રવેશ કર્યો એને દૂરથી જ જોઈને ડોક્ટરે આનંદકાર દીધો. ‘હાલો મિ વીરેન્દ્ર! આવી પહોંચ્યા કે? ચાલો, Young Blood જુનાન લોહીનું પ્રતિનિધિત્વ પણ આવી ગયું.’

‘અને ગુજરાતી વેપારીનું પ્રતિનિધિત્વ પણ-’ પોતાની મડગડાટ ઉચ્ચારયુક્ત અંગ્રેજી રૈનીમા તામીન વેપારી રાજગોપાલને આવકારમા ઉમેરે કર્યો.

‘અરે બાઈ! આફત સમયે સિદ્ધ-સાગર પણ જો: જૂની જાય છે અને અહીં હજીયે ગુજરાતી અને જુનાનના બેફ ચાલે છે કે? કહેતા વીરેન્દ્રે ખુરશી પર બેઠક લીધી અને સૌ બેગા ધરેન સામે એક સર્વમાહી નજર ફેરવી લીધી.

ડો. ૨૨ જોમેક આ તામીન વેપારી રાજગોપાલન સિવાય શીખ ટીંગર મરન ખડગસિદ્ધ, જગાળી પનકાર શરૂ ગાયુની ઉતરે હિંદુધાની મહાત્મા કૈનાસનાથ, મરિયાણુના ગુજરાતી વેપારી મોની ચંદ જેના સીંગાપુરના આગળ પડતા ૬૦-૬૨ અંગેના સામે વીરેન્દ્રે નજર ફેકી ત્યાં તો શરદ ગાયુનીએ એમની સડસડાટ અંગ્રેજી

જાનમાં વીરેન્દ્રને જવાબ દીધો: ‘આપણી આફત તો જાપાની-ઓએ ટાળી દીધી એટલે એ પ્રશ્ન જ ક્યાં રહે છે. મિ. વીરેન્દ્ર?’

‘આફત પણ ખરી રીતે ટાળી હો?’ મોતીચંદ શેઠ બોલ્યા. ‘હે’ ડોકટર! કેરેન્ટાનનાં જંગલોમાં જાપાનીઓએ એરોપ્લેન હેઠે દોરડે બાંધી બાંધીને લાકડાની ટેકા ઉતારેલી એ વાત સાચી?’

‘એરોપ્લેનમાંથી લાકડાની ટેકા ઊતરી હોય કે ન હોય, લોખંડની ટેકા તો કેહ જિત્રા-અલોર રટારથી દેખાઈ હતી અને ધધાખ, ધધાખ અવાજે અંગ્રેજો તેમ જ ઓસ્ટ્રેલિયનોને ઊભી પૃથ્વીએ ભાગવાની હરીફાઈએ તગડતી સોંગાપુરના સાગર-કાંઠા સુધી આવી હતી એ વાત તદ્દન સાચી. એ લોખંડની નીચે લાકડાં હતાં કે પોલાણ એ હજી તપાસવા નથી મળ્યું. કહો તો એ તપાસવાની સગવડ કોઈ ધવાયેલો જાપાની અફસર સારવાર કરાવવા આવે તો એની સાગવગથી મેળવવા પ્રયત્ન કરું.’ હસતાં હસતાં ડોકટરે કહ્યું.

‘જો એવી કાંઈક સગવડ થાય તો ડોકટર! એ પણ તપાસ કરાવજો ને કે જાપાનીઓ બખ્તરિયા માડીમાં એક જાપાની સિપાહીની પડખે ૧૦ રબ્બરનાં આમેહૂખ સિપાહી-પૂતળાં ઊભાં રાખી, એમના હાથમાં પતરાંની બંદૂકો પકડાવી, માત્ર નજરના ડરે જ અંગ્રેજોને આંખો મીચીને, પાછું જોયા વગર તગડતા આવતા હતા એ વાત પણ સાચી કે નહિ?’ પોતાની દાઢી પર હાથ ફેરવતાં ખડગસિહે સોંગાપુરની વસ્તીમાં પ્રચલિત ખીજી પ્રમુખ અફવાની રજૂઆત કરી.

‘રબ્બરના પોલીસ મુકવામા તો ખર્ચ થાય. એવું નકામું ખર્ચ વહોરે એવા જાપાનીઓ નહિ તો. કેલેન્ટાનથી માંડીને જોહોરના રાજ્ય સુધી વિસ્તરી રહેલ જંગલોમાં વાંદરાં ક્યાં ઓછાં હતાં? એમને ચે કેળવી કેળવીને જાપાનીઓએ ખપમાં લીધેલાં અને ભૂરિયાં વાંદરાંને ભગાડી મોકલાં એ વાતનો વિચાર કરશો તો કદાચ જાપાની શક્તિનો તમને વધારે પરિચય થશે.’ શરદ ગાંગુલી સમા ઓક્સ પત્રકારે પણ અત્યારે દફનના રમણે ચડીને મોજ માણવી મુનાસખ માની.

‘જગદી વાદરાની વાત મુકીને આ ઓસ્ટ્રેલિયન અને બ્રિટિશ વાદરાઓએ પાછા ભાગવાની હરીફાઈમાં હાજરના આધુનિક નિયમો છોડી અસહિયાત દેવાને કેવી અપનાવી લીધી હતી એ વાત કરે તો કાલક ગાડી પાટે ચાલે છે એમ કહેવાય’ ડોન્ટર બો-યા ‘અક્કના ઓથમીરાએ પાછુ રાજીને નગર જ નહોતી કરી કે મનાવાને માર્ગેથી કોઈ આવી શકે એવે દરિયાને માથે તોપો તાકીને બેઠા તોપો તો ધરી રહી, પાણીના તળાવ પણ સામે પાર બેઠો-રમા જરીને બેઠા હતા, જેથી જાપાનીઓ આવીને ત્યાના તળાવમાં ધૂબકા મારે અને સમગ્ર સીંગાપુર પાણી વગર તરસે મરે સીંગાપુરને તરસે મારીને તાબે કરી શકાવુ હોય તો જાપાનીઓને લામ્બાની ટેકા કે પતરાની બહ્કાની જે માર્ગ જરૂર પડે ?’

રાતનો રગ જામતા વાતોનો રગ મગતો જતો હતો, પણ આવનાવેત આ વાતો સાભાગીને એકદમ ચૂપ થઈને બેઠા રહે-ન વીરેન્દ્રથી ન રહેવાયુ એણે એકદમ સવાન કર્યો આપણે જે આપણા જૂના સત્તાધીશોના જ વારસોની પેઠે આફતને વખતે વાતોની જ્યાફત જ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે કે શુ ?

‘આફત ? આપણી આફત તો જાપાનીઓએ ટાળી દીધી, એટલે એ પ્રશ્ન જ ક્યા રહે છે ?’ વીરેન્દ્ર આ પો ત્યારે ઉચ્ચારેલા એકએક શબ્દ ફરીથી શરદ ગામુનીએ જવાબમાં ઉચ્ચાર્યા

‘ત્યારે આપણે બધા અહીં કેમ બેઠા થયા છીએ ?’ વીરેન્દ્ર સીધો સવાલ કર્યો

‘એ આફતને હિદમાથી પણ કાઢી મુકવાની આનંદજનક યોજના વિચારવા માટે આ તો એ આનંદની પૂર્વશ્રમિકા છે, મિ વીરેન્દ્ર !’ ડો. બેસેન્ડે વચ્ચેથી જવાબ દીધો

‘અને એ આનંદજનક યોજનામાં જાપાની સત્તનતની સહાયી સહાયની વિચારણા કરવા માટે’ શરદ ગામુનીએ યોજનાને વિરોધ સ્પષ્ટ કરી

હજી ગઈ કાલ સુધી જંગલી જાપાનીઓના અત્યાચારમાંથી બચવાની હિંદીઓ વિચારણા કરતા હતા એને બદલે અહીં આ બધા વગર પીધે ચેગી ગયા છે કે શું? એવા પ્રશ્ન-ભરપૂર મુખે વીરેન્દ્રે સૌની સામે નજર કરી કે ડોક્ટર જોસેફે કહ્યું:

‘હાં ! હાં ! મિ. વીરેન્દ્ર ! એટલી બધી પ્રશ્ન-ભરપૂર નજર ન કરી નાખશો. કોઈક તમને ગાંડા ગણી લેશે તો વળી મારે તમારી દવા કરવી પડશે. એવાં કામમાં રોકાઈ રહેવાનો હવે કદાચ મને સમય નહિ રહે એટલે હું જ રપષ્ટતા કરી બતાવું. કેમકે હવે સીંગાપુરમાં વસતી હિંદી પ્રજાનું અતિનિષિદ્ધિ ધરાવતાં મોટાં ભાગનાં માથાં અહીં ભેગાં થઈ ગયાં છે.

‘વાત તદ્દન ટૂંકી ને તદ્દન સાદી છે. જાપાનીઓએ સીંગાપુરમાંથી બ્રિટિશ સસ્તનતને હાંકી કાઢી છે અને આવતી કાલે દુનિયાના કયા પદ પરથી એમને હાંકી કાઢશે એ કહેવાય એવું રહ્યું નથી. એ બ્રિટિશ સસ્તનતને બચ્ચે સદીથી સાચવીને આપણી સહોદર હિંદી પ્રજા ખેડી છે. આપણે જો ત્યાંથી બ્રિટિશ સસ્તનતને કાઢી મૂકવા માટે સંગઠિત થવા માગતા હોઈએ તો જાપાની સસ્તનત આપણને એ કામમાં પુરેપૂરી સહાય આપવા તૈયાર છે. કામ આપણું, સહાય એમની. આ વાતનો વિચાર કરવાનું એમણે સામે ચાલીને કહેણું મોકલ્યું છે અને આપણે એનો વિચાર કરવાનો છે.’

‘કેમ, ચીનની ધરની પર લાખ લાખ ચૂવા મારીને હવે જાપાની બચ્ચીયાઈ હિંદ બાણુ હજ કરવા આત્યાં છે કે શું?’ વીરેન્દ્રે ડોક્ટર જોસેફે વાત પૂરી કરી કે તરત જ સામે સવાલ ફેંક્યો.

એનો જવાબ દર પૂર્વના દેશોમાં છેલ્લાં સાત-આઠ વરસથી પત્ર-કારત્વનો બ્યાવસાય કરતા અને જાપાનીઓના સંપર્કમાં ઠીક ઠીક આવેલા શરદ ગાંગુલીએ આપતાં કહ્યું: ‘મિ. વીરેન્દ્ર ! રાજકારણની દૃષ્ટિએ સમગ્ર પરિસ્થિતિનું તોલન કરતાં આપણે શીખવાની જરૂર છે. બીજા દેશોમાં જાપાને ગમે તે કયું હોય, પણ એની સાથે આપણે

નિસર્જન નથી. ચર્ચા જોવા રશિયાના હાડોહાડ વિરોધીએ ધ રશિયા સામેનો વિરોધ ચિરૂટ આડો દાંડી દધને રશિયાનો સાથ સ્વીકારી લીધો છે. એ રાજકારણી કુનેદને કારણે અત્યારે જર્મની અને રશિયાનાં જૂન સામસામાં ચોટલી પકડી બાજી રહ્યાં ■ અને ઘિટન એક બાજુ સુરક્ષિત બેસી ગયું છે. આ તો બધા સમગ્ર વિશ્વના રાજકારણી પ્રવાહો. એ પ્રવાહોનાં પાણી જોઈને પડીએ તો તરી જઈએ અને આંખો બંધ કરીને આપણું જ નાકું પકડી રાખીએ તો ક્યાંક તથાઈ જઈએ !’

‘વિશ્વના પ્રવાહો નીરખવાનો મને કશો વાંધો નથી.’ જવાબ દેતાં વીરેન્દ્રે જણાવ્યું. ‘હું’ તો એ પ્રવાહોનાં પાણી જાંડણથી નીરખવા કહું છું. મારી તુલના એ છે કે જે પ્રજા વરસોથી ચીનની પ્રજા પર નરાધમ અત્યાચાર કરતી ચાલી આવતી હોય એ એક રાતમાં આપણી સાથે સાધુ-સંબંધ કેમ રાખી શકશે?’

‘અત્યારે તો એણે સાધુ-સંબંધ રાખવાની કબૂલાત આપી છે અને કબૂલાત તરીકે હિંદી પ્રજાનું આખી મજાવાની ધરતી પર નામ ન લીધાની સાહેદી છે. જાનાં એ આપણું નામ લેવા આવશે તો આપણા હાથ ક્યાં લાંગી ગયા છે?’ ફિરપાણ પર હાથ ફેરવતાં પોતાના જાતિગત જુરસાથી ખગસિહે કહ્યું.

‘સાંખી વાત કરવી નહોતી છે, મિ. વીરેન્દ્ર.’ પાસેની જ ખુરશી પર બેઠેલ ડોક્ટર જેમ્સે પોતાનો હાથ વીરેન્દ્રને ખભે મૂકતાં કહ્યું, ‘હું’ તો મારી જાન-માલિકી પરથી તમને કહું. જાપાનીઓએ મજાવામાં પગ માંડ્યો એ પહેલાં મારા કાનમાં તો પ્રમાણજૂત સમાચાર પડી ગયા હતા કે ભાષ, હિંદીઓનું અમારે નામ લેવું નથી. હિંદ અમારો ‘કા-ગ્રોરપેરીડી એરીઆ’ છે. એ પ્રદેશ અમારે કબજે કરવો નથી, પણ એ ઘિટનના હાથમાંથી છૂટીને સમૃદ્ધ થાય તો જ અમારી સમૃદ્ધિ ટકી રહે એવી અમારી માન્યતા છે. આ માન્યતા જાપાનના આખા મુદ્દ-પ્રધાનમંડળની છે એ પાકે પાકે

વાત. પણ આ માન્યતા તમને આગળથી કહું તો તમારો અભ્યાસ અને વાચન એ માનવાની ના પાડે. પણ હવે એ માન્યતા જાપાનીઓ વર્તનથી પુરવાર કરે તો આપણે શું કામ ન માનવી ?

‘અને જાપાનીઓ હિંદને સીમાડે પહોંચે ત્યારની વાત ત્યારે અત્યારે તો અહીં અને આખા પૂર્વ એશિયામાં વસતી હિંદી પ્રજાનાં જનમાત્ર અને આખરની સાચવણી આપણી સામે છે. આપણે જો જાપાનીઓ સાથે લાઠિચારાથી વર્તીએ તો આ બધું સક્ષામત રહે તેમ છે. ન વર્તીએ તો પહેલું જ જોખમ આપણા જન-માત્ર અને આખરનું છે. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આપણે ય ચીની અને મલાયલી પ્રજાની સાથમાં મુકાબલો જશું.’ શરદ ગાંગુલીએ રાજકારણી પ્રવાહોની વાત છોડી દીધી ને મીઠી ને સડ વાત લીધી.

‘હા, મારા ભાઈ ! એ વાત મુદ્દાની ! લાંબી વાતના ગાડાં ભરાય. મુદ્દાની વાત જ પકડો તો સડ બધું સમજાઈ જાય.’ મોતીચંદ શેઠે પોતાના લાખા ફાટ માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું.

‘બસ, જેવું માત્ર એટલું જ જોખમ છે આ બધી વાતની આપણને રીનસરની જાપાની સરકાર તરફથી જ એમના અધિકારી-ઓની મૌખિક તેમજ લેખિત બાંહેધરી મળવી જોઈએ. કરાર વગર બધું નકામું.’ અત્યાર મુઠ્ઠી બોલુ બોલુ થઈ રહેલ તામીવ વેપારી રાજગોપાલને ગડગડાટ અવાજે જણાવ્યું.

‘એમ કાંઈ ચોકખા ચિત્તો બતાવો તો ચોક્કસ નિદાન કરી શકાય. બે-ત્રણ દિવસ પછી જાપાનના મીયાપુર ખાતેના વડા અધિકારી મેજર કુજીવારા આપણને મળવા માગે છે. ત્યારે આપણે આપણી માગણીઓ રજૂ કરવી; માગણીઓનો જેવો જવાબ મળે એ પ્રમાણે વિચારી કાઢવું. બોલો, કેમ લાગે છે, મિ. વીરેન્દ્ર ?’ ડૉ. જોસેફે કહ્યું.

‘એ બધી માગણીઓ અને જવાબ બધું સમજાવ્યા પછી, ગર-

કારણમાં કરારોને સુંદર રીતે ઘેળી પીનારને જ રાજદારણી પુરુષ કહેવામાં આવે છે.’ વીરેન્દ્રને વાત હજી મળે છિતરી ન હતી અને પોતાની માન્યતામાંથી ખસવા જેવું લાગતું ન હતું.

‘પણ કરાર કરતાં એમનું કાર્ય જ તમને જોવા મળે તો !’ ડોક્ટરે વીરેન્દ્રને પૂછ્યું.

‘કાર્ય અત્યારે જાપાનીઓ કઈ રીતે કરી બતાવે તેમ છે ?’ વીરેન્દ્રે સવાલ કર્યો.

‘જુઓ, હું છું ડોક્ટર ડોક્ટર પામે તો અનેક દર્દીઓ આવે ને પેટનાં દર્દની જાંડામાં બિડી વાત કહી જાય. કાણે કહી એ ન કહું, પણ ખરી વાતો તમારે સાંભળવી હોય તો જાપાનીઓના વર્તનના થોડા પુરાવા આપી ચકું તેમ છું. બોલો, આણું પુરાવા ?’ ડૉ. જોસેફે કહ્યું.

‘હા, હા, પુરાવા જ અહીં સૌને પ્રતીતિકર થઈ પડશે. આપણી જાણમાં છે એમાંથી થોડાક પુરાવા જ આપો ને. ડોક્ટર !’ શરદામાંગુલીએ ડોક્ટરને કહ્યું.

જાણે પુરાવા આપવાની તૈયારી કરતા હોય તેમ પોતાની ખુશી પર સરખી રીતે જોડવાતાં ડોક્ટરે કહ્યું : ‘જુઓ ! પુરાવા કાંબા આપવાની જરૂર નથી. મારી પાસે જે જ પુરાવા છે. એ બન્ને પુરાવા જ એટલા સગીન છે કે વિશેષ બોખવાની જરૂર નહિ રહે. એક જાપાનીઓએ અત્યાર સુધી આપણા જન-માલ કે આખર પર હાથ નાખ્યો નથી એ પ્રથમ પુરાવો. આપણી વસ્તી કાંઈ એટલી બધી મોટી નથી અને આપણે એમનું કાંઈક ઊકાળી આપીએ એવી સદ્દર સ્થિતિમાં નથી તો એ એમણે આપણું નામ નથી લીધું, એ તો તમારી સૌની જન-માહિતીની વાત છે. બીજો પુરાવો આખા હિંદી લશ્કરનો. મહાયામાંથી હારતાં હારતાં જે સમગ્ર ૫૦ લાખ જેટલું હિંદી લશ્કર શરણે થયું છે એમને સૌને જાપાનીઓ યુદ્ધોદ્ધીઓ બતાવવા

નથી માગતા. એમને એમનાં હથિયારો એમના હાથમાં જ રહેવા દેવા માગે છે અને એ હથિયારો લઈને નવી ફોજ રચી હિંદ પર આક્રમણ કરવું હોય તો તેમ કરવાની છૂટ આપવા માગે છે. આ આક્રમણ માત્ર હિંદની જ આઝાદી માટે કરવા દેવાની જાપાનની નેમ છે. એનો કોઈને નજરોનજર પુરાવો જોવો હોય તો ચાલો મારી સાથે ફરાર પાક'માં. '

‘ત્યાં શા માટે ?’ ખડગસિંહે પૂછ્યું.

‘ત્યાં એટલા માટે કે જાપાનીઓ કાલે સમગ્ર હિંદી લશ્કરને ત્યાં બેગાં કરવાના છે અને આ વાત તેમની પાસે રજૂ કરવાના છે. હિંદ તો હજી જાપાનીઓનો શત્રુપ્રદેશ છે છતાં એ શત્રુપ્રદેશના સિપાહીઓના હાથમાં હથિયાર રાખવા દેવાની ને ફોજ રચવાની જો જાપાનીઓ છૂટ આપવા તૈયારી બતાવે તો તમે કાંઈ માનવા તૈયાર છો કે તમારા અભ્યાસ અને વાચનના ખ્યાલ પર હિંદુ જ બધે રાખવા માગો છો, મિ. વીરેન્દ્ર ?’ ડૉ. જોર્સેફ વીરેન્દ્રને પૂછીને જાણે સૌનો જવાબ માગતા બધાની સામે નજર કરી.

‘આ રીતે જાપાનીઓ લશ્કરને છૂટ આપના તૈયાર હોય તો અહીંની હિંદી પ્રજા એકલી પડી ન જાય. આ વાત વિચારવા જોવી ખરી.’ વીરેન્દ્રે નવા મુદ્દાનું મહત્ત્વ સ્વીકારતા કહ્યું.

‘તો હું ગમે તેમ કરીને આવતી કાલે ફરાર પાક'માં ઘૂસવાની સગવડ કરું. બોલો, કોણ કોણ આવવા તૈયાર છો ? નજરે જ બંડુ' જોઈ લો અને ખુદ હિંદી સિપાહીઓને જ મળીને પોતાની મેળે જ સૌ સમજી લો.’ ડૉક્ટરે કહ્યું.

‘બરાબર છે. ડૉક્ટરને આવી સગવડ કરવામાં કયે દિવસે વાધો આવ્યો છે ?’ મોતીચંદ શેઠે કહ્યું. એમને તો પેલા ચાલીસ ચોરની જેમ ટકારો મારીને એટલું જ કહેવાનું કે ગિધડ, બારણાં ! અને બારણાં કટાક ગિધડી જાય’

હરકરની વાત આવતાં સૌ મુદાની ચર્ચાએ ચડ્યા. આવતી કાલે ફરાર પાકમાં જવું ને હરકરની વાત નજરોનજર નિહાળતી. એ પછી ચોક્કસ પરિસ્થિતિનો આંક માંડીને મેજર ડુજારા બોલાવે ત્યારે સીંગાપુરની હિંદી પ્રજા વની ચોક્કસ મુદા રજૂ કરવા. મુદાએનો જોવો જવાબ મળે એ પ્રમાણે પગલાં લેવાં. આમ અપાટાબધ વાતો વિચારાતી ગઈ.

મુખ્ય વાતોની વિચારણા પૂરી થતાં સૌ જિઝા થયા ત્યારે મહાત્મા કૈલાસનાથ હળવેકથી ડોક્ટર પાસે સરખી આવ્યા. ડોક્ટરને કહે: ‘ડોક્ટર! હું તમારી સાથે નહિ આવી શકું. મને ગણુનરી-માંથી બકાત રાખજો.’

‘તમે ન આવો એ કેમ ચાલે, મહાત્માજી! અમારા કોઇના કરતાં સિપાહીએને તમે વધારે સમજી શકો.’ એમ કૈલાસનાથને કહેતાં ડોક્ટરે ખીખની સાથે વાત કરતા વીરેન્દ્રને પોતાના તરફ ફેરવ્યો અને કહ્યું: ‘લો, મહાત્માજી કહે છે કે તેઓ કાલે આપણી સાથે નહિ આવે.’

‘હા, હા, વીરેન્દ્ર! તું જ ડોક્ટરને સમજાવ કે મારાથી નહિ અવાય. મારે વળી કોઈ માંડું હોય, સાણું હોય. હમણું વળી થોડાંક એંબમારામાં મવાયેમાંની નજર રાખવાનું વધ્યું છે. વળી તું જવાનો છી ત્યારે તું એમાં આવી જ જાઉં ને?’ મહાત્મા કૈલાસનાથે કહ્યું.

‘બરાબર છે, ડોક્ટર! મહાત્માજીને યૂંઝવવા રહેવા દો. એમને પોતાની પળેજી ક્યાં જોઈ છે તે આપણે વળી હેરાન કરવા?’ વીરેન્દ્રે કહ્યું.

‘આ બધાં કામકાજમાંથી વખત મળે ત્યાર એકાદ આંટો મારી તરફ આવી જજો, વીરેન્દ્ર!’ કહીને કૈલાસનાથ ચાલતા થયા.

એ પછી જ્યારે ડોક્ટર એમની જનમાહિતીની અને શરદ ગાંગુલી એમની રાજકીય પરિસ્થિતિની, રાજગોપાલન સીંગાપુરના વેપારની

અને ખડગસિંહ જાપાની હસ્તકરની વાત કરતા કરતા વીખરાયા ત્યારે ધડિયાળે અગિયારને આંકડે કાંટા પહોંચાડી દીધા હતા.

—અને વીરેન્દ્રને લખને ડોક્ટરની મોટર એને પોતાને બંગલે આવી ત્યારે દાદુ રસ્તાના વળાંક મુઘી સામા આવ્યા હતા.

વીરેન્દ્ર મોટરમાંથી ઉતર્યો ત્યારે જાણે આખું ચે શરીર બરાબર સજ્જામત છે કે નહિ એવી સમગ્ર શરીર પર નજર ફેરવતા દાદુ બોલ્યાઃ

‘આ ગયે ભાઈ !’

‘હા, દાદુ ! જરાયે ડર જેવું નથી, હો ! જાવડું, હવે પછી ચે હિંદી પ્રજાને ડરવા જેવું ન રહે એવાં ચિહ્નો દેખાય છે.’ એમ કહેતા વીરેન્દ્રે બંગલામાં પગલાં માંડ્યાં તો દીનાનખાનાની પાસેના એરડાને બારણે અંદેલીને જાહેલી એની વીરેન્દ્રની નજરે પડી.

‘જરાયે ડરવા જેવું ન હતું. તમે નડામા ડર્યા કરતા હતા, દાદુ !’ એમ ફરીથી બોલતી વખતે પોતાના અવાજને જાણે કરીને વીરેન્દ્રે એની સામે એક નજર કરી. એની હજી રાહ જોતી જાતી છે, એને ય કાંઈક કહેવું જોઈએ—એમ વિચાર મનમાં ફરકે એ પહેલાં પગલાં દાઢરના પગથિયાં પર પડી થૂંક્યાં અને વીરેન્દ્ર ‘કોઈ કહેવું કે ન કહેવું—’ એ વિચાર—મૂઝવણને પગની સડસડાટ ગતિ નીચે દબાવતો ઉપરને મજાલે ચાલ્યો ગયો.

સગાં દીઠાં મેં શાહઆલમનાં...

‘જોઈ લે, લાઈ વીરેન્દ્ર ! નજરોનજર જોઈ લે । સગા દીઠાં મેં શાહઆલમના, બીજા માગતા શેરીએ-’ એ ગીતને બજવાણ સીંગાપુરના આ સરિયામ ચોક વચ્ચે જોઈ લે’ મોટરના ખુલ્લામાં સુરક્ષિત રીતે ગોઠવાઈને બારીમાથી બહાર નજર ફેંકતા મોતીચંદ શેઠ ડોક્ટર જોસેફ સાથે વાતોમા પડે-ચાલેવા વીરેન્દ્રનો ખમો હચમચાવીને ઢહી રહ્યા હતા.

‘હાં, હા, બરાબર છે, બરાબર છે, ડોક્ટર !’ એમ કહેતા વીરેન્દ્ર મોટર બહાર નજર ફેંકે એ પહેના કરિયાણાના વેપારમાં પોતાનો ઢઠ પૂરેપૂરો કાળવી નાખેના સૂરથી મોતીચંદ શેઠ ગાવા લાગ્યા.

સગાં દીઠાં મેં શાહઆલમનાં...

બીજા માગતાં શેરીએ . .

એકદમ પોતાનો નુજી સર કંકના કરડિયામાં પૂરીને મોતીચંદ શેઠ વીરેન્દ્રને ફરીથી કહેવા લાગ્યા ‘જોઈ લે લાઈ ! સામેના ચોક વચ્ચે અમે તો આ ગીત ત્રણ દશકા પહેના ધૂડી નિશાળમાં બણેના છુ બણતો હોઈશ ત્યારે તો કોણ બણે કેનાં એ ગીત ચાલતા હશે અત્યારે એ ગીતને આપણી સસ્તનતના સમાવડાવા ઉપર લાગુ પડતુ નજરોનજર જોઈ લે, લાઈ !’

મોતીચંદ શેઠના ગાન-સૂરથી રસ-તરબોળ બનીને પોતાની વાતોનો રસ છોડીને વીરેન્દ્રની સાથે ડોક્ટર જોસેફ અને આગવી સીટ પર વાતો કરતા સગ્ગ ગાયુની તથા રાજગોપાલને પણ બહાર નજર કરી તો સીંગાપુરના સરાબહેર કેથે-એન્-સુના સરિયામ ચોક વચ્ચે અસખ

ગોરી વસ્તી એકઠી થઈને ઉભી હતી. ગઠ કાચ સુધી પોતાની આંખોની કતરાયેલી નિગાહ અને ગોળી-છૂટ હુકમોના બારથી સમગ્ર સીંગાપુરની વસ્તીને ઊઠ-બેસ કરાવતી આ ગોરીવસ્તીને એવ-સુ વચ્ચે મેઢાંની મિસાલે એકઠી થયેલી નીરખીને મોટરમા ભેડેલા સૌને કોતુક ભગ્યું અને સચ્ચાસિંગને મોટર તદ્દન ધીમી કરવી પડી. ગોરી વસ્તીને આ રીતે એકઠી થયેલી જોઈને આસપાસની ગઢીઓમાથી મઝાપવી, ચીની અને હિંદી લોકો ટોળે વળી ડોકાં તાણી રહ્યાં હતાં અને અદરોઅદર હસતાં ખિખિયાટા ગજવી રહ્યાં હતાં.

‘હાલ કનિ લાઇન...’ એવો એક બાલુથી કાઢી બાંકકા બપોનીનો હુકમ-સૂર સંભળાયો અને ગોરી વસ્તી ચપોચપ હારબધ ગોઠવાવા લાગી. હારબધ ગોઠવાતાં હારની બંને બાલુ કિમતી બેગ અને ખિસ્તર, રેડિયો અને ગ્રામોફોન, કરડીયા અને કપડાંની મૂટ-કેસોનો ઢગલો જુદો તરી વળ્યો.

‘Oh ! what about my bag ?’ ‘અરે મારી બેગનું શું ?’

‘Oh : How am I to take my Radiogram ? : મારે મારુ રેડિયો-ગ્રામ કેવી રીતે લેવું ?’

‘Oh : Please : arrange for my suit-cases : કૃપા કરી મારી સુટકેસની કાંઈક વ્યવસ્થા કરી આપો.’

આવા એક સાથે હારમાથી રીડિયા ઊઠ્યા અને કાંઈ ગોરી લથ-નાએ, તો કાંઈ ગોરા પુરુષે પોતાની પ્યારી ચીજો સામે લોહુપતાભરી આંખે આંગળીઓ ચીધી.

‘Shut up ! : ચૂપ થાઓ ! એવો હુકમ ફેકતો પોતાના બડા ચરમાં આડેથી ચે કુંગળી જેવા ડોળા ફાડતા બપોની અફસરે પાસે બેઠેલા ગોરાની પીઠમાં ન્યુ-ન્યુત્સની ફાવનો મુકકો લગાવ્યો કે ગોરો બેવડ વળી ગયો. એ સીધો થાપ એ પહેલાં આસપાસ બેઠેલા અન્ય બપોની સિપાહીઓએ પણ પોતાના ઉપરીનું વર્તન-અનુકરણ કરતાં

કામ ગોરી લવનાને તો કામ જવામદને પોતાના દડકા લગારતા નવીન નૃત્યના પોઝમા જુદી દીધા અને સાથેસાથ જાપાની સ્વસ્તિ-વચન પણ સભળાવી દીધું.

આવું સિચિત્ર નાટક દેખીને કોકટરની મોટરે ધીમી ગતિ છાડી સ્થિરતા પકડી ત્યાં જાપાની અફસરનો હુકમ સભળાયો ‘આટની બધી ઓળેમાથી ચે તમારી પ્યરી ઓળે જુદી કરી નાખો આટલું બધું તમને હરામીઓને નહિ લમ જવા દેવામા આવે.’

‘હરામી’ શબ્દ જાણે વેણેવેણેનો પ્રત્યય હોય તેમ જાપાનીઓ ઉપ-યોગ કર્યો જતા હતા.

મિખારાના ટોળા સદાવત માથે તૂટી પડે એમ ગોરી વસ્તીના લોક પોતાના સામાનના ઢગના પર જૂકી પડ્યા અને પોતાની પ્યારી ઓળેનો ખડખડો એક જાણુ તારવવા શ્રામ્યા થોડી નારે જાપાની અફસરે પૂછી જોયું ‘બધા તૈયાર ?’

‘હા, સાહેબ ! હા, સાહેબ !’ એવા હારના એક ઉડાપી બીજા ઉડા સુધી આજીવતાયુક્ત હજારા હોમારા જીક્યા.

‘તો તમારો સામાન તમારી મેજે ઉઠાવી લો.’ જાપાની અફસરનો હુકમ ગળ્યો.

એ હુકમ સાંભળીને પોતાના સામાનના ખડકના સામે નજર કરતા અમેને થીજી ગયા માડ માડ શ્વાસ ખાતા કોમકે બોલવાની હિમત મરી Can you please arrange for some railways ? કૃપા કરી થોડીક રિક્ષાઓ ઠી બ્યવસ્થા કરી આપશો ?’

‘Can you please provide for some coolies ?’ કૃપા કરી થોડીક મજૂરોની સમરડ મરી આપી શકશો ?’

‘ઓહ ! તમે તમારો આ બોજ ઉપરના કુલી રિક્ષા માંગો છો ?’ જાપાની અફસરે પામે જિનેન અમેજી ઠી જેમ પર પાટુ મારતા ક્યુ-બીજી દાયે એવો સામે જિનેવા લોકોને પાસે આવવા દાકવ કરી અને જેવા લોકો પામે આજ્ઞાં કે પામે પડેલા અમેજીનેના સામાન ખડક-

લામાથી કાઢને બેગ તો કાઢને બિસ્તર, કાઢને કિંમતી વાસણ તો કાઢને કિંમતી આલ્ખમ આપતાં આપતાં જાપાની અફસર બોલવા લાગ્યો: 'ઉઠાવી જાઓ ! ઉઠાવી જાઓ આ બેટ તરીકે. અમારા તરફથી બેટ તરીકે ! આ હરામીઓથી ભાર નથી ઊપડતો માટે ઉપાડી જાઓ બેટ તરીકે.'

ટોળે વળેમાં સીંગાપુરનાં ગરીબ લોકો કદી ન જોયેલી કિંમતી ચીજો ઉપાડીને હસનાં હસનાં ભાગવા લાગ્યાં કે અગ્રેજ વસ્તી પોતાનાથી ઊપડી શકે એટલી ચીજો માથે ઉપાડીને તૈયાર થઈ ગઈ. જાપાની અફસરે હુકમ દેકયો 'March : આવતા જાઓ.' અને કાઢપણુ ગુનામ પ્રજા સમુદાય દાખરતી અગ્રેજ વસ્તી, કાંઈક માથે તો કાંઈક ખભે, કાંઈક કેડે તો કાંઈક પીડે બોજ લાદીને, કદી ભાર ઉપાડેલો નહિ એટલે વિગેજ રિષ્ટ દશાને દેખાવ કરનાં ગોરી પ્રજા માટે જાપાનીઓએ નિર્ધારેલી ચાંગીની છાવણી તરફ ચાલી નીકળી.

મોટરમાં બેઠેલ સૌએ નજર કરી તો એ હારમાં હતા કાઢ જકાત અધિકારી તો કાઢ ટેક્સ-ઓફીસર, કાઈ બદરી અધિકારી તો કાઈ શહેર સરક્ષણ અધિકારી. એમના તોર અને તુમાખી, અભિમાન અને ઉદ્દતામ સૌને સભારણા જગાડે એ પહેનાં સૌના માનસને વાચા આપના શરૂ ગાયત્રીમે પાછળ નજર દેકતા કહ્યું: 'Oh ! They are caught in their own traps : એમના ટાટિયા એમના ગળામા જ બરાઈ પડ્યા, હો !'

'શું પણ હમણાં હમણાં તો ઉપાડો લીધો'તો ! ' અસખ તળપદી દબે એ વાનને ઝીવનાં મોતીયદ ગેડ બોલ્યા.

'Pride goes before destruction : વિનાશકાળે વિપરિત બુધ્ધિ !' એમ કહેનાં રાજગોપાલને સમ્યાસિંગને મોટર હાંકી મૂકવા ઇશારત કરી. પણ મોટર ચાલતી થાય એ પહેલાં, અગ્રેજોની વસતી સામે હજી થે નનામિરી નજરે તાકી રહેતા વીરેન્દ્રે મોટર બંધી

રાખનાનો અરાજ કર્યો અને ડોક્ટરને કહ્યું ‘અરે ડોક્ટર ! સામે રહ્યા મહાત્માજી ! કાંઈક ધમાલ !’

મોટર ઊભી રાખીને વીરેન્દ્ર અને ડોક્ટર નીચે ઊતરીને આગળ ચાલ્યા તો જાપાની અફસર મહાત્મા કૈનાસનાથનો હાથ ઝાલીને એક બાજુ કાઢના કહી રહ્યા હતા ‘તમે હિંદી છે, નકામી લપમા શા માટે પડે છે ? તમે તમારે ચાવના થાઓ એ હરામીઓ એ જ માગે છે, એ જ લાગના છે.’

‘પણુ લાઇ ! આ તો બિચારી માદી ડોશી ! એનો શા વાક ?’ કહેતા મહાત્મા કૈનાસનાથ એક મોટા બિસ્તર પોતાના માથેથી ઉતારવાની ના પાડતા હતા.

પાસે આવતા વીરેન્દ્રે બૂમ મારી ‘અરે મહાત્માજી ! શી ધમાલ છે ?’

‘કાંઈ નહિ, વીરેન્દ્ર ! મિચારા આ ડોશીમા આન્દી હી ડાને સામાન નુ ઉઠાવી રહ્યો છુ તો આ જાપાની અફસર ના પાડે છે અફસર ગહે છે કે ગોરી નસનીએ પોતાનો જરૂર જોગો સામાન પોતાની મેળે જ ઉઠાવી લેવાનો છે બિચારા આ આન્દી હીન્ડા બોનમારામા મૃત્યુ પામેના પોતાના જીવાન પુન રોજગના કુ જે માદગીમાથી ઊભા નથી થરા ત્ના પોતાનો સામાન કરાંથી ઉપાડી શકે ? છુ અફસરને કહુ છુ કે ભાઇ ! મજૂર પૂરા પાડવાનો તમારો નિયમ ન હોય તો વગર મજૂરીએ મને સબધ-દાવે આ બાધનો સામાન ઉપાડવા દો ને ?’

ગઈ કાલે પોતાના ઉપરી અધિકારી સાથે લાખા સમય સુધી વાતો કરતા ડોક્ટર જોસેફને જોઈને જાપાની અફસરે જરા વિષેક નાખતા કહ્યું ‘પણુ, આ હરામી જાનને મજૂર પૂરા પાડવાનો અમને હુકમ જ નથી એશિયારાસીએને સદીઓથી દુલાવી બોંધ આ ધોળિયાએને તો નાખા કરીને ચોડેધાડે નચાવવા જોઈએ આે ફરીથી એશિયા સામે નજર નાખવાની ખો જુનારી દેવી જોઈએ આટલા વરસ આપણી જાતી પર ચડી બેસીને જોહા બેકામ નાચ્યા ખુદા ?’

અત્યાર સુધી તમને એ એમણે ક્યાં હિંદમાં ઓછા પીટ્યા છે કે એમના પર દયા દાખવી રહ્યા છે ?

ડોક્ટર કે વીરેન્દ્ર કાંઈ જવાબ આપે એ પહેલાં વચ્ચેથી મહાત્મા કૈલાસનાથ જ બોલ્યા:

‘અમને પીટ્યા છે એમના સત્તત્તી સત્તાના તોરે. એમાં બિચારી આ ડોશીનો શો વાંક ? એમના પરબદ્ધામાં એવું વલણ બતાવીને વળી નવો તોર ક્યાં વહેતો મૂકવો, સાહેબ ?’

‘મારા દેશની નીતિ તો કદાચ તમને આવા કોઈ પણ હીણપત્ત-ભર્યા વર્તાવને બદલે પરાજિત તરફ ગૌરવભર્યો વ્યવહાર જાળવવાનું કહેશે. પરંતુ કોઈ પણ સત્તાને આવી વાત ઉતારી પાડવા જેવા ઉપદેશ સમી લાગતી હોય છે. એટલે હું એમાં નહિ જિતરું. અત્યારે તો માનવતાની પ્રાથમિક લાગણીઓને માન આપો તો એ આપનો આભાર.’

મહાત્મા કૈલાસનાથની તરફેણમાં વીરેન્દ્ર જિત્યો અને ડોક્ટરને પણ એ દલીલોમાં સહાય આપ્યા વગર છૂટકો ન પડ્યો. છેવટ સમજાવટ થતાં આન્ડી હીટ્લર ઉપરાંત કુટુંબથી અલગ રહી ગયેલી એક અગિયાર વરસની છોકરી કીટી માટે તેમ જ બોંબમારામાં બચા-યેલ એક અગ્રેજ જુવાન માટે જાપાની અફસરે બે મજૂરોની વ્યવસ્થા કરી આપી કે ‘આભાર’ કહેતાં સૌ છૂટા પડ્યા.

‘આવાં કામની જાળજામાં જ અમારી સાથે ફરાર પાકે’માં આવવાની કાલે ના પાડે’ની કે ?’ કહેતા વીરેન્દ્રે મહાત્મા કૈલાસનાથની રજા લીધી. મહાત્મા કૈલાસનાથ કેથે એવન્યુ-પારોની ગલીમાં અલોપ થયા ત્યાં મોટર બકાર જામેચ શરદ આગ્રુડીએ કહ્યું: ‘ક્યાંક આવી અણુબોમ્બની પીડામાં જિતરીને મહાત્મા આપણી હિંદી વસ્તી પર આક્રમ ન વહેરી લે ! અમારે વળી દયામાવા ક્યાં બતાવવી ? અને તે ય આ હરામી જાન પર !’ જાપાનીઓ જેટલી જ સત્તુકાઈથી ‘હરામી’ શબ્દ શરદ ગાંગુડીએ પણ વાપરી નાખ્યો.

‘હા ! હા ! એ જાતે આપણને ચાંક્યા ઓઠા ઊભા મુતરાબ્યા છે ! ‘જેવી કરે છે કરણી, તેવી તુરત ફળે છે !’ એમ કનિ અમરથે ગાઈ ગયો હશે !’

મોતીચંદ શેઠે સુરક્ષિતપણે મોટરના ખૂણામાં બેઠે બેઠે કવિતા ટાંકતા કહ્યું. ‘કાકા ! આપણા પર એક જાતે તો વિતાવી છે, વળી બીજી જાતના હાથે ય એ દશા ન થાય એ જોયા વગર ચાલશે ? આજે અગ્નેજોનો વારો તો કદાચ કાલે આપણો વારો’ કહેતા વીરેન્દ્ર મોતીચંદ શેઠ પામે બેઠક લીધી

‘હા, બાપ ! તારી ચે વાત સાચી !’ કહેતા મોતીચંદ શેઠે વીરેન્દ્રની પીઠ પાછળ હળવેથી હાથ ફેરવ્યો અને મોટર ફરાર પાક’ તરફ ચાલી નીકળી

સીંગાપુરના રાજસ્તા બાદચીની નિસ્તાર અને ત્યાર બાદ બધાથી મૂઝાઈને આધા વસેના મનાચરી લોકોના નિસ્તાર પસાર કરતી મોટર શહેરને ઉત્તર છેડે આવેન ફરાર પાક’ પાસે આવી પહોંચી

પાસેના મકાન પાસે મોટર જીવી રખાસીને ડોકટર જોસેફ શરદ ગાગુની, વીરેન્દ્ર, રાજગોપાલન, ખડગસિંહ અને મોતીચંદ શેઠ ફરાર પાક’ તરફ ચાલતા થયા. પાક’ની આસપાસ એકઠી યથેન મીંગાપુરની પ્રજા આ હિદીઓને પાક’ તરફ જતા જોઈને નવાઈ અનુભવી રહી ફરાર પાક’માં ડોકીને જવાની છૂટ ન હતી માત્ર હિદી સરકરોને જ એમાં જવા દેવામાં આવતા હતા. બીજા બધા સામે દાખલ થવાની બધી હતી ત્યાં આગના હિદી લોકોને પાક’માં જતા જોઈને નવાઈ થાય એવી જ વાત હતી

પાક’ તરફ બિરાદરી અને મેનેજર, રીયર વેની અને બુખર કેમ્પ-એમ વિવિધ જાતણીઓ તરફથી હિદી સરકરો દૂર કરતા છટા છટા નાના મોટા જરખામાં આવી રહ્યા હતા એમની વચ્ચે આ પાંચ હિદી નાગરિકોને દોરતા ડોકટર ફરાર પાક’ના અનેક પ્રવેશદ્વારમાંથી એક દ્વાર પામે જઈ ઊભા રહ્યા કે સામે જોયા ડોકી જનપાની

અકસરે જ તેમને સામેથી આવકાર્યા. 'હલ્લો! ડોક્ટર! આવી પહોંચ્યા કે?' કહેતા એમણે સૌની સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. ડોક્ટર સાથે ઊભા રહીને થોડી વાર વાતો કરી. એમની સાથે એક શીખ સિપાહી સોંપી, થોડીક સૂચના આપી વિદાય દીધી અને જાપાની અકસર પાછો પોતાને કામે લાગ્યો. ડોક્ટર અને તેમની મંડળી પાર્કની અંદર આગળ ચાલી.

કોઈક દિવસે અહીં બગીચો હશે એની માત્ર યાદ આપવાં પૂરતાં ક્યાંક ક્યાંક ઊભેલા છોડાડ સિવાય આ સ્થાનને પાર્ક (બગીચો) કહેવા માટે કશો અવશેષ બાકી ન હતો. આસપાસ ઊભેલાં મકાનોની વચ્ચે વિશાળ વિસ્તારમાં પથરાયેલ બંધિયાર મેદાન સમા આ ફાર પાર્કમાં ખાખી સિપાહીમેળો એકઠો થયો હતો. કોઈક બાજુ હિંદી સિપાહીઓ હજીયે શિસ્ત જાળવતા મિલિટરી ઢબે દૂબ કરતા આવી રહ્યા હતા, તો કોઈક બાજુ હવે લડાઈનો ભાર ઉતારી નાખ્યો હોય તેમ સિપાહીઓ ફાવે તેમ છૂટાછવાયા ચાલ્યા આવતા હતા. કોઈ ઝાડની છાયામાં સિપાહીઓ આડે પડખે પડ્યા મક્કાયાની દોડદોડ પીકેહકનો થાક ઉતારી રહ્યા હતા, તો કોઈક ઠેકાણે સિપાહીઓ પોતાના જિસ્તર પર બેઠા બેઠા વાતોના આપડા મારતા હતા. ૨૫-૩૦ હજાર જેટલી સંખ્યાનો આ ખાખી સિપાહીમેળો પોતાના થાકભર્યા ધોધરા અવાજે બપોર પછીના તડકામય એકરંગી વાતાવરણમાં રહ્યો હતો.

આટલી બધી સંખ્યામાં એકી સાથે હિંદી સિપાહીઓને પહેલી જ વાર નીરખના હિંદી નાગરિકો ચાલ્યા જતા હતા અને એમને કાને હિંદી અને પંજાબી, બંગાળી અને ગુજરાતી, નેપાલી અને ક્યાંક મરાઠીયે જાણનાના સૂર અથડાતા હતા. સીંગાપુર અને મક્કાયામાં મોટે ભાગે તામીલ મજૂરોની તામીલ ભાષા સિવાય રહીખડી ઉડિયા કે પંજાબી ભાષા સાંભળવા પામનાર આ હિંદી નાગરિકો આજે પહેલી જ વાર સમસ્ત હિંદી ભાષાઓનો

સંયુક્ત કક્ષરવ સાંભળી રહ્યા હતા અને હિંદુ મૈયાની વિપુલ ભાષા-સંખ્યાની વચ્ચે વિકસતા એકસરખા હિંદી આદામનો આલાસ પામી રહ્યા હતા.

‘આપણે આમ નિહોંતુંક કરવા કરતાં એમની વાતો સાંભળીએ તો ?’ હમેશાં ચોક્કસાઇને વળગી રહેતા વીરેન્દ્રે થોડુંક કર્યા ત્યાં સુધી કરી.

‘હા, હા, એકથી આંખો કરતાં કાનને વ. આપણે ન્યાય આપવો જોઈએ. હવે આપણે ન્યાયની નીતિને ન વિસરવી જોઈએ, કેમ મિ. ગાંગુલી ?’ ડોક્ટર જોસેફ વીરેન્દ્રની વાતનો સીકાર કરતાં ગાંગુલી પાસે થે હોકારો ભણાવ્યો.

‘જરૂર, હિંદી લશ્કરોનો આવો ફર્ટ-હેન્ડ પરિચય સાંભળવાનો પ્રસંગ ચૂકવો જ શા માટે જોઈએ ?’ પોતાની પત્રકાર હોયે ગાંગુલીએ જવાબ દીધો, કે એક બાજુ એકધ્યાન બનીને થોડી વારથી વાતો સાંભળી રહેલ બાબા ખડગસિંહે એક ઝાડ નીચે ગરમાગરમ ચર્ચા કરતા શીખ સિપાહીઓ તરફ આગળી ચીંધી કહ્યું : ‘માલો, ત્યાં સાંભળવામાં રસ પડે એવું છે.’

ત્યાં એક જુવાનડો શીખ સિપાહી કહી રહ્યો હતો : ‘ગજ બના આ જાપમા-ધપા છોડવા પછી અમારી રેજીમેન્ટના અગ્રેજ અધિકારીએ રોજના વીસ માઇલની ઝડપે ‘ભાગી છૂટ’ પીઠેહકનો હુકમ દીધો. પણ ત્રણ ત્રણ ટેકાણે દરિયામાથી બેનામ, સેયેગાર અને સુગેઈ સેપાગ નદીના મુખ વાટે અમારી પાછળ ઊતરીને અમને ફસાવી દીધા અને વગર લડાઈએ અગ્રેજ અફસર પાસે હથિયાર મુકારી દીધાં. લશ્કરી કુનેહ તો જાપમાઓના બાપની.’

જાપાની કુનેહની તારીફમાં નવીનતા લાવતાં એક બીજો જુવાન મુસ્લિમ સિપાહી બોલી બિઠ્યો. ‘હાથોહાથ લડાઈમાં તો ખુદ જાણે જાપાનીઓ પહોંચત કે આપણે, પણ જાપાનીઓએ હિંદી લશ્કરોને હાથ દીધા કરી નાખ્યામા તો કુનેહ જ વાપરી હતી. જ્યાં અમારે

ને જાપાનીઓને મુકાબલો થઈ જતો ત્યાં ત્યાં તેઓ ભૂગળામાંથી લાપથુ કરતા સંલગ્નાતા અને ચોકખેચોકખી હિંદીમાં બોલતા સંલગ્નાતા કે 'હિંદી સિપાહીઓ' । અમારે ને તમારે શત્રુવટ નથી. અમારે તમને હરાવવા નથી કે મારવા નથી. અમારે તો તમારા દેશને કબજામાં રાખી બેસનાર અંગ્રેજોને હરાવવા છે. શા માટે તમે લડી રહ્યા છો, નિરર્થક ખૂન વહાવી રહ્યા છો અને તમારા મુનકને પરાધીન રાખી રહ્યા છો ?'

એની વાતને સાંભળી આપતો એક આદેશ અફસર બોલી બેઠો: 'અને અમારે પહેલી વાર જિત્તાની ઉતરે હાથોહાથની લડાઈ થઈ એ પહેલાં જાપાનીઓએ અમારા પર ગોળીઓ છોડી જ ન હતી. ઉપર હવામાં ગોળીબાર કર્યા હતા અને અમને ચેતવણીઓ દીધી હતી. એ કહેતા હતા કે હડી જાઓ, એક બાજુ હડી જાઓ. તમારી ઓથે ભરાઈને ભાગતા અંગ્રેજો ને ઓસ્ટ્રેલિયનોની ધોળી ચામડી પર આ પીળી ચામડીના ધા પડવા દે. તમારા અને આખા પૂર્વ એશિયાના અસખ્ય મુશ્કેલી પર અહીં જમાવી બેઠેલ એ વિદેશીઓને અમારા હાથનો સ્વાદ ચાખવા દે. નકામા તમે એમના હાથ શા માટે બનો છો ?'

એમની વાતોને પોતાની જાત માહિતીથી સાચી ઠેરવતા જિત્તાને મોરચે સૌથી પ્રથમ પક્ષનમાં ગયેલ 'સેપર્સ એન્ડ માર્શનર્સ' કંપનીનો એક મરાઠો સિપાહી બોલી બેઠો: 'અમને પકડી લીધા પછી જાપાનીઓએ અમને સારી પેંડે ખવરાવ્યું, મતાપામા તેઓ શા માટે લડવા માગે છે એ સમજાવ્યું અને આપણા હિંદી સિપાહીઓને નકામા લડીને મરતા અટકાવવા અમને પાછા એમના શુદ્ધ હિંદી ભાષામાં જાણેલ ચોપાનિયાં સાથે અમારી દુકડી સાથે પાછા મોકલી દીધા.'

'હું આ જાણતોને કુનેહ નથી કહેતો, એક લશ્કરી દગાખોરી કહું છું, ભણંદર દગાખોરી કહું છું.' કહેતો અત્યાર મુઠ્ઠી એક બાજુ અવળો બેઠો આ વાતોને ઉલ્લેખ કરતો એક સ્પેદાર ત્રાડી

હોયો. ‘હું એક સિપાહી છું’ અને મારા શત્રુ પામેથી યે સિપાહી વટની આશા રાખું છું’ તાકાત હોય તો મને મારીને તાણે કરે અથવા મારે હાથે મરાઈને ખનમ થાય એનું નામ યુદ્ધના સિપાહીગત હાર અને જીત. યુદ્ધના ક્ષેત્ર પર આવી સમજાવટના પગાને વળી કુનેહના નામથી શણગારવાની શી જરૂર ?’

સુમેદારના આ અચાનક ધડાકાથી પહેલી ક્ષણે ઝંખડી ઊઠેના સિપાહીઓ ધડીમર થઈ ગયા. પણ સૌથી પ્રથમ વાર જાપાનીઓની કુનેહને વાતમા લાવનાર જુવાનડા શીખ સિપાહીએ કહ્યું : ‘સિપાહી-વટ અને સિપાહીગીરીની વાતોને યે જરા આપણા અનુભવની વિશાળ આખોથી જોનાની જરૂર છે. લડવુ, જરૂર લડવુ. લડીને ખતમ થઈ જવુ, એ સિપાહીગીરી છે, પણ કોને માટે લડીને મરી જવામા સિપાહીગીરી છે ? જેઓ આપણને મોરચા પર ધકેલીને પાછળથી મોટા ટેન્ટના શમિયાણામા શીસ્ટો-મિજબાનીઓ ઉઠાવી રહ્યા હતા એમને માટે ? એ મિજબાનીઓનો માથ મેળવવા આપણા સિપાહીઓને ધકેલી જેઓ મનાયાની નદીઓમા નહાવાની મોજ માણુના હતા એમને માટે ? આપણને ચક્રવાં જેવડા મચ્છરના ચટકા ખાતા નદીઓને કાંડે કે આ અવાધાના સાંઠ હાથ હોવા જમણેની વચ્ચે ઉધાડા સુરરાવી જેઓ મચ્છરદાની બાંધી લાખી સોડ તાણીને સતા અને એ મચ્છરદાની લોચ થઈ ગયેના આપણા કાંધઓ પાસે ઉપકાવતા એમને માટે લડવુ અને મરી જવુ ? લડવુ અને ખપી જવુ ? લડવુ અને મૂખાઈની સિપાહીવટ બતાવી જવી ?’

‘અરે હાઈ ? એવી વાતોનો તો કયા આરોનારો છે ? અમારી બેસિયનના કેપ્ટન સિપાહીવટની રીતે કુઆતા લુખરની ઉત્તરે જાપાની-ઓનો સામનો કરી રહ્યા હતા. અમારી બેસિયનના સિપાહીઓ કેપ્ટનની શરૂવીર સિપાહીવટ માટે મરતા કપાતા જાપાનીઓને પાછા ધકેલી રહ્યા હતા ત્યારે, અમને કહ્યા પણ વગર અમારી બન્ને પાખ

સાયવતા ઓરેલેક્સિયન અને બ્રિટિશ અધિકારીઓ અચાનક રફ થઈ ગયા હતા. આ ખાલી પાંખોમાંથી અમને જાપાનીઓને લિડાવ્યા ત્યારે જ એ વાતની ખબર પડી. પાછળથી અમારા બેલેક્સિયનની એક ટુકડીને તેઓ માલ-અસમાખ ઉપાડવા લઈ ગયા હતા તેમની પાસેથી ખબર પડી કે એ દેવના દીકરા તો શહેરને દક્ષિણ છેડે મક્સાયાના જંગલી સકાઈ લોકોના નાય નીરખી રહ્યા હતા અને એમના ફોટા ખેંચી રહ્યા હતા.' શીખ જુવાનને પ્રથમ વાર ટેકા આપેલ જુવાન મુસ્લિમ સિપાહીએ આ વખતે વળી આ રીતે વિશેષ સખળ ટેકા આપ્યો.

‘એ ગોરાઓએ આવું કરી દેખાડ્યું તો આ પીળાઓ વળી કેવું કરી દેખાડે છે એ હવે નીરખી લેજો ને નવા દેવ પૂજી લેજો.’ પેલા સૂબેદારે રીસમાં આખી વાતનો ટૂંકામાં જવાબ દેતાં નવો મોરચો ખોલ્યો.

‘એ તો હવે ગોરાની રીત જાણવાની અછલ્લ દીધી તો ખુદા આ પીળાની એ રીત જાણવાની અછલ્લ નહિ આપી રહે?’ પેલા આધેડ અફસરે પણ ટૂંકમાં જવાબ દીધો.

હજી આ ચર્ચા આગળ ચાલે એ પહેલાં આખા પાર્કમાં ગોલ્ડ-વાયેલ રેડિયોનાં જૂંગણાંમાંથી ‘તૈયાર થઈ જાઓ!’ એવા હુકમ-બોલ સંભળાયા. આડાઅવળા ફરતા કે આડી ગતીએ પડેલા સૌ સિપાહીઓ થેલા ખંભે ચડાવતા ઊભા થઈ ગયા અને ડોક્ટર નેસેફનું નાગરિક મંડળ એક બાલુ ઊભું રહી ગયું.

રેડિયો ગળ્યો હોતો પાર્કના ઉત્તર બાલુમાં બાંધેલા એક ઊંચાં મકાનના ઝરૂખામાંથી. વીરેન્દ્રે એ બાલુ નજર કરી તો ઝરૂખામાં થોડા જાપાની, થોડા હિંદી અને થોડા અંગ્રેજ ઓફિસર પણ બેઠેલ હતા. જાપાની અફસરોમાં સૌથી આગળ બેઠેલ એક ઊંચા અફસર તરફ આંગળી ચીંધતાં ડોક્ટરે કહ્યું: ‘એ જ મેજર પ્રજીવારા, મિ. વીરેન્દ્ર. આપણને સૌને જેમણે પરમ દિવસે મળવા બોલાવ્યા છે તે એ જ.’

પીરેન્દ્રની આંખ પ્રજ્જ્વારા પર મંડાય એ પહેલાં મલાયા માંહેના બધાં બ્રિટિશ લશ્કરોના સેનાધિપતિ કર્નલ હન્ટ માર્ક પાસે આવ્યા. આવતાંવેંત એમણે સમગ્ર હિંદી લશ્કરને ‘એટેન્શન : હોશિયાર’નો હુકમ દીધો. ફરાર પાર્કમાં એકઠાં થયેલ હિંદી લશ્કરોનો એકેએક સિપાહી હોશિયાર-કદમે ઊભો રહ્યો કે કર્નલ હન્ટ એમને આદેશ સંભળાવ્યો : ‘આજે હું, બ્રિટિશ સરકાર વતી તમને જાપાની સરકારને હવાલે સોંપું છું. આજ સુધી તમે જેવી રીતે અમારા હુકમ માન્યા છે, તેવી રીતે આજથી હવે એમના હુકમ પાળજો. નહિ તો તમને સજા થશે.’

આમ કહીને કર્નલ હન્ટ કાંઈક કાગળિયાં મેજર પ્રજ્જ્વારાના હાથમાં આપી તેમને, લશ્કરી સવામ કરીને પાછા ચામ્યા. જાય ત્યાં શરદ ગાંધુલી ડોક્ટરના કાનમાં બોલી ઊઠ્યા : ‘આ પશુ કાંઈક નિયિત લાગે છે, ડોક્ટર. સૈન્યો તો આખી દુનિયામાં શરણે થાય છે પણ આ રીતે બધાં સૈન્યોમાંથી માત્ર હિંદી લશ્કરોને જ જીવંત તારવીને રીતસર જાપાનીઓના હાથમાં સોંપે એ નિયિત લાગે છે. બ્રિટિશ સત્તાનતના પ્રતિનિધિની સાનજાન સીંગાપુરના પરાજયે ગુમાવી દીધી લાગે છે.’

ડોક્ટરના બોલામાંથી જવાબરૂપે કાંઈક ગલોલો છૂટે એ પહેલાં મેજર પ્રજ્જ્વારા માર્ક પાસે આવી ગયા હતા, એમણે હિંદી લશ્કરોને ‘એટેન્શન’ : હોશિયારનો હુકમ સંભળાવ્યો હતો અને જાપાની ભાષામાં કહી રહ્યા હતા : ‘જાપાની સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે હું તમને કબજામાં લઉં છું પણ મારી સરકાર તમને યુદ્ધ-કેદીઓ તરીકે રાખવા ખુશી નથી. હું તમને કેપ્ટન મોહનસિંગને હવાલે સુપરત કરું છું. એ તમારા ઉપરી-અધિકારી રહેશે ને તમારે એમના હુકમ માનવાના રહેશે. હું આજ રાત્રું છું કે તમે સૌ એમની આગેવાની નીચે કન્ડ્રિયન નેશન આર્મી : આઝાદ હિંદ ફોર્સની રચના કરો અને તમારા વતન હિંદની આઝાદી માટે લડો. હિંદ

સ્વતંત્ર થાય એ સિવાય હિંદમાં અમારે કશી નેમ નથી. એ માટે જાપાન સરકાર પોતા વતી જાંવી જ મદદ અને સહકાર આપવા તૈયાર રહેશે.’

એમના ભાષણનો અગ્રેજ તથા હિંદીમાં અનુવાદ સાંભળાવવામાં આવતો હતો અને શરદ ગાંગુલી વીરેન્દ્રને કહી રહ્યા હતા: ‘સાંભળો છો ને મિ. વીરેન્દ્ર? હવે આથી જાપાનીઓની નેમ માટે વધારે પુરાવા શો જોઈએ?’

જાપાની વડા અફસરને મોટેથી જ આવી જાહેરાત સાંભળતાં જરા નરાઈ પામી રહેલા વીરેન્દ્રે નરાઈને સમાવી પાછો પોતાની માન્યતાનો દોર સાધનાં કહ્યું: ‘જાપાનીઓની નેમ જાહેરાતથી જ પુરતાર નથી થઈ જતી. વધારે મહત્ત્વની વાત તો હિંદી લશ્કરે આ વાતને કવી વધાવી લે છે એના પર છે.’

એમની ચર્ચાએ હજી ચાલી રહી હતી ત્યાં મેજર ટુલ્કારાની પડખે જોઈએ એક જુનાનડો શીખ અફસર માથક પામે આવ્યો અને બોલ્યો: ‘બ્રિટિશરોએ આપણને જાપાનીઓને હવાલે સોંપી દીધા છે, પણ તેમની પાસે પૂરતું લથ્થુ નથી. એ કરતાં આપણે સ્વતંત્ર રીતે આઝાદ હિંદ ફોજની રચના કરીએ અને આપણા વતન હિંદબૂમિની આઝાદી અથે લડીએ. બોલો, આવી આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાવા તમે તૈયાર છો?’

કેપ્ટન મોહનસિંગના મોઢામાથી આ શબ્દો પડ્યા એની સાથે આખા પાર્કમાં એકાંકી થયેલ હિંદી સિપાહીઓએ આનંદના કક્ષગોર ગજગ્યા. એ કવસોર ગજવનારાઓની રીત પણ સિપાહીઓ સમી હતી. એમણે પોતાને માથે બાધેલી પાધડીઓ અને ટોપીઓ ઉઠાળી, કાંધએ એક તો કાંધએ બન્ને હાથ ઉઠાળ્યા અને એમની વાચા-રિહોણી નૂન ભાવનાને વ્યક્ત કરવા હો...હો...ના મર્દાનગી-ભરપૂર હોકારા ગજગ્યા.

પણ કેપ્ટન મોહનસિંગ કાંધ નવી માટીના નીકળ્યા, માત્ર લશ્ક-

રમા જ જીવન વિતાવેના કોઈ પણ નાના અક્ષરને આવે! જબરો પ્રતિભા સાબળવા મળે તો એ અક્ષર પોતે ગર્વથી ઊઠી જાય. એને બદલે એમણે સિપાહીઓના આવેશ પર સચમ મૂળને નવે રાહ બતાવતા કંથુ

‘તમારો આટલો આનંદ જોઈને હું ખુશી થાઉં છું પણ ઘોષા-ટપી ને અચરથાથી આઝાદી મળે નહિ એ માટે તો આપણે સિસ્તમદ સેન્ય ડ્રેસ’ કંથુ પડશે અત્યાર મુઠ્ઠી હિંદ પાસે પોતાનું કંથુ સેન્ય નથી હિંદની આઝાદી માટે સેન્ય ડ્રેસ કરનારો આ સરસ મોકો છે આપણે સેન્ય ડ્રેસ કરી લેશું કે જાપાનીઓએ આપણા કામમા મદ દેવાનું વચન આપ્યું છે બ્રિટિશરોએ આપણા પર આક્ષેપ મૂક્યો છે કે મનાવામાં આપણા હિંદી લશ્કરે બહાદુરી બતાવી નહિ એટલે એમને હારનું પડ્યું છે પણ તમે સૌ જાણો છો કે આપણને કેવી કોટિના હથિયાર આપવામાં આવ્યા હતા, અહીં કેટલી ટેન્ક હતા, કેટલા હવાઈ જહાજ હતા અને ક્યા ચક્કરો ફૂકમ મળ્યા પહેલાં આપણને કોશી હાથતમા મૂકી દધને પોતાનું સ્થાન છોડી ભાગી છૂટ્યા હતા!’

આમ કહીને કે મોહનસિંગે ગોરા લશ્કર માટે જાપાની ભાષામાં નાનકડી મશ્કરી કરી અને લાપથ પૂરું થયું કે હિંદી ચક્કરે ફરીથી આનંદનો કનશોર ગજવ્યો અને આનંદ બ્યક્ત કરવા ફરી પાછા હનામા હાથ ઉઠાવ્યા

કેપ્ટન મોહનસિંગ અને મેજર પ્રજીવારાની પાછળ નીચી મૂડીએ એવેન કર્નલ હન્ટ સામે નજર કરતા શરદ ગાયુની બોલી ઊઠ્યા

‘And one chapter is closed...અને એક પ્રકરણ ખતમ થયું’

‘To open some new one ફોર્મ બીજું પ્રકરણ શરૂ કરવા માટે’ રાજગોપાલને હજી એ કનશોરથી ગાજતા હિંદી લશ્કર પર નજર ફેરવતા ઉમેયું

શરદ ગાંગુલી તેમ જ રાજગોપાલન બન્નેની સામે નજર માંડતા મોતીચંદ શેઠ બોલી જાઠયા : ‘હ્યો, નીરખો આ કુદરતની કરામત. જે લશ્કરને પોતાનું રાજ સલામત રાખવા અંગ્રેજોએ જીતું કરેલું એ જ લશ્કર એમની સામે હવે લડશે. બિચાડા અંગ્રેજોને ખપ્પર હોત તો હિંદીઓને લશ્કરમાં જ ભરતી ન કરત; અંગ્રેજોની અછ-ડાઈનો કાંઈ આરાવારો હતો? કાંઈ ઓછા ફૂંકા મારતા હતા? તરવારને થોડે આપણને ઓછા જિંયા-નીચા કરતા હતા? અમલ તો રાજ રાવણનો અમર નથી તથ્યો તો આ બચાડાની શી વિસાત? આ તો... ‘ન જાણ્યું’ જનકી નાથે, સવારે શું થાનું છે...’ છેલ્લી કડી પોતાના અપરૂપ રાગમાં ગાતાં મોતીચંદ રેઠ વીરેન્દ્ર તરફ ફરીને ‘જોઈ લે, બાઈ વીરેન્દ્ર! નજરોનજર જોઈ લે! આ અંગ્રેજ અફસરની છાતી માથે જ પેલા ગીતને લખવાનું જોઈ લે.

રાજ રાણા અલ્લક શાના, વિસાત શી તમ અમલ તણી,
કઈ સત્તા પર ફૂંકા મારો, લાખ હોદિના બહે ધણી.
લાખ તો મૂઠી રાખ પરાખર, હો ક હો ક શે સરવાળે,
સગાં દીઠાં મેં શાહઆલમના, બીજા માગતાં શે રીએ...

છેલ્લી લીટી વિશેષ કળાયી ગાતા ગાતાં આખી મહળી તરફ નજર ફેકીને મોતીચંદ શેઠ હમી જાઠયા : હે...હે.. હે...

આઝાદ હિંદ ઝીંદગી!

‘માર નિકાલો અગ્રેએ કે માર નિકાલો અપને વતનસે માર નિકાલો.’ એના ચારે બાજુ હોકારા બોલ્યા અને વીરેન્દ્ર ફરાર પાકના એ હજારો હિંદી સિપાહીઓના સમૂહ સામે બેધ્યાન તાકી રહ્યો.

‘તમને મારીને નિકાનરાની વાત નથી કરતા હો, મિ વીરેન્દ્ર ! ભયભીન થનાની જરૂર નથી !’ વીરેન્દ્રને એના બેધ્યાન સ્વરૂપમાથી હથમચારતા ડોક્ટરે કહ્યું ‘હજી એ તમારા મનમા ખાતરી ક્યાંક સનવાઈ રહી હાગે છે, નહિ મિ વીરેન્દ્ર ?’

પોતાની ખાતરી માટે આટઆટના થતા પ્રયાસોથી મૂઝાતા વીરેન્દ્રે અચખતા અચકાતા કહ્યું ‘આ બધી એ હજી ઉપનક જાહેરાત કહેવાય ખરે વખતે જાપાનીઓ કેવું વસ્તુ ધારણ કરે એ ન કહેનાય એમના વનણીની વાત એમની સાથે, પણ હિંદી લશ્કરે આ જાહેરાત કેવી ઝીની છે, એ જોવું જોઈએ’

‘તો હિંદી લશ્કર આ સામે જોશુ કહો તો સૌના નિવેદન લઈએ’ શરદ ગાગ્રીની બોની જીક્યા

‘નિવેદન વગી ક્યારેક રિપોર્ટ કરવો હશે ત્યારે લઈશું અત્યારે તો ચાલો સાલગીએ, કે જાહેરાતની અસર તેમને શું બોનાવી રહી છે આપણી સામે લશ્કરોની જાહેર પેરડ થતી હોય ને તમે સનામી ઝીનવા નીખ્યા છો, એવો ખ્યાલ રાખવામા એ કરો વામો નથી’ કહેતા ડોક્ટર આગળ ચાલ્યા અને એમની પાછળ આખી મડળી ચાલી

આ જાહેરાતથી પહેનાં આડી ગલીએ પડ્યા પડ્યા વાતો કરતા કે નિરર્થક મુદ્દાઓ પર ચર્ચા કરતા આખા લશ્કરી સમૂહમા જાણે કોઈ

વીજળીક અસર પ્રસરી ગઈ હતી એ અસર એમના હાથ-ઉછાળા અને પગ-પછાડામાં ઊતરી હતી અનરજવર અને બોતયાનમાં ઊતરી હતી

‘માર નિકાલો, અગ્રેઓ કેા .. અપને વતન સે માર નિકાલો . બતાઓ રાસ્તા ઇન્ડિસ્તાનકા ..’ એના એમની લાગણી બનકત કરતા વાકયો સાથે કયાક સુધરેલી રીતે ‘આઝાદ હિંદ ઝોંઢાબાદ . ભારત માતકી જય હો ’ એના બોલો પથુ ગાજી રહ્યા હતા કોઈક સ્થળે ‘મહા’ મા ગાંધી ખી જય હો નહેરુ કી જય હો ’ એવા હિંદી લસ્કર માટે અજબ પોખાર પથુ સભળાઈ રહ્યા હતા પથુ આજે એની અભ્યવધી આ આવેશ-નાદો વચ્ચે કોઈને યે ઘરાનો સભર ન હતો, નાદોનો ગરજનટ દમ-બ મ વધી જ રહ્યો હતો

હિંદી જનતાના નાગરિક સમૂહોના સાતમ-આઠમના બુરુના પપુડા જેના અવાજે ગાજતા ‘ભારત માતકી જય હો ’ ના પોખારની સામે જળે સિધુડો ઘૂટાતો હોય એના અવાજે ગાજતા સિપાહી-કંઠના મદાનગી ભરપૂર સૂત્ર-પોકારથી એમની વચ્ચે ફરી રહેત હિંદી નાગરિકોના કાનમાં તમરા ગાજી રહ્યા હતા અને કાનના પડદા તૂટી રહ્યા હતા એ અવાજના પૌરુથી કાર્ષક રીઝતા, કોઈક નરાઈ પામતા તેઓ આગળ આન્યા તો કયાક ૨૦-૩૦ના ઝૂમખા ટોળે વળ્યા હતા, તો કયાક આખી ટુકડીઓ સામસામી ઊભી રહી ગઈ હતી, તો કયાક સામસામી પ્રશ્નોત્તરીઓ ફેંપાઈ રહી હતી .

ફરતા ફરતા તેઓ ફગર પાર્કની આથમણી બાલુએ આન્યા તો એમની નજરે કોઈ નવીન દ્રશ્ય ચડ્યુ એક એક ૩૦૦ થી ૪૦૦ની સખ્યા ધરાવતા હોય તેના ત્રણ બગાનિયન નથુ બાલુએ શિસ્તબદ્ધ ઊભા હતા ચોથી બાલુ એક ચોતરા જેવા નાનકડા ઓટના પર સાત-આઠ હિંદી અફમરો બેઠા હતા એમાંથી એક અફસર હિંદી સિપાહીએને કાર્ષક સમોધી રહ્યો હતો. આવા શિસ્તબદ્ધ શ્રોતાગણ સામે નહેરુ સંબોધન થયું બોલેને હિંદી નાગરિકો નરાઈ પામ્યા

તેઓ ઝોટનાથી થોડે દૂર હોવા રહી સાલજના લાગ્યા તો અક્ષર સિપાહીઓને કહી રહ્યો હતો.

‘હુ મુસ્લિમ છું, મુસ્લિમ છું અને સાગોપાગ મુસ્લિમ જ રહેના માગુ છું પણ આજે એ વાતને મારા દિનમાં દબાવી રાખના માગુ છું અને મારા દિનમાં બેઠેલી બીજી વાતને જણાવ વડે કહી નાખના માગુ છું કે હુ પહેલો મુસ્લિમ નથી, પણ હુ પહેલો હિંદી છું ‘તુ મુસ્લિમ છે! તુ મુસ્લિમ છે!’ એમ સુમકથી શામ અને શામથી સુમક તક કહી કહીને આપણા સ્થિતિ માલે દેખે મને બુનાવી દીધું હતું કે હુ પ્રથમ હિંદી છું અને પછી મુસ્લિમ છું મુસ્લિમ! મુસ્લિમ! કહીને એણે જે વતનનો ખોરાક ખાઈને મારુ બદન ધડાયું હતું, એજ વતનનો ખોરાક ખાઈને મોટા થયેના મારા વતનના ફરજ સમા મારા ભાઈ હિંદુને મારો શત્રુ મનાવ્યો છે, શીખને મારો દુશ્મન મનાવ્યો છે, ગુરખાને મારો વેરી મનાવ્યો છે મારુ મોઢું કાના તરફ અને હિંદુ સિપાહીનું મોઢું કાશી તરફ અવગુ રખાવીને એમણે િંદી પર પોતાનું પાવતખત કાયમ રાખ્યું છે મજબૂત રાખ્યું છે હિંદુને દોન-નગરાના અવાજથી મારા મરિજ-મકરજામાંથી મુસ્લિમ ધર્મનો નાશ કરતો મને મનાવ્યો છે શીખને એની કિરપાણ વડે અને ગુરખાને એની કુચરી વડે જાણે દિનરાત મુસ્લિમોના ગળા મપના તૈયાર બિલા હોય એમ એણે દેખાડ્યા છે જ્યાં હિંદુઓની વચ્ચી વધારે હોય ત્યાં અમને મુસ્લિમોને હાથમાં હથિયારો પકડાવીને જમા રાખ્યા છે અને જ્યાં મુસ્લિમોની વચ્ચી વધારે હોય ત્યાં શીખ, ગુરખાવા કે ગુરખાઓને બેસોનેટો જમાનીને જમા રાખ્યા છે એ રીતે આમનસામન આપણને એણે એકગીજના દુશ્મન કરી દેખાડ્યા છે

‘આજે એ દુશ્મનાવટની તારીખના કારણ મને સમજાય છે આપણી દુશ્મનાવટ પર એમો હિંદના મુનકે પર રાજ કરવું હતું અમારા જ ખૂનના બનેલા હિંદીના મોખ્ખ

રાહેનશાહ બહાદુરશાહ ઝફર અને મહેસુરના સુલતાન હેદર-ટિપુ, તેમ જ અવધ બંગાળ અને બિહારના એકેએક નવાબોને એમણે દગાથી હરાવીને, દબાવીને, મારીને પણ સસ્તનત મેળવી હતી તે આસાનીથી ભોગવવી હતી. આપણે લડતા રહીએ તેઓ સસ્તનત ભોગવ્યા કરે, આપણે એકબીજાની ગરદન રહેંસતા રહીએ અને તેમનું તખ્ત અકબધ રહે.

‘ એટલેથી તેઓ અટક્યા નથી. એ સસ્તનતને ચારે બાજુથી સલામત રાખવા માટે આપણું હિંદી લશ્કરને એણે આફ્રિકામાં ને ઇરાનમાં મોકલ્યાં છે, પેલેસ્ટાઈન અને ઇરાકમાં મોકલ્યાં છે. અરે, આપણને અહીં પૂરું એશિયામાં મોકલ્યા છે. એ આફ્રિકા અને એ ઇરાન, એ પેલેસ્ટાઈન અને એ ઇરાક, આ મક્કાવા અને પેશાં નવા-બેવિયા-અધે ચે મારો મઝહબ પાળતા મુસ્લિમ લાઇઓ જ વસે છે અને એમના પર હિંદી લશ્કરો સંગીનો ચડાવીને ઊભાં છે.

‘ અહીં મક્કાવામાં મારો જ મઝહબ પાળતા ને કુરાનના કલમા પઢતા કેઈ મક્કાવલી મુસ્લિમે મને મુસ્લિમ નથી કહ્યો. એણે મને હિંદી કહીને, એના વતનની આઝાદી પર પગ દબને ઊભો રહેવા કડવાં સખૂન સભળાવ્યાં છે. એ સખૂને મારી આંખ ઉઘાડી નાખી છે અને મને લાગ્યું છે કે હવે તો એ સત્તાધારીઓના હાથમાં હાથો ન બનું. હાથો બનીને મારા મુખકને શુભામ ન રાખુ, પરમુખકને શુભામ રાખવા ન ચાલી નીકળું.

‘ મને તો થાય છે કે ઢોલ-નગારાના અવાજથી લડકાવીને, આપણને કાપાકાપીમાં રેહી મારો મઝહબ સુખે પાળવા ન દેનાર એ સત્તાધારીઓને હવે છેલ્લી સવામ ભરુ; મારા મુખકને બચાવી બેઝેલ એ પરદેશીઓને રવાના કરું અને મારા કપાળેથી શુવામીનો ડાઘ બૂસી નાખુ. મારા જ પયગગરે કેઈ પણ શુવામીને મિટાવી નાખવાની મને આપતો પઠાવી છે એ અમલમાં મૂકું અને કયામતને દિન ખુદા પાસે જઈને ઊભો રહું ત્યારે એને મારું સર ગુડાવીને કઢી સફું કે ઓ મારા ખુદા !

તારા આ બદાએ જિંદગાનીમા કરેન જૂનને મોડે મોડે ચે જૂસરા જહેમન ઉઠાવી હતી રહમ કરજે, પરચરનિગાર !

‘આપણી આખી કામ પર લાગેના આ ગુનાગીના કાધને સાફ કરી નાખના મારી બેસિયનના હરેક મુસ્લિમ સિપાહીને સાચ આપના હુ હાકલ કરુ છુ કહુ છુ કે સૌ તૈયાર થઈ જાઓ, આજથી સાચા મહમ્મદને પિછાનો, એ મહમ્મદજીને સાચી રીતે અમનમા મૂકતા શીખો અને સાચા દિનથી નારા સમાવો કે ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ’

‘આઝાદ હિંદ . ઝીંદાબાદ ..’ના મહાનગીબરપૂર અરાજે કામી પડખે જિંમેન બગતિરનમાથી કનશોર કીયા કે હિંદી નાગરિક સમૂહે પોતાની ખાસિયત મુજબ તાગીઓ પાડી નાખી ગાળોપાનના મોઢામાથી ‘Good’ સરમ ! શરફ ગાગુનીના મોઢામાંથી ‘Excellent’ ધણુ સરસ !’ અને મોતીચંદ શેઠના મોઢામાંથી ‘મારા બેટાએ આપના બધા વેરઝેર રોપીને ‘ઝેર ગયા ને વેર ગયા’ આપણને ગરરાજે રાખ્યુ તુને !’ એ વામ્બ આગજી વધે એ પહેના ઝોટયા પરથી એક શીખ અફસર જિભો યયો, આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’ બોલી એજો બાબુ જિંમેના લશકરને સનામ કરી અને બોલના માણ્યુ

‘મારા દોસ્ત કે અકબરખાએ આપણા સત્તાધારીઓની કરામતોની જે વાતો કહી છે એમા મારે શીખ તરીકે એકડો જ પુરાવવાનો છે હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મનો સમન્વય સાધનાર અમારા ધર્મસરયાપ મારે હિંદી જનતા-હિંદુઓ અને મુસ્લિમો જ ને જોતે છે કે ‘ગુરુ નાનકશાહ દ્વાર, દિદુ કા ગુરુ, મુસનમાન કા પીર’ પણ આપણા સત્તાધારીઓને એ નથી રુચ્યુ એ ભાવના રદ કરવા મારે શીખ મિપાહીઓને એમને ધાર્મિક શિક્ષણ આપનાની જાવણીઓમા ખાસ અનાયદી વ્યવસ્થા થી છે માત્ર લગાવક ખમીરમાં જ રાચતી અમારી કામે એ વ્યવસ્થા મારે ગતનનનો અદેશાન માયો છે પણ અમારી કામને ક્યા ખમ છે કે આજ ગુરુ નાનકશાહના જાવણી પોટીઓ

પદાવતા અને ગુરુ અર્જુનદેવની સુખમનીના ભજનો ભણાવતા અમને અંગ્રેજોએ અવળુ જ પદાવી દીધું છે. બધી ધર્મોને સમાન માનનાર શીખધર્મી ગીજોને એમણે સમજાવી દીધું છે કે તમારો શીખ ધર્મ જ હિંદુ છે, અન્ય ધર્મો એનાથી હીણા છે એ ધર્મને હિંદુ રાખવો હોય તો હિંદુઓને દબાવી દેજો, મુસ્લિમોને દબાવી રાખજો બીજી બાજુ હિંદુઓને અમારી દાઢી બતાવી છે અને મુસ્લિમોને અમારો ચોટલો એ બંને ચિહ્નો બતાવીને એ બંનેને અમારી સામે ધુરંદરતા રાખ્યા છે અને અમને સમજાવ્યું છે કે તમારી ગિરપાણુ અને તમારા હથિયારોને જ બંને ટકી રહેશો, માટે ગિરપાણુને સગની રાખજો, તમારા હથિયારો પકડી રાખજો કાને ખબર વધારે તમારા ગુરુદ્વારા પર ઉગમણી બાજુએથી હિંદુ અને આચમણી બાજુએથી મુસ્લિમ નાટકી વડે એ કહેનાય નહિ એ માટે હથિયારો સગજ રાખજો, કાઢીનો ભરોસો રાખશો નહિ

ભરોસો રાખશો નહિ' એ જ વાક્ય મારે આજે મારા શીખ ભાઈઓને સંભળાવનાનું ગદે કે પણ તે વાક્ય જે બંને ધર્મોમાંથી આપણા ગુરુઓએ અમૃત તારવ્યું છે તે હિંદુ કે મુસ્લીમ માટે નહિ, પણ પેના અંગ્રેજો સામે જેમણે આપણને સુવર્ણમંદિરના ગુરુદ્વારે હથિયારમય જામા રાખીને આપણા જ હથિયારો વડે હિંદુ મુસ્લિમોને હરાવીને હિંદુમાં સંતનત રચાવી દીધી છે અને આપણા જ હથિયારો વડે એ સંતનતને ટકાવી રાખી છે

‘તું શસ્ત્રીર છે ! તો શીખ સિપાહી ! તું બહાદુર છે !’ એવા પોવા વાક્યો બોલી, ક્યારેક આપણે ખમે રમમેરગી પડી ચોડી આપણને એમણે પદાગ્રે રાખ્યા છે ને આપણા જુવાનડાઓને દેશ-પરદેશના રણમેદાનોમા મોકલી સંતનતને સનામન રાખી છે શીખ કામ હવે આ પાપમાં ભાગ આપીને, પાપનો બોજ વધારે નહિ સડન કરી શકે

‘પણ આજે અમારી જ કામનો એક જ અગણ્ય છે ! કેપ્ટન મોહન-

સિગ ઊભો થયો છે એણે હિમત કરીને જે રાહ લીધી છે એમા આપણા સૌ હિદીઓનું હિત છે, શુભ છે પણ એથી શીખ કામના તો હું અદોખાત્ય જ સમજું છું જાણે મારી લસકરી જાતિના લસકર-લસતીથી થયેના સદીઓના પાપ ધોવા એ જીવાન ઊભો થયો છે એ પુણ્ય માર્ગમા મારા એકએક શીખ સિપાહી લાઇને મદદ આપવા હાકન કંડુ છું ને કંડુ છું કે એક વખત ગુરુદેવ ગોવિંદસિંહના પંજ પ્યારા ગુરુગકા ખાનસા...પોકારતા માયા હાથમા લઈને ઊતરી પડ્યા હતા તેમ આપણી કામ કે ધર્મ જ નહિ, આખા હિંદની કામો ને ધર્મોની ખાતર મેં નમા ઊતરી પડ્યો આઝાદ હિંદ ફોજમા જોડાઈ જાણે અને એ બ્રિટિશ સત્તાધારીઓને હિંદમાથી હાકી કાઢવા માટે હિંદની સરહદ પર ફેંચ કરતા અવાજ ગૂંજાવજો કે ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ’ !

ફરી વાર ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’ ના સામે ઊભેલી ફોજમાથી અવાજ ઊઠ્યા, હિંદી નાગરિકોમાથી બાના ખડમસિંહે પણ એ પોકારમા સાથ પુરાવ્યો અને ડોક્ટર જોસેફ બાબા ખડગ-સિંહને જોળે ! અરીથી સીધા એમની જ સાથે જઈને ન ઊભા રહતા ! એમ કહે અને મોતીચંદ શેઠ ‘વળી કાળા ફેર ગયા કરનાર ગનરાવનારા પોતે જ ફેરના કરનારા હતા ને ? એમ કહે એ પહેલાં ઓટવા પરથી એક બાકી અફસર ઊભો થયો કમરમા ટીંગાતી કુકરી પગ હાથ રાખી એ બોલવા લાગ્યો

‘મારા દેસન કે અકબરખા કે કે આનસિગ જેતુ મને બોલતા નહિ આનડે હા હું એટલું જાણું છું કે હિંદુનો ધર્મ એ અમારો ધર્મ છે હિંદુઓના દેવ એ જ અમારા દેવ છે હિમાવપના પહાડો -ગંગોત્રી રખડી લગ્નતી અમારી અગાન જાતિને હિંદમાથી જ આવીને બાબા મલ્હેન્દ્રનાથના શિષ્ય અને અમારા પરમ ગુરુ જોરખ-નાથે અમને સમજાવ્યું ને સરકાર આપ્યા અને અમે એ આજારલ્લીન એમના નામ પરથી ‘ગુરખા’ નામ ધારણ કરીને જતાની દીધું પણ

એક વખત બિહાર અને યુક્તપ્રાંતની હિત રીમાઓ પર રહેલી અમારી જાતિને, એ પ્રદેશો પડાવી લઈને પહાડીઓ પાર નેપાલમાં ધકેલી દઈને હિંદીઓની અને અમારી વચ્ચે સંસ્તનતે બેઠાવના હિમાચલ આડો ધરી દીધો છે.

‘એ આડશમાં એણે અમારા અજ્ઞાનનો લાભ લીધો છે. જંગલ-પહાડીઓમાં વહેંચાઈ ગયેલો અમારો મુલક ગરીબ છે, ખાવા પે પુરું પામતો નથી. પણ અમારું ખીર લડાયક છે. ગરીબીને કારણે ભૂખ્યાં રહેતાં અમારાં પેટમાં મહિને પંદર રૂપિયાનો ટુકડો નાખીને એ બ્રિટિશ સત્તાધારીઓએ અમારું લડાયક ખીર વેચાતું લઈ લીધું છે. પંદર રૂપિયાના એ વેચાણને મારા જાતિ લાઈઓએ વફાદારીનાં ઓપ દીધો છે અને હિંદને પરાધીન રાખવામાં અનુલુપણે સાથ દીધો છે. એ વફાદારીના વેચાણમાથી આવું પાપ અમે વહોરતા હતા એની મને કે મારા અજ્ઞાન ગુરખા લાઈઓને ખબર ન હતી. આજે હું તમને એટલું જ કહું કે અમારા એ અનુલુપણમાં થયેલા પાપને ધોવા તમારી જ પડખે ઊભો રહીશ અને બનશે એટલા મારા ગુરખા લાઈઓને તમારા નાદ અને પોકારમાં સાથ અપાવીશ કે ‘આઝાદ હિંદ....ઝીંદાબાદ !’

‘આઝાદ હિંદ ..ઝીંદાબાદ !’ ના પોકાર ફરીથી સામે ઊભેલ બંધી બેસિયનોમાં ફરી વળ્યા, એમને નીરખી રહેલ હિંદી નાગ-રિક મંડળ પોતાને અજ્ઞાન કહીને ટૂંકામાં સાચું જ્ઞાન રજૂ કરી જનારામ બાઈકા ગુરખા અફસર સામે તાકી રહ્યું ત્યાં એટલા પર એક રૂઆબદાર ઊંચા અફસર ઊભા થયા. એમના ઊભા થવાની સાથે જ સામે ઊભેલા લશ્કરે એમના હોદ્દાને સન્માન આપતાં સલામ લરી કે એ અફસર બોલવા લાગ્યા:

‘કેપ્ટન અકબરખાં, કેપ્ટન ગ્યાનસિંગ કે લેફ. ગોપાલ બડાદુરની જેમ હું મેં ધણી વાતો કહી શકું તેમ છું કે રામ અને કૃષ્ણ તેમ જ પ્રતાપ અને શિવાજીના વંશજો સમા અમ હિંદુઓને એ સંસ્તનતે

સરકારી અને શાત પ્રગળન કહીકહીને નિર્માત્ય અને નિર્બળ બનાવી દીધા છે અમારી એ નિર્માનતા અને નિર્બળતા પર ખબર ફલાનના જાણે મુસ્લિમો ખડે પગે ઊભા છે અને સરહના મુસ્લિમ પ્રદેશો હથિયારો ધુમાવતા દોડ્યા આવે છે એવો ખ્યાન આપ્યો છે હિંદના દૂરદૂરના નાનકડા ગામડામાં થે ભાઈ અને કાકા કહીને વસતા હિંદુ-મુસ્લિમોમાં એમણે શહેરના સરિયામ રસ્તા પર છુસ્કોડો જગાવ્યા છે અને એ છુસ્કોડો આડે તેમ જ સરહદી મુસ્લિમ દેશો આડે જાણે અમારા જનમાનવ રક્ષણ પ્રતા તેઓ પોતાના જાન પાથરતા ઊભા છે એવો એમણે દેખાવ દર્શો છે અને ૨૦ કરોડ હિંદુઓને મુસ્લિમોથી વિમુખ રાખી સૌને એમણે પરાધીન બનાવી રાખ્યા છે ‘ભમરી ! ભમરી !’ રટતી ધ્વજ ભમરી થઈ જાય એમ એમણે પઢાવેન વાક્ય ‘અમે નિર્માત્ય છીએ ! નિર્માત્ય છીએ !’ એમ રટતા હિંદુઓ સાથે જ નિર્માત્ય થઈ ગયા છે અને એ નિર્માત્યતાનો લાભ એ માધાતાઓ જ ઉઠાવી રહ્યા છે

‘આવુ આવુ તો હું જે તમને એક હિંદુ અફસર તરીકે ધણુ કહી શકું તેમ હું હિંદુઓની વધારે સખ્યા હોઈ એમના વતી તમને નિશ્વાસ તથા અન્ય બાહેધરીઓ આપવા વિશે પશ્ચુ બોલી શકું તેમ હું પણ મને નાગે છે કે અત્યારના આપમેળે જ ઊભા થયેના એખલાસભર્યા આપણા વાતાવરણમાં એ માત્ર ઉપચાર જ દેખાશે, એટલે એ બધું મારા મનમાં રાખીને, હું હારમાં કે છતમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં તમારી સાથે જ રહીશ એટલો જ નિશ્વાસ આપીને તમારી પાસે મારી કામના એક જુવાનને ઊભો કરવા માગુ છું

‘થોડા વખત પહેલાં હું તમારી સામે બોલી ગયેના અફસરો તેમ જ મારી પડખે બેઠેના અન્ય અફસરો છેવટ સુધી બ્રિટિશ સત્તા નતની વફાદારીના ઘેનમાં ધોરતા હતા ત્યારે જે જુવાને અમારી સામે આપણા દેશનો ધર્તિહાસ અને રિયતિ, આપણા સત્તાધારીઓના

આટલું બોલીને એ અફસરે પોતાની પાછળ બેઠેલા એક જુવાન અફસરને બાવડું ઝાલીને ઊભો કર્યો. સામે ઊભેલા બટેલિયનોના એકેએક સિપાહીની નજર એના તરફ નોંધાઈ રહી. હિંદી નાગરિક મંડળી પોતાનાં ટીકા ટિપ્પણ વીસરી જઈને ડોક તાણતું એ બાલુ જોઈ રહ્યું.

સા જુએ તો ગોરા બનનો, સીધો સોટા સમો એક જુવાન ગૌસ્તબેશ પેશા આટલા પર ઊભેલો દેખાયો. પોતાને માટે આટલાં વખાણ થવા છતાંયે એનાથી જરાયે દુરખાયા કે પુલાયા વગર, આ રીતે સૌની સમક્ષ અચાનક ઊભાં થવાને કારણે પેદા થયેલા સંકેતને ગળું ખંખાળીને દૂર કરતાં એણે ધીમે ધીમે બોલતું શરૂ કર્યું:

‘મારા વડીલ સમા લેફ. કર્નલ અમરસિંગ સાહેબે મારે માટે જે શબ્દો વાપર્યા છે એમાં મને મારી લાપકાત કરતાં એમના દિલની ઉદારતા અને વિશાળતાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. અલગત, એમણે ક્યું તેમ એમણે મને શિલ્પમંત્ર જલ્દી તાકીદો આપેલી, શેરા કરેલા અને શિક્ષાઓ પણ દરમાવેલી, પણ એ તો એમની અફસર તરીકેની દરજ્જ હતી. એ ફરજના દરકર પાલનમાંથી તો એમણે મારામાં જે શિસ્તના સાચા સંસ્કાર રેખા દતા. શિસ્ત ઉપરાંત એક કોમના જુવાનનું દિન સમવાની ને એને આડે” માએ” જતો અટકાવી આગળ વધારવાની નેમ પણ હું નીરખી શક્યો હતો. એ નેમમાંથી મારા પ્રત્યેનો એમનો વાત્સલ્યભાવ પણ દેખાયો હતો.

‘પણ આજે એમનો વાત્સલ્યભાવ કે એમના સંસ્કારદાન વિશે હું નહિ બોલું. આજે આપણી રી દરજ્જ છે એ વિશે કેપ્ટન અફ. ખરખાં સાહેબ, કેપ્ટન આનસિંગ સાહેબ કે લેફ. ગોપાલ બદાદુર સાહેબે પત્રું જે કહ્યું છે, એટલે એ વિશે જે નહિ કહું. પણ હું તો તમને એક બીજી વાત કહેવા માગું છું. એ વાત મારા મનમાં મેં આટલા વરસ જુવાની રાખી હતી. આજે એ વાતને તમારી સૌની સમક્ષ ખુલ્લી કરવા માગું છું.

‘અક્ષત, એ વાત જરા અંગત છે ખરી. એ અંગત વાત કહેવામાં તમને અવિવેક લાસે તો નાનો જાણીને મને માફ કરજો. અત્યાર મુઠી મેં કેટલાયે શિસ્તભંગ કર્યા છે એમાં એક શિસ્તભંગનો ઉમેરો માનીને મનમાંથી કાઢી નાખજો.

‘એ વાત છે મારા શિસ્તભંગનાં કારણની. અમરસિંગ સાહેબે જણાવ્યું તે પ્રમાણે તમારામાંના અન્ય અફસરોએ શુભલાવથી તેમ જ કેટલાક મિત્રોએ સહાયતાથી એવા શિસ્તભંગમાંથી અટકવા મને શિખામણો આપી હતી, પણ એ શિખામણો અનુસાર હું કેમ વર્તી શક્યો ન હતો અને અંગ્રેજ અધિકારીઓને મન લશ્કરમાં એક અંગારિયાની જેમ હું કેમ વર્ત્યાં કર્યો હતો એનાં કારણ મારે તમારી સૌની સમક્ષ રજૂ કરવાં છે.

‘તમારામાંના કેટલાકને ખબર છે તેમ અચળગઢ રાજ્યનો હું એક લાવાત, અચળગઢ દરબાર સાહેબની સલાહથી હું હિંદી લશ્કરમાં ભરતી થયો હતો. કેટલાકનો એવો યે ખ્યાલ છે કે અચળગઢ દરબાર સાહેબનાં શ્વસુર-પુત્રીને પરણ્યા બાદ મારા શ્વસુર નજરેકોટ દરબાર સાહેબના આગ્રહથી હું હિંદી લશ્કરમાં જોડાયો હતો. પણ આ બધાં કારણો દેખીતાં છે. હિંદી લશ્કરમાં ભરતી થવાનું કારણ જુદું છે. એ કારણ મારા અભ્યાસકાળમાં પડેલું છે.

‘અચળગઢ રાજ્યની હાઇસ્કૂલમાં હું મેટ્રીકનો અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે આપણા સત્તાધારીઓએ જેમને મદારાનું માન્યો છે એ મહાત્મા ગાંધીજીએ હિંદમાં એક લડત ઉપાડી હતી, એ લડતને લોકો સત્યાગ્રહ કહેતા અને એ કારણે ચારે બાજુ ધમાકો બોલતી. અમારી હાઇસ્કૂલમાં યે એ ધમાકો આવી પહોંચી અને મઠીપત નામના મારા એક શાળાજી ભાઈનંધને એ ધમાકો જલુ ગમી ગયો. લણવામાં પહેલો નજર રાખનાર એ દોસ્તે ચોપડા અબરાહમને ચડાવીને આખો દિવસ સભા ને સરખસ, ઝાપાં ને ચોપાનિયાં પાછળ ધ્યાન દોયું અને અમારી હાઇસ્કૂલમાં યે એક મંડળ કાઢ્યું. ‘હિંદી સંઘ’ કે

એવું કાંઈક અંગ્રેજીથીયે જણાતોઃ નામ એ મંડળને એણે ઈંદીધેલું.

રાજા એ મંડળમાં મારા જુવાન દોરતો લાવણ કરતા ને બાપણ સાંભળના. બાપણમાં એક જ વાત હતી કે આ દેશ આપણો છે, એને બધાનીને પેલા અંગ્રેજો બેડા છે ને આપણા પર મનધાતુ રાજ કરે છે. મને જે વાત તો સાચી લાગી. હું જે જોતો, હતો કે નંદુર ગામથી પેલો પોલિટિકલ એજન્ટ આવતો ત્યારે અચળમદ દરબાર સાહેબને જે દોડાદોડીનો પાર ન રહેતો. એટલી વાત ઉપરાંત આખા હિંદની ત્રીસ કરોડ પ્રજા પર ત્રણ હજાર ગાઉ દૂર બેઠાં બેઠાં અહીં માત્ર ૨૫-૫૦ હજાર ગોરા સૈનિકોને મોકલીને પરાધીન રાખતી વાત પણ મને સમજાઈ.

થોડા દિવસ બાદ મારા મિત્રોએ અંગ્રેજ સત્તાનતને હાંકી કાઢવા માટે પેલા સત્યાગ્રહમાં જોડાવવાનું નક્કી કર્યું ને મને જે સાથ પુરાવવા સમજાવ્યો. મનેય એમાં જોડાવાનું મન થયું. મેં પૂછ્યું: ‘બોલો, શું કરવાનું છે?’ તો કહે: ‘પાસેના રાજમાં મીઠું લેવા જઈએ ત્યારે પોલીસો મારવા આવે તો માથાં ધરવાનાં છે.’ મેં કહ્યું: ‘યા માટે?’ તો કહે: ‘માથાં ફેડીને એવું દિવ પડાવવા અને હથિયાર મુકાવી દેવા.’

‘રજપૂતના દીકરાને એ વાત ન સમજાઈ. મેં કહ્યું: ‘એમ તે હથિયાર મુકાવાતાં હશે? હથિયાર મુકાવવાં હોય તો ચાલો, એના હાથમાંથી આંચણી લઈએ. હથિયાર પકડીને લીખા રહેનાર તો પેલી પોલીસ લાઇનમાં રહેનારા અજીદુલ ને રામજી જેવા જ છે ને?’ તેઓ કહે: ‘ના, ના. એમ ન થાય. આ તો સત્યની ને અહિંસાની લડાઈ છે. એમાં એવી હિંસા ન થાય.’

‘અને એ પછી મેં જોયું’ તો એમના ઉધાડાં માથાં માથે જ અજીદુલ ને રામજી જેવા ઠેરઠેર લાડીઓ મારના હતા, ક્યારેક ગોળીઓ પણ છોડી લેતા હતા ને પકડી પકડીને જેલમાં પૂરી દેતા હતા. થોડા દિવસ પછી મેં મારા દોરતોને કહ્યું: ‘આમાં સરકાર આપણી સામે લડે છે જ કેવાં? સજારા તો આપણા જ સહેલા ને ગામડાના પોલીસો છે. મારા ને તમારા એમાં સગાઓ પણ છે. એને સમજાવી

લગ્યે તો લંડનથી પેલો પાંચમો જ્યોર્જ બંદૂક પકડીને ક્યાં પહોંચી વળવાનો છે ?

‘આ વાત સાંભળતાં તેઓ હમી પડ્યા. હું જાણે નશો કરીને બોલતો હોઉં એમ તેમને લાગેલું. ગમે તેમ તોયે છટો પાણી લેનાર જાતનો હું ખરો ને ?

‘હા, પેલા મહીપતે મારી વાત સાંભળેલી, પણ એણે કહેલું: ‘એ સમજાવટ માટે તો ધણું સમય જોઈએ. એમનામાંના એક બનીએ તો જ સિપાહીઓ માને. અત્યારે તો તેઓ બ્રિટિશ સત્તાનતન પ્રચારદારથી આપણને શત્રુ જ માને છે. ત્યાં સમજાવટ કરતાં સીધાં બલિદાન જ કાંઈક આંખ ઉઘાડી નામે તેવો સંભવ છે.’

‘પણ સામસામી ગોળીએ મરીને ખનમ થઈ જવાને બદલે મારે આવમાં ક્યાં બલિદાન આપ્યું એ મને સમજાયું નહિ. એવામાં મારે જીજ્ઞાસા એક શહેરમાં જવાનું થયેલું, ત્યાં મારા કાકાબાપુ પોલીસ ઉપરી હતા. એક વાર મારે જમીને મે એમને કહી બોયું.’ ‘હે કાકાબાપુ, આ સત્યાગ્રહીઓ તો આપણા દેશભાઈઓ છે. એને તમે શા માટે મારે છો ? એ તો આપણા દેશને સ્વતંત્ર કરવા લડે છે.’ મારી વાત સાંભળીને એ હમી પડેલા. માથે હેટ મૂકીને ચાલનાં ચાલતાં એ બોલતાં ગયા: ‘માશુ આ યે વાણિયા બેયુ લણીને વેવતુ થઈ ગયું લાગે છે !’ એ પછી કાંઈ દિવસ કાકાબાપુ પામે જાડી ઉઘાડીને બોલવાની મારી હિંમત રહી નહિ.

‘એ વખતે મારા દોસ્ત મહીપતની વાત યાદ આવી ગઈ. મને થયું કે મારા કાકાબાપુ નહિ તો માગ પિતરાઈ ભાઈઓ ને મારા ગામના જ કોળી-રજપૂતોને તો થોડો વધારે વખત સાથે રહું તો જરૂર સમજાવી શકું. ચાલ એ માટે હું જ લશ્કરમાં ભરતી થઈ જાઉં; અને મેં મારા દેશને સ્વતંત્ર કરવાના ખ્યાલથી લશ્કરમાં ભરતી થવાનું નક્કી કર્યું.’

‘મારા આ નિર્ણયથી મારા નાના બા રાજ થયાં. ધેણી ટોપી-

વાળાને સગ છાડી, વેચવાઈથી આધો ખર્યો માટે મારા કાકામાયુ સહિત અન્ય કુટુંબીઓ પણ રાજ થયા. મારા ભાવાતો પણ રાજ થયા મારા જેવો મેટ્રીકમા બહુતો ફૂટકો જુવાન પોતાના તરફથી દિંદ લશ્કરમા ભેટ કરાનાની ઇચ્છાથી અચગમદ દરના સાહેબ પણ ખુશ થયા. એમણે સામે ચાવીને મને પ્રેત્સાહન આપ્યું, મારા પિતાજીના વખતમા થયેના કરજ બદલ ગરાસ પર બેસાડેલી ટાચ એમણે ઉઠાવી લીધી અને મારા મિત્રો સાથે સત્યામદમા જોડાના માટે મેટ્રીકની પરિક્ષા આપવી કે ન આપવી એ ચર્ચા કરતો હું મેટ્રીકની પરિક્ષા આપીને સીમે દિંદ લશ્કરમા ભરતી થઈ ગયો.

‘મારી આ ભરતીને કારણે મારા મિત્રમણમા ધપકો બેઠી ગયો. થોડા દિવસ પહેલા સત્યામદમા જોડાવાની વાત કરનાર મને લશ્કરમા બઢતી થના નીકળેલો દેખીને તેઓ અદરોઅદર બોલતા સહળાયા. ‘ખૂટન! ખૂલ જાતિનો જુવાન ખૂટન નીકળે એમા નરાઈ શી?’ આના વચનો બદન એકાદ-બેને મારે ઝીકવા પડેલા ને મનમા મનમાં ગાગો સહજાનનાને તો આરોવારો ન હતો મનમા થતું હતું કે ‘માળા વેચવાઓ! થોડા મહિના જેતમા જવા સિરામ બીજી વેવડ નથી ને મને ખૂબ કહેના નીકળી પડ્યા છો! ખરે દાણે લાત્યા આજે ને! દરોરાના થોડા દોડે ત્યારે કાણુ આગળ રહે છે ને કાણુ પાછળ રહે છે એ એની મેજે દેખાઈ જશે’

‘હા, એક પેના દોરન મહીપતને મે વાત કરેલી ત્યારે એણે કહેલું કે, ‘તમારી નાત તમારી રીતે સાચી છે, પણ આઝાદીની લડતને આપણે લશ્કરી રીતે નહિ, પણ સમસ્ત માનવ-સ્વભાવની રીતે જોરી જોઈએ’ અને એ પછી મારી જ સાથે બહુતા મારા એ દોરતે એવી અગમનિગમની વાતો કહેતી કે હું એ નહિ સમજી શકે. દૂકમા એણે મને ઉતારી નહિ પાડતા ‘તમે તમારી રીતે કરી છો, મીજી શું?’ એટલું કહીને એ અટકી ગયેલો.

‘આવી રીતે હું હિંદી લશ્કરમા જોડાયો અને લશ્કરી શિક્ષણ

લેવું શરૂ કર્યું. એક બાબુ શિક્ષણ લઈ રહ્યો હતો ત્યારે ખીજી બાબુ મારા સિપાહી દોસ્તોને મારી વાત કેમ સમજાવવી એ વાત વિચારી રહ્યો હતો. એ સમજાવટમાં સૌથી વધારે જરૂર મને ઇતિહાસની લાગી. જેમ જેમ સમજાવટ માટે ઇતિહાસના દાખલા આપવા માટે હિંદને ઇતિહાસ વાંચતો ગયો તેમ તેમ અંગ્રેજોનાં દૂર, દુરા, બેવકાફ, નફ-ટાફ અને એવાં એવાં અનેક કારસ્તાનો નજર સામે સ્પષ્ટ થતાં ગયાં. એ ઇતિહાસની બુમિકા લઈને મેં હિંદની આજની દશા સરખાવી જોઈ તો એ અંગ્રેજોની નાશાયકીનો આરોવારો ન લાગ્યો.

‘પણ એ છતાંયે કદાચ હું એ સૌ જેવો એક બની ગયો હોત. અચલગઢના દરબાર સાહેબ અને મારા સસરા સાહેબની માંડીને સગાં વહાલાં અને મારાં નાનાંબાની દિનરાતની સલાહ-શિખામણો સાંભળીને કદાચ લશ્કરી ધોડાની પીઠ પર હું એ સીધી સવારીએ દોડી નીકળ્યો હોત. પણ પાડ માતું આપણા અંગ્રેજ સત્તાધીશોના કે એમણે લશ્કરમાં આપણી અને અંગ્રેજ અધિકારીઓ, અરે સિપાહીઓ સાથે પણ બેઠાવ ચાલુ રાખીને મને સતત અછક ને અછક રાખ્યો. બેઠાવ નહિ, પણ ભયંકર અપમાનજનક હાલતમાં રાખીને મારો એ સત્તનત સામેનો રોષ એવો ને એવો સળગતો રાખ્યો.

‘એવા સળગતા રોષ સાથે મેં મારું કામ ચાલુ રાખ્યું. પણ એ કામ ચાલુ રાખવામાં હું ભારે હેરાન થયો. સમજાવટ કરવા માટે ક્યારેક ચોપડીઓ, ક્યારેક સારા અહેવાલો કે ક્યારેક સાચી પરિસ્થિતિ બતાવવા માટે મારે લશ્કરી છાવણીમાં છાપાં લાવવાં પડતાં. પણ આપણે ત્યાં લશ્કરમાં આવી બહારની હવા સામે કેવો પ્રતિબંધ છે એનો તમને ખ્યાલ આપવાની મારે જરૂર નહિ પડે.

હા, મારી છાવણીના એક ગામડી સિપાહી પર એના ગામડેથી મીઠાઈ આવેલી. એ મીઠાઈ ફાઈ રહી છાપાના કાગળિયામાં વીટાઈને આવેલી. મીઠાઈ ખાધા પહેલાં ફેંટી દીધેલો એ રહી કાગળિયો કોઈ અધિકારીની નજરે ચડતાં, મીઠાઈ ખાધા પહેલાં એ સિપાહીને સતત સાત.

નાકની દોડની સખ બાદ વિમો સુધી પાથખાના તરફ દોડ માડુ રાખતો મે નજરે નિહાળેતો છે

‘પણ આવી વાતો જવા દઉં મને ચે ઘણી માર સખ થયેની, તે આવા જ પ્રજારના કોષ્ટ્રને કોષ્ટ્ર શિસ્તબગ બધું પણ એ શિસ્ત અગતી સખએ સહન કરવી મને ભારે પડી ગઈ છે એક ગરાસિ-માનો છોકરો, જુવાન વય, લોખંડી લશ્કરી તાલીમ પામી રહેલો ને હાથમા હથિયાર ધરાવતો એક રજપૂતનો દોકરો—એને શિખામણ કડક શેરા કે અપમાનભરી સખ સહન કરતા કરતા હથિયાર ઉઠાવીને કેટની વાર સીધો દિસાબ પતાવી નાખ્યાની ઈચ્છા થઈ ગઈ હશે એ તમારી પાસે કહેનાની જરૂર નથી પણ ઇતિહાસ-વાચને મને બના યુ હતુ કે લશ્કરી જાનણીમા જરા માન ખૂનને કારણે સત્તાવનતો આખો બગવો નિષ્ફળ મયો હતો,

પણ સૌથી વધારે ખાવમા તો ખેતુ ૧૮૧૪ ૧૫નુ પંજાબનુ પ્રયત્ન કાવતરુ જ હતુ પહેના નિશ્ચયુદ્ધમા અમેરિન રથપાયેની ગહર પાર્ટિને હિદી લશ્કરમા નિષ્તવ જગાનના મોખની દીધી હતી થોડી જ ભૂનથી તેમના હેતુની જાણ થઈ જતા એ દુકડીના મોઢા ભાગનાને હિદી સરકારે કે પકડ્યા કે નજરે રાખ્યા પણ એમાંથી પ્રતારસિગ નામનો એક જુવાન છટકયો અને પોતાનુ કામ ચલુ રાખુ હતુ એને સાથ આપનાર મળ્યા હતો આજેટોકિયોમા બેરના રાસબિહારી બોજ આગના છરા જેવા આ વીસ જ વર્ષની વયના કરતારસિગે થોડા જ સમયમા હિદી લશ્કરમાં અસતોષ દેતાવી દીધા સચીન્દ્ર સન્યાય અને પીંગલે જેવા સાથી રોની સાથે મળીને એમણે હિદી સિપાહીઓ અમુક ઠરાવેલે દિવસે વિપ્લવ જમાવે એમ મોઢાનુ સિપાહીઓ પણ કળૂન થયા પણ એક સિપાહીએ દ્રોહ કરતા કરતારસિગ પકડાયો, પીંગલે મીરતના મિત્રામા બોગ સહિત પકડારો, બીજા પણ અગ્રે પકડાયા પ્રતારસિગે આખા વિપ્લવની જવાબદારી પોતાને માથે વીધી અને પીંગલે સહિત હસતો હસતો એ ફાંસી

માંચડે ચડી ગયો. બીજા પણ અનેક સિપાહીઓને ફાંસી મળી. દિલ્હી, લાહોર, બનારસમાં અનેક માણસોની ધરપકડ થઈ. રાસ-બિહારી બોઝ હિંદ બહાર લાગી ગયા. આમાંના હજીયે કેટલાક હિંદની જેલોમાં સળડે છે આ બધું શા માટે થયું? થોડી શી ભૂલને જ કારણે. આ ખ્યાલ મારા કંધને, મારા સ્વભાવ-જોશને વખતોવખત દબાવી રાખતો ને હું મારું કામ ચાલુ રાખ્યે જતો.

‘એક જ ખ્યાલથી આ બધાં અપમાનો હું સહન કયે’ જતો કે મારી માતૃભૂમિ આથી ચે વિશેષ અપમાનો દિન રાત બોગવી રહી છે. ભવિષ્યમાં ક્યારેક પણ મારી માતૃ-ભૂમિને એ અપમાનોમાંથી બચાવવા માટે હિંદમાં કેાઈ આઝાદીનો જંગ આવી પહોંચ્યો ત્યારે સમજાવતા સમજાવતા હું ચે મારા સિપાહી દોસ્તોને લઈને એ કાર્યમાં સાથ અપાવવા જિલો રહી રાહીશ.

‘મારા આ કાર્યનો ખ્યાલ આપવા માટે મારા પેન્ના દોસ્ત મહી-પતને વખતોવખત મળ્યા કરતો. ૧૯૩૦ ની લડાઈ બાદ બાર માસમાં તેર મહિના જેલમાં કે ગામડાના પ્રવાસમાં વિતાવતો. મારો એ દોસ્ત ધીમે ધીમે મારી વાતો સકાલુભૂતિથી સાંભળતો થયો હતો, મારા કાર્યથી સતોષ પામતો ને ક્યારેક નવી નવી સનાદ-સૂચનાઓ આપતો. મારી વાતો સાંભળીને ઘણી વાર એ થીજી જતો. હિંદી લશ્કર વિષે પ્રવર્તતા હિંદી જનતાના અચ્છાન વિષે એ કાદી આખે નીરખી રહેતો. પણ એ કહેતો : ‘મારી શક્તિ પરિમિત છે. મને મારા કામ આડે તમારા કામમાં વધારે ઊંડા જિનસવાનો વખત નહિ મળે. હું મારી રીતે મારું કામ કયે જાઉં, તમે તમારી રીતે તમારું કામ કયે જાઓ. જન્મેના કાર્યની જરૂર છે, ખરે વખતે કાઈકના કામનો આઝાદીના જંગમાં ઉપયોગ આવી જશે.’

‘આ રીતે એની પાસેથી નવી તાજગી મેળવીને હું મારા કામમાં મચી જતો હા, એ કામને કારણે હું લશ્કરમાં આગળ વધી ન

શક્યો. પૂરા કમીશન કે ઇનામ-અકરામ, માન-ચાદ ન મેળવી શક્યો. એ મેળવવા માટે મારા મિત્રો ને મુરખીઓ, સગા ને સવાહ-કારો સૌ મારી પાછળ લાગ્યા રહેતા. પણ તેમને એ કેમ સમજવું કે કરે કારણે મારી ચડતી ડોઢાઈ રહી છે ?

‘આ રીતે કામ કયે’ જતો હતો ત્યાં દુનિયા પર ખીજું વિશ્વયુદ્ધ જીતરી પડ્યું. હવે કેમકે વખતે મારા યે વતનમાં આઝાદીનો જગ જામી પડ્યો અને એમાં મારી કલ્પના અનુસાર હું યે સાથ આપના જીવો રહીશ એવા સ્વપ્નાં નીરખ્યા કરતો હતો ત્યાં મારી બટાસિયનને અહીં મનાયામાં આવવાનો હુકમ થયો. આવ્યા કટોકટીના કાળે મારા વતનમાં જ રહું તો વધારે સારું એવું મારો ખ્યાન હતો. પણ મારી ઈચ્છાને સહનનની ઈચ્છા સાથે મેળ ખાવ તો તો આ બધા ધમપછાડા કરવાની મારે જરૂરત જ શાની પડત ? ન છૂટકે મારે અહીં આવવું પડ્યું.

‘પણ પ્રભુએ જાણે અહીં ધકેરીને મને આશીર્વાદ આપી દીધા. મનાયાની ઉત્તરે જિત્તા આસપાસ લડતો હતો ત્યારે જાપાનીઓ બોમતા સબળાયા. ‘તમે અંગ્રેજોની પડખે શા માટે લડો છો ? એણે તો તમારા દેશને પરાધીન રાખ્યો છે લડવાનું બંધ કરી અમારા પડખે આની જાઓ. અમે તમને હથિયાર આપશું સ્વતંત્ર કરીશું તમે તમારા વતનની આઝાદી મેળવી લેજો અંગ્રેજોને હિદમાથી હાકી કાઢજો’ આ સામજીને હું ચમક્યો, બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી જોરો મેં આ તક ઝડપી લેવાનો નિર્ણય કર્યો નિર્ણય કરીને મેં મારી આસપાસના સિપાહીઓ તેમ જ અફસરોમાં મારો ખ્યાલ રજૂ કર્યો. પણ એ ખ્યાન એમને મળે જીતરવો મુશ્કેલ હતો. સહનનની વફાદારીએ એમના ગળાને એટલું સાકડું કરી મૂક્યું હતું કે એ ગળા નીચે ખીજું જીતરવું અશક્ય હતું. મારા ખ્યાલ સામે એમણે વાર્તા લીધી, વિરોધો કર્યા પણ એમાં એમનો દોષ ન હતો એ વાંધા-વિરોધ તેઓ બે લગા ન લગા, એમનામાં થર કરીને બેઠેલા

સત્તનતે પાયેલા સંસ્કાર બેસતા હતા. એવા સંસ્કાર મેં લીધા હોત તો મેં એ એમ જ કયું હોત.

‘હેવટ મજાયાની સત્તનતી યુદ્ધયાલે મારી સમજનટને વિશેષ સ્પષ્ટ કરી દેખાડી અને મારા વડીલ સમા અમરસિંગ સાહેબે, મારાથી મોટા, સમકક્ષાના, નાના અફસરો તેમ જ સિપાહીઓની મોટી સંખ્યાએ મારા મુદ્દાનો જે સકાનુભૂતિથી વિચારીને નિર્ણય કર્યો છે એ માટે હું મારાં અહોભાગ્ય માનુ છું.’

‘જે ઇચ્છા લઈને હું હિંદી લશ્કરમાં લરતી થયો હતો એને ઠેક અહીં મજાયા-સીંગાપુરની ધરતી પર આ રીતે કાંઈક અંશે મૂર્ત થતી જોઈને પ્રભુનો પાડ માનુ છું. મારા અભ્યાસ-કાળના મિત્રો આજે ક્યાં હશે એ નથી જાણતો. હા, એટલી ખબર છે કે તેઓ એમની રીતે ક્યાંક ને ક્યાંક આપણા વતનની આઝાદી અપાવવાના કામમાં લાગી ગયા હશે. કોઈને મારીને, કોઈને વરસો સુધી ગાળો દઈને લશ્કરમાં લરતી થયેલો હું પાછળથી એમની મુશ્કેલીઓ કાંઈક સમજી શક્યો છું ને તેઓ કોઈ ગામડાંમાં, કોઈ શાળામાં તો શહેરના કોઈ મજૂર લક્ષ્માં કેવી રીતે કામ કરી રહ્યા છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ મેળવી શક્યો છું. આપણે આજે અહીં શું કરી રહ્યા છીએ એનો તેમને ખ્યાલે ન નહિ હોય. કદાચ આપણા જ બાંધવો સમા આપણા જ સિપાહીઓ એમને દંડા મારી રહ્યા હશે, એમના પર ગોળીઓ છોડી ધાપવ કરી રહ્યા હશે કે જેઠની કોટડીઓમાં ધકેલી રહ્યા હશે.

‘ચાલો, આજે આપણે આપણા જ બાંધવો સમા એ હિંદી સિપાહીઓના હાથે અત્યાનપણે ચર્ષિ રહેવા દોષેને ધોવા માટે, આપણા જ મુલકના ધનમાંથી ઊઝા ચયેવા ને પોતાના આપણા આખા હિંદી સૈન્ય પરના આપણા વતનને પરાધીન રાખવાના કલંકને સાફ કરવા માટે અહીંથી કૂચ કરીએ. આજ સુધી એ સત્તનતને જે હથિયારોથી ટકાવી રાખી હતી એ જ હથિયારોથી એને હાંપી કાઢીને આપણા મુલકને આઝાદ કરવાનો પ્રયાસ આદરીએ ને સદીઓથી આપણા ઇત્તે પર લાગેલા

વતનને પરાધીન રાખવાના કાવેને આપણા ખૂનથી ધોતા ધોતા સાચા દિનથી પોકાર કરીએ કે ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’

‘આઝાદ હિંદ .. ઝીંદાબાદ !’ એવા આ સમયે સિપાહીઓએ પોતાના શિરદોચ સાથે પોકાર ગજગ્યા અને એ પોકારે જણે વાતવરણને ધરતીથી ઊંચુ કરી લીડુ. એ વાતાવરણમાં ધડીભર કદપનાબોમમાં તોળાઈ રહેના હિંદી નાગરિક સમૂહમાંથી ધોમેધોમે આગળ નીકળી ગયેના વીરેન્દ્રે, પોતાની સાથે ધસડી ગયેલ ડોક્ટરના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવીને ઝોટના તરફ દોટ દીધી ડોખ્તર સહિત આખી નાગરિક મંડળી વીરેન્દ્ર આ શુ કરી રહ્યો ॥ એ આખો ફાડીને નીરખી રહી ત્યાં તો વીરેન્દ્રે જ દૂરથી ધૂમ મારી : ‘ભાઈ જુવાનસિંગ ! દોસ્ત જુવાનસિંગ !’

એની ધૂમ સાંભળીને સામે જાહેની હિંદી સિપાહીઓની ફાળે પછુ અચબામાં પડી ઝોટના પર બેઠેના હિંદી અફસરો નવાઈ પામી આ દોડ્યા આનતા નાગરિક હિંદી જુવાન સામે તાણી રહ્યા જુવાનસિંગે પછુ એ બાળુ આશ્ચર્યચકિત નજર ફેરવી કણભર દોડ્યા આવતા જુવાનને ઓળખવાનો પ્રયાસ કર્યો અને ઓળખાણ પડતા એણે પછુ ઓળના પરથી નીચે છનાગ મારતા ધૂમ મારી ‘કાણુ ભાઈ વીરેન્દ્ર ! દોસ્ત વીરેન્દ્ર !’

‘હા, ભાઈ ! હુ વીરેન્દ્ર ! તારા વર્ષોના શુભ પ્રયાસોને ખરે વખતે નિહાળવાનો સહાવો પામનાર તારો એક દોસ્ત અહીં હાજર છે એ દોસ્તના સાથ સહિત બેન ભાઈ ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’

‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’ બોલતા જુવાનસિંગ લગોલગ આવતા વીરેન્દ્રની કાંટે બાજી પડ્યો.

એમના દ્વિ-પોકારની સાથે ઝોટલા પરના હિંદી અફસરોએ, દૂર આશ્ચર્યમાં જાહેના હિંદી નાગરિક મંડળે અને હિંદી સિપાહી-સમૂહે પછુ પોકાર ગજગ્યો ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’

એ પછી જુવાનસિંગ સાથે એકાદ કનાક દિલ્લસર વાતો કર્યા બાદ વીરેન્દ્ર તેમ જ હિંદી નાગરિક મંડળ ધેર જવા રવાના થયું.

જુવાનસિંગ એમને વિદાય આપવા સાથે નીકળ્યો. બરાબર ફાર-
પાર્કના દરવાજા પાસે આવતાં એક શિસ્તબદ્ધ બટાલિયનને સંબોધીને
બોલાઈ રહેલા એક જુવાન અફસરના રુબોએ એમને થંભાવી દીધા.
અફસર કરી રહ્યો હતો :

‘ આઝાદ હિંદ ફોજમાં મારી બટાલિયનનો એક પથ્થુ સિપાહી
જોડાય નહિ. પોતાના મેલા હેતુ ખાતર જાપાનીઓ આ ફોજ બીજી
કરાવે છે. એટલે જ એમણે હિંદી લશ્કરના કોઈ મોટા અફસરને બદલે
મોહનસિંગ સમા નાના અફસરને સિપાહીસાંઘાર બનાવવાનું નક્કી
કયું લાગે છે. નાના અફસર પાસેથી પોતેનું મનધાનું કામ કરાવી
લેવાનો જ એ પેતરો છે.

‘ એમાં જોડાવા માટે તમને કોઈ કહેવા આવે તો એક ધાએ
ના સંભળાવી દેજો. જાપાનીઓ ધાતકી પ્રજા છે. આઝાદ ફોજમાં
ન જોડાનારને તેઓ ગોળીએ પથ્થુ ઉડાવી દેશે. મરદનો બચ્ચો
સીસાના કટકાથી ડરતો નથી. કદાચ તમને કોઈ હુકમ કરે કે અમે
તમારા અધિકારી છીએ, આઝાદ ફોજમાં ન જોડાનાર આ બગા-
વતીઓ પર ગોળીઓ ચલાવો. તો તમારી બંદૂકની નળીઓ એ હુકમ
દેનાર સામે જ ફેરવજો અને એને ગોળીએ ઉડાવી દેજો. ’

અજાયબી અનુભવતાં વીરેન્દ્ર સહિત હિંદી નાગરિક મંડળના
સૌ સભ્યોએ જુવાનસિંગ સામે નજર કરતાં એ બોલ્યા : ‘ તમારે
માટે આ અફસરની વાતો અજાયબીમરી હશે, પથ્થુ મારે માટે એ
દુઃખકારક છે. સત્તનત માટે સંસ્કારગત વફાદારી ધરાવતા ખાનદાન
નવાખી કુળના નખીરા આ કે. દિલાવરખાં સાહેબને હજી હું મારી
વાત નથી સમજાવી શક્યો એ બિના મને ખટકી રહી છે. જેમને
ખાતર સિપાહીઓ મરી પડે છે એવો પ્રેમભાવ ધરાવનાર એ બહાદુર
અફસર બ્યવરથાશક્તિ અને સંચાલનના એવા સદ્ગુણો ધરાવે છે કે
કોઈ પથ્થુ લશ્કર માટે એ યશસ્વર્ગી સમા બની જાય તેમ જ પથ્થુ
શું કરું ?...’ સૌ રવાના થયા ત્યારે આખો પાર્ક તો ગાજી રહ્યો
હતો : ‘ આઝાદ હિંદ ગ્રીંદાખાદ. ’

શાણ્ણિતનો સાદ

‘ડોક્ટર સાહેબ ! મને દવા આપો ને ?’ કાઈ મદ્રાસી જુવાનડો ડોક્ટર જોસેફના દવાખાનાને બારણે ઊભો દવા માગી રહ્યો હતો.

‘ગાંડા ! હવે વળી દવાની જરૂર હોય ? જા, જે મળે એને ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’ કહેજે, રાજ સમાજોમાં હાજરી આપજે, હિંદી આઝાદ સંઘમાં જોડાઈ જજે, કેટલા ખીલ હિંદી મળે એને પણ સંઘમાં જોડાવાનું કહેજે—વહેલો સાળો ચમ્ર જમ્ર—’ કહેતા ડોક્ટર બહાર જવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

‘પણ ડોક્ટર સાહેબ ! આ મારો તાવ કેટલા વખતથી નથી જતો. અંગૂઠી પીડા મટતી જ નથી.’

ડોક્ટરની બહાર જવાની તૈયારી સામે તાકી રહીને મદ્રાસી જુવાન ખોલી રહ્યો હતો.

‘ગમે એવા જુના રોગ હશે એ પણ ચાલ્યા જશે, ગાંડા બાઈ ! પેલી બાટલીઓની દવાથી નહિ, હિંદી આઝાદ સંઘની રચનાની દવાથી શારીરિક જ નહિ આધિૃક, માનસિક અને એવા એવા કેટલાયે પ્રકારના જુના રોગ હિંદી જનતામાંથી ચાલ્યા જશે, એમાં તારો રોગ તે કાણુ માત્ર—’ કહેતા ડોક્ટર હમણું ખરીદી લીધેલો જપાની દબનો હેટ માથે ચડાવ્યો અને સડોડટ પડખેના ખંડમાં ચમ્રને હસતા હસતા બે જપાની અફસરની સાથે ઘર બહાર નીકળી ગયા.

દવાખાનાની બહાર ઊભેલ મોટર પાસે તેઓ આવ્યા કે સચ્ચા-સિચે આગલી બેડકનું બારણું ખોલી દીધું. ડોક્ટર અને બન્ને

જાપાની અક્ષર પાછલી બેઠકમાં ગેઠવાઈ ગયા. સમ્યાસિંગે બારણું બંધ કરી, મોટરનું બ્લીક સંભાળ્યું કે ડોક્ટરે હુકમ દીધો : ‘અચ્છ, સમ્યાસિંગ ! પહેલાં માર્કેટ પ્લેસ તરફ, એ પછી રફિન એવન્યુ, એ પછી....., આમ પાંચ-છ નામ ડોક્ટર બોલી ગયા અને સમ્યાસિંગે મોટરને હંકારી મૂકી.

મોટર એક પછી એક વિસ્તાર પસાર કરતી ગઈ અને ડોક્ટર ઘડીક ડાબી બાજુ, તો ઘડીક જમણી બાજુ આંગળી ચીંધતા બોલતા આવ્યા; ‘Well Mr Yamamoto ! (વેલ, મિ. યામોનોટો!) આ... વિસ્તાર. ત્યાં અમારા પંજામી સિપાહીઓ રહે છે. આ... વિસ્તાર. ત્યાં અમારા મદ્રાસી વેપારીઓ રહે છે. આ... વિસ્તાર ત્યાં અમારા હિંદીઓની વેપારી બજાર છે. નીચે એમની દુકાનો છે.... સાથે સાથે તમને અમારા મુખ્ય કામ કરનારાઓનો પણ ખ્યાલ આપી દઉં. ક્યારેક તમને કામ આવી જાય,’

‘Good...Good... (ગુડ...ગુડ...સાડું. સાડું...) એવા પોતાના લાક્ષણિક જાપાની થડકાથી અંગ્રેજીમાં જવાબ દેતાં ડોક્ટરની પડખે જ બેઠેલ જાપાની અક્ષર સૌથી છેવાડે બેઠેલ અન્ય જાપાની અક્ષરને એ બધાં રચાતો એની ડાબરીમાં ચોકસાઈથી નોંધી લેવાનો હુકમ આપ્યો હતો અને થોડી થોડી વારે ડોક્ટરને કહે જતો હતો : ‘તમારા હિંદી વિસ્તારને જરા ચે તકલીફ નહિ આવે એવી અમે સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી દઈશું, ડોક્ટર. તમારા હિંદી વિસ્તારમાં વિશેષે હિંદી સિપાહીઓને જ વ્યવસ્થાનું દીધું કાર્ડ સોપી દઈશું. જાપાની સરકારને અને પ્રજાને હિંદી જનતા પ્રત્યે માન છે. હિંદી જનતાના સહકાર બદલ અભિમાન છે.’ એમનું સ્વમાન જાળવવા જાપાની સરકાર હરકાઈ પણ તૈયાર રહેશે.’

સીંગાપુરમાં આવેલી હિંદી વસ્તીનાં રચાન બતાવતા જતા ડોક્ટર વચ્ચે વચ્ચે અંગ્રેજ અમલની હેરાનગતિની વાતો પણ કહે જતા હતા. ‘ઓહો ! આવા જુવન આવા સીતમ !’ એવા શબ્દો સહિત

આશ્ચર્ય બતાવતો જતો એ જાપાની અફસર આશ્ચર્ય બાદ તરત જ જાપાની અમનના સુખસગવડનું વર્ણન આપ્યું હતો.

વેપારી વિસ્તાર આનતા ડોક્ટરે એક જાપાની પેટી સામે મોટર બીમી રાખી મોટરમાં બેઠા બેઠા જ એમણે હાક મારી ‘મિ ચેટ્ટીઆર ? શેઠ સાહેબ રાજગોપાલનના કાર્ડ સમાચાર છે કે ?’

તરત જ સામેની પેટીમાંથી દોડીને આનતા પેટીના વડા મુનીમે ડોક્ટરને સનામ ભરી ડોક્ટર પાસે બેઠેન જાપાની અફસરને જોઈને જરા સંકોચાતા એણે કહ્યું ‘શેઠસાહેબ તો સેરેબાન પહોંચ્યા છે’

‘સેરેબાન પહોંચ્યા તો એક યુગ વીતી ગયો અને એના સમાચાર બે જૂઠા જૂના થઈ ગયા. સેરેબાનથી પાછા ક્યારે આવનાના છે, એના કાર્ડ સમાચાર ?’ ડોક્ટરે પૂછ્યું.

‘પાછા તો’ મુનીમ જાપાની અફસરો સામે નજર નાખીને માથા પર હાથ ફેરવતા જવાન આપ્યું.

‘કાર્ડ જ વાંધે નથી મિ ચેટ્ટીઆર ! ખુશીથી કહી શકો છો’ ડોક્ટરે મુનીમની મુઝવણ સમજી જઈને જાપાની અફસરો સામે નજર ફેરવતા કહ્યું.

‘શેઠ સાહેબ સેરેબાન પછી કુઆલાલુપુર જવાના છે રસ્તામાં કદાચ પોર્ટ ડીપ્સન અને પોર્ટ સ્વીટનહામ પણ થતા જાય આપણા જેવો જ ત્યાં પણ ઉત્સાહ છે ક્યાંક તો વધારે એટલે હુપોમાં વધારે વખત રહેવાના છે ત્યાં પિનાગથી મિ નિવાસન આવીને તેમને મળવાના છે વાતો પછી જરૂર પડશે તો ટેપીંગ થઈને પિનાગ પણ થતા આવશે !’

આટલું કહેતા મિ ચેટ્ટીઆરના સમાચારમાં ઉત્સાહ આબોં અને કહેરા લાગ્યા ‘શેઠ સાહેબે અત્યારે વધારે નથી લખ્યું, પણ એમની સાથે ગયેન એક માણસ અહીંથી હિંદી આગ્રા સંધનું સાહિત્ય લેના આવેન તે કહે છે કે મનાવાની પ્રજા જરા મુઝાઈને બેસી હતી ખરી, પણ મુઝાઈમાંથી પોતાની મેજે માર્ગ કાઢીને આપણા જેવી જ

કાંઈક કાંઈક વિચારણાઓ બધે થઈ રહી હતી. એવે વખતે બરાબર શેઠ સાહેબ જતાં ભારે ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે અને તરત જ વ્યવસ્થિત રીતે કામકાજ શરૂ કરવાની યોજનાઓ અમલમાં મુકાતી આવે છે.’

‘ક્યાંક આપણા કરતાં ચે તેઓ આગળ વધી જશે તો પછી રાજધાની સીંગાપુર નહિ રહે અને આપણે ખંડિયા બની જશું, એ ખ્યાલ રાખજો, મિ. ચેટ્ટીઆર !’ હસતાં હસતાં ડોક્ટર બોલ્યા.

‘અરે વાત છે કાંઈ ?’ ચેટ્ટીઆરે પણ સામે જવાબ દીધો. ‘જુઓ, સામે પેઢી ખાલીખમ છે ને ? પંદરમાંથી તેર નોકર શહેરમાં વિસ્તાર વિસ્તારમાં પહોંચી ગયા છે ને કામકાજ શરૂ કરી દીધું છે. બાકી રહેલા અમારા બેના પણ પેઢી પર બેઠાં બેઠાં બાર કલાકમાંથી અગિયાર કલાક હિંદી સંઘના જ કામમાં જાય છે.’

‘ત્યારે વાંધો નહિ. રાજધાનીનું ગવર્નમેન્ટ હાઉસ આ પેઢીમાં રથાપી દેશું, બીજુ શું ?’ કહેતાં ડોક્ટરે મિ. ચેટ્ટીઆરની વાતોનો સારાંશ જાપાની અક્ષરને કહી સંભળાવ્યો કે જન્મે જાપાની અક્ષરોએ પોતાનાં તણાઈ ગયેલાં મોઢા વધારે તાણીને આનંદ વ્યક્ત કરી બતાવ્યો અને ડોક્ટરે સૂચના કરતાં મોટર આગળ વહેતી થઈ.

વળી પાછો હિંદી-વિસ્તારોનો પરિચય, ક્યારેક ક્યારેક ટૂંકા વાર્તાલાપો, આનંદ-આશ્ચર્યના શુખલાવો અને શહેરના મોર્કેટ પ્લેસ પાસેના વિસ્તારમાં ડોક્ટરે મોટર બિભી રખાવી.

સામેના વિશાળ દરવાજાવાળા મકાનમાં ખડગસિંહની તપાસ કરવા ડોક્ટરે સમ્યાસિંગને મોકલ્યો કે થોડીવારમાં ખડગસિંહના વૃદ્ધ પિતા બાબા ધ્યાનાસગ દરવાજામાં દેખાયા અને ત્યાંથી જ આવકાર આપતાં બોલતાં સંભળાયા : ‘પધારો ! પધારો ! ડોક્ટર સાહેબ ! અંદર જ પધારો ને ?’

‘અરે બાબાજી ! આપે તકલીફ કં લીધી ?’ કહેતા એકલા ડોક્ટરે મોટરમાંથી બિતરતાં કહ્યું. ‘અમે જરા કામે નીકળ્યા છીએ. અહીંથી નીકળતાં થયું કે એક મિનિટ ખડગસિંહ સાહેબને મળતો

જઈ’ અને કે. દિલાવરખાં સાહેબની વાતના સમાચાર જાણ્યો જાઈ.’

‘એ માટે વીરેન્દ્રલાલ સાથે લાઇ ગયો હતો અને હાલ તુરત ફાજનો વિરોધ કરવા છતાં જાવણીઓનું બ્યવસ્થાક્રમ સંભાળી લેવાની કેપ્ટન સાહેબે હા પાડી છે. ભારે દિલાવર માણસ. પણ કાલે રાત્રે એક બીજી મુશ્કેલી ઊભી થઇ છે. રહેરના અમારા જૂના શીખ સિપાહીઓ જાપાની અમલ ચતાં એક સાથે નોકરી પરથી ઊતરી જવા માગે છે એવા સમાચાર સવારે આવતાં હાઈ એમને સમજાવવા ગયો છે.’

‘મને અત્યાર સુધી એના કાંઈ સમાચાર કેમ નહિ હોય ?’ હંમેશાં કાઈ પણ હેતુ સમાચાર સાથી પહેલા મેળવનાર ડોક્ટર અભયબી પામતાં મનોગત વિચાર મોટેથી બોલ્યા અને કારણ પૂછ્યું : ‘એમને વળી શો વાંધો પડ્યો છે ?’

‘વાંધો તો માત્ર અમારી જાતની વફાદારીનો. કહે છે કે બ્રિટિશ સરકારના અમે નોકર હતા. બીજા સરકારની નોકરી અમે વફાદાર સિપાહીઓ ન સ્વીકારીએ.’ બાબા ધ્યાનસિંગ હસતા બોલ્યા.

‘પેલા હિંદી સરકારના સોગંદ લીધેલ સિપાહીઓ પણ આત્રાદ હિંદ ફાજ રચવા તૈયાર થયા છે ને આ નોકરિયાતોને વળી વફાદારી આપી આવી ?’ ડોક્ટર બોલ્યા.

‘જાતનો ગુણ ખરો ને ? પણ લાઇ બિલાદરીની જાવણીઓથી હિંદી સરકારના અમારા શીખ કેપ્ટન ધ્યાનસિંગ સાહેબને લઈને સમજાવવા ગયો છે. સાંજ સુધીમાં તો પતી જશે. હા, થોડોક વાંધો પડ્યો હોજા રહેલા જાપાની સિપાહીઓએ પણ આપેલો. શીખ સિપાહીઓની હાજરીમાં જરાક અડપણાં કરી નાખેલાં.’ હેતુ વાત બાબા ધ્યાનસિંગે જાપાની અફસરો સામે નજર નાખતાં અંગ્રેજીમાં કહી.

‘Beg your pardon : તમારી મારી માગીએ છીએ.’ કહેતા મોટરમાંના મોટા જાપાની અફસરે વાતમાં રસ લેતાં પૂછી નાખ્યું : ‘અડપણું ? હિંદી વસ્તી પર ? અમારા જાપાની સિપાહીઓએ !’

‘ના, હિંદી વસ્તી પર નહિ, પણ ચીની વસ્તી પર. પણ અમારા સિપાહીની હાજરીમાં એવું અડપલું ચાલ એ તેઓ સહન ન કરે ને ?’ બાબા ધ્યાનસિંગ બોલ્યા.

‘હાં, બરાબર છે, બરાબર છે. હીક ધ્યાન દોરુ’. હુકમ નીકળી જાય પછી જપાની સિપાહી જૂમ કરે તો એવું માયું સવામત ન રહે. છતાં યે આપના આ મુદ્દાની નોંધ કરાવી લઉં છું. એ વિષે ઘટતાં પગલાં ભરાઈ જશે.’ એમ જપાની અફસરે એમની રસમ મુજબ જિભાં જિભાં મોઢેથી ખાતરી આપી. બાબા ધ્યાનસિંગે આ પીવા માટે પાચ મિનિટ જતરી જવા માટે આમહ કર્યો, પણ કામને કારણે માશી માગીને ડોક્ટર જેસેફે બાબા ધ્યાનસિંગને તમન કરી વિદાય લીધી. ‘કેવો વિવેક ! કેવી સમ્યતા !’ કહેતા જપાની અફસરેએ મોટરમાં દાખલ થતાં તરત મત વ્યક્ત કર્યો અને મોટર આગળ ચાલી નીકળી.

વળી પાછો વિસ્તારોનો પરિચય શરૂ થયો અને સીંગાપુરનો શહેરી વિસ્તાર પસાર થતો ગયો. કરિયાણા બજાર વચ્ચે આવીને મોટર એક બેઠા માળના મકાન પાસે અટકી ત્યારે ઝરખામાં જિભા જિભા મોતીયદ શેઠ ધરની અદર નજર નાખતા એમનું દશશેરિયુ માયું ડોલાવીને જિએ અવાળે ગાઈ રહ્યા હતા.

બહી બાત જૂમિ વિષે શેઠ રહેતો,
હશે કે ખિચારો નથી જેહ કહેતો,
બહો દેશ મારો, બહી ભોમ મારી,
મને પ્રાણથી નિત્ય છે એ જ પ્યારી.....

‘અરે શેઠજી ! સગીન-કલાસ ખોલ્યો છે કે શું ?’ ડોક્ટરે નીચેથી જૂમ મારતાં મોતીયદ શેઠ એકદમ ઝંખકીને નીચે નજર ફેંકી.

‘ઓહો પધારો, પધારો, પધારો. ડોક્ટર સાહેબ ! પધારો !’ એમ ઉઘટાવીને ચાર ચાર વખત આવકાર-બોલ આપતા શેઠ એમના સ્થૂળ શરીરના પ્રમાણમાં અકલ્પ્ય ગતિએ નીચે આગ્યા, પણ ડોક-

ટરની પડખે જાપાની અફસર જોતા ખચકાયા એમનો ખચકાટ દૂર કરવા ડોક્ટરે જ સામેથી પૂછી નાખ્યું 'કેમ, સધનું ફડ ઝરખામાં સગીનના જલસા કરીને મેળવનાનો પ્રોગ્રામ રચ્યો છે કે શું ?'

'અરે હોય, ડોક્ટર સાહેબ ! અમારા ગુજરાતી મહાજાગૃહી જ સવારમાં ૩૦ હજાર ડોલર થઈ ગયા ને ? જરા ચોટીએને સમજાવતા મુશ્કેલી પડશે એમ લાગ છે અત્યારે તો અમે લથુતા ત્યારે ચાની એ દેશભક્તિની કવિતા મારી કચનને સમજાવતો હતો.'

એ જ વખતે શેઠની તેર-ચૌદ વર્ષની છોકરી નીચે આવી પહોંચી, સીધી મોટરની પગથી પર ચડી જઈને ડોક્ટરનો હાથ ઝાલીને એ કહેવા લાગી 'કહેજો ડોક્ટર સાહેબ ! કહેજો ડોક્ટર સાહેબ ! મારા બાપુજી મને કવિતા શીખવે છે એમાં કેટલી બધી ભૂન છે ? 'બની ભાર્ત' ભૂમિ વિષે રાજ રહેતો' એને બલે 'બધી ભાર્ત' ભૂમિથી દૂર રાજ રહેતો' એમ આપણે કાયમ સીંગાપુરમાં રહેનારાએ ગાવું જોઈએ ને ?'

'આજકાલના છોકરા તો માબાપને યે લથુાવે એના છે હો, ડોક્ટર સાહેબ ! હે હે હે ' કહેતા મોતીચંદ શેઠ કચનને મોટર પરથી ઉતારતા બોલી રહ્યા.

'મદ્રાસી વેપારીઓને કહેજો કે કાગળિયાની કિંમત કાગળથી એ કમ થઈ જાય એ પહેલા સારા કામમાં વાપરી નાખે' કહેતા ડોક્ટરે મોટર હાકનાનો ધુમ્મ આપ્યો. 'આવડા બાળકોમાં પણ શી હિંમત ! શી દેશભક્તિ !' કહેતાં જાપાની અફસરે મતપ્રદર્શન કર્યું અને મોટર આગળ ચાલતી થઈ.

શ્રીમત વિસ્તાર છાડી મોટર એક પછી એક ગરીમ વિસ્તાર વટાવતી ગઈ ડોક્ટરને મોઢે વિસ્તારોનો પરિચય અપાતો ગયો 'ઓહ ! કેવી કચાસિયત ! બ્રિટિશ સત્તાતંત્રી શી શોસ્થનીતિ !' એના જાપાની અફસરના હોકારા મળતા ગયા અચાનક દરની ગલીમાં સામાન ઉપાડીને ચાલ્યા જતા પાચ-૭ દિદી સિપાહીઓ તેમ જ નાગરિકો પર નજર પડતા ડોક્ટરે મોટર ચલાવી અને 'માફ કરજો !

બે મિનિટ.' કહેતા ડોક્ટર નીચે ઊતર્યા અને પેલા માણસોને પહોંચાડેથી બૂમ મારી: 'અરે મહાત્માજી! ઓ મહાત્માજી!'

પાંચ-છ માણસોમાંથી એક માથે અને બીજું ખભે પોટલું હિપાડીને દસીને વાતો કરતા ચાલ્યા જતા એક આધિક પુરુષે પાછા વળી જોયું. ડોક્ટરને જોઈને એ ને એ સ્થિતિમાં સામા એ આંખ્યા કે ડોક્ટરે કહ્યું: 'અરે મહાત્માજી! મજૂરીનો ધધા વળી ક્યારે શરૂ કર્યો? એ ધધામાં ફાયદો હોય તો મારો ચે ભાગ.'

'અરે ડોક્ટર સાહેબ! તમે ચ ક્યાં જોજા ફાયદાના ધધા કરો છો કે આમાં ભાગ અપાવવો!' કહેતાં મહાત્માજીએ મોટર સામે નજર ફેંકી.

'એ છે મિ. યામોનોટો. હિંદી વસ્તીના નિરીક્ષક-અધિકારી. આવો, પરિચય કરાવું. એવીસ કલાકમાં ક્યારે તમે સત્તાવાળાઓ સાથે અધઝાઈ પડો એ ન કહેવાય. પરિચય સારો.' કહેતાં ડોક્ટરે મહાત્માજીને માથેથી ભાર નીચે ઊતારાવ્યો. 'અરે, ના, ના, પરિચયની મારે વળી શી જરૂર.' એમ મહાત્મા કહેતા રહ્યા ત્યાં ડોક્ટરે એમને મોટર પાસે લઈ જઈને જાપાની અફસર સાથે જોળખાણ કરાવી.

'જોહ મહાત્માજી! ધર્મશુરુ!' કહેતા જાપાની અફસરે નીચે ઊતર્યા. જાપાની ઢબે બને હાથ પાછળ લઈ જઈને માથું નમાવી મહાત્માજીને નમન કર્યા કે મહાત્મા દેવાસનાથ બોલ્યા: 'ના રે સાહેબ, હું વળી મહાત્મા કેવો. મહાત્મા નામ તો મને મોટો બનાવીને અળગો રાખવા આ સાહેબોએ વળગાડી દીધું છે. હું ચે તમારા સૌના જેવો જ છું.'

મહાત્માજીની પ્રવૃત્તિઓનો ડોક્ટરે પરિચય આપ્યો. તરત જાપાની અફસરે 'જરૂર પડે તો હુકમ કરમાવજો.' એવો વિવેક બતાવ્યો.

એમની ટેવ મુજબ કામની બાબતમાં જરા ચે વિવેકમાં ઊતર્યા વગર મહાત્માજી તરત જરૂરિયાતની વાત રજૂ કરી: 'હાં, ડોક્ટર સાહેબ! અફસર સાહેબને જણાવો કે શહેરના ઓરિયા વિસ્તારમાં જાપાની સિપાહીઓએ એક-એ ઘરમાં ઘૂસીને રંબડ કરી છે. બિચારી યુવાન બાળાઓ! એમનાં દુઃખ અને રુદ્ધની શી વાત કરું?'

વાત સાબળતા ડોક્ટરની આખેનો પશુ રગ બદનાયો જાપાની અફસરે પશુ તરત જ પોતાની ડાયરી કાઢીને પૂછ્યું ‘ બોલો કયો વિસ્તાર ? અમારા સિપાહીના નામની કાઈ ખબર ? ’

‘ નામ આપનાની જરૂર નથી કદાચ તમારો કાયદો એમના માથા સાથે અક્ષણશે એમણે મારી માગી લીધી છે ફરીથી આવી જૂન નહિ થાય એના વચન આપ્યા છે કારણુમા એ બાળાઓના મોઢા ચીની સ્ત્રીઓ જેના લાગેના એમ જથ્થાબંધુ છે અમારે તો એ પશુ એટલા જ દુ ખની વાત હવે તો એ બધું પતી ગયું છે પશુ તમારા સા સિપાહીઓને આ બાબતમા એક સરખી તાકીદ મળી જાય તો આભાર મહાત્મા બોલ્યા

‘ તાકીદ તો મળી જશે પશુ નામ આપો દુકમનો અનાદર અમારો નિયમ અનાનતા નથી કૃપા કરી નામ આપો દિદી વસ્તી સાથેના સુમેળમા અમને એથી સરળતા રહેશે ’ જાપાની અફસરે નામ આપવા માટે આમક સહિત કહ્યું

‘ નામ તો મારે મોઢે નહિ મગે, સાહેબ તમારો નિયમ અને અમારી નીતિનો મેળ નહિ ખાય અન્ય વસ્તી સાથે અવે વ્યવહાર ચાલુ હોય ત્યાં અમારી વસ્તી માટે બે-આરના માથા કાપ્યે સિપાહીઓના દિન બ માર્ક ન જાય એવી અમારી માન્યતાઓ સામસામી આરીને ઊભી રહેશે ’ મહાત્માએ ચોક્કસ જવાબ દઈ દીધો

જાપાની અફસર સાથે વાત પતાવીને તરત મહાત્મા ડોક્ટર તરફ દુપા અને પૂછ્યું ‘ કમ ડોક્ટર સાહેબ ! આ બધી દોડાદોડમા અમારા જેવા ગરીબને નથી જૂરી ગયા ને ? ’

‘ ના રે, મહાત્માજી ! એમ તે હોય ? હમણા જ મેલીયદ મેડે સવારમા જ ગુજરાતી વેપારીઓમાથી ૩૦ દળર ડોસર થઇ ગયાના સમાચાર આજના દજી ચેનીઆરો અને શિખ સોનાગરો તો બાકી રે દિદી વસ્તીનો આજકાનનો ઉત્સાહ હવે નોટોની ગણતરી કરે છે જ કૃપા ? ’ ડોક્ટર બોલ્યા

‘પણ ડોક્ટરની નોટો કાંઈ ખર્ચ શકાશે? કાગળનું તો વજન પણ કેટલું? અમારે તો અનાજ જોઈએ. હિંદી સિપાહીઓને પણ ખાવાના સાંસા છે. એ તો શાખાશ કહીએ દિલાવરખાં સાહેબને કે છાવણીઓમાં દવાદાર, પાણી—બત્તી વગેરેની બ્યવસ્થા પોતાને માથે ઉપાડી લીધી છે ને આપણા ભાગે અનાજની જ ચિંતા રહેવા દીધી છે.’

આમ કહેતાં મહાત્માએ ફરી પાછો માથે બોજ ઉપાડી લીધો. ડોક્ટર અને અફસરો સાથે ‘જય જય’ કરીને મહાત્માની વિદાય, જપાની અફસરોનાં ફરીથી નમન, ‘ઓહ ! કેવા જબ્બરા સંત ! પુનિત દર્શન !’ કહેતાં જપાની અફસરોનો મોટર-પ્રવેશ—અને મોટરનું પુનઃપ્રસ્થાન.

નમતા બપોર સુધીમાં હિંદી વસ્તીનો ઘણોખરો વિસ્તાર દેખાડી દીધો બાદ ડોક્ટરે જપાની અફસરોને ઓફિસે ઉતારી દીધા.

‘Thanks ! Many many thanks for your sincere co-operation : આભાર ! તમારા સહૃદયી સહકાર બદલ ધણું ધણું આભાર !’ કહેતા જપાની અફસરો જુદા પડ્યા.

ડોક્ટરે કાકા તરફ નજર કરી તો ઘડિયાળ પાંચમાં પાંચ મિનિટ પર કાંટા બતાવી રહી હતી.

‘સમ્યાસિગ ! ખૂબ ઝડપે. ગાગુલી સાહેબના ઘર તરફ. ધણું મોડું થઈ ગયું.’ કહેતાં ડોક્ટર જાણે પોતાના અગતી ઝડપ વધવાની હોય એવી રીતે મોટરમાં તંગ થઈ ગયા.

મારમાર વેગે મોટર શરદ ગાંગુલીને ઘેર પહોંચી ત્યારે કાંટા સવાપાંચનો આંકડો બતાવી ગયા હતા.

મોટરમાંથી ઊતરીને દોડાદોડ ગતિએ ડોક્ટર શરદ ગાંગુલીના દરવાજામાં પ્રવેશ્યા. પ્રવેશ કરતાં જ ડાબી બાજુના બગીચાના મંડપમાં લાલ, લીલા, પીળા, આસમાની, એવા વિવિધ રંગોના અજકારાથી ચમક્યા. મંડપ સામે ડોક્ટરે નજર કરી ત્યાં તો સામેથી અવાજ આવ્યો : ‘ડોક્ટર કાકા ! એક મિનિટ. માત્ર એક જ મિનિટ ! ડોક્ટર કાકા !’

દ્રવ્ય પહેલાંની પોતાની ઉતાવળને ભૂલી જઈને ડોક્ટર મંડપ તરફ પગલાં ભરતા બોલ્યા :

‘અરે હેમાંગની ! શી ધમાકા છે આ ? રોમ સળગતું હતું ત્યારે નીરો ફિક્કલ વગાડતો હતો એને બદલે સીંગાપુર હયમચતું હતું ત્યારે યે હિદા સ્ત્રીઓ રૂપરંગનાં પ્રદર્શન ભરતી હતી એવી કહેવત વહેતી કરવા બેમાં થયાં છો કે શું ?’

‘અરે ના, ના, ડોક્ટર કાકા ! આ અંજલિ બહેન બેમાં છે ત્યાંસુધી અમારી જાતિને એવું ગિરદ મળવાની સંભાવના કેવી ? જુઓ ને, ખરા બપોરનાં અમને સૌને અહીં એકઠાં કર્યાં છે અને સીંગાપુરના પુરુષ-સમુદાયને મદદ કરવા માટે નારી-સંઘ શરૂ કરના માટે માથાફોડ કરી રહ્યાં છે. કહે છે કે એકલા પુરુષોને આ જોખમી કાપમાં એકલા કેમ રહેવા દેવાય ? ગાંગુલીની મોટી દીકરી હેમાંગિની ડોક્ટરને આવકાર આપવા માટે થોડાં ડગલાં આગળ આવતાં બોલી,

‘અને એ નારી-સઘનાં સભ્યો હશે ‘ધા ફિરીકટ ધા...ગદિગન ધા...’ના બોલે, પગે ધૂધરા બાંધીને સવારે અસ કર્યા પહેલાંથી મેડી રત સુધી નાચનાર આ મારી ભત્રીજી હેમાંગિની કે ? એની બવરથાપક હશે તંબૂર પકડીને ‘આ...આ...ઉ...ઉ...’ રાગડા તાણીને દિનરાત સીંગાપુરનાં મચ્છર તગડતી મારી નાની ભત્રીજી શિવાની કે ?’ ડોક્ટર મંડપના પ્રવેશદ્વાર પાસે બિખા રહેતા બોલ્યા.

‘અરે ડોક્ટર સાહેબ ! તમે કૌંઈક જૂમમાં છો. એ હેમાંગિની તો સઘની સ્થાપનાની પ્રથમ જ બેઠકમાં સામેલ છે બેમાંગની રામકુલા અને શિવાની સાચી ■ કટારની ચોખ્ખા. ધૂધરા અને તંબૂર તો કથારનાં એમણે અઝરાઈએ ચડાવી દીધાં.’ મંડળના પ્રવેશદ્વાર પાસે બેઠેલી અંજલિ હજવેથી બિખી થઈને માથા પર સાડીનો છેડો સંકેરતાં બોલી.

‘ગમે એમ તોયે વાધનાં બચ્ચાં, અંજલિ ! બાપે બેંચ બનાવીને દિંદ છાડી સીંગાપુરમાં વાસ લીધો. હવે દીકરીઓ એ રતાડે

ચડીને ક્યાં જઈને રહેશે એની વેતરણુ અગાઉથી કરી રાખી છે કે નહિ એ તો એને પૂછી જો ?' ડોક્ટર બોલ્યા.

‘ઓછામાં ઓછા તમારા દવાખાનાનો ખૂણો નહિ શોધીએ, ડોક્ટર કાકા ! વધારે વાત કરશો તો બોંબનો પહેલો પ્રયોગ તમારા પર જ અજમાવવો પડશે. બોલો, અમને મદદ કરવાનું વચન આપો છો ને ?’ એક પડખે હેમાંગિની અને બીજે પડખે શિવાનીએ બેઠાં રહીને એક સાથે પૂછ્યું.

‘પણ કઈ મદદ ? શેનું વચન ? આ રીતે તો તમારા બાપાએ પણ હિંદમાં વગર સ્પષ્ટીકરણે બોંબ ઉડાડ્યો ન હતો, વાત તો કરો ?’ ડોક્ટર બોલ્યા.

‘હો ને હું જ કહું, ડોક્ટર સાહેબ ! અમારી સમાજોમાં લાપણુ કરવાની, અમને સલાહ સૂચના અને માર્ગદર્શન આપવાની મદદ.’ વચ્ચેથી અંજલિ બોલી.

‘Oh God ! આ તો હજમ પાસે હાંડલાં ધડાવવાની વાત. હું તો કહો તો મારી મોટરમાં ચાર ચક્કર ફેરવી આપુ. જાપાની અફસરો સાથે ઓળખાણુ કરાવી આપુ. લાપણુ, સલાહ સૂચના, ને માર્ગદર્શન જોષ્ટતા હોય તો મિ. વીરેન્દ્ર છે જ ને ? પકડો એની ચોટી, જો એણે રાખી હોય તો.’ ડોક્ટર બોલ્યા.

ડોક્ટરે આ સૂચના કરતાં જ અંજલિ ચૂપ થઈ થઈ ગઈ. પણ એ જ ક્ષણે હેમાંગિનીએ વાત ઉપાડી લીધી. ‘અરે ભગવાન ! એ સાહેબ તો અમારી સ્ત્રીઓની સલા સામે નજર પણ કરે ખરા ? હમણાં થોડી વાર પહેલાં અહીંથી ગયા ત્યારે મારા બાપુજીએ પણ ઘણા ઘણા સમજાવી જોયા પણ કહે કે એ સ્ત્રીઓની લપ મારે ન જોઈએ...’

‘અરે ! મિ. વીરેન્દ્ર ગયા ? અમારે તો અત્યારે મિટીંગ હતી. માફ કરજો, હમણાં તારા બાપુજીને મળી લઉં. વળની વખત વળી આવી જઈશ.’ કહેતા ડોક્ટર એકદમ મૂકપ બહાર નીકળ્યા.

દોકાદોક ગતિએ ડોકટરે બાબ પસાર કરીને દીવાનખાનાનાં પગથિયાં પામે પગ મૂક્યો કે એમને આવતા જોઈને સામે લેવા આવેલા ગાંગુલીએ કહ્યું : ‘હાં ! હાં ! ડોકટર સાહેબ ! એટલી બધી ઝડપથી હવે આવવાની જરૂર નથી. મિ. વીરેન્દ્ર તો ગયા. પા કલાક થઈ.’

‘મેં ધાયું જ હતું. એ જીવાન બંધાને અન્યાય કરી શકશે. એક ધડિયાળને અન્યાય નહિ કરી શકે.’ ડોકટરે જરા ધીમે પડીને પગથિયાં ચડતાં કહ્યું.

‘તમારી વાત સાચી છે. પણ અત્યારે એમને એક સભામાં જ જવાનું હતું. છતાં યે એમણે અર્થો કલાક તમારી રાફ જોઈ. પછી જીપડી ગયા.’ ખુરસી પર બેસનાં ગાંગુલી બોલ્યા.

‘શાબાશ ! એનું નામ Young Blood : જીવાન લોહી. કેમ છેવટ પશ્યું મારા તરફ જ ઢલ્યું ને ?’ ડોકટરે પણ ખુરસી પર બેઠક લેતાં કહ્યું.

‘ના, ના. પશ્યું મારા તરફ પણ નથી ઢલ્યું ને તમારા તરફ પણ નથી ઢલ્યું. એમણે તો વળી ત્રીજો જ માર્ગ પકડ્યો છે.’ ગાંગુલી બોલ્યા.

‘તમારી પત્રકારી લાયામાં જેને તમે Diplomat : રાજદ્વારી માણસ કહો અને જે એકેય પક્ષ તરફ Commit થયા વગર : કોડા કોપી આપ્યા વગર વચલો માર્ગ કાઢે એવું જ કયું’, એવો તમે રીતસર અહેવાલ પેશ કર્યો હોત તો સરસ લાગત.’ ડોકટર બોલ્યા.

‘ના, ના, વાત એમ નથી.’ ગાંગુલી બોલ્યા. ‘વાત એમ છે કે પહેલાં મેં મારો આગ્રહ રજૂ કર્યો કે મારી સાથે ટોકિયો આવો. જાપાનીઓ સામેની તમારી સદાજાગર શંકાઓ આપણને ફસાઈ પડતા બચાવી દેશે. તો કહે કે, અહીં આપણને દિંદી આગેવાનોને મેજર કુજવારાએ જે મૌખિક વચનો આપ્યાં છે એથી જાપાનીઓની નેમ પર વિશ્વાસ રાખીને આગળ પગલું ભરનારું પ્રાથમિક વાતાવરણ બંધાય છે. એ વાતાવરણ દહીંબૂત થતાં ધણા પ્રસંગો જિલા થઈ જાય. એવે વખતે

જાપાનીઓ સાથે તમે જે શાંતિથી પતાવી શકશો એ શાંતિ હું નહિ પકડી શકું ને નકામું કાચું કપાઈ જશે. ક્યાંક વાંધા જેવું લાગશે તો પાછળથી ક્યાં નથી કહેવાતું ? એ પછી તમારો આમદ રજૂ કરો. મેં કહ્યું કે, તમારાં છેલ્લાં છેલ્લાં ભાષણો સાંભળીને ડોક્ટર એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા છે કે...

‘હોકરી હોત તો તમારે ગળે વરમાળ પહેરાવી દેત!’ ડોક્ટર વચ્ચેથી જ બોલી ઊઠ્યા.

‘આજના જમાનામાં ફાર્મ હોકરી વતી મા-બાપ પણ આવી દરખાસ્ત રજૂ નથી કરી શકતાં ત્યારે હું તમારી ગેરહાજરીમાં તો એ કેમ કહી શકું ? છતાં યે એટલું તો કહ્યું કે, ડોક્ટર તમારા પર એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા છે કે બ્રિટિશરોએ યુદ્ધજરિયાતને નામે તમારી જે મોટર લઈ લીધી હતી એ પાછી મેળવી આપીને ખુદ ડોક્ટર મોટર અપાવ્યા કરશે ને તમે આખો મલાયા ને સીંગાપુર ભાષણથી ગજવ્યા કરજો. એની પણ એમણે ધસીને ના પાડી.’

‘ત્યારે કરશે શું ? ક્યાંક બહુક ઉપાડીને દિંદી લશ્કરમાં મળી આવેના એમના મિત્ર લેક. જુવાનસિંગ પાસે લશ્કરી શિક્ષણ લેવા જેમી ન જાય.’ ડોક્ટર બોલ્યા.

‘લગભગ એવું જ છે ડોક્ટર. મિ. વીરેન્દ્ર કહે છે કે સઘની કારોબારીમાં જરૂર રહીશ અને ભાષણો કરવા ગમે ત્યારે હાજર રહીશ. પણ માત્ર મુખ્ય કામ તો જુવાનોને તૈયાર કરવાનું રહેશે. કાંઈ પણ લડાઈમાં મોખરે જુવાનવર્ગ જ રહે છે. જુવાનવર્ગ તૈયાર થશે તો એની પાછળ નાગરિક જનતા પણ લશ્કર-હારતી માટે તૈયાર થશે. એ કામ હું ઉપાડી લઉં, એમ વીરેન્દ્ર કહે છે.’ ગાંગુલી બોલ્યા.

‘પણ લડનારા તો દિંદી લશ્કરના આટલા બધા સિપાહીઓ તૈયાર દપદે મળી ગયા છે. એ પછી વધારે લડનારાને ક્યાં નાખ્યું ? વધારે લડનારા તૈયાર થશે તો સામસામા લડવા બેઠાં.’ ડોક્ટર બોલ્યા.

ડોક્ટર અને શરદ માગુની અહીં આ રીતે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા,
બરાબર એ જ વખતે—

મીંગાપુર શહેરની મધ્યમાં આવેલ રામકૃષ્ણ મિશન આશ્રમની
પાછની પરસાળમાં દોઢમે જેટલા યુવાનો સમક્ષ બીરેન્ડ કહી રહ્યો હતો.
‘આજે હું તમારી સમક્ષ ભાષણ કરી રહ્યો છું એટલે તમે
એમ ન ધારી લેના કે આવતી કાલે મેં ભાષણ કરતો હોશિ
અને એક માસ પછી મેં ભાષણ કરતો હોઈશિ તમેય ભાષણ સાંભળના
દગો અને ભાષણ કરવાની કળા તમે શીખી લેશો પછી અન્ય વિસ્તારે મા
ભાષણ પ્રવા માટે તમને મોખનતો હોઈશિ એમ જ કલ્પ હોત તો
તમારી પાસે રોજ રોજ ભાષણો કરીને મારી જીમ અને તમારા
કાન બંનેને ઘડવના કરતા ભાષણની ટાકે ટાકે રેકોર્ડો જ ઉતારાવી
લીધી હોત અને વિસ્તારે વિસ્તારે આમોદાન પર ચડાવીને હિદી
જનતાને સંભળાવ્યા કરી હોત

‘હું તમારી સમક્ષ ભાષણો કરું છું એ તો તમને પોતાને
તૈયાર કરવા માટે, હિદની આઝાદીના રીતસરના એક સિપાહી તરીકે
તૈયાર કરવા માટે ભાષણ કરી રહ્યો છું

‘આ જ સોંગાપુરની ધરતી માથે વીમેક વર્ષ પહેલાં એ જ બળવો
જામ્યો હતો એ સમયે કેનેડાની સરકારે પોતાના દેશમાં હિદીઓ
સામે પ્રવેશનથી રૂખાવીને, સી-સીધી કોઈ સ્ત્રીમર હિદીઓને લઈને
કેનેડાને બદર ઊતરે તો આવવા દેવાની નામની બારી રાખી હતી
એ નામની બારીને સાચો પડકાર કરવા આ જ સોંગાપુરના એક
શ્રીમત શીખ ગુરુત્તસિંગ ‘કોમાગાટમારુ’ નામની એક સ્ત્રીમર
ખરીદીને ડચર મજૂરીઓ સાથે કેનેડા ગયા હતા પછી કેનેડાની સરકારે
એ કલમપાલનનો વિશ્વાધાત કરીને તોપમારની ધમકીએ હિદી
વહાણને પાછું કાઢ્યું હતું કેનેડાની સરકારની એ તુમાખી અને એ
વિશ્વાસધાન, ધોળી ચામડીની એ જગતી-લીંસતી તુડમીજી સામે
નિદ્રોહ અને બક જગાવતી એ સ્ત્રીમર આ જ સોંગાપુરને બારેથી

પસાર થઈ હતી. આસમાનમાં દમકતી દામનને ઝીવવા માટે ત્રાણાના તાર નાખવાની જરૂર નથી પડતી. એ તો અદ્ધરોઅદ્ધર પડે છે અને કોઈ કારણ કાળમથ્યા એને ઝીલી લે છે. સીંગાપુરની બદરગાહમાં આથે આથે જીભેથી એ સ્ટીમરની દામન-જવાલા સીંગાપુરના શીખ સિપાહીઓએ ઝીલી લીધી હતી અને વિદ્રોહ જગાવ્યો હતો. એકએક બ્રિટિશ અફસરને એમણે પરહેજ કર્યા હતા અને સીંગાપુરની ધરતી માથેથી બ્રિટિશ સશ્ત્રનતના વાનટાને હેઠો ઉતારીને હિંદી વાનટાને ફરકાવી દીધો હતો. બખ્ષે પ્રિન્સ સુધી એ હિંદી સિપાહીઓના હાથમાં સીંગાપુરનો કિલ્લો રહ્યો હતો.

‘પણ બ્રિટિશ સશ્ત્રનતે જાપાની સરકારની મદદ લઇને બચકર ગોલદાજી કરી હતી જાપાનના જ સિપાહીઓને આડા ધરીને કિન્મો હાથ કર્યો હતો અને આ સીંગાપુરને માથે બખ્ષે દિવસ હિંદી વાવટો ફરકાવનાની બચકર હિંમત કરનાર એ હિંદી સિપાહીઓને કોર્ટમાર્શલ કરીને આ જ સિંગાપુરની જેલની દીવાલો પાછળ ફાંસીએ ચડાવી દીધા હતા.

‘તેઓ ફાંસીએ ચડી ગયા હતા, ત્યારે હિંદી જનતા એમની પડખે જોભી રહી ચક્રી ન હતી કેમકે એમના દિમાગમાં સમજ ન હતી, કાડામાં તાકાત ન હતી શસ્ત્રાગાર હાથ પડ્યું હતું, પણ એમને શસ્ત્ર સ્થાન ન હતું, શસ્ત્રો જાણતા થે આવડતા ન હતા. બ્રિટિશ સશ્ત્રનતે એમને અહીં મજૂરી કરવા જ બોલાવ્યા હતા અને મજૂરી કરાવી કરાવીને મૂડી નીચી નમાવી દીધી હતી. જિંથી આખ ફરીને તેઓ કહી પણ ચકયા ન હતા કે અમારા સિપાહીઓના તમે કયે ઠેકાણે ગળા હવાય કરી નાખ્યા છે. એમના મુરદા અમારા હાથમાં આપો તો અમે એને અવનમન્ય પહોંચાડી દઈએ, એટલા શબ્દો પણ એમની જગ્યાન બોલી ચક્રી ન હતી.

‘આ વાત તો એટલેથી થબી હતી. પણ એ પછી બગાળના પેના ધગધગતા કાતિકાર વતીન્દ્ર મુકરજીએ મોકલેલ અવની

મુકરજી નામનો જુવાનડો બહુક અને રિવો રોના તથા ત્રણ વઢાણુ ભરીને હિંદ જઈ રહ્યો હતો એ હથિયારો હિંદમાં પહોંચતા ઓરિસ્સાને કોઈ નાનખડે બદરે એને ઉતારી લઈને હિંદી ક્રાંતિકારોને હાથે ઠેર ઠેર ક્રાંતિની જ્વાળા જગાવી શકશે એવા એ સ્વપ્ના સેવી રહ્યો હતો એને જલ્દે આ સૌગાપુરની બદર ગાહ પાસેથી જ પસાર થતા એને પરહેજ કરવામાં આવ્યો હતો કારણ કે બે કોમના કુમુલ્નાય મુકરજી નામના કોઈ નાગરિકે એના સત્રધે અહીંના બ્રિટિશ અધિકારીઓને દગનમાજી કરીને માહિતી આપી દીધી હતી જ્યારે એ અવની આ સૌગાપુરનો જ્યેષ્ઠ કામીના ગાળિયા સામે નજર નાખી રહ્યો હતો ત્યારે એણે ભગીરથ પ્રયત્ન કરીને હિંદ તરફ મોખ્લેના પેના તથા વઢાણોમાંથી બે વઢાણુ આદા માન પાસે બ્રિટિશ સત્તાનતના દાનવી સભ્ય-સરજામયો મહાત યધી રૂખી રહ્યા હતા અને ત્રીણુ વઢાણુ એ જ દશાને પામરા ફિલિપાઈન ટાપુ તરફ ભાગી રહ્યું હતું

‘એ વખતે બે આ સૌગાપુરની હિંદી જનતામાંથી કોઈએ હરફ પથુ કિમ્મરો ન હતો કે લાવો અમારા એ મૂછની મોઢર પથુ નહિ ફૂટેના નવલોહિયાના અરિધકૂન અમારા વતનની આઝાદી માટે અહીં પારકે પાદર કામ આવેના અમારા એ લાડકવાયાના ફૂલ માથે સમાધિ બનાવશું અને એ સમાધિ માથે દીવો પેટાવીને એના તેજે અમારી અશક્તિનું જ્ઞાન મેળવી શક્તિ મેળવરા પ્રયાસ કરશું

‘આજે એ જ સૌગાપુરની ધરતી માથે હિંદી લશ્કરના સિપહીઓ હિંદની આઝાદી માટે પોકાર ગજવી રહ્યા છે કદાચ જે હથિયારો લઈને તેઓ બ્રિટિશ સત્રજડનું રક્ષણ કરવા માટે પૂર્વ એશિયામાં આ પા હતા એ જ હથિયારો વડે એ જ સત્તાનતને પ માર આપીને આપણી મામોમને મુ ૧ મરવા માટે થોડા સમય બાદ આવી નીકળશે

‘આજે સુભાગ્યની વાત આટલી જ છે કે જે જાપાનીઓ એક વખત બન્ને દિવસ સૌગાપુરને બળે કરનાર હિંદી સિપાહીઓને

મારી હઠાવવા સક્તનતની સંગાથે આબ્યા હતા એ જાપાનીઓ આજે હિંદી સિપાહીઓને સંગાથે આપવા જિભા રહ્યા છે. એક વિજેતા બન્યા બાદ સંગાથે આપવા જિભા રહ્યા છે. અને જે હિંદી જનતા, હિંદી સિપાહીઓ કે હિંદી ક્રાંતિકારો આ સીંગાપુર પર હલાલ થઈ ગયા હતા તેમને માટે હરફ પણ ઉચ્ચારી શકી ન હતી એ આજે હિંદી સિપાહીઓની પડખોપડખ જીભી રહેવા તૈયાર થઈ છે. સીંગાપુરની જ નહિ પણ મલાયા અને થાઇલેંડ, હિંદી ચીન અને જાવા સુમાત્રા-અરે સમગ્ર પૂર્વ એશિયાની હિંદી જનતા તૈયાર થઈ ગઈ છે.

‘પણ આપણું કાર્ય’ ત્યાંથી અટકતું નથી. હિંદી સિપાહીઓના એક સખળ વર્ગને જાપાની હેતુઓ વિષે આશંકા છે. એમની આશંકાઓ સાચી ઠરવાનો પ્રસંગ આવી ન પડે એ માટે આપણે સખળતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ અને આપણે એમની પડખે જિભા રહેવું જોઈએ. આપણે જુવાન છીએ. જુવાન તો હિંદના મુક્તિયુદ્ધનો પ્રથમ સિપાહી હોય. એના લોહી હિંદના મુક્તિયુદ્ધમાં પ્રથમ રેડાઈને પાવન થતાં જોઈએ.

‘આજના વિશ્વયુદ્ધ પર નજર ઠેરવી જાઓ. એકેએક દેશનો જુવાન કોલેજ છોડીને કે તાજી જ રચાતી ફેરીઅર જિંદગાનીને ત્યાગીને બદ્ધક ઉપાડીને ચાલી નીકળ્યો છે. પોતાના મુદ્દકની આઝાદી અબાધિત રાખવા કે ફરીથી પ્રાપ્ત કરવા એ ચાલી નીકળ્યો છે. એ વખતે આપણો અહીંનો હિંદી નાગરીક જવાન સહાનુભૂતિ દાખવીને કે સહા-સરઘસ કાઢીને બેઠો રહે એ ન શોભે. એના હાથમાં તો શસ્ત્રો શોભતાં હોય. એનાં ખૂન સોથી પ્રથમ વહેતાં હોય.

‘શસ્ત્રો ઉઠાવવાની વાત કરું છું, એટલે કદાચ તમે ચમકી જાશો. જે હિંદ જૂમિમાં આજે પચીસ-પચીસ વરસથી વતનની મુક્તિ માટે દેશવ્યાપી અહિંસા ઉપાસાઈ રહી છે એ જૂમિના અહીં વસતા જવાનોને શસ્ત્રો ઉઠાવવાની વાત કરું છું, એટલે કદાચ તમે ચમકી જાશો. એ વાતની તમારી પાસે પહેલાં જ સ્પષ્ટતા કરી લઉં.

‘હિંદમાં હવે ત્યારે મેં પણ એ જ અહિંસાને ઉપાસી હતી. અત્યંત, એક ધર્મ તરીકે નહિ, પણ વ્યવહારુ નીતિ તરીકે સસ્તન-તની વ્યવસ્થિત પારાવાર હિંસક તાકાત સામે અજાન અને અશક્ત દેશને જાગૃત કરવા માટે, ઊભો કરવા માટે અહિંસા જેવી એક પણ વ્યવહારુ નીતિ ન હોઈ શકે. બાકી સદીઓથી અજાત અને અશક્ત નીચે બીસી રાખેલા દેશમાં એક સાથે સામૂહિક અહિંસા ઊભી થઈ જાય અને એ અહિંસાને જોરે દેશ સસ્તનતને હાથપાયે કરીને મુક્ત મેળવી શકે એ અશક્ય વાત છે. એમ માનનાર માનવ સમસ્ત માનવસ્વભાવમાં પડેલી જખ્ખરી હિંસક વૃત્તિઓને અવગણી રહ્યો છે. એમ માનનાર માનવ હિંસક તાકાત પણ ન બતાવતા બાબોહિયે આસતા બાળક સમા હિંદીને એક સાથે જીવા-નની છાયાગ મરાવી દેવાની અવ્યવહારુ વેતરણ કરી રહ્યો છે. અહિંસક તાકાતના ટીપાજોટના વિકાસ સામે જગતમાં શત શતમણી કંડે વધી રહેલી હિંસક તાકાતના ધોધવા તરફ જાણીપૂજીને આજ મીચી દેવા સમી એ પારેવા-વૃત્તિ છે

‘હિંદની ધરતી પરથી સસ્તનતને અહિંસક રીતે કાઢી મૂકવા જોઈથી હિંદની જનતાએ તાકાત પ્રાપ્ત કરી હશે ત્યાં સુધીમાં તો હિંદની ધરતી પરથી સાત સાત સસ્તનતો પનટાઈ ગઈ હશે અને સાત સાત યુગ આથમી ગયા હશે. ત્યાંસુધી અહિંસક રીતે જ સ્વાધીનતા મેળવી લેવાના ઈરાદાથી બેઠું રહેલું હિંદ યુનાનીના એવા પાપ-ગતમાં ડૂબી ગયું હશે કે એકાદ અભિયુક્ત હિંદીને શોધતાં એકવીશ યુગ વીતી જશે

‘મૂળ તો યુનાની સમ કોઈ પાપ જ નથી એ પાપ હિંસક રીતે કે અહિંસક રીતે, કોઈ પણ રીતે, સાફ કરવાનો કોઈ પણ માનવનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. હિંદની અંદર રહીને અહિંસક રીતે એ પાપ કાઢી ચકાવું હોય તો હિંદીએ એ નીતિ ધારણ કરવી જોઈએ. કેમકે હિંસાનો પ્રાથમિક નિયમ ■ કે હિંદુઓના નાશ કરવા

માટે સવાઈ-હિંદુર થવું જોઈએ. સંતનતને સાફ કરવા માટે સવાઈ-સંતનતની તાકાત ઊભી કરવી જોઈએ. એ વાત હિંદમાં શક્ય નથી.

‘પણ એ વાત અહીં પૂર્વ’ એશિયામાં શક્ય છે. કેમકે આજે એ સંતનતની હિંસક શક્તિ વિશ્વના પટમાં ચકરાવે ચડી છે. એ તાકાતને પકકાર મળ્યો છે. એ તકનો આપણે લાભ ઉઠાવવાનો છે. એવો લાભ ગયા મહાયુદ્ધમાં ઝેઠારલોવેક્રિયાએ લીધો હતો. પોત્તાંડ અને રશિયાની જનતાએ લીધો. પરિણામે તેઓ સ્વતંત્ર થઈને બેઠાં હતાં.

‘હિંદી જવાનનાં કમનસીબ છે કે એના મુદ્દકને પરતંત્ર રાખનાર સંતનતે એને પોતાનું સ્વરક્ષણ કરવા પૂરતા લશ્કરી શિક્ષણથી સદીઓ થયાં બાકાત રાખ્યો છે. એના હાથમાંથી હથિયારો પડાવી લીધાં છે. આજના હિંદી જવાનને ખબર નથી કે બંદૂકમાં ધૂળ ભરાય કે રાખ. આજના હિંદી જવાનને ખબર નથી કે નિશાન લેતી વખત બંદૂક ઊભી રખાય કે આડી. આજના હિંદી જવાનને ખબર નથી કે સ્વરક્ષણ માટે હથિયાર વાપરતાં લોહી ગરમ રાખવું જોઈએ કે ઠંડું. હથિયારની વાત ક્યાં કરવી ? જ્યાં એના ખોલવા આડાં મુખે તાળાં અને હરવાફરવા આડે હાથે-પગે બેડીઓ લાગી હોય ત્યાં હથિયારની વાત કરવી કેવી વાહિયાત લાગે છે ?

‘અહીંના હિંદી જવાનને આજે એવી તાલીમ લેવાનો, પોતાનું ને પોતાના વતનનું સ્વરક્ષણ કરવા માટે હથિયારની તાલીમ લેવાનો મોકો મળ્યો છે એ તો સહસ્રાબ્દની વાત છે. ચાલો, આપણી નવજવાન સમાના જવાનો, આપણા લાગ્યમાંથી બૂંસાઈ ગયેલી એ શસ્ત્રોની તાલીમ મેળવી લઈએ, કલમ અને કાગળિયાં છોડીને બેથો-નેટો અને બંદૂકો ઉઠાવી લઈએ. એ બંદૂકો અને બેથોનેટો આપણી માત્રોમતે આઝાદ કરાવવામાં વાપરી લઈએ. આપણા હિંદી સિપાહી બંધુઓની સંગાથે સંગાથે આપણાં ચે રક્ત વહાવતા હિંદના મુક્તિપંથ તરફ કૂચ કરીએ.

‘જવાનનાં રક્ત છંટાઈને જ કોઈ પણ મુદ્દકની આઝાદીનાં

પગરણુ મડાય છે એવા એકેએક પગરણુ ચમરાજના મુનિમ ચિત્ર ગુપ્તને ચોપડે નોધાય છે ત્યારે આપણા મુન્ની આગ્રાદીના પગરણુની વધી વચાવ ત્યારે માત્ર લશ્કરી તાલીમ મેળવી ચૂકેના હિદી સિપાહીઓએ જ એ પગરણુ પાવન કર્યા હતા અને અહીં વસતો હિદી નાગરિક જુવાન એમની પીઠ પગાડ બેમીને જીમ દવાવતો પોતાના રમ્મ સાચવતો બેમી રહ્યો હતા એવો ઉ નેખ ન થવા દેવો હોય તો તૈયાર થઈ જાઓ

‘તમારા માયમગવા દેહોને લોખડી બનાવી દેજો તમારી નમાની મનોવૃત્તિઓને વળનિર્ણયોથી ખૂનખાર બનાવી દેજો અને સદીઓથી રીનળ બની ગયેના તમારા રક્તને ક્રાન્તિની જ્વાનાથી ધગધગતા બનાવી દહને હિદના મુક્તિપથ પર એવી રીતે છાની બનાવજો કે એના એકેએક રક્તબિંદુના ૬ ટકાવે ૭ ટકાવે હિદની જૂમિમા પરદેશી આધિપત્ય નીચે દબાઈ રહેલો એકેએક હિદી જવાન વીરભદ્રની માફક બિભો યર્ધ જાય અને માબોમની મુક્તિ માટે બહા-રથી આવી રહેના સિપાહીઓને સત્કારીને એમની યડખોપડખ મુખિ યતમા બનિવાન આપવા માટે ઉન્નત મસ્તકે બિભો રહી જાય તમારા મુખ વડે સુત્ર-પોકાર ગગવાને બદલે સજો વીંઝતા તમારા કંઠના ત્રિદુબિદુને એવો પોકાર કરવા દેજો કે આસેતુ-હિમાચન વસના એકેએક હિદી જવાનનું રક્ત સામો પોકાર પાડી જોડે આઝાદ હિદ ઝીંદા બાદ શોષિત શોષિતને સાદ કરી જોડે કે આઝાદ હિદ ઝીંદાબાદ ! સદીઓની પરાધીનતાના પાપને શુદ્ધ કરણુ જુવાન રક્ત હિદની જૂમિની રજ રજ પાસે પોકાર કરાવી જાય કે આઝાદ હિદ ઝીંદાબાદ !

ને એ પાછની પરચાળમા બેઠેલા દોડસો જેટલા જવાનોએ વીરેન્દ્રની વાણીને ઝીની લેતા પોકાર ગજગ્યો ‘આઝાદ હિદ ઝીંદા બાદ !’ જીવનમા પહેલી જ વાર કામળિયા સમી મુનાવમના અને માનવતા છાડીને લોખડ સમી તાકાત મેળવતા એ જુવાન લોહી ગજી બેઠ્યા ‘આઝાદ હિદ ઝીંદાબાદ !’

એ પોકાર પડ્યોની દીવાલો અને ઉપરની છતના પાપાણોને હજી ધ્રુજવી રહ્યા હતા અને યુવાનોનાં લોહીમાં પ્રતિધોય ઉઠાવી રહ્યા હતા ત્યાં વીરેન્દ્રે વાત શરૂ કરી : ‘ફરી પાછા એ જ પોકારો ! પણ આ પોકારો માત્ર શબ્દના જ નથી એની ખાતરી આપવા માટે આ નવજવાન સભાના કેટલા જવાન તૈયાર છે ?’

‘અમે તૈયાર છીએ ! અમે તૈયાર છીએ !’ એમ એકેએક કંઠ-માંથી જવાબના પ્રતિધોય પડ્યા.

‘શબ્દોથી નહિ, તમારાં પોતાના શોણિતથી જ સહી કરી આપીને ખાતરી આપવા માટે કેટલા જવાન તૈયાર ?’

એ તૈયારીનો જવાબ આપવા માટે હાજર રહેલા એકેય જવાનની હાથ સળવળી ન હતી, એકેએકના હાથ કામે લાગી ગયા હતા. આવા સુદ્ધકાલીન કટોકટીના પ્રસંગે સ્વરક્ષણ અર્થે રખાએક્ષ સૌનાં ખિસ્સામાંથી ચપ્પુ અને ખંજર નીકળીને ભુજ પર ચીરા પાડી રહ્યાં હતાં અને ટપકતા રક્તમાંથી સહી કરી રહ્યાં હતાં. સહી કરવા માટે કક્ષમ વપરાતી ન હતી; એ જ ચપ્પુ અને એ જ ખંજરની અણીઓ વપરાઈ રહી હતી. સહી નીચે એકલાં નામ જ લખાઈ રહ્યાં ન હતાં; નામની નીચે ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’ સમા ભાવના-શબ્દ આલેખાઈ રહ્યા હતા. એ સહી અને એ ભાવના-શબ્દ ટાંકાથી લખાતા માખીના ટાંગા જેવા અક્ષરે લખાઈ રહ્યા ન હતા, આંધળાં યે ઉંકેલી શકે એવા ફાફડા અક્ષરે લખાઈ રહ્યા હતા.

‘તમારાં રક્તને અતુરપ કાર્યક્રમની વિચારણા આવતી કાલે.’ કહીને વીરેન્દ્ર ઊભો થયો.

‘નહિ, અહીં, આજે અને અત્યારે જ.’ દોહસોએ કંઠે માગણી કરી.

‘મારા વિસ્તારમાં સાંજની મુવાકાત માટે મોકું થઈ ગયું છે એટલે હવે મારે જવું જ જોઈએ.’ વીરેન્દ્રનો ખુલાસો હતો.

‘અમારા હિતાવળા રમત અત્યારે જ કાર્યક્રમ માગીને આજ રાતથી એને અમનમા મૂકના માગે છે એ માટે કોઈ પણ કામને થભાવી શકાશે’ દોઢસોએ કંઠનો સામો આગ્રહ હતો.

કનમમા અને કિરપાણુમા, સમા-સયાનન અને યુદ્ધ-સયાનનમા એક સરખું નૈપુણ્ય મેળવના માટેનો કાર્યક્રમ ધડીને વીરેન્દ્ર દોઢસો કંઠના ગાજતા ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’ના પોકાર વચ્ચેથી જીભો થયો ત્યારે સૂરને આથમી ગયા દોઢ કનાક વીતી ગયો હતો.

ઝપાટાબધ વીરેન્દ્ર ધર તરફ પાઠો ફેર્યો ત્યારે એના મગજે નવ-જનાન સભાના વિચારોનું એક ખાનુ બધ ક્યું, ત્યારે એના મન નની આસપાસના વિસ્તારમા મનાવામાથી આવીને નસેના કુદ્દોળોની મુનાકાતનું ખીણું ખાનુ જીધડી ગયું હતું. આજે નક્કી થયા મુજબ એમને રાહત ન પહોંચાડી શકાયલું દુખ એમા પ્રવેશી ચૂક્યું હતું.

આટલી મોડી રાતે યે પોતાને બગલે જવાને બગલે વીરેન્દ્ર બગલાની પુછનાડે આવી વમેના છુટ્ટા લક્ષ્મૈયાને વેર જઈને જિભો રલો અને બોલી જઈયો. ‘માફ કરજો, અમ્મા આજે સાજો એવા કામમા શામાઈ ગયો કે કહેન વખતે ન આરી શક્યો.’

‘ખમ્મા મારા લાખેણા પુતરને !’ એના પોતાની તામીન બાપામા આશીર્વાચન ઉચ્ચારતા છુટ્ટા લક્ષ્મૈયા બોલ્યા ‘પુતર પોતે આવી ન શકે એટલે મારા પુતરના મમ કાઈ થયો જાય છે ? મરકત મણિ જેની મારી પુતર-વડુ કાંઈ એાળી કામેન છે કે મારા પુતરની ખોદ વરતાવા દે ? સાજ પહેના તો એ દેવમણિ આવી પહોંચી, અમારાં એકએક ઘરના એકએક મણસ છોકરા છામરા મુદ્દાના યે નામ પૂછી ગઈ અને મૂજ મહારાજે કિરણ સકલ્યા એ પહેનાં તો અમારા એકએકના ઘરમા ચાનન-શાક પહોંચાડી દીધા ચાવન પણ એક જ દિવસના કાઈ એ આપી ગઈ છે ? આઠ આઠ દિવસના ચાનન દેવમણિ અમારા ઘરમા નખાવી ગઈ છોકરા ખાધા જ કરે અને મારા પુતરની જોડ અખ-રાખે એના આશીર્વાદ દીધા કરે’

વીરેન્દ્ર આ સાલગીને અવાચક થઈ ગયો. બુઢા લક્ષ્મૈયા આ શું બકી રહ્યા છે ? બુઢાપાને કારણે રાતના અધારામાં ડાગળી ચસકી ગઈ છે કે શું ? આ કુવારા પુતરની દેવમણિ જેવી પુતર-વહુને ઠંડાણે એમણે કેને ખેસાડી દીધી ?

વીરેન્દ્ર કાંઈ બીજો સનાન કંઈ એ પહેના પડખેના ધરમાં આવી વસનારા અન્ય તામીન કુટુંબોમાંથી કોઈ કોસા કે કોઈ જુનાન દી રી, કોઈ બે-ચાર નાના છોકરા-ઠોકરી પણ આવી પહોંચ્યા હતા અને બુઢા લક્ષ્મૈયાની વાતને ટોચરો આપતા અદરોઅદર પ્રશંસા ભરપૂર વાતચીત કરી રહ્યા હતા.

આટલા બંધાને એમની ડાગળી ચસકી ગયાનું કહેવું એટલે પોતાની ડાગળી ચસકી ગઈ છે એવું સાલગળું — એ ખ્યાલથી પોતાની અચબાની વાત પર પડેલા પાડીને દરેકને ઘેર શી શી રાહત પહોંચી ગઈ છે તથા અન્ય શી શી જરૂરિયાત છે તેની પ્રજ્ઞા કરતા — ‘ના, ના હવે આઠ દિવસ સુધી કાંઈ જરૂરિયાત નથી જરૂરિયાત હશે ત્યારે મારી દેવમણિને જ પૂછી નહિ લાગ્યે ? એના શબ્દો બુઢા લક્ષ્મૈયાને મુખેથી સાલગળો વીરેન્દ્ર વિશે અચબાથી લાગેલા ધર તરફ ચાલી નીમ્ણ્યો.

‘બિટિયા એની ! લાઈ આ ગયે !’ એના બોલથી દગવાગમ પગલું માડતા જ દાદુએ એના આગમનની જાણ કરીને પગથિયા તરફ પગલા માડ્યા ત્યારે વીરેન્દ્રે અધીરાઈથી દાદુને એકદમ પૂછી નાખ્યું ‘અરે હા દાદુ ! આ લક્ષ્મૈયા અમાને ઘેર તથા અડખે પડખે રાહત પહોંચાડના કોણુ આ પુ હતું ?

‘અરે લાઈ ! ઔર કૌન આનેનાના યા ! ચે મેરી બિટિયા એની હૈ ન ? આજ દિન તક, લાઈ કે નિરે ચે લાઓ, લાઈ કે તિરે વો નાઓ.’ મહાર મુઝે પરશાન કર રહી થી લેકિન આજ મે વો બુઢી ઔર સમ તામીન લોગો કે નિચે ચે લા હો વો મગવા દો’ હવે કર ઉસને મુઝે પરશાન કર દિયા મ્યા મુ લાઈ ? લાઈ કા

નામ આંર મરી જિટિયા કા કામ, મેં કૈસે ના કહ સકતા થા ?
બડી મુસીમત હૈ ।’ કહેના દાદુ રસોડા તરફ ગયા.

પેલા કદમૈયાને મોઢે બોનાયેન ‘દિનમણિ પુતરવહુ’ ને દાદુને મોઢે
‘એની બહન’ને બ લે બોનાયેન ‘જિટિયા એની’ને ખ્યાપ આપના
વીરેન્દ્ર હારય અને અજ્ઞયખી વચ્ચે લીસાતો અલિખૂન બનીને મૂંગો
મતર બની ગયો.

થોડાક કનાક પહેના દોડસો જુનાનોના રતાને પોતાના શબ્દે
શબ્દે ઉખ્યુ ઢરી મૂકનાર વીરેન્દ્ર જ્યારે કપડા બ નાવીને એનીએ
પીરસેન થાગી પર જમના બેઠે ત્યારે માત્ર આટલા જ શબ્દો બોલી
શક્યો. ‘તમને એ લોકોને રાહત પહોચાડવાનો ખ્યાલ કેવી રીતે
આવ્યો ? કાંઈ મૂઝવણુ તો નથી પડી ને ?’

એટલા તામીન કુટુંબોને આટલી બચરચિત રીતે જરૂરીઆત
પહોચાડી આનંદાર એની પહેલી જ વખત હિમત કરીને બોલી શકી.

‘તમે દિનસ-રાતનો ખ્યાન કર્યા નગર દોડા કર્યા જ કરો ત્યારે
મૂઝવણુ થાય તો ચે ધરમા બેઠા આટલું કામ પતાવ્યા વગર છૂટકો
ઉ ? આપ્ત મોડા આવીને ચે કાંઈ ત્યા ગયા વગર અને જરૂરિયાત
પહોચાડના વગર તમે રહેનાના હતા કે માત્ર રાધીને ધરમા બેસી રહેવાય ?’

બસ, એ પછી વીરેન્દ્રનો આભાર-મુકન નગરનો એક જ
વખત દષ્ટિપાત એ દષ્ટિપાત સામે એનીનો સતોરપુખ્ત નગરનો
એક જ વખત પ્રતિદષ્ટિપાત.

વીરેન્દ્ર ભોજન પતાવીને ઉપર આવ્યો ગયો દાદુ સાથે ભોજન
પતાવીને એની એના ખડમા આની ગઈ આખમા લેધ ભરાઈ એ
પહેના એકનાર બન્નેની નગર સામે પેના દષ્ટિપાત નરવરી ગયા.

મધરાતના મહેમાનો

‘એક રિક્ષાવાના । સ્ટેશન, પચાસ સેન્ટ ।’ કોઈ મુસાફર પૂછતો હતો

‘ના સાહેબ । સામે મહોલ્લે બીજી રિક્ષા ગોતી લો ’ મહોલ્લાને ખૂણે બેઠેલો રિક્ષાવાળો જવાબ દેતો હતો

‘ભાઈ રિક્ષાવાના । સ્ટેશનનો રસ્તો કઈ બાજુ ? ’ કોઈ ડાસો પૂછતો હતો

‘ચા ના જાઓ, બાપા । આ મહોલ્લે પસાર કરીને સામે રાજ-ભાગે સીધા આશ્વા જાજો ’ રિક્ષાવાળો જવાબ આપતો હતો

‘અરે ભાઈ રિક્ષાવાના । હમણા અમારા ચાર-પાંચ માણસ આ બાજુથી જતા જોયા તે ? ત્રણને માથે પોટના ને બેને માથે ટોપના હતા ’ કોઈ બાઈ પૂછી રહી હતી

‘હા, બાઈ । હમણા જ ગયા સામે રસ્તેથી ચાના જાઓ મોટે ભાગે આતરી લેશો ’ રિક્ષાવાળો જવાબ આપતો હતો

સીંગાપુર સહેરના દક્ષિણ વિસ્તારમાં આવેલ એક ચીની મહોલ્લાને ખૂણે રાતના નવેક વાગ્યાને સુમારે વીજળીબત્તીના ઝાખા અજવાળામાં કોઈ રિક્ષાવાળો બેઠો હતો પોતાની સામે હવે કોઈ સત્તા પકડારનાર નથી એની તુડમિલજથી રાતનો કઈંકુ એડર અને વીજળી-બત્તી માથેની ઢાકણીઓ ઉતારી લેનાર જાપાની સામ્રાજ્યના અમનમાં રાતના નવ વાગ્યાને સમયે પણ હીક રીન્ અનરજ્જર ધરાવના એ સરિયામ મહોલ્લાને ખૂણે બેઠેલ એક રિક્ષાવાળાને કોઈ કોઈ ગહદારીઓ ઉપર મુજબ સરાન પૂછે જતા હતા જવાબ સાબળતી

વખતે તેઓ રિક્ષાનાળાના લખાના હાથના સૂચક આગળા તરફ ચોક્કસ નજર દેકરીને સ્વાભાવિક ગતિએ પડખેના મહોળામાં ચાલવા જતા હતા.

મહોળાની અધન્ય આનતા, તદ્દન અચારી ગીતે નાકે લંબરવધર લુગડામાં બેડેન કોઈ લિખારી ત્રમે નજર કરતા એના ગળાની ઉંધરસનો બરડાયેનો મોટો અનાજ સાલગીતે તેઓ ગલીમાં સહી જતા હતા ગલીમાં દસ-બાર ડગના ભર્યા બાદ છે ની વાર પછવાડે નજર દેકરીને તેઓ થોડા જ કદમ દૂર આવેન ડાબી બાજુના અધારિયા મકાનમાં ગેબ થઈ જતા હતા.

આગની ડેવી, પાછનો ઝોરડો, પછીની ચાલી પસાર કરીને તેઓ ચારે બાજુએ જૂના-ધુરાણા માલની વખારોથી ઘેરાયેલા એક જૂનાખખ ભડકિયા મકાન પાસે આવી પહોંચતા હતા મકાનને બારણે બિભેન એક માણસની ડોક નીચી નમતા તેઓ મકાનમાં દાખલ થઈ જતા હતા મહોળે, ગલી, ડેવી અને ચાલી-એવા ચાર ચાર થરા અધગરછાયા ઝાંઝાવાથી સુરક્ષિત એ ભડકિયામાં પ્રવેશ કર્યા બાદ માત્ર પૂર્વપરિચિત મુખરેખાઓ નીરખવા પૂગતા દમ્ભમતા દીનકાના જાખા અજવાળામાં તેઓ બેસી જતા હતા.

પાંચ છ .સાત.. આગતુડ આ યે જતા હતા.

બારમાં આગતુડનું આગમન બારણે બિભેન આંખીતો બારણાના લાકડા પર હળવો એક ટકોરો.

‘પિનપિન આની ગઈ કે ?’ નિસ્તેજ ધરના ગરીબ રાયરચીલા વચ્ચે એક બાજુ પડેની પાટ પર બેડેન કોઈ વૃદ્ધ પુરુષે અધકાર અને નિસ્તબ્ધ શાંતિ બે તા હળવેથી ચીની ભાષામાં પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘હા, લીન ચાએયેહ !’ ચીની ભાષામાં થીમતો માટે વપરાતો માનનાયક શબ્દ ઉમેરીને, પાટ પડખે જ બેડેન કોઈ યુવાને મલાયલી ભાષામાં જવાબ આપ્યો. સૌથી છેલ્લે આવીને યુવાન બેડો તે જ ‘પિનપિન’.

‘અસલ મરદ જ બની ગઈ છે ને શું ?’ પિનપિન તરફ નજર ફેંકતાં વૃદ્ધ લીન હુંગયાંગ બોલ્યા.

‘મરદની સંખ્યા કંઈ થઈ ગઈ છે એ પુરી કર્યા વગર છૂટકો છે, દાદા ?’ સામે બેઠેલ પિનપિન માથે મૂકેલી મરદાની ટોપી સરખી કરતાં બોલી.

‘વાહ ! દીકરીઓ મરદ બને પછી આપણું કામ પતતાં કેટલી વાર ?’ વૃદ્ધ બોલ્યા અને પાટની જમણી બાજુએ બેઠેલ પહેલી વાર જનાબ આપેલ જુવાન તરફ નજર ફેરવીને એમણે પૂછ્યું : ‘ત્યારે આપણું કામ શરૂ કરશું, ઇસ્કંદર ?’

‘બસ, સૌ આવી ગયા. શરૂ જ કરી દઉંએ.’ એમ કહીને પાટને ખૂણે બેઠેલો એ જુવાન વધારે પાસે ખસ્યો. ઓરડામાં આવીને છૂટા છૂટા બેસી ગએલ અન્ય આગંતુકો પણ આગળ ખસ્યા અને જરાયે અવાજ કર્યા વગર પાટની નજીક આવીને ગોઠવાઈ ગયા.

બહારથી આવેલ બાર આગંતુક, ઘરમાં વસનાર ચાર અને પાટ પર બેઠેલ વૃદ્ધ પુરુષ-કુલ સત્તર જીવનો આ સમુદાય.

એ સમુદાય હતો સીંગાપુર અને મલાયાના ચીની અને મલાયલી પ્રજાના સંબંધોનો. એમાં ૭ મલાયલી મુસ્લિમો હતા. અગિયાર ચીના હતા. મલાયલી સંબંધોમાં ૭ થે ૭ પુરુષ હતા. ચીની સંબંધોમાં ચાર સ્ત્રીઓ અને સાત પુરુષ હતા. એમાં કોઈ પિનાંગના હતા, તો કોઈ ઠેક કાટાલાનના હતા. કોઈ કુઆલા લુપુરના હતા તો કોઈ સેરેન્બાનના હતા. વધારે તળ સીંગાપુરના હતા.

છૂટા છૂટા, નાની નાની સંખ્યામાં તેઓ આ અગાઉ બે-ત્રણ વખત મળી ચૂક્યા હતા. આટલી સંખ્યામાં સૌ એકસાથે આગે પહેલી જ વાર ભેગા થયા હતા.

તેઓ ભેગા થયા હતા ભારે ગભીર અને બેખમી કામ માટે. કુદરતે વરસાવેલી હજાર હજાર મુખીજતો સામે માથું ઘરાવીને સદી-

ઓથી પોતાનું બંધિત ન વિકસાવે આવના માનવ-જાતિના આ વશજે તેમના પર માનવ-જાતિની જાપાની નામની એક અન્ય પ્રજાએ સત્તા ટોચી બેસાડીને બંધિતત્વનું જોઈધન ટપું હતું એની સામે માથું જીચકવાનો માર્ગ કાઢવા આજે ભેગા થયા હતા મના યામાથી ધ્રિગ્ધિ સતનતને રૂપસ આપ્યા બાદ પાસિફિક મહાસાગરના એકએક દાપુઓ પરથી ધોળા ચામડીના ટોપા ઉડાડ્યે જતી આ જાપાની જાતિએ, જાણે ‘યાવચ્ચદ્વિવાકરૌ’ પોતે જ પૂર્વના આ પ્રદેશો પર વિના વિરોધે આધિપત્ય ભેગવી શકે, એવી ટુમાખીથી રથાનિક પ્રજાઓ પર પોતાનું શાસન શરૂ કરી દીધું હતું સામનાનો ખ્યાન પણ સેવનારનું ડોકું જ ઉડાવી દેવા દેવાયેલ એ જાતિએ જાણે જીનેત મુનોહ પર ખજરના ખીના ધરમી દીધાનો આત્મસંતોષ લીધો હતો પોતાની મજનહાર કુદરતની અપરપાર મુખીમતો સામે જે માથું જીચકનાર માનવી અન્ય માનવીઓના સિતમ સામે જે માથું જીચકી શકે એવો ખ્યાન સામ્રાજ્ય લાવસાની ભેગ જોથી બિડારેન જાપાની મનોદશાની બહાર રહી ગયો હતો.

માનવજાતિના ઉગમ કાળથી મુખીમનોને પ્રિયતમા સમા પ્રેમથી ઉપારે આવતા હુનાન લોહીના વારસા સ્વરૂપ મનાયતી મુવાન ધરિક દરે વહ પુરુનો ચીની ભાષામાં આદેશ મળતા મન ધરી ભાષામાં કામની શરૂઆતનો પ્રસ્તાવ મૂકવાનો પ્રારભ કર્યો વરસોથી નેવે નેવે સકળાઈ ગયેલી મનાયાનાસી ચીની અને મનાયતી પ્રજા અન્યેન્યની ભાષા સપૂર્ણપણે જાણે છે અને બંને પ્રજા પોતપોતાની ભાષામાં બોલીને અન્યની ભાષા સાલમના સ્વાભાવિકપણે બપવહાર કરે જાત છે.

સૌની સામે નજર ફેકી લઈને ધરનંદર બોનવા ભાગ્યો.

‘આજના મુદ્દા ચાર એ- જાપાન વિરોધી આપણા નિતા-મનાયતી મહાજને મનાયાઓની બનાવી દેવું બે જાપાનીઓને ગેરીના વોરફેરથી હેરાન-પરેશાન કરતા ત્રણ જાપાનીઓના રીનમોથી

પિડાતી પ્રગ્નને રાહત આપવી. ચારઃ હિદી પ્રગ્ન સબધેના વક્ષણની વિચારણા કરવી.

‘આપનો હુકમ, અમારું કાર્ય. એકે એક મુદ્દા લઈને આપ કામ કરમાવતા આવો. અમે સૌ એ ઉપાડતા આવીએ.’

ધરકદર આટલું જોવીને ચૂપ થયો.

સીધી અને સાફ વાત ટૂંકી અને ટ્ય વાત. લાંબી વાત વિસ્તારથી કહેવાનો સમય ન હતો, રિયતિ ન હતી. ક્યારે જાપાની પહેરે-ગીરો રસ્તા પરથી નીકળી પડે અને બારણે ટકારા પડતાં ક્યારે કાર્ય થભાવી દેવું પડે એ કહી શકાય તેમ ન હતું. ક્યારે કાઠી સમી વિરોધ-પ્રવૃત્તિની ગંધવૃત્તિ ધરાવનારા જાપાની જાસૂસો ભરી રિવોલ્વરે આવીને બારણે જીભા રહે અને કેનાં માથાં જીડી પડે એ પણ કંઈપી શકાય તેમ ન હતું. અત્યાર સુધીમા માત્ર પ્રાથમિક ચર્ચા કરના બેગા થતા જ મડળના એકત્રીસ માણસો છૂટે છૂટે સ્થળે પકડાઈ ગયા હતા અને એમાથી તેરના માથા જીડી પણ ચૂકયા હતા,

ધરકદરે વાત પૂરી કરતા પાટ પર બેઠેલ વૃદ્ધ પુરુષ લીન હુંગ-ચાંગ તરફ નજર નાખી અન્ય સભ્યોની નજર પણ લીન હુંગચાંગ તરફ મડાઈ. મૂજ પર તગતગતા પૂખડા સમાકોઈ કોઈવાળ પર હાથ ફેરવતા ખોખરી ઉધરસ ખાધને વૃદ્ધ લીન હુંગચાંગે બોલવું શરૂ કર્યું :

‘તારા મુદ્દા સમજ્યો, ધરકદર ! નિવેકની ભાષા ન સમજ્યો. હુકમ તો એકાદ વ્યક્તિની મહેત્વ જ નર જ્ઞાનના મારે વધારે વ્યક્તિ-ઓને હોમવાની હોય ત્યારે આપવાનો હોય. સાના એક ધ્યેયને મૂર્ત કરવાનું હોય ત્યારે સાની શક્તિ મુગ્ધ કાર્યની વહેચણી કરવાની હોય.

‘હા, પહેલપહેલો મારો આનંદ વ્યક્ત કરી લઉં ખરો. આનંદ, મારો જુવાન બેટો ચાઓ તુલ મરાયો એના ચોથા માસિક મૃત્યુ-દિને આપણે સૌ અહીં એક સથે મળી શક્યા છીએ એનો આનંદ વ્યક્ત કરી શકું.

‘એકનો એક બેટા મરાઈ ગયો છે એનો આનંદ વૃદ્ધ બાપ આજે અનુભવી રહ્યો છે કેમકે બેટાને બદલે બાપ મરેલાને તર્પણ કરી શક્યો છે. એ તર્પણ છે તમને સૌને એકઠા કરી શકવાનું

‘પૂર્વ’ દરિયાના રાક્ષસો* અમારા વતન ચીનને તો વરસોથી સીતમેા વડે રળડી રહ્યા હતા તેઓ આ મનાયા પર પણ બિતરી પડશે એની કાને કલ્પના હતી? પણ એ રાક્ષસો કાઠાબારુને બદલે ખાખક્યા ને મારો ચાઓ મને કહેવા આવેલો પિતાજી! રાક્ષસો એક માસમા તો આવી અહીં પહોંચશે કાઠ તૈયારી કરશું? પણ અરીજુના કેદમા ધોરતા મે એને કહેડું બેટા! નકામી ઉપાધિ વહોરીય નહિ, પાચ લાખની શેકડ અને નણ લાખની ઇસ્કયામત મળતાં આઠ લાખ ડોનરનો તું એકલો ધણી છે આખો મીચીને ઉડાડ્યે રાખીશ તો ચે આખી જિંદગી એ ખૂટશે નહિ આવા નિચારને બદલે ડોનર ઓઠા કરવાના માગ્ગ વિચારી કાઠ

‘પણ અમેરિકા બણી આવીને બચકર વિચાર ભરી આવેલ એ દીકરાએ ડોનર વાપરનાના નના રસ્તા લીધા પરિણામે, રાક્ષસોએ આ સીંગાપુરમા અપશુકનિયા પગનાં મૂક્યાં એને એકવીસમે દિવસે તો આઓની બચકર વિચાર ધરાવતી બોપરીના ધૂર્યા છાંડી ગયા હતા.’

આટલું કહેતા વૃદ્ધનો અરાજ જરા ઠરડાયો, આખો સડેજ સમજળ બની સાબળનાર સૌના આસ વધારે ધીમા બન્યા. નાનકડા નિસાસાથી વળી વાનાવરણને જગાડીને વૃદ્ધે વાત આગળ અપાવી.

‘આ ઇસ્કદરિયે દોડારોડ આવીને મને બાણ ન કરી હોત કે ડાસા! ભાગી છૂટો, રાક્ષસોની ગોળી સગાસબધીના મસ્તકને ચે વિના વિચારે ધૂર્યા ઉડાવવામાં અચકાતી નથી’ તે કુ મે મારા દીકરાની સાથે પ્રણ બુદ્ધને ઘરણે પહોંચી ગયો હોત, પણ કે

East-Ocean Devils. ‘પૂર્વ’ દરિયાના રાક્ષસો ચીન પર ભદ્રમ આક્રમણ કર્યા બાદ બંધાઈઓ માટે વપરાતો વિરસાર-વાચક ચીની શ્લોક

ભાગી છૂટ્યો. પાંસઠ વરસના ડોસાના ખખડી ગયેલાં હાડકાં ખ્યાવવા હતાં એટલે તો ભાગી છૂટ્યો, પણ મરી ગયેલા ચાઓનાં જીવાન હાડકાં અવ્યક્ત રીતે બિડીને ડોસાના અંગમાં ભરાઈ ગયાં હતાં એટલે ભાગી છૂટ્યો હતો. એક વખત જાપાનીઓના જીવન સામે ખૂનખાસી શત્રુસમો ધિક્કાર લખને પેપીગથી ભાગતો ભાગતો સીંગાપુરમાં આવી વસેલો હું લીન હુંગચાંગ, પોતાની કરા-મતોથી અખૂટ નાણાં મળતાં મોજશોખ અને વ્યસન-વિકાસમાં ચકચૂર બની ગયો હતો, એનાં અંગમાં મરી ગયેલ બેટાના ધગધગતા ખૂને લડકો જલાબ્યો હતો એટલે ભાગી છૂટ્યો હતો. રોજ-ખરોજ હજારો ચાઓને રહેંસાતા અટકાવવા માટે મારા ચાઓએ મને પાડેલા પોકારનો જવાબ આપવા હું ભાગી છૂટ્યો હતો.

‘ સવારે કશિયાણું, બપોરે કમીસન, સાંજે કટલરી અને રાત્રે કાવાખાતું—એમ એક દિવસમાં ચાર ચાર ધંધા બદલાવીને હજાર હજાર જસૂસ-આંખો ફાડીને ફરનારા સત્તાવાળાઓની નજરમાં વરસો સુધી ધૂળ નાખનાર મારા જેવા ડોસાને જાપાનીઓના હાથમાંથી હટકી જવું એ સહેલી વાત છે. પણ બીજાને જે મારા જેવા બનાવીને એ જાલીમેના જીવમો સામે ઊભા કરવા એ મુશ્કેલ વાત છે. એ મુશ્કેલ વાતને જે મારા ચાઓના રહે મારા અંગમાં બેસીને ત્રણ માસમાં તમારા સમા આખા પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓને ભેગા કરીને સફળ કરી બતાવી છે એટલે જ હું પ્રથમ મારો આનંદ વ્યક્ત કરી લઉં છું.

‘ આનંદ વ્યક્ત કર્યા પછી બીજી વાત આપણા મતભેદોની. કુદરતે ચામડીનો જીદો રંગ તેમ જ સમાજે જીદો ધર્મ અને આચાર-વ્યવહાર આપીને મને ચીનો નામ દીધું અને મારા મલાયા-વાસી ભાઈથી મને જીદો તારબ્યો છે. એ તારવણીને પરિણામે આપણા વચ્ચે વિખવાદ રહ્યો છે. એ વિખવાદને કારણે પરદેશી સત્તાએ આપણને બંનેને પીસતી આવી છે. કુદરતે આપેલ સમૃદ્ધિને કારણે તમે મલાયલીઓએ ઉપાસેલી આજસ તથા કુદરતે આપેલ

કમાલિયતને કારણે અમે ચીનાઓએ ઉપાસેલી અક્ષલ-અતિશયોક્તિ લખાડી-બન્ને આપણા દાસ્યત્વના મૂળ રહ્યા છે અને અમારી અક્ષલ-અતિશયોક્તિ છોડીએ, તમે તમારી આળસ છોડો અને અહીંનું અન્ન ખાઈને અહીં જ મરવા છતાં ચીન સામે તાકી રાખેલી નજર છોડીએ અને તમે અમને લાઈ તરીકે અપનાવી લો એ પછી આપણને ગુનામીમા રાખી શકનાર આ જગતમા કોઈ સત્તા નથી.

‘બોન લાઈ ઇસ્કદર! આટલો મારો ડોસાનો સ્વભાવગત બહુ બઢાટ. હવે કામ કરેનો આન અને આપણે સૌ વહેચતા આવીએ લક્ષાધિપતિ હતો અને ડોસો છુ એટલે કુકમ કરવા જ સમર્થો છુ એમ માનનાર ચીનાને પ્રમુ ખુદના મોગદ, મવાયતીને ખુદાની આણુ’

બસ, રાતના અધિકારમા એ અધારિયા ઓરડાએ એકસાથે લખાણથી સાબળેત એટલો જ અરાજ એ પછી ઇસ્કદર મુદ્દ મૂકતો આવો અને આપમેળે પ્રપાટાબધ નિષ્ક્રિય લેરાતા ગયા.

ઈસ્કદર ‘પહેની જ વાત આપણા મડળને મનાયાબ્યાપી પાથરી દેરાની’

લીન કુગ ચાગ ‘એ કામ મારા હસ્તક રહેના દે આખા મનાયામા વખતા અવરોધે જટકરામા મારો દગલનાજીના વેપારનો અનુભવ કામ આવશે હા, ડોસાની બધી શક્તિઓ હવે સાબુન નથી રહી બેએક જીવાનો સાથે રહે તો વધારે ફાવે’

‘એક મને ગણી લો’ આવે ખૂલામા બેંગો મામલ બોલો

‘અને બીજો મને’ વચ્ચે બેંગેવ ટેક ચૂન બોલો

‘ખતમર છે જગની હાથીને થે મુતાયમ બનાવી દેનાર કાળા દાટ મામ ની મકાવતગીરી થણી ખપમા આવશે અને આરડી નાની હિમરમા થે મને એકાદ બે વાર અરીબુના સોદામા આપ ખરતવી મચેનો ટેક ચૂન વેશ-પરિવર્તનમા મદમાર થરી’
ડોસા બોલ્યા

‘ખીજી વાત ગેરીલા વોરફેરથી જાપાનીઓને પરેશાન કરવાની.’
છરકંદરે વાત ચૂકી.

‘એ માટે હથિયારો જોઈએ, જુવાનડા જોઈએ ! કોઈ હથિયાર-
વિભાગ લો. કોઈ જુવાનડાનો વિભાગ.’ લીન હુંગચાંગ બોલ્યા.

‘મજાયામાં જાપાની સશસ્ત્રાગારો પર હથિયાર પડાવી લેવાના
હજારા હું કરીશ; ખીજો રસ્તો છે કુઆલા (નદીમુખ), પુલાહિ (ખેટ),
સેલાટ (સામુદ્રકુની) અને ધરિયા (દરિયા) મારફત મિત્ર રાજ્યો સાથે
સંપર્ક સાધીને હથિયારો મેળવવાનો. અત્યારે અહીંથી વિદાય થઈ
ગયેલાં મિત્રરાજ્યો રેડિયો મારફત આપણને હથિયારો પૂરાં પાડવાના
સંદેશ પાઠવે છે. દરિયાનો વિભાગ કોઈ ખીજાને સોંપો. હું એટલે
નહિ પહોંચી શકું.’ છરકંદર બોલ્યો.

‘એ કામ મારા માથે.’ આષેડ વચનો કરચણિયાળ મુખવાળો
બિલાલ અબુ બોલ્યો. લાંબા પગ ઘેરાતી આંખો અને ટૂંકા વાકેષના
જવાબમાં બચ્કત થતી એની જાતિગત આજસને જાણે તમામો મારતાં
એ જરા જોરથી બોલી ગયો.

‘જરા ધીમે, બચ્યા !’ એની પાસે બોટલાં ડોસી વાગ બોલ્યાં.

‘એ કામ માટે એ જરાખર છે. એને ‘નાખોદા’ઓ (ખજાસીઓ) સાથે
વરસોથી સંબંધ છે. પાણીનો પિયાસી એ જીવડો સંપાન (હાડીઓ)
પરથી મહિને મહિને ચે ક્યાં નીચે પગ માંડે છે ?’ લીન હુંગચાંગ બોલ્યા.

‘અને બેગાં કરેલાં હથિયારો સાચવવાનું કામ મારે માથે. કોઈ
પણ મુંગેઝને (નદીને) કાંઠે હથિયાર આવી જાય પછી હથિયાર ગઢમાં
ગરી ગયાં જાણો.’ ટેક ચૂન બોલ્યો.

‘એ પણ જરાખર. કલાકનાં કારખાનાં ચલાવતો એ જુવાન કલા-
ઈના ભંગારમાં હથિયાર જરૂર છુપાવી શકશે.’ બિલાલ બોલ્યો.

‘દરમિયાન જુવાનડા બેગા કરવાનું કામ પણ મારા માથે.’ ડોસાના
પુત્ર ચાઓ હુંગ સાથે વરસોથી આવાં કામમાં સંકળાયેલો જુવાન
છરકંદર આવી જવાબદારી આસાનીથી ઉઠાવી શકે તેમ હતો.

પોતાની જવાબદારી માથે લઈને એણે ત્રીજી વાત મૂકી :
‘જાપાનીઝોના સીતભોથી પિડાતી પ્રજાને રાહત.’

‘આ ડોસી વાંગ બેઠાં, એમને સોપો. એ પ્રજા બુદ્ધની માળા ફરવતાં એ કામ કયે’ જશે’ લીન હુમયાગ બોલ્યા.

‘એ કામ કરવામા વાધો નથી એ વાત વિચારવાની રહે છે. એક નાણાંની, બીજી આપણી ઝીઝો પર અત્યાચાર થાય છે એની’ ડોસી વાગ બોલ્યાં.

‘નાણા મારી પાસેથી લઈ જાશે. મડળના કામ માટે ફરતો એ પણ પતાવતો જઈશ બીજી વાતનો ઉપાય વિચારવો મુશ્કેલ છે નરાધમ રાક્ષસોની એ પિશાચી રજડનો ઉપાય ઠાપ દેખાતો નથી’ ડોસા બોલ્યા.

‘એનો ઉપાય નથી રીતે વિચારવાની જરૂર છે.’ અત્યાર સુધી ચુપ બેઠેલી પિનપિન બોલી.

‘બતાવ વિચાર. તું ઝોરત છે, જીવાન છે. તારો વિચાર અમને મદદગાર બનશે’ ડોસાએ જવાબ આપ્યો.

‘માત્ર પોતાનું શિયળ સાચવવાના જ જૂના-પુરાણા ખ્યાનમાં બરાઈ બેઠેલી ઝોરતો તાકાતવિહોણી બની બેઠી છે પરિણામે નથી શિયળ સચવાતું, ઊંઘટી જૂડે હાલે મોત પામે છે એ કરતા એના શિયળ લૂટાવા દો, પોતાના શિયળ જરૂર લૂટાવો એમ એને કહો. સાથે સાથે શિયળ લૂટવા આવનાર પિશાચોને એ સમયે આસાનીથી ખતમ કરવાની એને આવી શીખવો, પિશાચો ક્ષામેનો રાષ કાર્યમાં વાળો દેહ સાચવવા કરતા એના આત્માને સાચવતા શીખવો. દેહ સાચવતા છતા આત્મા મરી ગયો હશે તો એ નિર્જીવ હશે એ નિર્જીવતામાંથી નીપજેલી નિર્જાનતા આપણે દેખી છે દેહ અલગાવા છતા આત્મા જીવતો હશે તો દેહને જીવવાની જીભાવના છે’ પિનપિને સૌને ચિત્તવી દેનારી વાત રજૂ કરી

‘અમારે માટે એ અગાધો પ્રદેદ છે એને અમનમા મૂકવાની અમને સમજ નથી, બેટા.’ ડોસા બોલ્યા.

‘એનો અમલ, નીતિરીતિ બધું મારે માથે. તમારાં રીતસરનાં યુદ્ધો કરતાં આ ચાવીથી વધારે પિશાચોને ખતમ કરી બતાવું અને તમને નમન કરીને બેસી રહેલી કાચની પૂતળાઓને તમારી લૂંટનાં હથિયારોની ભાગીદાર બનાવું તો માતાની પવિત્ર કૂબે જન્મેલી માનવ-આળા જાણુએ. નહિ તો યુ કરવા સમ કાર્ષ અશુચિ વૃક્ષો વિકારભાગ માનજો.’ પિનપિન બોલી.

ચોંકાવનાર વાતથી થોડીવાર સ્તબ્ધતા. ફરી પાછું ઈરકંદરે વાતાવરણને રાહ પર મૂક્યું. ઈરકંદર બોલ્યો : ‘સૌથી અગત્યની વાત હિંદી પ્રજાની. જાપાનીઓની સાથે એ લણી ગઈ છે. બેઠાક્રમાં એમણે આઝાદ હિંદ ફોજ રચવાનું ઠરાવ્યું છે. શત્રુનો મિત્ર એ આપણો શત્રુ. એ વિષે વધારે વિગતો ને વાત પિનપિન લાવી છે, તે રજૂ કરશે.’

એ વાત કરવા પિનપિન જરા આગળ આવી. એ બોલવા લાગી : ‘આજ સુધી આ મુલકનું અન્ન પાઈને પુષ્ટ બનેલી એ પ્રજા પોતાના વતનની આઝાદીને નામે જામી થઈ છે. એને રાક્ષસોએ સાથ દીધો છે. પણ એનાં પરિણામ ધણાં લવાનક છે.

‘એક : અહીં તેઓ રાક્ષસોના હાથા બની આપણા સીતમોમાં ઉમેરો કરશે : બે : હિંદ જેવો જખ્ખર દેશ રાક્ષસોને જિતાવી આપીને એના હાથ લમકર મજબૂત કરી દેશે. ત્રણ : એને પરિણામે ચીન સમી રાક્ષસો સામે ઝૂઝતી પ્રજાને શસ્ત્રો મેળવવાનો એક માત્ર હિંદનો માર્ગ બધ થશે. ચીન જીતશે તો આપણને ય ઉગારશે

‘ એ માટે હિંદીઓની પ્રવૃત્તિઓનો સામનો કરવો જોઈએ. એમની પ્રવૃત્તિઓએ બે : એક લશ્કરી, બીજી નાગરિક.

‘ લશ્કરી પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓની આઝાદ હિંદ ફોજ જામી ન થવા દેવી. થાય તો તોડી નાખવી. એ માટે લશ્કરમાં જાસૂઓ મૂકવા. કે. દિલાવરખાં સમા કેટલાક હિંદી અફસરો આ પ્રવૃત્તિથી વિરુદ્ધ છે. એમણે વિરોધી ખેડોડ રચ્યો છે. એમને સાધી લંધને વિરોધ

મજબૂત રાખવો. ફોજ રચનારા આગેવાનોને ઉડાડવા. એમને મજનારાં શસ્ત્રો ઝૂંટવવાં, નાશ કરવો.

‘નાગરિક પ્રવૃત્તિઓમાં હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ-વિરુદ્ધ આંદોલન કર્યું. પણ એમાં એક નવું જોખમી તત્ત્વ ઉમેરાયું છે. વીર-પરીખ નામનો હિંદી સંઘનો એક જુવાન સભ્ય નવજુવાન સંઘ સ્થાપીને હિંદી યુવાનોને હાશકરી શિક્ષણ આપવા તૈયાર થયો છે. એ પછી નાગરિકાની ચેલરતી થશે. નાગરિકા એ શિક્ષણ મેળવે એટલે તેઓ રાક્ષસોના વહેલા હાથા બને. આપણને કાયમ રંજડે. એ પ્રવૃત્તિને તોડી પાડવી.’

પિનપિને વાત પૂરી કરી.

ધરકંદરે એ વાતને ટેકા આપતાં કહ્યું: ‘પિનપિન કહે છે એ વાત આપણે કંપીએ છીએ એનાથી વધારે લવાનક છે. આખી હિંદી પ્રજા જાપાનતરથી થઇ જાય તો આપણી આસનળી કાયમની ફેધાઇ જાય. ટોટો પિસાઇ જાય. એનો સામનો બરાબર વિચારી લેવાની જરૂર છે.’ ‘વાત બરાબર છે,’ ‘વાત વિચારવા જેવી છે.’ એમ ચીની-મલાયલી જુવાનોએ જવાબ દીધા.

ડોસા બોલ્યા : ‘મને એ વાત એટલી બધી લયકંદર નથી લાગતી. પણ પાળ બાંધવી ખોટી નથી. એના ઉપાય તો સોંઘાપુરમાં કાયમ રહેનારને હરતક રહે તો વધારે સારું.’

‘પિનપિન હસ્તક જ એ કામ રાખો. એ સ્ત્રી છે, હિંદી સ્ત્રીઓ સાથે સંપર્કમાં છે. એને એ કામ ફાવશે. મદદમાં માણસો આપો.’

‘બોલ, પિનપિન તારે મદદમાં શું જોઇએ.’ ડોસાએ પૂછ્યું :

પિનપિને માગણી મૂકી : ‘એ કામ માટે મારે જાનસો જોઈશે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જાને. એ કામ માટે હલ્લા કરનાર એક યુધ જોઈશે. યુધ હું રચી લઇશ. એ યુધને માટે હથિયારો જોઈશે. નાણાં વગેરેનું હું પતાવી લઇશ.’

‘હાકરમાં જાણી કરવા માટે કેટલાક મુસ્લિમ સિપાહીઓ અમારી મલાયલી મુસ્લિમ ઓરતોને પરણી બેઠા છે એને ઉપયોગમાં

લઈ શકાશે. હિંદી મુસ્લિમ અને મલાયલી ઓરતોનાં સંતાનોને નવ-જવાન સઘમાં મોકલીને જાસૂસી કરી શકાશે. એ મુદ્દા પર ક્યાંક જાપાની-હિંદી ટકરાઈ પડશે તો આપણો હેતુ સરળ. ચીની સ્ત્રીઓ હિંદીઓનાં ઘરકામ કરે છે એ કામ આવશે.' ઇસ્કંદરે મૂચનાઓ આપી

‘એનો ઉપયોગ દરવાની મેં ચરચાત કરી પણ દીધી છે.’ પિનપિને ઇસ્કંદર સામે હસતા કહ્યું.

હિંદીઓની પ્રવૃત્તિ પણ બહુ જોરદાર ન થઈ જાય માટે રાક્ષસોએ મિ. અનવરી નામના મુસ્લિમના પ્રમુખપદે ઓછા મલાયન મુસ્લિમ કલબ નામની મુશ્કિલ સંસ્થા સ્થાપી છે. એનો પણ તમે ઉપયોગ કરી શકશો.’ ડોસા લીન બોલ્યા.

મુદ્દાઓની રજુઆત, એના રસ્તા અને ઉપાય, એનાં સાધન અને શક્યતા—બધું ઝીણવટથી વિચારાતું ગયું. રાતના અધકારમાં જ એ અધારિયા ઓરડામાં એકઠા થયેલ ઇસમે એની જવાબદારી શક્તિ મુજબ આપમેળે ઉપાડતા ગયા.

કામ ખતમ થયું ત્યારે વહેલી પડેલ પડવા આવી હતી. ફરીથી ક્યારે, ક્યાં અને કેના સંયોગોમાં કોણ કેને મળી શકશે એની એટલી જ ચુપકીતીથી સતક્ષમે કરીને એક પછી એક એ સત્તર આગંતુકો વહેલી સવારના અધકારને આધારે પાછા ચાલી નીકળ્યા ત્યારે—

સીંગાપુર શહેરથી દસ માઈલ દૂર આવેલ નેમુન નામની હિંદી સિપાહીઓની જાવણીમાં કાળી કફનીધારી એક ફકીર જમણા હાથમાં પહેરેલ લોખંડની બગડીઓ પર સીસમની લાકડી મારતો—ખત્ ખત્ ખત્ અવાજના તાલ જિલા કરતો ગાતો ગાતો ચાલ્યો જતો હતો. વહેલી પડેલા અધકારને બેઠતો એનો મધુર અનાજ આઝાદ હિંદ ફાજમાં જોડાવા ચનમની રહેલ હિંદી સિપાહીઓના કાનમાં જગૃતિના ઓવ રણજીતી રહ્યો હતો:

બેખબર

જાગ જરા

કિસકી ઝોલાદ હૈ તુ ઇસકી ખબર હૈ કે નદિ
આજ કી કદમોમે તેરે ચે ખુશી બાયે જમો
કયુ કિ ચે તેરી હૈ, હરજરૂ હૈ ઇસકા તેરા-

બેખબર જાગ જરા.

પુલપુલે આજ કી પામોમે ચે હી બાતી હૈ
હાય કયા રાત કી નવામોહી લહરાતી હૈ
સુન કે જો દૂલ ખીલા ખૂબકે ચે કહને જમા-

બેખબર જાગ જરા

જગમે મિરજા ઠલંદર અલીખાહા જાના
કેર ખરસાના થા દુરખત ચે કયામત લાના
હાય વો જોશ નવામોહી રમોમે ન રહા-

બેખબર જાગ જરા

રાજપૂતોહી યુજાખતકી કહાની સુન હૈ
કાન ચે તેરે ખડે મેરી જખાની સુન હૈ
ઉનકી આવાદ સે હૈ સુઝકે બસ ઇતના શિકવા-

બેખબર જાગ જરા

કાન રજપૂતકા જાયા કહી મહદોશ હુઆ
જાગ ઝોઃ જીરે નિશાવાલે તુ બેદોશ હુઆ
જીઠ ગઈ સોનેકી ચાહિયા રહા ખાલી પાંજડા-

બેખબર જાગ જરા

ફરીર ગાતો ગાતો ચાહ્યો જતો હતો અને જાવણીમા ખિસ્તર પર
સૂતેના સિપાહીઓને પોતાના જગૃતિ-નાદ્યો જગાડ્યે જતો હતો
ફરીરતો અવાજ જીવો ચડતો જતો હતો અને જાગેવા સિપાહીઓ
જીડીને બરાકોને દરવાજે દરવાજે એકઠા થતા જતા હતા કોઈ કેમ
ગાનમા પણ લજના જતા હતા

ફરીર પોખરતો હતો ‘બેખબર જાગ જરા’

સિપાહીઓ જવાબ દેતા હતા ‘બેખબર જાગ જરા.’

ફરી જરા દૂર ગયો કે જાવણીની ઓફિસમાં જંગીને ફરીના આ ગાનને ધ્યાન દેને સાંભળી રહેલા કે. દિલાવરખાંએ પોતાના અડધીને પૂછ્યું : ‘અરે રહીમ ! જાવણીમાં અત્યારે આ સાંધ ક્યાંથી ?’

ખારણે જ બેઠેલા અડધીએ એકદમ સવામ ભરીને સામે દોશિવાર-કદમે ઊભા રહેતા કહ્યું : ‘જી સાહેબ ! એ સાંધ નથી. એ તો પાંચમી બહુચ રેજીમેન્ટનો ! સિપાહી અબ્દુલ્લા છે. ગાવાનો ભારે રસિયો છે. વેશપલટાનો પણ એવો જ શોખીન છે. પહેલાં તો એ જમ, માથક, દિલ અને પ્યારનાં જ ગીત ગાતો હતો. હમણાં હમણાં એ આવાં ગીત ગાઈને આપણા સિપાહીઓને નચાવી રહ્યો છે...’

એ વખતે દૂર દૂર નીકળી ગયેલ ફરીની બગડીના ખન ખન ખન અવાજના તાલ સાથે ધખ ધખ અવાજે સિપાહીઓ કદમ મિલાવતા જાવણીમાં ફૂલ કરી રહ્યા હતા અને ગાનના અવાજ વિશેષ નેશથી ગૂંજતા જાવણીને ગમવી રહ્યા હતા .

‘હટ આપસમે’ પડી ઘર તેરા બરખાદ હુઆ
તેરી બરખાદી સે દુશ્મન તેરા આખાદ હુઆ
દોશ કર અખ તો ગલે ભાઈકે ભાઈ લગ જા-
એખખર જાગ જરા.

મુઝે દિનરાત લગી તેરે જગાનેકી હે ધૂન
માદરે હિન્દ કે લાડોં પલે કુછ મેરી બી મુન
તેજ રફતાર જમાનેસે કદમ ઊકડે મિત્તા-
એખખર જાગ જરા.

આજ હર મુઠકે સોધે હુએ બેદાર હુએ
તિક્કમ જો છુટનેઈકે બલ ચલતે થે હુરયાર હુએ
મગર ઓ નીંદકે માતે તુ સોષા હી રહા-
એખખર જાગ જરા
એખખર જાગ જરા.....

સમારંભ-શૈનો ?

‘ નારીસભાને મકાને છોડરીઓ પ્રજાતંત્રી માટે તૈયાર થઈ જાઓ છે, ત્યારે તું આ શું કરી રહી છે, હેમાંગિની ? ’ દોડાદોડ આવીને હેમાંગિનીના ઓરડામાં દાખલ થતાં અંતઃક્રિયાએ એકદમ પૂછી નાખ્યું.

‘ બીલું કશું નહિ. તું લુએ છે તે જ. પગે ઘૂંઘરા બાંધું છું. ’ જાતી પશુ નગર કર્યા વગર સાંતિથી પગે ઘૂંઘરા બાંધતાં હેમાંગિનીએ જવાબ દીધો.

‘ ત્યારે તું પ્રજાતંત્રીમાં નથી આવવાની ? ’ તારા આ જૂના નાચણવેડા કરવા અત્યારે રોકાવાની છે ? ’ અંતઃક્રિયાએ પૂછ્યું.

‘ ત્યારે શું કરું ? કોઈને રાજી કરવું હોય તો લોકો બોલે છે કે ‘ કહે તો તારે માટે નાચું. ’ એને બદલે તને રાજી રાખવા માટે મેં મારું નૃત્ય છોડ્યું, મારા ઘૂંઘરા અજરામ્મએ ચડાવ્યા, તારી સાથે સતાર-બપોર સાંજ જોવા વગર રખડીને નારીસભા રધાપી. અરે, મારી મીઠી જાંઘ છોડીને વહેલી પડેડે તારી સાથે રાગડા તાણીને પ્રજાતંત્રીમાં પણ આથકું છું. તોયે તારા મોઢા પરથી ઝાલિને ફર થતી નથી. તારા મનમાં શું ધુમરામ્મ રહ્યું છે એનો હરફ પણ ઉચ્ચારતી નથી, ત્યારે શું કરું શું ? આ જાણ કરતાં મારા જૂના નાચણવેડા શું ખોટા છે ? ’ નિરાંતે વિચારણ જાજમ પર પગ લંબાવીને હેમાંગિનીએ જવાબ આપ્યો.

‘ પણ તેનું અત્યારે શું છે ? ’ અત્યારે આવો પ્રશ્ન કાઢીને ક્યાં બેઠો- એવી માનસિક મૂંઝવણને વ્યક્ત કરતાં અંતઃક્રિયા બોલી.

‘ માણસનું મોઢું ઉપાડવું હોય તો નાક દગાવવું-એમ તારી પાસે કોઈ વાત નહીં કરાવવી હોય તો કામ વખતે અડીને બેસી

જુ. આજે તો મારે નક્કી કરીને જ બિઠવું છે કે કોઈ દિવસ તારી જ્ઞાનિ દૂર ચવાની છે કે મારે મારા જૂના નાયજીવેડામાં પાછું રોકાઈ જવાનું છે ? હેમાંગિની બોલી.

‘ મારી જ્ઞાનિ દૂર કરવા તે બોલું નથી ક્યું, હેમાંગિની ! પણ એનાં નવાં કારણ બીજીથી જણાં થયાં જ કરે એમાં મારો શો ઉપાય ? ’ હેમાંગિનીને અડી બેઠેલી જોઈને અંજલિ બોલી. હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘના કામ ઉપરાંત વીરેન્દ્રભાઈએ નવજવાન સભા સ્થાપી છે, એના જીવાનોને તેઓ લગ્નરી શિક્ષણ પણ આપવાના છે. ’

‘ એમાં તો તારે શીયું થવું જોઈએ ને ? કે એમની નવીનવી પ્રવૃત્તિઓથી વીરેન્દ્રભાઈ સોંગાપુરની પ્રજાના લાડીલા બનતા જાય છે એની તને ઈર્ષ્યા થાય છે ? ’ હેમાંગિની આંખ મચકાવતાં બોલી.

‘ અરે, ગાંડી ! એમને મળતા પ્રેમ જલ્દી ઈર્ષ્યા કરવાનો હક્ક હું મારે પોતાને હાથે જ ગુમાવી બેઠી છું ત્યારે એની કલ્પના પણ કરવાની ક્યાં રહે છે ? ’ બોલતાં અંજલિનો અવાજ દુઃખમારે ધીમે પડ્યો.

‘ ત્યારે પછી તને એમની નવી પ્રવૃત્તિની મૂંઝવણ કેમ રહે છે ? ’ ધડી પહેવાંનો મસ્તીખોર અવાજ જલ્દીને મમતાસર્યા અવાજે હેમાંગિનીએ પૂછ્યું.

‘ મૂંઝવણ માત્ર આટલી જ, હેમાંગિની. વીરેન્દ્રભાઈનો સ્વભાવ નખશીખ સમજનારી હું જાણુ છું કે તેઓ આવી ખતરનાક પ્રવૃત્તિઓ જ આરંભે. આપણા વતનની આઝાદી ખાતર આવી પ્રવૃત્તિઓ તેઓ હાથે એનો તો મને આનંદ જ હોય. પણ મારા અક્ષમ દોષને કારણે પ્રેમજીવનમાં હનાથ થયેલા વીરેન્દ્રભાઈ આવી પ્રવૃત્તિઓ ચવાવતાં માનસિક રીતે કાયમ તગ રહેવાનાં પરિણામે તેઓ ક્યારે જાપાનીઓ સાથે અચકામણમાં મુકાઈ જાય એ કહેનાય નહિ. એ સખા શરૂ થતાં જ મારા ભાઈ નહિનને તેમ જ મારા કાકાજીના ત્રણે દીકરાને એમા નખાવ કરાવી દીધા છે. તેમણે

વીરેન્દ્રભાઈને આવો કાચમી સંગાથ આપવાની તક ગુમાવી બેડી પછી શોક કયે શું થાય ? કહે તો મારા અમરને છોડીને તારા વીરેન્દ્રને આવો સંગાથ આપવાનું પહોંચી જઈએ.’ હસતી હસતી હેમાંગિની બોલી.

‘હજાર ખેત્ર ખેત્રતા તારા અમર સાથેના પ્રેમનું પરિણામ કેવું આવવાનું માંડ્યું છે એ તો પ્રશ્ન જાણે.’ અંજલિ બોલી. ‘વીરેન્દ્રભાઈની જરૂર પૂરી પાડવા માટે તું હજી નાની છે, હેમા. એ માટે તો મારી બાળપણની બહેનપણી આવી છે એ બસ છે. પણ કોણ જાણે એનું મન ક્યાં મુરઝાઈને બેઠું છે એ ખબર નથી પડતી. પણ ખીજી દાર્ઢ છોકરીનાં વખાણ કરીશ તો તારું ટીચકું ચડી જશે અને તારા અમર વિરુદ્ધ કાંઈક બોલીશ તો મારે બદલે તારે મોઢે ગ્લાનિ છવાઈ જશે. માટે જાં એકદમ આપણી અંગત લાગણીઓની ચર્ચા નવરાશને માટે બાજી રાખીને પ્રભાતફેરીમાં પહોંચી જઈએ.’

આમ કહેતાં અંજલિએ હેમાંગિનીને પગેથી પોતાને હાથે ધૂધરા છોડી નાખ્યા અને એનો હાથ ઝાલીને ઘર બહાર નીકળી ગઈ.

વાતો કરતાં કરતા જ તેઓ દોડાદોડ નારીસલાને મકાને પહોંચ્યાં ત્યાં દરવાજો બંજ લાંબને જાહેલાં મોતીચંદ શેઠની કચન બોલી: ‘અમે બહેનપણ્યાં કરીએ તો બહેન ના પાડે અને પોતાનાં બહેનપણ્યામાં સોને અરધો કસાક અટકી રહેવું પડે એનું કુંઈ નહિ.’

‘એ પાછી, બટકબોલી ચઈ કે ? બટકબોલી ન થવાની ચરતે તને નારીસલામાં લીધી છે એ બૂલી ગઈ કે ?’ કંચનને મોઢે હળવેથી ટાપલી મારતાં અંજલિ બોલી.

‘બટકબોલી થવાની ના પાડવી અને રોજ સવાર-સાંજ બાપણું કરતાં કાલિકાર ચવટની અદાર ચાર હાકલ પાડવી...’ કહેતી કંચન દોડી ગઈ અને બંજ લાંબને મોખરે ચાલતાં કૂચ-ગીત ચર કયું:

ઠકમ ઠકમ બહાયે જ, ખુશીકે ગીત બાયે જ
ધે જિંદગી દે કોમળી, તુ કોમળે લૂદાયે જ...

ચીની અને ચલાવલી પ્રજાને આશ્ચર્યજનક જોતી આપણું પ્રભાત-

ફરી પૂરી કરીને નારીસભાની નારીઓ વિખેરાઈ અને અંજલિ સોને બપોરે હિંદીના વર્ગમાં આવી પહોંચવાની સૂચના આપતી જુદી ફંટાઈ.

‘હું ય આધું સાથે, અંજલિગહેન ?’ ફૂલદાનીમાં મૂકવા માટે સરસ સરસ ફૂલ વીણી આપીશ’ પોતે જીભી હતી એનાથી જરા આથે જીભી રહીને કંચન બોલી.

‘પાછી બટકમોલી થઈ કે ?’ અંજ . આથેથી હાથ જિગમીને રોષ કરતાં કહ્યું.

‘ના, ક્રાંતિકારી....’ કહેતી કંચન ભાગી છૂટી.

અને અનૂદપણે આચર્યે આવતી પોતાના કાર્યક્રમ અનુસાર અંજલિ વીરેન્દ્રના નાનકડા છતાં સોહામણા બાગમાંથી ફૂલ વીણીને બંગલામાં દાખલ થવા પાછલી પરસાળનાં પગચિપાં ચડી રહી હતી ત્યાં એને કાને અવાજ પડ્યો :

‘તમને ય દાદુ, હવે અવરથા અસર કરી ગઈ છે. નહિ તો આવી આળસ કાંઈ હોય ?’ એની બોલી રહી હતી.

દાદુ સમા વૃદ્ધ પુરુષને માટે એનીના મુખમાંથી આવ્યાં વચન ત્રીકળનાં સાંભળીને અંજલિ નવાઈ પામી. એની પણ દાદુની જેવી તેવી અદબ જળવતી ન હતી, છતાં એ અત્યારના પહોરમાં આવા શબ્દો વપરાતા સાંભળીને અંજલિ જરા વિચારમાં પડતી થઈ ગઈ.

ત્યાં તો દાદુનો જવાબ એને કાને પડ્યો : ‘લેક્ટીન મેં કયા કડું’ બિટિયાં ?’

‘કયા કડું, શું ? ધારો તો બધું ચે કરી શકો. આમ તે હોય ?’ એની વધારે રોષથી બોલી રહી હતી.

‘લેક્ટીન ભાઈ મેરી બાત કહી સુનતે હે ? વેલુ છુમે નહિ માલુમ હે, બિટિયાં ?’ દાદુ એટલી જ શાંતિથી જવાબ આપી રહ્યા હતા.

આટલા વાર્તાવાપમાંથી કાંઈ મુદ્દો ના, સમજનાં અંજલિ આગળ આવી અને હળવે પગલે ફૂલદાની પાસે, પહેરનાં બોલી : ‘સવારના પહોરમાં એનીમહેનનો શો ઝગડો છે, દાદુ ?’

અંજલિને જોઇને એની શરમાઇ ગઇ દાદુ એનીની શરમ સામે હસતા હસતા બોલ્યા : 'ઝીર કયા, બહાન. દેખ ન ? લાઈ કે બારમેઃ એની મુઝે સુના રહી છે. કહતી જો કે લાઈ બડી સુગંધ ચલા જાતા છે, રાતકો બડી દેરસે આતા છે, ઝોર કબી આતા બી નહિ છે ન માલુમ કયા હો જાય. તુમ સાથ જાઓ.'

'તો જતા હો, દાદુ. એનીની વાત માનવામાં શે વાંધો છે ? અંજલિએ વાતતું મૂળી પકડવા દાદુને જ સાધ્યા.

'લેકિન ભાઈ હે મરદ. ઝેસા કામ તો મરદ હરરોજ કરતા ફિરતા છે. ઝોર ભાઈકા હુકમ છે કે મેરા ધરમે રહના જરૂરી છે. ક્યોં કે ધરમે ઝોરત હે—' કહેતા દાદુએ એનીની સામે જોયું.

'અને ઝોરત વળી સુંદર છે, ક્યારે રાક્ષમો એના પર તૂટી પડે એ ન કહેવાય, એ પણ કહી નાખો ને, દાદુ ? બાકી શા માટે રાખો છો ?' લાડકો રોપની લાલીથી ગાલને વિશેષ રંગતી એની અંજલિ સામે ફરીને બોલી : 'તું જ કહે, અંજલિ. અહીં ધરમાં બેઠાં મને કાશુ ઉપાડી જવાનું છે ? ત્યારે વીરેન્દ્રભાઈ તો આવા જોખમી વખતમાં રાત-વરત ગમે ત્યાં રખડતા હોય છે, એમની સાથે દાદુ હોય તો ક્યારેક મદદમાં આવી શકે ને ?'

વીરેન્દ્ર માટેની એનીની આ માગણીમાં સ્પષ્ટપણે ચમકતી લાગણીની રેખા નીરખતા, મનમાં હરખાતી હરખાતી અંજલિએ એ પ્રશ્નને જવાબ આપવાતે બદલે ઘેરે રંગ પૂર્યો : 'એમાં યે હમણું તો વીરેન્દ્રભાઈ એમની નવજવાન સમાના જવાનોને હથિયારોનું શિક્ષણ આપી રહ્યા છે. હથિયારથી જ વાત. સત્તાવાળાઓ સાથે વાંધો પડે કે ઝપાઝપીમાં સામસામાં હથિયાર જ બિપડે. હા, એમના હાથમાં યે હથિયારો હોય એટલે જ્યાં જરા મજબૂત બને ખરો.'

હથિયાર, ઝપાઝપી, સત્તાવાળાઓ-વગેરે શબ્દો સાંભળતાં એનીના શરીરમાં ધુન્રી ચાલી ગઇ. અંજલિની આંખોએ એનીની એ ધુન્રી રીતે પકડી લેતાં અંજલિ વધારે રમતે ચડી. અવાજમાં જરા લહેર લાવીને બોલી :

‘હમણા એ દિવસ પહેલા જ હિદી સિપાહીઓ જાપાનીઓ સાથે બાબડી પડેના જાપાનીઓ કહે કે ચાલો, લશ્કરી શિક્ષણ લો. હિદી સિપાહીઓ કહે કે અમારી ફાજ શરૂ થાય પછી, એ પહેલા નહિ તરત હથિયાર ઝેપડ્યા. પોતાના ચાર માણસ મર્યા, પછી સત્તાવાળાના સાત હડારી દીધા. પરિણામે સત્તાવાળાઓને પોતાની જૂન બંન મારી મારી પડી.’

‘એટલે જ દાદુ બીરેન્દ્રભાઈ સાથે નથી રહેતા અને અહીં ઘેર બેઠા કુરાનના કનમા પડ્યા કરે છે ને?’ કહેતા કહેતા રાય અને ડર બંને લાગણીઓએ એનીની આખમા પાણી તગતમાવી દીધા હતા.

પછી એવું ને એવું સૌમ્ય હાસ્ય જાગવીને દાદુ બોલ્યા ‘મિ તો મોતકા ડર છે ઈ નિં બાઈ કે સાથ નહિ જવા, મિગિયા લેકિન બીરેન્દ્રભાઈકા થે બાત કહેને મે છુપે કપા ડર લગતા છે વો મુઝે પતા ચનના નહિ છે.’

‘એ ય મ્હી નાખશું’ મ્હેની એની પોતાની આખમા તમજી ચૂકેના આસુને છુપાવવા આગની પરસાળ તરફ કાંઈક કામને બદાને આવી ગઈ.

ફૂંડાનીમા છેવટે ફૂંડ ગોડીને અજાનિ એનીની પછવાડે જાડે એ પહેલા બનારથી અવાજ આવ્યો : ‘અરે ડોસા ! આ મારી ધરની લક્ષ્મીને અત્યારના પહોરમા કેમ રડાવી રહ્યા જો ? મારી લક્ષ્મી હમણા હમણા મારા કામમા મજૂર કરવા આવે છે એ દેખ્યું નથી જવું કે શું ?’ કહેતા મહાત્મા દેનાસનાથ આગવી પરસાળમાં પોતાને ખમેથી ચાવવનો કાચગો નીચે મૂકના બોલી રહ્યા હતા.

મહાત્માનો અવાજ સાંભળીને દાદુ ઊભા થયા, અજાનિ પણ સાડી સકારીને આગળ ચાલી અજાનિને જોતાં મહાત્મા બોલ્યા : ‘કે બેગી ! તે એને ડાકી છે ? જાનુ પૂજુ ડાકરીની જાનુ.’

‘હમમે સે તો કિસિને ઉસકો નહિ રમાઈ, મહાત્માજી !’ કહેના

દાદુ આગળ આઝ્યા. ‘અપને આપસે વો રહી હૈ હમ કયા કરે ?’ કહેતા દાદુ આગળ આઝ્યા.

‘શ્રીરેન્દ્રભાઈ રાતનરત જોખમી કામોમા રખડયા કરે છે, ક્યારેક ગરે વેર પાછા નથી ફરતા અને ક્યારેક દિવસો સુધી મલાયાના પ્રાંતે ચાલ્યા જાય છે છતાં દાદુ એમની સાથે નથી જતા, એટલે એની રોપે જગાઈ છે, મહાત્માજી.’ અજબિએ સ્પષ્ટતા કરતા કહ્યું.

‘એનો રોપ ખરાબર છે, બેટા. મારી લક્ષ્મી દીકરીની વાત સાચી છે. જપાનીઓ આજકાલ નથી બોલતા, પણ ક્યારે કંઈ મુમીમત જોખી થઈ જાય એ ન જ્ઞેનાય. હમણા તો ખીજા યે બણા જોખમ વધતા જાય છે કામ, કામ ને કામ રટતો વીરેન્દ્ર મને ય બેગો નથી થતો, નહિ તો હુ યે એતે સાનચેત કરી દઉં એની પ્રગતિના કિતની ખાતર પણ પ્રવૃત્તિ રાતને વખતે ન ચલાવે અને ઘેર રોકાય એ સારું છે.’ મહાત્મા બોલ્યા.

‘પણ એમણે તો સભાની છાવણીને જ પોતાનું મકાન માન્યું છે, ત્યાં ખીજી વાત શી ? ઘેર વો ક્યારેક ખારા પૂરતા જ ડોકાય છે અને એમને કહે પણ ડોકાય ? ન બોલે તમે, ન બોલે દાદુ. આ એની યે મૂગીમતર નીડળી. પરિણામે વીરેન્દ્રભાઈ ઘર સામે નજર નથી કરતા ને ?’ અજબિ બોલી.

‘હુ ય બોનીશ, દાદુ યે બોનગે અને એની યે બોનગે અજનિ. આપણે સૌ બેઠા છીએ અને વીરેન્દ્ર ઘર સામે નહિ જુએ ? હા, થોડોક એને ઘરમા રસ જાગવો જોઈએ.’ કહેતા મહાત્માએ એની સામે નજર કરી અને બોલ્યા ‘આ મારી ધરની લક્ષ્મી ધરમા એવું મગળ વર્તાનશે કે આપણે સૌ સાથે કિસ્લોલ કરશું, જોતે ને ?’

‘જોડો, જોડો, મહાત્માજી. લક્ષ્મીયા રાહ જોતા હશે.’ કહેતી એની પોતાને કેન્દ્રમા આનતી જોઈને જોખી થઈ ગઈ.

‘લક્ષ્મીના ડોસીની ચિતા ઝોલી છે કે એની ખીજી ચિતા કરના નવરી ચાય ?’ કહેતી અજબિએ પામે જઈને પડખામા ચૂટી ખણી.

ઊઠતાં ઊઠતાં મહાત્માએ રોજની કુલદાની પડખે ફરતા ફરતા કાગળનાં ફૂલના ગળરા, ખંડની વચ્ચે લટકતાં કાગળનાં ફાનસ અને રસોડા પાસે ઝૂંપતા રંગરંગીન કાગળના પડદા જોઈને પૂછ્યું : ‘અરે એની ! આ બધું ક્યાંથી ? તું ચે ચીની કળા શીખી કે શું ?’

‘એ તો મહાત્માજી, આપણા માળીની બહેન આવી છે ને એણે મૂક્યું છે. હમણાં માળીની વહુને જાપાનીઓ મનૂરીએ વધારે વખત રોકી રાખે છે એટલે માળીને ત્યાં રહેવા આવેલી એની નાની બહેન આપણે ઘેર કામ કરે છે.’ એની બોલી.

‘ઘરને મંદિર સમું પરિવ્રજનારવાની કળા તો ચીનની આ યુવાની નારીઓ જ શીખી છે, હો બેટા. પોતાની ધર-કળાથી એણે ચીનના કુદરતપીડિત સુવકના પુરુષોનાં કેવિલ્લા ઝેર નિતારી નાખ્યા હશે, એ કાણ કહી શકશે ?’ કહેતા મહાત્મા પાછલે બગીચે થઈને લક્ષ્મણના ધર તરફ ઉપડ્યા અને ‘લે, સાલણ, શું મહાત્મા કહે છે તે-’ કહેતી અજબિ એનીના વાંસામા ઘૂબ્યો મારતી પોતાના ધર તરફ ચાલી નીકળી.

‘આજે ઘેર જઈને મહાત્માજીનાં વચન અમયમાં મૂકશે...’ એમ પાછળથી અજબિને સંભાળાવતી એનીએ એક વખત ઉપરના ખડ તરફ નજર ફેકીને રસોડા તરફ પગમાં માંડ્યાં.

એ બપોરે વીરન્દ્ર જમીનો ઊઠતો હતો એ જ વખતે દરવાજે મોટરનું પરિચિત જૂગણું સાલણતાં એણે ભોજનખંડમાંથી જ ખૂમ મારી : ‘કાણ ! ડોક્ટર આવ્યા છે કે ?’

‘હા, ડોક્ટર આવ્યો છે. તમારી માંદગીનો ઉપાય અજમાવવા ડોક્ટર આવ્યો છે.’ કહેતા ડોક્ટર જોસેફ આગલી પરસાળ પસાર કરીને વચલા ખંડમાં પગમાં માંડ્યાં.

‘હવે પ્રવૃત્તિ આડે પ્રેક્ટીસ મુઝી દીધા બાદ ઉપાય અજમાવવા જેવી મારી કદા માંદગી નગરે ચડી ?’ આગલા ખંડમાં આવતા વીરન્દ્રે પૂછ્યું.

‘આ કામની જાળની માંદગી. કિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ માટે કામ તો અમે થ કરીએ છીએ. પણ તમે તો જાણે તખ્તનો તાજ પોતાને જ મસ્તકે પહેરવો હોય એવી પ્રવૃત્તિ આરંભી દીધી છે. એ તાજ પહેરવા જેવું શરીર રહે એ માટે એને આરામ આપવા આજે આપણે ત્યાં રાત્રે મિજબાની છે. બાજાની વરસગાંઠ છે. સૌએ આવવાનું છે. હરેક જનિને આમત્રણ આપ્યું છે, એટલે આપણા સઘનું કોમી એકતાનું કાર્ય ચાલુ છે એમ માનીને આવશે તો યે આવશે.’ ડોક્ટર બોલ્યે ગયા.

‘પણ તમારા બાજાની કઈ વરસગાંઠમાં હાજરી ન આપી તે આટલી ભૂમિકા બાંધી હો, ડોક્ટર. આવીશ, બરાબર વખતે આવીશ,’ વીરેન્દ્ર બોલ્યો.

‘આવીશ નહિ, આવશું. એમ કહો.’ ડોક્ટર બોલ્યા.

‘કેમ, તખ્તનો તાજ મારે મસ્તકે મુકાવાનો છે એટલે માન-વચનમાં મારે માટે બોલવાનું છે ?’ વીરેન્દ્રે પૂછ્યું.

‘ના, મિજબાનીમાં તમે એકલા જ નહિ. દાદુ પણ ખરા, અને તમે ઘણા વખતથી કહો છો એ તમારાં મહેમાન પણ ખરાં. સૌએ આવવાનું છે. ફોજ રચાઈ જાય કે તરત મારે તો મોરચે ભાગવું છે. એટલે આ પ્રસંગે સૌ સજાધીઓને સલામ કરી લેવાય.’ ડોક્ટરે કહ્યું.

‘હું યે આવીશ, દાદુ યે આવશે, પણ મહેમાન તો બહાર નથી નીકળતાં એટલે એમનું કાર્ડ ન કહેવાય.’ વીરેન્દ્રે રસોડા તરફ નજર નાખતા કહ્યું.

‘કેમ બાજના જમાનામાં તમારાં મહેમાન જોગજ પાળે છે કે શું ?’ ડોક્ટર બોલ્યા.

‘ના...ના..., એમ તો નહિ...’ કહેતો વીરેન્દ્ર, ખચકાવો. છેલ્લે છેલ્લે, પ્રવૃત્તિઓમાં ગળાડૂંગ રોકાયા બાદ, વીરેન્દ્ર એની સાથે પહેલાં ઔપચારિક વાતો કરતો એ પણ જોણી થકી ગઈ હતી એટલે જવાબ આપતાં જરા મૂંઝાયો પણ ખરા.

‘ત્યારે બોતાવો એમને અહીં. તમારે કહે હા ન પાડતા હોય તો હું હા પડાવતો જાઉં.’ ડોક્ટર બોલ્યા.

એ જ વખતે મુખવાસતાની મૂના આરી પહેચેની એની પોતાની મેળે જ બોલી ‘વીરેન્દ્રભાઈ તો અમર્યા કહે છે, ડોક્ટર સાહેબ. ‘સમાના કામે જવું છે.’ કહીને રાત-દિવસ જોયા વગર દોડા કપાઈ કરનાર વીરેન્દ્રભાઈએ મને ક્યારે વ્યાય બહાર આવવાનું આમનણ આપ્યું છે તે જાઉં ? આજે તેઓ કહેશે તો એમની સાથે તમારે ત્યાં જરૂર આવીશ’

પહેલી જ વાર આ રીતે જાહેરમાં એનીને બોલની સાબળીને અને તેજ બહાર આવવા માટેની હા પાડની સાબળીને વીરેન્દ્ર નરાધ પામ્યો. જોયે નજર કરીને જોયું તો એનીના મુખ પર સરમ એરી ને એનો રમો રહી હતો.

ડોક્ટર પણ પહેલી જ વાર એનીને આ રીતે વાત કરતી સાબળીને બોલ્યા. ‘ત્યારે તો વીરેન્દ્રભાઈએ તમારા વિષે અમને ખેટો જ ખ્યાલ આપ્યો છે ને ? કે જુ જાણે સીઓને આ ભુવાન કયા સુધી શત્રુવશે લેજ્યા કરશે ?’

*

એ સાંજે ડોક્ટર જોસેફના વિશાળ મધ્યમંડમાં જાણે મૂર્તિમંત આનંદ જીજ્ઞા રહ્યો હતો. રગરગીન વીજળીખતીઓથી જળકળના એ ખડને સીંગાપુરનો ઉચ્ચ દિદી સમુદાય કિસ્તોપમેાપથી વિગળ જીજ્ઞા રહ્યો હતો. ખડની એક બાલુ પુરવ-સમુદાય ખાણને ન્યાય આપના ચર્ચા મજબવી રહ્યો હતો બીજી બાલુ પોતાના આબૂજો રજુગજાવતો નારી સમુદાય ધીમા વાર્તાસાથે ચડ્યો હતો.

ધણે વખતે આજે સરદ ગામુડી અને રાજગોપાલન, ખડસિદ અને મોતીચંદ શેઠ, વીરેન્દ્ર અને ડોક્ટર વગેરે દિદી રવાનમ્ય સધની સીંગાપુર ખાતેની મૂળમૂળ વ્યક્તિઓ એકત્ર થના સધની મર-તિઓ અને એનો વિકાસ ચર્ચા રહ્યા હતા. સરદ ગામુડીના જાપાની

શુભનિષ્ઠાનાં સમર્થન અને રાજગોપાલનની મક્કાયા-વિસ્તારની મુસા-ફરીનાં ઉત્સાહજનક વર્ણન, ખડગસિંદ્ધનાં હિંદી સિપાહીઓની તૈયારીનાં વખાણુ અને મોતીચંદ શેઠનાં ફાળાનો આંકડો નોંધાવતાં ગુજરાતી ભાષાનાં ગીતગાન, ડોક્ટરનાં જાપાની અફસરોની સંગાથનાં પ્રસંગવર્ણન અને વીરેન્દ્રનાં નવજવાન સલાનાં કાર્ય-વિવરણુ-સૌની સમક્ષ મુકાયે જતાં હતાં અને ચર્ચાયે જતાં હતાં.

ખીજી બાજુ નારી-સમુદાયમાં કોઈ સ્થળે સઘની પ્રવૃત્તિઓમાં સ્ત્રીઓના હિરસાની ચર્ચા થતી હતી, તો ક્યાક જાપાની સત્તાનાં સ્ત્રીની-મક્કાપક્ષી પ્રજા સાથેનો વર્તાવ વિચારાતાં સ્ત્રીસહજ ભયની લાગણીઓ ફરક્યા કમ્તી હતી.

એ વખતે, પહેલી જ વાર ધરની બહાર નીકળેલી એની કેથેરાઇન અંજલિના પડખામાં ભરાઇને બેસી ગઈ હતી. જાણે અંજલિ આડી આવી જાય અને અન્ય નારી-સમુદાય એની સામે નજર પાણુ ન કરે એવી રીતે એની ભરાઇને બેસી ગઈ હતી.

પહેલી જ વાર સીંગાપુરના સમુદાયમાં હાજર રહેનાર એનીના મુખપર નવીનતાની અજાયબી કરતા કોઈક આંતરિક ગહરાટની છાયા વિશેષ છાંય ગઈ હતી. એના મનના ગહરાટ તરફ કોઈની નજર ન પડી જાય એ માટે એની મુખ પર હાસ્યની રેખાઓ બેસીને સ્વાભાવિકતા જાળવવા પ્રયાસ કરી રહી હતી.

પણુ મુખ પર સ્વાભાવિકતાને જાળવી રાખતું એનીનું મન પિનાંગથી નીકળતી વખતે એની બહેનપણીએ આપેલ ભવામણોને કાનમાં જાણે ગુજતી સાંભળી રહ્યું હતું કે 'બહેન ! તારી આ કમ-નમીબ બહેનનાં બે વચન માનજે. એક નક્યાંય પણ જાહેર સ્થાનમાં હાજરી આપીશ નહિ. અને બીજું: તારા જૂના એક પણ સંબંધીની સાથે સ્વપ્નેયે સંપર્ક સાધીશ નહિ. મારી સાથે સુદ્ધાં નહિ. તારી સમા-મતીને જાહેર હાજરી જોખમમાં મૂકી દેશે. તારા ભૂતકાલીન સંબંધ-તાંતણા કેટલા જોખમી રીતે ગૂંચવાઈ ચૂક્યા છે એની તને બોળીને

ગતાગમ નથી. પણ મને એનો ખ્યાલ છે. તારી બહેનપણીનાં આ બે વચન બરાબર પાળીશ તો ગમે ત્યાં બેઠેલી હું નિરાંત અનુભવીશ.’

આજે એ દિલોઝન બહેનપણીનાં એક વચન પર પગ દબને એની વીરેન્દ્રને રાજી રાખવા બહાર નીકળી હતી અને એક જળરા જાહેર સમુદાય વચ્ચે આવી બેઠી હતી.

એનીના મનની ગજરાટ-ભરી સ્થિતિના વિરુદ્ધ છેડે અંજલિ બેઠી હતી. અનેક વાર કલા છતાં કદી યે પોતાની સાથે બહાર ડગલું નહિ દેનાર એનીને અહીં જાહેર સમુદાયમાં આવેલી જોઇને અંજલિ નવાઈ પામી હતી. પણ વીરેન્દ્ર સાથેના એનીના આગમન-ખ્યાલે એ નવાઈને દબાવી દીધી હતી અને આનંદે પ્રાધાન્ય પકડ્યું હતું.

અંજલિનું મન શૂતકાળમાં દોડી જઈને પિનાંગની ફાન્વેન્ટ રફલના વાર્ષિક સંમારંભોમાં રંગરંગીન ફ્રેશ પહેરીને પતંગિયાની માફક નૃત્ય-કરકાટે ઊડતી અને સૌની આંખોમાં જાદુ પાથરતી એનીને નીરખી રહ્યું હતું. જાણે પોતાના સૌંદર્યને સહેતુક છુપાવી રાખવા માટે ખાસ આજી આસમાની રંગની સાડી પહેરીને આવેલી એનીને અંજલિ પોતાનાં અંગનાં બધાંયે આશ્ચર્ય પહેરાવીને અહીં સારી વચ્ચે બેસારવા કંઈ રહી હતી.

અંજલિએ એનીના હેમાંગિનીને પરિચય કરાવી દીધો હતો, શિવાનીને પરિચય આપ્યો હતો અને કંચને પોતાની મેળે પરિચય મેળવી દીધો હતો. અંજલિ સાથેની વાતોમાં ચંચાઈ ચૂકેલી એનીને હેમાંગિની નખશીખ નીરખી રહી હતી અને આવા વેશપરિધાનમાં મે મુગ્ધ સૌંદર્ય દાખવતી એનીની સાથે મનોમન પોતાની સરખામણીએ ચડી હતી. શિવાની એનીએ કાન પર આછડતી રાખીને ઓળેડી વાળની લટને ઊંચી કરીને કાન પાસેના આજી કંકુના લાલ ચાંદલા સમા લાખાને નીરખી રહી હતી અને સ્ત્રી-સમુદાયમાં અનેક વસ્તુઓ લેતી-મૂકતી કંચન આધેથી પૂછી રહી હતી : ‘હે અંજલિજીવન ! કૃષ્ણ ભગવાને પારિજનકનો છાંડ સત્યમામાને બદલે અનુરાધાને કેમ આપ્યો હતો એનાં પુરાણમાં કાંઈ કારણ આપ્યાં છે ખરાં ?’

‘હા, આપ્યાં છે. સત્યભામા મૂંગી હતી અને અનુરાધાને સરા હાથનો છલકો હતો એટલે-’ અંજલિ ખિન્નમતે બોલતી હતી.

‘પણ ક્યાંક સત્યભામાનો છલકો લાંબો હોય અને અનુરાધા મૂંગાં હોય એવું બને તો ?—’ કહીને કચન અદરના ખંડમાં ભાગી છૂટતી હતી.

અચાનક પુરુષ સમુદાયમાં મસ્તીભર્યા અવાજ સભળાયા: ‘નહિ ડોક્ટર ! એ તો અમારો દર વર્ષનો હજી છે. તમારે પૂરો પાડવો જ જોઈએ.’ ગોપાલન બોલી રહ્યા હતા.

‘તમે જ ડોક્ટર છો. દવા કરો, પણ તમારાં પત્નીનું સગીત અમને મળવું જ જોઈએ.’ ગાંગુલી કહી રહ્યા હતા.

‘પણ શું કરું ભાઈ ? ત્રણ દિવસથી જોસેફાઈનનું ગળુ ખેમી ગયું છે. કોઈ ઇલાજ નથી.’ હમેશાં વાક્યે વાક્યે સૌની ઠંઠા ઉડાવતા ડોક્ટર અત્યારે જાણે વાંકમાં આપ્યા હોય એમ સીધો જવાબ આપીને મારી માગી રહ્યા હતા.

ડોક્ટરને બધાએ બરાબર સકંજમા લીધા હતા. એ સકંજના બોલ સાંભળતા સમસ્ત પુરુષ-સમુદાય અને નારી-સમુદાય ચૂપ થઈ ગયો હતો અને કાઠના તરફથી ડોક્ટર પર હલ્લો ચાલ કે આખા ખંડમાં હારવના ખડખડાટ લાંબતા હતા.

બરાબર એ વખતે વીરેન્દ્રે ડોક્ટરને કુમક આપી. એણે કહ્યું: ‘ડોક્ટર ! મૂઝાઓ મા. મહેમાનો સાત સગીત વગર નહિ જાય. સ્ત્રી-સમુદાયમાં કહેવાવો. અમારા મહેમાન સગીત જાણે છે. તેઓ કાંઈક ગારો.’

એ શબ્દો સાંભળતાં એની ચમકી. વીરેન્દ્રભાઈ પોતાને અડી ગાવાનું કહે છે ? જાહેરમાં જ આવવું ન હતું એને બદલે જાહેરમાં ગાવું ?

એનીનું મન વિચાર-ધમસાણે ચડ્યું હતું. એ વિચાર ધમસાણું એના કપાળ પર પ્રસ્વેદ-નિદુઓ ટપકાવી રહ્યું હતું.

એ પછી ક્યારે એની પોતાની જગ્યાએથી ઊઠીને ખંડના મધ્યભાગે પડેલા પિયાનો સામે બેસી ગઈ હતી એવું એને લાગ ન હતું. ક્યારે એનીની આંગળાઓ પિયાનો પર ફૂલેફૂલે ધૂમતાં પતંગિયાંની પેઠે ફરકતી રસ ટપકાવવા લાગી હતી એનો એને ખ્યાલ ન હતો. ક્યારે એ નિર્જીવ પિયાનાને પોતાનો સજીવ સંગાથી બનાવીને, એમાંથી આનંદજનક અને કુરુષુ, - મસ્ત અને મોહક સૂરની પગથાર રચીને, એનીએ પોતાના કંઠને નિર્બંધ રમણે ચડાવ્યો હતો એનો એ એનીને ખ્યાલ રહ્યો નહોતો.

As I am true to thee and thine;
Do thou be true to me and mine."

હું તારી છું એમ તું મારો રહેજે. હું તારા આમજનોની છું, એમ તું મારા આપજનોનો રહેજે. જેવો વિશ્વાસ મેં તારે ચરણે સમર્પિત કર્યો છે, એવા વિશ્વાસનો તું મેં મારા દિલમાં પ્રતિધોષ પાડ્યો.

જેને હજી કોઈ પોતાનું ન હતું, જેને પોતાના દિલનો માસિક હજી મળ્યો ન હતો, જે વિશ્વાસુ દિલની બોળી બાળાને એલેક્ટ્રાઈઝર સમા અનેક રમાડી મપા હતા, વિશ્વાસ અને વફાદારીનો કાલ મારી શકે એવી હૃદયમૂર્તિ જેને હજી સાંપડી ન હતી, એવી વેદાન દિલની એ રમણીએ જાણે પોતાના બીનરની આરજુઓને વ્યક્ત કરતા દાંપત્ય જીવનના આ પ્રજ્યુષ્ણોત્સ પોકારના માનથી એ ખંડમાં એકઠા ચગેલ સમરત કિંદી સમુદાયને દિગ્મુદ બનાવી દીધો હતો.

કાંઈ સમય ઝરણોનો કલકલનાદ, તો કાંઈ સમય વાયુદેવનો સરસર નાદ, કાંઈ સમય સાગરનો પાવલનાદ, તો કાંઈ સમય વનવિહારી નાઈટિંગલનો નર્દમય પ્રજ્યુષ્ણનાદ - ગળવના એનીના કંઠે કિંદી સમુદાયના કાન પર મોહના તાજાવાજા પાથરી દીધા હતા અને સૌને ૨૧૫૫ બનાવી દીધા હતા. માનવકંઠ આટલી ધ્રુજારીઓ અને આટલો કંપ,

આટલો ઘોષ અને આટલાં કંપન રચીને એમાથી આવું દર્દ અને આવી મધુરતા, આટલી આરઝૂ અને આટલી મોહકતા નિષ્પન્ન કેરી રીતે કરી શકે એની રમ્ય મૂંઝવણમાં સમરત 'હિંદી સમુદાય રસ-તરણેણ થઈને ઊડેા ઊતરી ગયેા હતા.

મોડી રાતે જ્યારે ઘેર પાછાં ફરતાં દેતાં ત્યારે પોતાની જ પડખોપડખ બેઠેલી એની સામે નજર ન માંડવા છતાં વીરેન્દ્ર જાણે આજે પહેલી જ વાર એનીના વિચારે ચડીને એને મળી રહ્યો હતો. હમેશાં સ્ત્રીઓથી દૂર ભાગનાર, 'સપ ..' કહીને સ્ત્રીઓને ધિક્કાર-ભાવે જ નિહાળનાર વીરેન્દ્ર આજે પહેલી જ વાર એક સ્ત્રી એરી જોવા પામ્યો હતો કે જે અટલા માસથી અન્યક્તપણે એની ખિન્નમત ઉદાગ્યે આવતી હતી, છતાં એણે સામે ચાલીને કદી એ ખિન્નમતનો પ્રતિધોષ માગવા હરફ ઉચ્ચાર્યો ન હતો. જે સ્ત્રીએ પોતાના નિભાગનું રાહતકાર્ષ વગર કલે ઉઠાવી લીધું હતું છતાં એની કોઈ હિંદી સમુદાયને ખખર પણ પડ્યા દીધી ન હતી. આજે ડોકટરના આ વિશાળ ખડમા એકલા થયેલ નારીસમુદાયની કોઈ પણ વ્યક્તિ કરતાં વિશેષ સૌંદર્ય ધરાવવા છતા જે સ્ત્રીએ એ સૌંદર્યને જાણે છુપાવવા આજાં વસ્ત્રો જ ધારણ કર્યા હતા અને આના જખ્ખર સમુદાયને પોતાના કઠ-સભારથી મત્રમુગ્ધ કરી નાખના સમી માનવોત્તર શક્તિઓ ધરાવવા છતા એ શક્તિઓને આ પાઈ વ્યક્ત પણ ન કરવા દેવાની આટલી સંયમ-શક્તિ ધરાવતી હતી.

ઘેર પહોંચ્યાં ત્યારે વીરેન્દ્રના મનમાં રમતી એનીની પ્રચ્છન્ન શક્તિઓ પ્રત્યેની મુગ્ધતાએ આજે એને પહેલીવાર હમેશની ટેલ મુગ્ધ ઉપરને ખડ ચાટ્યા જવાને બદલે મધ્ય ખંડમાં પગલાં મડાવી દીધા અને ત્યાં ઊભા રહેવાનું કશું દેખીતું કારણ ન મળતાં કોટ ઉતારવાના બડાના તળે એનાથી બોવાઈ ગયું: 'ત્યાં બેઠેલાં સૌને મત્રમુગ્ધ બનાવી મૂકનાર તમારા સંગીનથી આટલો વખત આથે રહેવા છતાં મને તો વચ્ચિત જ રાખ્યો છે ને ?'

‘એને બંધે સગીતને સાલગવાની તમે જ ખેરના નથી કરી એમ કહો તો વધારે સચુ નથી?’ ડોક્ટરને ત્યાં પોતાના અપુર ગાન બંધ મોઝા અલિનદનોના ભાર નીચે હજીયે શરમથી દમ ધરેલ એનીના લિલમાથી કાણ જાણે ક્યા જોરે આજે બગ કરીને આ શબ્દો એક મ બોનારી નાખ્યા અને એક વખત એના શબ્દો બોનારાની શક્તિ આપનાર હિમતે સાથોસાથ વધારે શબ્દો પણ વ્યક્ત કરારી નાખ્યા.

‘વહેલી સવારે વેરથી ભાગી છૂટતુ મોડી રાતે ઘેર આવતુ કે માત્ર વાર રાત છાવણીએ ગાળી નાખરી, દિવસો મુધી પ્રવાસમાં આપ રા શરુ એમાં સગીત સાલગવાનો તમને સમજ જ પ્યા છે તે મારો દોર મોડો છે.’

‘ચાલો એ બધામાંથી તમારું સગીત સાલગવાનો સમજ કાઢુ તો?—આજે પોતાનું વચન માનીને બહાર નીકળનાર અને આખા હિંદી સમુદાયમાં પોતાનું વચન શિરસાવણ કરીને જે બાહ્યે આવો અપુર ગાન-રસ વહાજો હોતો એના પ્રત્યેના કૃતજ્ઞ-ભાવથી વીરેન્દ્ર એ લી ગયે.

‘સગીત એમ ન સાલગી શકાય સગીત સાલગવા માટે કાંઈક મન્ય પણ ચૂકવતુ પડે છે.’ આટલાટલા માસથી માત્ર કોરતા જ દર્શાવનાર વીરેન્દ્રને પીમળીને પોતાના ભાવને ઝીનતો જોઈને એનીએ વિશેષ હિમન આગમીને સ્વરૂપે વ્યક્ત કરી નાખી.

‘મુખની સ્પષ્ટતા કરો તો ચૂકવવાની તાકાત જો કે નેહિ એ સમજીને મ્હી શકાય.’ વીરેન્દ્ર પણ આજે પોતે કહી ચે ન બોને એવા વાર્તાનાપમાં બેસમણે આજળ વધી ગયો.

‘છે રે છે એ મુખ ચૂકવવાની તો બધી ચે તાકાત તમારામાં છે માત્ર અન્ય વ્યક્તિઓના મનનો ખ્યાલ કરવા જોટની નવરાસ હોય તો—’ એની બે રી બોવતા એના મુખ પર અત્યાર મુધી રમતી આનંદની લાગણીઓમાં દુખની છાયા ફેલી.

‘તો પછી કહી નાખો ને?’ વીરેન્દ્ર એનીના મુખભાવ નીર-ખીને ખેંચી ગયો.

‘તમે શું કામ કરો છો એની તો મને ખબર નથી. બધા જે આવીને કહે છે કે તમે જોખમી કામ કરો છો, જોખમી કામ કરો છો. તમારા કામ આડે આવવાની તો સ્વપ્ને જે કલ્પના નહિ કરું. પણ તમે આટલું વચન આપી શકો ખરા કે સનારે જમીને જ ઘેરથી નીકળશો અને રાતે અચૂક ઘેર આવી જશો? ધરને ધર માનીને રહી શકશો? રાતે કદી જે બહાર નહિ રોકાઓ અને દાદુને તમારી સાથે લઇ જશો? આના મજબૂત ધરની વચ્ચે મારા પર ક્યું જોખમ તોળાઈ રહ્યું છે કે દાદુને ઘેર રાખો છો? સંગીત સાંભળના આટલું મૂઘ્ય ચૂકવવાનું તમને ભારે પડશે? —આ શબ્દો જાણે એની ખેંચી રહી ન હતી. હેલ્લા હેલ્લા માસથી એના મનમાં ભરાયે ખેંચેલી લાગણીઓ પ્રસંગ મળતા આપમેળે વ્યક્ત થઈ રહી હતી.

‘તમે કહેલ વાતોમાં આગલો ભાગ કબૂલ કરું. પણ દાદુની તો મને ઘેર વધારે જરૂર લાગે છે.’ વીરેન્દ્રે મૂઘ્યની સ્પષ્ટતા થતાં એકદમ સ્વસ્થ થઈને જવાબ આપ્યો.

‘પણ ધરમાં રહેનારાંને દાદુની જરૂર તમારી સાથે વધારે લાગતી હોય તો? ધરનાં માનવીઓને જે મન હોય છે, ભાવ હોય છે, લાગણી હોય છે. એમને જે કાંઈ માન આપવું જોઈએ એમ તમારા સિદ્ધાંતો અને પ્રવૃત્તિઓ નથી કહેતાં?’ એનીએ પોતે ય નહિ ધાર્યા હોય એવા શબ્દો એના મુખમાથી નીકળી રહ્યા હતા.

તે દિવસે એનીની એ લાગણીઓને સંપૂર્ણપણે પાળવાનું વચન આપીને વીરેન્દ્ર ઉપરને ખંડ ગયો ત્યારે સ્ત્રીઓને લપજ માનીને ચામતુ એનું મન પહેલી જ વાર એક સ્ત્રીની કલ્પનામૃતિ સામે નિર્દોષ ભાવે નિહાળી રહ્યું હતું. એ કલ્પનામૃતિ પોતાને માટે અવ્ય-કતપણે ચિંતા કરી રહી છે એ ખ્યાલથી એ પોતાનાં અગ દીક્ષાં કરીને પક્ષગમાં પડ્યો અને પોતાના મનોભાવો પર તત્કાલ સંયમ મૂકી દેનાર વીરેન્દ્રનું વજ્રદક્ષિ થોડી જ વારમાં નિદ્રાને ખોળે લેટી પડ્યું.

વીરેન્દ્ર ગયા પછી ઘડીક વાર આ સ્વપ્ન કે સત્ય એ સમજ નહિ રાકનાર એની ઘડીક વાર વીરેન્દ્ર ચાલ્યો ગયો એ સીડી સામે નીરખી રહી થોડી જ વારે એ બેધ્યાનમાથી પાછી ફરતા એનીના મનોભાવ આનંદે ચડ્યા ગાતી ગાતી એ ઘરમા ધૂમવા લાગી રાજ સરાયે અજબિ ગોડરી જતી એ ફૂલગાનીના ફૂલ સરખા કરતા ગળા માથી ગીત ગણગણના નાગી શુભ સંદેશો આપી આવવાના ધર દાથી એ દાદુની ઓરડી પાસે આટો મારી આરી પણ દાદુને બિધી ગયેના દેખીને એના ગળામાથી ગીત વધારે રજુ થના લાગ્યું—

એ સગીન-જૂનામા જૂવતી એની એક હીચોળે પિનાગથી નીકળતી વખતે પોતાના બહેનપણીને આપેન વચન લોડીને જાહેરમા જરાને બ લે સરાજાહેર ગાન-સમારજમા જઈ આરી હતી એના ખ્યાલે હુ ખ પામતી હતી તો, બીજે હીચોળે એ જ બહેનપણીએ કહેન વિદાય-શબ્દો— ‘જા બહેન ! સ્થિર વસવાટના તારા સોણા જગવાન સફળ કરશે પણ તે કોઈ બીજે સ્થળે-’ માફ કરતી વિશેષ ફગોળાતી જતી હતી અને એનીના કંઠમાથી Home . Sweet Home ના મૂલ વહેતા થઈને ઉચ્ચ માત્રાએ ચાલતા જતા હતા આજે એ સુરના કપનમા ફોની માના દમ થઈને આનંદની માત્રા અતિ પ્રમાણુમા ઉમેરાઈ ગઈ હતી આનંદ-મરપૂર એ રસ રાવનખડથી બકાર નીકળી આખા આવાસને વીટાળતા મધ્યરાત્રિના વાતાવરણને બીજની રહ્યા હતા

કાવતરું

‘ ઉધાડ ! ઉધાડ ! ઐ મુન્ના ! બારણ ઉધાડ ! ’ મોતીચંદ શેઠની કચન ધડ ધડ અનાજે બારણુ લટકાવતી રહી રહી હતી મ્યુનિસિપન હોનના મેદાનમાં મળનારી આજની હિંદી સિપાહીઓ તથા નાગરિકોની ગળનર સભામાં પ્રારંભિક ગાન ગાવાની માડ અજનિને હા પાડનાર કચને હોરો હોરો આખે અગે મુદર વસ્ત્રો અને ધરેણા ધાણુ કર્ના હતા કાનમાં ગુનાળ-ગજરા એરીંગ હતા અને ડોકમાં મોગરવેન હાર હતો વેણીમાં ચાર ચોટના છૂગ મૂકી ચોટલે ચોટલે ફૂનમાળ મૂકી હતી અને ફૂનમાળને છેડે ગુરૂ જુના-વા હતા કપાળે મિદી કરીને, કપાળની બન્ને બાજુ આડા હિંદી રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યા હતા ખાસ તો હમેશા ચક્રી રોક કે ચણીઓ-પોનક પહેરીને ધૂમનારી કચને દીમળી ૨ પોનકા પર ગુનાળી-નિમગ્ન-નીનમ એના ત્રિવિધ રગના પટ્ટા સળખાવતી લહેરિયા સાડી આખે અગે લપેળી હતી આવો પોષાક પહેનપહેનો મુન્નાને બનાવના માટે સભામાં જતા પહેના છટકીને કચન પડખેના મકાનમાં દોડી આવી હતી અને મુન્નાના ઓગડાનું બારણુ બધ દેખતા ઉતાવળમાં ધડ ધડ અનાજે બારણુ લટકાવતી બોની રહી હતી ‘ઉધાડ ! મુન્ના ! બારણ ઉધાડ !’

‘ઉધાડુ છુ, જરા ચેલ. જાણે ઘેડે ચડીને આવી છ કે શુ?’ અટરથી મુ પાનો દાદોબોળ જનાળ સલગાયો.

પોતાના ધરની લગોવગ વસનાર આ ચીની કુટુંબના હાકરા મુન્ના સાથે લડી ઝંખડીને મોગી થયેન કચન પોતાનો આ પહેરવેશ પહેલ-પહેનો એને બનાવના આવી હતી કેમકે બોમ્બેરવાળા આધુનિક

ચીની કુટુંબના ઊગ્ગેન સુન્યાને હિંદી સ્ત્રીઓના કમ્મર સુધી ઝૂંપતા ચોટના નીરખના એને કાળા હામર નાગ સાથે સરખાવી કાઢ્ય કરવાનું મન થતું. કેરાકાટ કાન લઈને ફરનારી ચીની સ્ત્રીઓ સામે હિંદી સ્ત્રીઓના કાન ચણચણાવતા ધરેણા નીરખીને એને ચીતરવાનું મન થઈ જતું. ખાસ તો એને હિંદી સ્ત્રીઓને સાડી પહેરતી જોઈને, આવકુ મોઢું લૂગકું આખા અંગ પર આમ ચપોચપ કેમ પહેરી શકાય એવું આશ્ચર્ય થતું અને એ પોતાના ઝરખામા બેસીને સાડી પહેરેની હિંદી સ્ત્રીઓને નીરખ્યાજ કરતો આખો દિવસ કચનને હરબહાને હેરાન કરનારો તથાએન આખોનાજો તોફાની સુન્યા કચન જ્યારે પૂરો હિંદી પોપાક પહેરે ત્યારે ડાહ્યોડમરો થઈ જતો અને આનંદથી કચનના અંગ પર પહેરેન ધરેણા ને લૂગડા નીરખતા એ કેમ પહેરાય એ નિષે બાળ-સહજ પ્રશ્નો પૂછ્યા જ કરતો. એ વખતે ઉડાઉ જવાન આપીને સુન્યાને હેરાન કરાનો દોર કચનના હાથમા સરકી જતો. આજે એવો આનંદ માણવા કચન દોડાદોડ આવી આવી ચડી હતી. પણ અદરથી સુન્યાનો આવો દાઢે બોળ જવાળ મળતા કચન જાણે છાબીની પડી ગઈ છાબીની પડતા કચન અધીરી થઈ અને ‘ધોળે બિરસે બારણા બધ કરીને કરે છે શું ? ઉધાડ એકદમ આમ તો જો!’ કહેતા જોરથી કચને બારણાને ધકકો માર્યો.

ધકાક. કરતા બારણા બિધડી ગયા એ સાથે ખણખણ કરતી કચનની રંગરંગીન બગડી તૂટી ને બગડીના કટકા ઓરડામા વેરાઈ ગયા. પણ આનંદના ઉત્સાહમા એ બાળુ નજર પણ ન કરતા કચને પોતાના હાથને રાફથી હમદોલ બનાવીને સુન્યા સામે નજર ફેંકી તો સુન્યાએ તરત જ કમ્મર સાથે કાઠકે બાધતા પહેરણ નીચું ઉતારી દીધું અને ઓરડા વચ્ચે એ એકદમ અચ્છડ બિભો રહી ગયો. કાઠક કારણને લીધે અસ્થિર બની ગયેલી આખોને જરા સ્વસ્થ કરતા એણે નજર કરી તો બારણા વચ્ચેવચ્ચ કચન પૂરા હિંદી પોપાકમા દેખરી સખી શોભતી બિભો હતી.

‘ઝોહો ! આજે કાંઈ દહારો કર્યો છે ને શું ? ક્યાં સવારી બેપડવાની છે ?’ ત્યાં જ બેસી રહીને મુન્યાએ પૂછવા ખાતર ઠડો-ગાર પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘મુન્યા ! આજે અમારી ગંઝ...વર સજા છે. એમાં, હું પ્રારંભિક ગા...ન ગાવાની છું. હું ગવરાવીશ અને ખીજી છોકરીઓ ઝી...લગે.’ એમ એકેએક શબ્દ પાછળ ભારનો ઉમેરો કરીને લંબાવીને બોલતી કંચને મોઢું ખેંચીને આગસ્ટા રોડમાં ઉમેગ કર્યો અને ધબ્બ ધબ્બ અવાજે અદર ડગલાં ભરતી, પોતાની લહેરિયાં સાડીને ખુલાવતી ને ફજોળતી સાંભળનારના આ કાન ફેડી નાખે એવા અવાજે ગાવા લાગી:

‘જનગણમન અધિનાયક જય દે
ભારત ભાગ્ય વિધાતા.....
જય દે જય દે જય દે
જય જય જય જય દે

ગાતાં ગાતાં, એણે હેમાંગિનીની જેમ બગાળી ઉચ્ચાર પ્રમાણે ‘ભાગ્ય’ને બદલે ‘ભાગ્ય’ અને ‘જય’ ને બદલે ‘જેયો’ એવો ઉચ્ચાર કરતા હોઠ અને ગાલ પુગ્યાની જેમ પુનાવી દીધા. એના આવા નાટકિયા અભિનય સામે નજર પછું નહિ કરતાં મુન્યાએ કચનના ગાનની વચ્ચે જ જવાબ દર્શ દીધો: ‘તો સારું ગાજો જન, અત્યાર સુધી તારા રામડાથી મારા કાન ફેડતી હતી. હવે આખી સમાના કાન ફેડજો.’

અત્યાર સુધી પોતાના મુન્યાને દિદી કપડાનો શયુગાર બતાવવાના ઉત્સાહમાં મસ્ત કચને આ જવાબથી પહેલી જ વાર પારખ્યું કે મુન્યા ટાઢોબોળ છે, એથી યે કંઈક વિશેષ છે, નહિ તો આમ ફેડી આવેલી કચનનાં લૂગડાં નીરખ્યા વગર મુન્યા રહે? હેઈ...હો...હેઈ...હો...એવી ચીસો શમાવતા એના ચીની માન સામે દિદી માનને ખૂન પસદ કરતો મુન્યા કચનને ગાતી સામગ્રી રહેવાને બદલે આમ અધવચ્ચ કાંઈ અટકાવે ?

આ ખ્યાલ આવતાં એકજમ કચન પણ આસમાનથી જમીન પર

પડાતાં મરતી છોડીને બોલી ‘કેમ, મારા કાનફેડ ગાનની અસર મગજ પર થઈ છે અને મગજની કમાન છટકી છે કે શું ?’

‘મગજે ૫ રેકાર્ડો છિ ને મગજની કમાનેય બરાબર છે. તું તારી સલામા જીપડ ને ૨ મારે એકદમ બહાર જવું છે.’ કહેતા સુન્યાએ બહાર જવાની તૈયારી દર્શાવતાં પગલાં ભર્યાં.

‘હા આઆ...તારે બહાર જવું છે, એમ ને ? તો યા યાવતો. કોણ તને રોકે છે ?’ કહેતી કચન પાસે પડેય નેતરની ખુસ્મી પર જાણે નિરાત કરતી હોય એમ બેઠી ગઈ.

‘જી, તું ધર બહાર નીકળ ત્યારે જાઉં ને ?’ સુન્યા બોલ્યો.

‘કેમ, ઠાઈ ધરને સાથે બાંધીને લઈ જવાનો છે ?’ કચન એટલી જ અકબચાથી ખુસી પર બેઠી બેઠી બોલી.

‘ધર બાંધીને સાથે નથી લઈ જવું, પણ મોડા પાછા ફરવાનું છે એટલે તારું મારીને જવું છે.’ સુન્યા બોલ્યો.

‘કેમ, ધરમાથી બા-બાપા-બહેનો બધા પરદેશ ગયા છે તે તારા ઝોરડાને જાહેતામા મૂકીને જવું છે ?’ કચન બોલી.

‘એ બંધી પચાત પગી કરશું. મારે એકદમ બહાર જવું છે. ખાસ કામ છે. જી, વખત ન બગાડ.’ સુન્યા કચનને ઉઠાડવા પાસે આવ્યો.

‘તે આટલી બંધી હિતાવશે થોડે ચડીને જવું છે કયા ?’ કચને પૂછ્યું.

‘જવું છિ જહાન્નમમા. ગમે તે જાજતમાંથી પ્રશ્નો પ્રશ્નો ને પ્રશ્નો જ પૂછવા માથું ખાઈ આજ તો. જી મારડી! ખાસ અગત્યનું કામ છે એટલે જવાનું છે. કહેતી હો તો તને પગે પડે, તો જીડીશ ?’ સુન્યા કટાક્ષને બોલ્યો.

‘પગે પડવાની જરૂર નથી. છોડરા છોડરીઓને પગે પડે એવી રીત અમારા હિદમા ચે નથી ને તારા ચીનમા ચે નથી. કયા જવું છે એ કહે તો જી જાઉં.’ કચન બોલી.

‘કાંઈ બધાં રથળ તને કહી શકાય તેવાં હોય છે ? નકામી લપ લપને બેઠી છે તે ?’ સુન્યા બોલ્યો.

‘એતે તો ક્યાં ક્યાં જઈ છું એની તલેતલ વાત પૂછીને ડાડું કાઢે છે. નારી સભામાં શું કરું ને સૈની સાથે શી વાતો થઈ એ પૂછનાં પાછું વળીને બેતો નથી ને તારે મારાથી જાને રથળે જવાનું છે ? અત્યાર સુધી તો મારાથી જાનાં રથળ કાંઈ નથી એમ કહેતો...’ કંચને કહ્યું.

‘તો હવેથી જાનાં થઈ ગયાં, એમ માન. તારે માનવું હોય એમ માન, પણ કોઈ રીતે જીવિય ?’ સુન્યા અધીરા થતો બોલ્યો.

‘અચાનક મારાથી જાનાં રથળ કેમ જાનાં થઈ ગયાં એનું કાંઈ કારણ ? પહેલાં કારણ કહે તો જાડું. એ પહેલાં અહીંથી જાવાના દરિયા’લા ।’ કંચન ખુરશીના હાથ પર હાથ ટેકવીને હથેળામાં માથું ગોઠવતી નિરાંતથી બોલી.

‘તું મારી શત્રુ છે એટલે તારાથી ખાનગી રથળ રાખવા પડે એમ છે, બસ ? હવે જીવિય ?’ સુન્યા ખિન્ન બોલ્યો.

‘શું ? શત્રુ ? હું તારી શત્રુ ? આજ દિવસ સુધી તો ગીન ગાયા કરતો કે...’

કંચન કોઈક પ્રેમનું ગીન ગાવા જાય એ પહેલાં સુન્યા ક્રોધમાં રાડ પાડીને બોલ્યો :

‘તું જ નહિ, તારાં બધાં સગાંવહાણાં, તારા દેશનાં બધા લોકો મારાં શત્રુ, શત્રુ, શત્રુ ।’

‘એ, મારાં સગાંવહાણાંએ અને મારા દેશનાં લોકોએ તારું શું બગાડ્યું છે તે એ બધાંને શત્રુ કહેવા નીકળ્યો છે ? તારા ઘર પર કોઈ ધાડ પાડીને કાંઈ લૂટી ગયું ?’ કંચન બોલી.

‘એ કાંઈ લૂટી નહિ ગયાં હોય તો અમારા લોકો પર ઘાતકી લૂટ ચલાવનારા દરિયાપારના રાક્ષસોના તેઓ મિત્ર થઈને બેઠાં હશે અને શત્રુનો મિત્ર શત્રુ જ કહેવાય એનું તને જ્ઞાન છે કે નહિ ? સાંખી

લપ શા માટે કરે છે ?’ સુન્યા પૂરી કડનારાથી બોલ્યો.

‘પણ એમા તારા લોકોનું એમણે શું બગાડ્યું ? તારા લોકો અને અમારા લોકો તો સૌ ભાઈચારાથી રહે છે ને છુ આ શું બકી રહ્યો છે ? તારું તે આજે ચસકી ગયું છે કે શું ?’ કચન બોલી

‘મારું કાંઈ ચસકી નથી ગયું. તારા લોકોનું ચસકી ગયું છે તે રાક્ષસોની સાથે ભગી બેઠા છે થોડોક ચમત્કાર મળ્યા વગર એમનું ચસકી ગયેલું ઠેકાણે નહિ આવે.’ સુન્યા દાત પીમતો પીસતો પોતાની કેળા પટ્ટાને સરખો કરતો બોલે.

‘અને ચમત્કારે કોણ કરી બતાવશે ? ફૂકના થે પનમ બીડી બાપ એવા આ મારા સુન્યા સાહેબ !’ કચન હોડને ફૂકના આકારમા તાણતી બોલી

‘હા, હા, એ સુન્યા જ ચમત્કાર કરી બતાવશે ને તારા લોકોના આંખ, કાન, નાક બધું થે બિધડી જશે ત્યારે તને બાધુ થશે કે સુન્યાની ફૂકમાથે કેટની તાકાત છે. બિડ, બિબી યા’ સુન્યા બોલે.

‘તો તો અત્યારે જ ક્યાંક ચમત્કાર કરવા ન જતો હો ?’ કચને ટોણો માર્યો

‘એમ પણ હોય . કંઈ નહિ કે અત્યારે બધી પચાન મૂક. બિડ, એકંદમ બિબી યા’ બોનતા સુન્યાની ચીમી આપે. એકંદમ તણાઈ ગઈ.

કચને સુન્યા સામે નજર કરી તો સુન્યા મનાવતી છોડરાઓ સાથે ઝગડીને ક્યારેક ક્યારેક પાઠો ફરતો ત્યારે એની આખો જોવી તણાઈ જતી એની જ અત્યારે તણાઈ ગઈ હતી એકંદમ ચાનાકે કચન એ આખોની પાઞ્જ કાંઈક છૂપી ભવકરના પામી ગઈ, મનમાં જરા-થરથરી પણ મન પણ મનને મનજીવન રાખતી ભવકરનાનું રહસ્ય પારખવા માટે એ બિબી ચર્ચ ચર્ચને સુન્યાનો હાથ જાતીને બોલી ‘તો તો ચાલ હુ થે તારી સથે આજે મારો સુન્યા ચમત્કાર કરતો હશે અને હુ મારી નજરે નીરખીશ પાછી ફરીને મારી બહેનપણીબાને કહીશ કે મારો સુન્યા તમરા દોરતો જેવો નમાનો નહિ તો ! એ તો આકા-

શમાંથી આગ વરસાવે, ધરતીમાંથી જ્વાળામુખી ભજુકાવે અને...અને...

‘એક છોકરીથી છૂટવા ગિયારે માયાં પછાડે તો ચે માગ’ ન કાઢી શકે. મહેરબાની કરીને તું મને અત્યારે છોડ. મને એકદમ જવા દે. મારે ખાસ કામ છે. આવીને તને બધું સમજાવીશ.’ સુન્યાએ યાકીને સમજાવવાનો માગે અપત્યાર કર્યો.

‘ના, પછી બધી નહિ. અત્યારે, આ ધડીએ ને આ કાણે અહીં જ સમજાવ તો જવા દઈ.’ કંચન સુન્યાને ઢીલો પડતો નીરખીને આગલી થતી બોલી.

‘તો જીભી રહે આ ધરમાં એકલી. તું તે કાંઈ વખત પારખે છે કે નહિ?’ ‘કહેતા સુન્યાએ તરત જ સમજાવટ મૂકી, કંચનનો હાથ છટકાવીને બારણા તરફ હાલ્યાં ભર્ષાં.

એ જ ધડીએ છલંગ મારતી કંચન દોડીને બારણા વચ્ચે જઈ પહોંચી અને આડા હાથ ધરતી બોલી : ‘ધરમાં નહિ જીભી રહુ પણ જીભી રહીશ અહીં, આડી, જ્યાં મુઠી બધી વાત સમજાવીશ નહિ ત્યાં મુઠી ન જવા દેવા માટે.’

‘છોકરવાદી છોડ કંચન અત્યારે! કહું છું કે જવા દે મને અત્યારે! ખપી જા માગેમાંથી!’ સુન્યા રોષમાં રોષમકાવતો બોલ્યો.

‘અને ન ખસી ગઈ તો?’ કંચન પણ જરાક જોશમાં બોલી ગઈ.

‘તો તને ખતમ કરીને ચે મારે મારે માગે કાઢવો પડશે.’ સુન્યા સંપૂર્ણ રોષમાં બોલ્યો.

‘ઓ...હો! તારે હાથે હું ખતમ થાઉં એથી વળી મારે માટે સારુ સદસાચ દ્યુ? એ તો તદ્દન સરળ માગે છે. પતાવ એકદમ.’ કંચન મનમાં મજબૂત થઈને રસથતા મેજવર્તી શાંતિથી બોલી.

-બગાબર આ વખતે ગ્રુનિસિપલ હોલના મેદાનમાં અંજલિ નારી-સભાની સ્વચ્છસેવિકાઓ વચ્ચે ખુમો મારી રહી હતી: ‘કંચન ક્યાં?’

ક્યાં ગઈ એ બટકબોલી ! એના ગીતનો વખત થયો.’

‘કંચન અહીં નથી. કંચન હજી નથી આવી.’ ગીત ગાવાં માટે તૈયાર જામી રહેલ સ્વયંસેવિકા છોકરીઓએ જવાબ દીધો.

ત્યાંથી અંજલી દોડાદોડ સ્ત્રીઓનાં ટોળામાં પહોંચી. ‘કંચન ક્યાં ગઈ સારદા માસી ? એને આજે ગીત ગાવાનું છે. ગીતનો વખત થયો અને એ નથી દેખાતી.’ અંજલિએ જાંચે શ્વાસે કંચનની બાને પૂછી નાખ્યું.

‘એ તો અમારા પહેલાં નીકળી ગઈ છે, અંજલિ. કહેતી’તી કે મારે પહેલું ગીત ગાવાનું છે એટલે મને એકલીને વહેલી જવા દો. એના બાપુજીએ ધણું ચે કહ્યું તોયે બાગી નીકળી’તી. જો ને ! ક્યાંક બરાબને બેઠી હશે, એ ગાંડી !’ સ્થૂળકાય શરીર સમી જ શાંતિથી કંચનની બાએ જવાબ દધ દીધો.

અંજલિએ સ્ત્રીઓના ટોળામાં જઈને બે-ત્રણ-કેકાણે પૂછી જોયું : બુઢાં લક્ષ્મીયા અને ડો. જોસેફનાં પત્નીને, દેમાંગિનીની બા અને બીજાં જાણીતાંને પૂછી જોયું. ત્યાંથી ચે કંચનના કશા સમાચાર ન મળ્યા. સ્ત્રી-વિભાગમાં વ્યવસ્થા માટે જામી રાખેલી સ્વયંસેવિકાઓને પૂછી જોયું તોએ કંચનનો પત્તો ન લાગ્યો.

આજના સંભારણમાં નારી સમાએ સરઆતમાં રાષ્ટ્રીય ગીતોનો ઠાપકમ થોજ્યો હતો. અમરથી પોતાના ક્રેડિલકંઠી ગાનથી સૌને ડોહાવતી કંચન જાહેરમાં કદી ગાવા માટે તૈયાર ન થતી. બાલિકા-સહજ એ લક્ષ્મી અને ચાગલાઈને છોડાવીને આજે અંજલિએ એને મુખ્ય પ્રારંભિક ગાનમાં લીધી હતી, પણ કંચને હેડલી ધડીએ દગો દીધો.

દ્રમેશાં પોતાનાં ચામણાં તોફાનોથી આનંદ આપનાર કંચન પર આજે ખરે વખતે આવી રીતે રઝગાવવા બદલ અંજલિને દોષ ચડ્યો. થોડી વારે એ રાંધણી સાથે ચિંતા પણ ઉમેરાઈ. આજના જાણીતાં સિપાહીઓ ક્યાંક ક્યાંક જામી થયેલી જૂગતો પ્રતિનું વેર વાગવાં

ચીની-મલાયલી ઝોરતો પર ગમે ત્યારે હાથ નાખ્યા કરતા હતા. વિગેરે ચીનાઓથી વસેલા વિસ્તારમાં રહેનારી તથા ચીની છોકરા-છોકરીઓ સાથે વધારે પડતો વ્યવહાર રાખનારી કંચન ક્યાંક એમને ઝપાટે તો નહિ ચડી ગઈ હોય ? નારો સભાની કોઈ સ્વયંસેવિકા પર આમ અજાણતાં યે હાથ પડી જાય તો એમનાં માખાપો પર શી અસર થાય ?

આવી રીતે અને ચિંતાની લાગણીઓથી મૂંઝાતી અંજલિ કાર્ય-ક્રમનો મમય થઈ જતાં બધો ભાર હેમાંગિની પર નાખી દબને ચોડાક જ ફેરફાર સહિત હિંદી-સિપાહીઓ સમેજ ગથુવેશ પહેરીને હરવખતે આવી સભાની શિસ્તબદ્ધ વ્યવસ્થા જળવનાર નવજવાન સભાના જવાનો પાસે તપાસ કરવા અને પત્તો ન મળે તો કંચન જેવી છોકરી ક્યાંયે નજરે ચડે તો ખ્યાલ રાખવાની જાણ કરી આવવા હુપડી.

દૃષ્ટાંતી જનમેદની વચ્ચે માંડમાંડ માર્ગ કાઢતી અંજલિ નવ-જવાન સભાના જવાનો પાસે જીપડી. આજની સભાને રંગ જુદો હતો. બેન્કોકે મુકામે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘના સમેલનમાં આઝાદ હિંદ ફોર્સ રચવાનો હરાવ થયા બાદ હિંદી મુલકોદીઓમાં ફોર્સમાં જોડાવા માટેના પ્રયત્નોએ ભારે રંગ પકડ્યો હતો. સીંગાપુર બેઠમા આવેલ હિંદી સિપાહીઓની પાંચ-સાત ડાવણીઓમાં દિન-રાત બેઠકા, સભાઓ, ભાષણો, પ્રવચનો આદ્યા જ કરતાં હતાં. એ હેતુ સારવા માટે ગીતો, નાટકો, પ્રવાસ-સમારોજો યોજવા જ કરતા હતા. એની અસર પણ હિંદી સિપાહીઓમાં સ્પષ્ટ દેખાતી આવતી હતી. રોજ-જ રોજ આઝાદ હિંદ ફોર્સમાં જોડાવા માટેની તૈયારી દર્શાવનાર સિપાહીઓની સખ્યા વધતી જતી હતી.

પણ હિંદી સિપાહીઓમાં એક વર્ગ આ જાતની ફોર્સ રચનાની બરાબર નિરુદ્ધમાં પડી ગયો હતો. એ વિરોધ પક્ષમાં કે. દિલાવરખાં

સમા ધણા જોરદાર અને સમજદાર અફસરો પણ હતા. જેમ જેમ ફોજની તરફેણનું વાતાવરણ જોશ પકડતું જતું હતું, તેમ તેમ સામા પક્ષનો વિરોધ અને રોષ પણ જોશ પકડતાં જતાં હતાં. સિપાહીઓનો રોષ માત્ર દલીલબાજીમાં જ અટકી નથી જતો. બંને પક્ષ પતારટ કરી લેવાના પ્રસંગો સુધી પહોંચી જાય છે. દિંદી મુઠ્ઠાઓમાં એવા પ્રસંગો પણ બની ગયા હતા.

હવે તો આજ-કાલમાં જ આઝાદ હિંદ ફોજની રીતસર જાહેરાત થવાની હતી એટલે બંને પક્ષના પ્રયત્નો ટોચે પહોંચી ગયા હતા. છૂટી છૂટી છાવણીઓમાં હિંદી સિપાહીઓ સમક્ષ આખરી સમજાવટ કરી લીધા બાદ આજે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘે બંધી જ છાવણીઓના સિપાહીઓને એકી સાથે યુનિસિપલ હોલના આ મેદાનમાં એકઠા કર્યા હતા અને સંઘ તેમ જ ચનાર ફોજની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનાર હિંદી પ્રજા પણ એ સમારંભ સમયે હાજર રહી હતી.

એક બાજુ ૪૫ હજાર જેટલા હિંદી સિપાહીઓ પોતાનાં ડિવિઝન, બટાલિયન, બ્રિગેડ અને પાર્ટી પ્રમાણે ગોઠવાઈને શિસ્તબદ્ધ ઊભા હતા અને બીજી બાજુ હિંદી જનતાનો પચરંગી સમૂહ જમીન પર બેઠો હતો. હાલના મકાન પાસે આ પ્રસંગ માટે ખાસ ઊંચા કરેલ રંગ-મંડપ પર હિંદી ઘરઠરી અફસરો તથા સંઘના કાર્યવાહકો બેઠા હતા અને સમારંભનાં ગીતોનો કાર્યક્રમ ધ્વનિવર્ધક બૂંગળાંઓમાંથી ગાજતો હતો.

એ વખતે અંગ્રજિ એક બાજુ સ્વયંસેવિકાઓ કાર્યક્રમ કેવો આપી રહી છે તે ખ્યાલ રાખતી જતી હતી અને બીજી બાજુ કેટલી નવી તપાસમાં નવજવાન સમાના જવાનો તરફ વાલી જતી હતી.

‘પ્રથુ આ શું ? નવજવાન સમાના જવાનો કાં ન દેખાય ? સ્વયંસેવિકાઓની નાવિકાનો મજબૂત નીરખતાં જનસમૂહ અંગ્રજિને માગ કરી આપતો હતો, પણ નવજવાન સમાના જવાનો નજરે ન ચડતાં અંગ્રજિનું આચર્ય વર્ણન જતું હતું.’

સમગ્ર જનસમૂહ વીધીને બહાર નીકળી અંજલિએ ચારે બાજુ નજર ફેંકી તો દોઢના મકાનને જમણે છેકે દૂર દૂર નવજવાન સમાના બધા જવાનો ગોઠવાઇને ટુકડીમાં બિઝા હતા અને એમની આગળના ભાગમાં દ્રામ્ જાપાની અફસર ત્રણ-ચાર જવાનો સાથે જોરજોરથી વાતો કરી રહ્યો હતો. સામેના દરવાજે એક મોટર, એક ખટારો અને થોડાક જાપાની સિપાહી પણ બિઝા હતા. આ દેખાવે અંજલિનું આશ્ચર્ય જોર વધારી દીધું અને એ ઝપાટાબંધ એમની તરફ આગળ વધી.

અંજલિ ટુકડી પાસે આવી પહોંચી ત્યાં એને કાને અવાજ સંભળાયો : ‘અમારા જવાનોએ તમારા નાયકનું કે પોલીસોનું અપમાન કર્યાની વાત ગમત છે. એમણે તો માત્ર એટલું જ કહ્યું હતું કે આવી સલામોની વ્યવસ્થા સાચોપાંચ અમારા હસ્તક જ રહે છે. તમારે એ વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી.’

બોક્સનાર હતો શુરુસ્વામી આયગર. વીરેન્દ્રના બગલાની પાછળ મવાયા-માંથી આવીને વસેલા ગરીબ સફમયાનો આ ગરવો દેખાતો દીકરો અત્યારે જે રુઆમથી કે. યામોનોટો જેવા હિદી-વિન્નાર-નિરીક્ષક જાપાની અમલદારને જવાબ આપી રહ્યો હતો એ દેખીને અંજલિ પણ નવાઈ પામી ગઈ. ઓછાબોલા આ શુરુસ્વામીને વીરેન્દ્રે નવજવાન સલામી મુખ્ય ટુકડીનો નાયક બનાવ્યો હતો એવા સમાચાર નસિન સાંભળે હતો ખરો, પણ એના નાયકપદનો રુઆમ તો અંજલિએ આજ અહીં પહોંચી જ વાર જોયો.

શુરુસ્વામીને કે. યામોનોટો પૂરા અમલદારી તોરથી બિઝા અવાજે કહી રહ્યા હતા : ‘આમાં હસ્તક્ષેપની વાત જ ન હતી. પરિસ્થિતિની ગંભીરતા સમજીને જ પોલીસ અધિકારીએ એમને ગોઠવ્યા હશે. તમારે એ સ્વીકારી લેવું જોઈએ. આજના સંયોગોમા તમને પ્રગતિઓ પર કેવા જોખમો તોળાઈ રહ્યા છે એનો તમને સમગ્રપણે ખ્યાલ કેવી રીતે આવે ?’

‘ગમે તેવી પરિસ્થિતિની ગંભીરતા કે જોખમોને પહેચી વળવાની અમારામા તાકે ત છે જ છતાં યે મંત્રીત્વે પે રીસ અધિકારીને મત આપવાની ઇચ્છા હોય તો એમણે પ્રથમ અમારા સરદાર સાથે સમજણ કરી લેવી જોઈએ એમની ગેરહાજરીમા આના પગના ભરીને અમારા સમા નાના જવાનો પર જવાબારીનો જોતે વધારી ન મૂકવો જોઈએ’ ગુરુવામીએ જવાબ દીધો.

‘તમાના સરદાર સાથે એવી બધી સમજણ હું કરી છ/છ પણ તમારી માની લીધેલી જવાબારીના જોરમા તમે ગમે તેવા જવામો આપો અને તમારી મર્યાદા ઉત્તરે એમા જવાબદારી અદા કર્યાનું ક્યાં આપું ?’ કે મામોનેદો બોલ્યા.

‘અમે ક્રમ જવાબ આપીને મર્યાદા ચૂકવાનો ખ્યાન નથી ખ્યાન દોરે તો આજારી થઈશ’ ગુરુવામીએ વિવેચનર્થે મધ્યમ પ્રકાર આગળ ખેલ.

‘તમે નાયક દરજ્જાના અમલદારને પરહેજ કરવાની વાન કરો એ મર્યાદાબદ્ધ કહી શકાય ?’ કે મામોનેદોએ કહ્યું.

‘જરૂર આપના જ ખાતાએ અમારી સમાને આપના પેશીસ ખાતાની સમક્ષાએ મૂક્યા છે એ અધિકાર અનુસાર તેઓ અમારા વમળના રિસ્તારમા હસ્તક્ષેપ કરવાનું ન હોડી જાય તો મે જ એમને પરહેજ કરવાનો હુકમ સબજાન્યે હતો પણ સાથોસાથ એટલું પણ કહ્યું હતું કે આપેમા અધિકારનો અત આવી ગયો હોય તો સમમ સમાની વ્યવસ્થા હોડી દઇને અમે એક બાણુ ગિભા રહી જવા તૈયાર છીએ એ પ્રમાણે અમે અહીં એક બાણુ ડામા રહી ગયા હતા નાયક સાહેબ તો અમને સોને પરહેજ કરવા માટે આ ખગરો લાવીને હાજર થયા હતા એને જ તે વગી આપ ચડી આપ્યા એમને વાત અટ્ટી ગઇ આમા અમે ક્યાં ક્યાં મર્યાદા ચૂક્યા એ જણાવ્યો તો આજારી થઈ કેમકે માત્ર સરદાર આમને ત્યારે મારે એમને જવાબ દેવાનો નહે’ સખ્યું શાંતિથી ગુરુવામી બોલ્યે જતો હતો.

‘હીક, હાલ તુરત તો તમે સમાની વ્યવસ્થા સંભાળી લો. તમારા સરદાર આવશે ત્યારે અમે સમજી લઈશું.’ કહેતા કે. યામોનોટો જાપાની નાયક અને સિપાહીઓને લઈને રવાના થયા.

જાપાનોને સમાની વ્યવસ્થા માટે ગોડવણીના હુકમ અપાઈ રહ્યા બાદ અંગ્રજિ આગળ આવી. પોતાનાથી મોટો હોદ્દો ધરાવનાર અંગ્રજિને સામે જોઈને ગુરુસ્વામીએ સત્તામી આપી. સત્તામી કીમતો અંગ્રજિએ એમની પામે કંચનની તપાસ કરી જોઈ, પણ કંચનનો પત્તો ન મળ્યો. કંચનની ચિંતાને મનમાં સંધરતાં ચાલતી વખતે અંગ્રજિએ ગુરુસ્વામીને બીજો પ્રશ્ન પૂછી નાખ્યો: ‘હજી વીરેન્દ્રભાઈ નથી આવ્યા ?’

‘મત્તાયામાં છેલ્લા પંદર દિવસથી નાગરિક ભરતીના સેનાપતિ સાહેબનાં પ્રવાસનો અહેવાલ રાજ-બ રાજ આવતો જાય છે, એમાં આવવાના કશા સમાચાર ન હતા. બીજા સેનાપતિ સાહેબ આગળ જાય તેવો સંભવ હતો. પણ ગાંગુલી સાહેબે ગમે તે કારણે આજની આ સમા પહેલાં મળનારી એમની કાર્યવહીમાં હાજર રહેવા માટે આવી પહોંચવા તાકીદનો સદેશો મોકલ્યો હતો. એના જવાબમાં સેનાપતિ સાહેબે બરાબર સમયે આવી પહોંચવાનો સદેશો મોકલ્યો હતો. પણ કાશુ જાણે કેમ, હજી સુધી આવ્યા નથી.’ ગુરુસ્વામીએ કહ્યું.

કંચનનો કશો પત્તો મેળવવાને બદલે, ધારેલ કાર્યક્રમને મિનિટ મિનિટ વફાદાર રહેનાર નવજવાનોના આદરભર્યા ‘સેનાપતિ સાહેબ’ બની ચૂકેલા વીરેન્દ્રભાઈ આટલો વખત કેમ મોડા થયા હશે ?— એવી બીજી વધારે ચિંતા મનમાં ભરીને અંગ્રજિ પાછી ફરી ત્યારે—

સ્વયંસેવિકાઓનાં ગીતોનો કાર્યક્રમ પતી ગયો હતો, ફોજ સિપાહીઓ પણ ગીતો ગાઈ ગયા હતા અને સેનાપતિ મોહનસિંગ સાહેબ બાદ કર્નલ અમરસિંગ સાહેબ, કે. અકબરખાં સાહેબ, કે. ગ્યાનસિંગ સાહેબ, લેફ. ગોપાલ બહાદુર તેમજ અન્ય જાણીતા લશ્કરી અધિકારી દલીલો કરતાં વિશેષે કાયદે બોલનારા, સંભાવનાઓ કરતાં વિશેષે

નિશ્ચયે જીવ્યાવનારાં, સામા પક્ષની શક્તિઓની જીવ્યાવટ કરવા કરતાં વિશિષ્ટે પોતાની તૈયારી વ્યક્ત કરનારાં ઉદ્દ્યોધનો માધક પર પૂરાં થયાં હતાં અને સૌથી છેલ્લે જીવાનસિંગ સાહેબનો અવાજ માધક પરથી એકધારે વધી રહ્યો હતો.

આ જીવાનસિંગ સાહેબનાં ઉદ્દ્યોધનોની વિજ્ઞાનક તાકાત અને તેની હિંદી સિપાહીઓ પર થતી જાદુઈ અસર વિષે અંગ્રજિ હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સમાના કાર્યવાહકોને-વીરેન્દ્ર સુદાને સુખે અનેકવાર સંભળી ચૂકી હતી. એમને સાંભળવાનો આજે મોકો મળનાર હતો એથી અંગ્રજિ એની રાહમાં હતી, પણ કંચનની તપાસમાં ગયેલી અંગ્રજિ એમનું ઉદ્દ્યોધન પહેલેથી સાંભળવા પામી ન હતી. જ્યારે અંગ્રજિ પોતાના સ્થાને પહોંચી ત્યારે જીવાનસિંગ સાહેબ બોલી રહ્યા હતા :

‘હવે સૌથી છેલ્લી વાત. જેમના પ્રત્યે મને માન છે અને મમતા છે, શક્તિ માટે મને આદર છે અને ભક્તિ છે એવા કેટલાક મારા માનનીય અમલદાર સાહેબોને મેં બોલના સાંભળ્યા છે કે ‘અમે સિપાહી છીએ. વફાદારી એ સિપાહી-જીવનનો આત્મા છે. બેવફાઈ એ સિપાહી જીવનનું ભયાનક મોત છે. સિપાહીને કોઈ ધર્મ નથી, પંથ નથી, કોઈ કોમ નથી. વફાદારી એ જ એનો ધર્મ’ છે, એનો પંથ છે, એની કોમ છે. અમે હિંદી લશ્કરમાં જોડાયા ત્યારે તાજ પ્રત્યેની વફાદારીના અમે સોગંદ લીધા છે. એ સોગંદને બેવફા નીવડીને અમે અન્ય કોઈ ફોજમાં જોડાઈ ન શકીએ. ખ્રિસ્તી સત્તાનત અમારી માલિક હતી, હજી માલિક છે અને હવે પછી મેં માલિક રહેવાની છે. એ માલિકને બેવફા નીવડીને અમે બીજા માલિકની વફાદારી ન સ્વીકારી શકીએ. માલિકની ફેરજદલી કરી શકનાર બેવફા સિપાહીને જહાન્નમ પણ ન સંધરી શકે’

‘એમનાં વાક્યો કું સખ્દશઃ આપું છું, વિગતથી આપું છું; એટલા માટે કે એ વાક્યોની ભાવના મને ય મજબૂર છે. કેમકે હું, મેં સિપાહી છું, વફાદારીને ધર્મ સમ પવિત્રતાથી હિપાસવામાં માનનાર સિપાહી-

વટનો હું ચે વારસદાર છું. પણ મારા એ માનવીય અમલદાર સાહેબોને હું ચેતવવા માગું છું કે જેની તમે આંખો મીંચીને ઉપાસના કરી રહ્યા છો એ પોતે દેવ છે કે પથ્થરનો પાટડો છે, એ તો જુઓ ? એક વાર આંખો ઉઘાડીને તમે એને નીરખી તો લો કે જેને તમે તમારી ભાવનાના દેવ માન્યા છે એને કેકાણે દેવ ધર્મને કોણ ચડી બેસા છે ? જેની વફાદારીને વળગી રહેવા માટે આપ જાનફેસાની મુંધી જવા માગો છો એ તમારા માસિક ક્યાંથી ધર્મ ગયા ? એ ક્ષિટિય તાજ અને એ ક્ષિટિય સત્તનન આપણાં માસિકના તખ્ત પર ક્યાંથી ચડી બેસા ?

‘આપણુ માનવીની આંખો પરિમિત છે, મર્યાદિત છે. એ મર્યાદિત આંખોને આપણે ઇતિહાસને અજ્ઞવાળે વિશાળ કરીને નીરખી ધર્મશું તો દેખાશે કે જેની વફાદારી ખાતર આપણે જાનફેસાનીની તમન્ના મેવી રહ્યા છીએ એ સન્નનન પોતે જ બેદાશ્વનું કમ્પ્લેક્સ સ્વરૂપ છે. જીકપટ, દયાનાશ, પ્રપંચ, વિશ્વાસઘાત, કૂરતા, નિષ્ઠુરતા એવા માનવીની અંદર વસના હીન પ્રકારના દુર્ગુણોનું જાણે એ વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. જે દુર્ગુણોથી માનવી માનવી મરી જાય છે, એવા હીનતમ દુર્ગુણોના આધાર બનને દરિયાપાર વસતી એ અંગ્રેજ કેમ આપણા પર સન્નનતને પૂજનીય રચાને ચડી બેડી છે.

‘આખી દુનિયાના ઇતિહાસના અજ્ઞવાળા આપની સામે રજૂ કરુ તો તો આપણી આંખો અજાત જાય. માત્ર આપણા વતનના ઇતિહાસને નીરખી જુઓ. સાચી દૃષ્ટિથી એ નીરખી જુઓ. એક વખત આપણા રાજાઓ અને મહારાજાઓ, નરાઓ અને બાદશાહો સમક્ષ વેપાર માટે ઘૂંટણિયે પડતી આનતી એ પ્રગ્નએ જાણે હિંદની ધરતી પર ભરી ભરીને બેવફાઈના અને કપટના જ વફાણુ ઠાસવ્યાં છે.

‘જ્યાં એમને વેપાર કરવાના પગલા ભરવા મળ્યાં એ બંગાળની રજરજમાં એમણે આપણા હિંદીઓના ખૂન રેડીને બેરફાઈ પાંચરીને સસ્તનતના પાયા ધરખ્યા છે, એ તમે જાણો છો ? પેલા ભક્ષાઓના ને બાળ-

સમા વિશ્વાસુ નવામ સિગલુ નૌનાને ખતમ કરવા એમણે શાહ અમીયદ અને માણેકચંદ, રાજવલ્લભ અને દુર્લભરામ, યાર હુસૈખા અને મીર જાફરને બે વફાઈના ઝેર પાયા હતા. મીર જાફરને ખતમ કરવા એમણે મીર કાસીમને વિશ્વાસઘાતી બનાવ્યો હતો અને મીર દાદીમતુ કામ પત્ની ગયુ એટલે જગતરોડ અને સ્વરૂપચંદ, અરબ અલીખા, મીર મોહમ્મદ અલીખા ને નવામ મુજબદિનીનાને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધા હતા. મીર કાસીમને સાફ કરનામાં સાથ આપનાર એ જ નવામ મુજબદિનીનાને ઉડાડના એમણે લેવું ગુનામહુસેન અને જૈતુન આમદીન, નફીખા અને કત્યાલુસિદને કપટના પાઠ પઢાવ્યા હતા.

‘જળકપટ અને બેરફાઈ કરના મરતા પૈનાને જ બચાવનારને ધડીવાર પછી ઉડાડી દેના એમના હાથ ખચખાતા નથી એમના હાથ સિરાજુદ્દૌલા સામે મઠ્ઠ કરનાર નદુખારને ફાંસી દઈ શક્યા છે, મિરજાફરના દીકરા મીંગનલુ બીજળીને નામે મોત કરી શક્યા છે, મુજબદિનીના સામે મઠ્ઠ કરનાર નજમુદ્દીનાનું ખૂન કરી શક્યા.’

‘બગાળમાં લખના પાયા સ્તંભથી ધરમીને એમની બેરફાઈએ આખા દિલમાં કળવા માંડ્યા હતા. દક્ષિણમાં જઈને એમણે દેવ રીપુને ખતમ કરવા મહાદેવ અને આકેદના નવામેને બેરફાઈ બનાવના હતા. હૈદરાબાદના નિઝામ અને મગાદઓના પેશવા, સિધિયા અને બોમબેઈ એમણે સાધ્યા હતા પાતંગીઓ પામે એમણે બાઈજવનાં મૂરો સાથે બેરફાઈના પ્રવચનો કરવા હતા.

‘રીપુને ખતમ કરીને તેઓ કલ્હાનની નવાળીનો અત આખૂરા આગળ લેવાયા હતા અને બોમબેઈને સાફ કર્યા હતા, પેશવાને ખતમ કર્યા હતા અને સિધિયા-દોસ્તરને ફસાવ્યા હતા. શેરિયાએને તાબુમાં લીધા હતા અને બનારસના શેરિસિદને જૂડે હાથે જમાડવા હતા. અવધની બેગમેનાં એમણે જર-જનાલીર દલાવવા નખ કરી દતા અને આખા દિલની ધગતી પગલે બેરફાઈનો દાવાનજ એતમ્પો દનો.

‘એ બેરફાઈના દાવાનજની ઝાળ હેઠ એમણે એમને દિલમાં

પગતુ માનના દેનાર અને હરદમેય સદાય દગ્ગાર મેળવ સ નનના
લિનાર સરતાજ શાહચાપમ અને બદાદુગ્ધાદ જહર મુધી પદોચાડી
હની અને વિંદીના પાવતખતની નીચે ઘૂસી જઈને એને ઊંચુ ઠંચુ હતુ

‘આ દાનાનગ પેગનનામા એમણે નનાબો અને રાખએના
દીરાનો-મરનારોને જ વિશ્વાસઘાતના ગેર પાઈ ઘેઘૂર બનાવ્યા
હતા અને એમના હરકેગમા ઘૂસેતા ફેચો અને યુરોપિયનોને
આખરી પળે દગો દન્ને ફાંખીની છેતની દોરી એચનાતુ શીખચુ
હતુ ધર્મના ઓદા નીચે એમણે પાદરીઓની સુરક્ષિતતા માગી હતી
અને એજ ધર્મના ઓદા નીચે પાદરીઓને મોઢે એમણે નનામોને
ના મામ કગતા યુરોપિયન અમલદારો પામે સદેશ પાઠવ્યા હતા કે
‘મુસનમાનોની સામે બાઈનન દાયમા રાખીને પણ વફાદારીના જે સમ
ખાનામા આખ્યા હોય તે પાળના માટે કાંઈ ઇસાઈ બંધાયેલ નથી’
પા રીઓને ગળે જનોઈ અને કપાગે દીના તથાવીને એમણે દિદી
સિપાહીઓને બોગચ્યા હતા અને છેત્તી સાજ મુધી પ્રેમપૂર્ણ કાગળો
નખીને ગાનના અધારમા વિશ્વામે સતનાઓ હપર તેઓ તૂની પડ્યા
હતા સધિ અને કરારો કરી કરીને કરારોના કાગળ પર સહીની શાહી
મુકાબ એ પહેના સધિના કાગળના ચૂરા કરીને તેઓ સાધિપાવનને
નખરીખ અનુસરનાર વિશ્વામુઓ પર ત્રાટખી પડ્યા હતા જાણે
દિદની ધરતી પર વચનભગ, સધિભગ અને કરારભગના આમેદન
અવતાર બજવવા તેઓ આન્યા હતા

૧ ‘આટઆની બેરફાઈ જ્યારે દિદની ધરતી પર ખડકાઈ ગઈ
ત્યારે દિદીઓ કાળી ચીસ નાખીને એમની સામે ઊભા થઇ ગયા
હતા સને ૧૮૫૭નો બગવો આખા દિદમા પ્રસરી ગયો હતો પણ
દિદીઓ બના હતા, વિશ્વાસુ હતા ભયા અને વિશ્વાસુને મૂખ
જોવા હોય તો આજે કહી શકાય એવા એ દિદીઓ ૧૮૫૭નો
બગવો કરના કરતા એ માનવતાના ગુણ ચૂક્યા નહતા અને માનવ
તાના સમગ્ર દુનુલોના વારસદારો સમા એ અગ્રેજોએ એકેએક

હીનતાનો આશરો લઈને હિંદની ધરતી પર લપાનડ મોત અને ખૂનરેણ વહાવ્યા હતા એ ખૂનરેણ સામે દોડ દોડ વરસ સુધી અર્ધેમનાર આપણા પ્રાત રમરણીના વીરપુરો નાના સાહેબ અને તાત્યા ટોપે, બકાદુરશાહ જહર અને મોનવી અલમ શાહ, ઝાસીની રાણી લક્ષ્મીનાઈ અને અરધની બેગમો કુવરસિંહ અને અમરસિંહ સાં ગાયેબ થયા હતા અને એક કાળદિને દિલ્હીના તખ્ત પર અગ્રેજ સત્તાનત મહારાણીનો ઢંઢેરા પીગીને ચડી બેઠી હતી હિંદની રાજધાની પર તે દિવસે નિશ્વાસ પર સરા જાહેર નાન ગતની એન્ડી મારતો બેવડા યુનિયન જેક ચડી ગયો હતો.

‘આમ પગને પગને બેરફરના કુગર પૌંથરીને પાપતખ્ત પર ચડી બેઠી જે સત્તાનતે આપણા હાથમાથી હથિયાર ઝૂંટી લીધા અને હિંદી જનતાને નપુસક કરી મૂકી એને આપણે વફદાર રહેવું છે ? આપણો વેપાર ખતમ કરવા આપણા કારીગરોના આગળ કાપીને ઢૂંઢા કરી નાખનાર અને આપણા પર જાતીમ નોખરશાહી મિઠવીને ઢોર બનાવી દેનાર સત્તાનતે વફાવર રહેવાના આપણે સોગદ પાળવાના છે ? અમારા યુનકનુ ધન અને અન્ન અમારા યુનકનો વેપાર અને રોજગાર અમારા યુનકની નોકરીઓ અને સ્થાનો અમારા યુનકના પ્રજાજનો મેં જ રહેવા દો-એવી માગણી માટે કાગળની અરજી કરનારાઓ અને બોમ ફોડનારાઓ માથું ધરીને ઉભા રહેનાર સવામડીઓ અને અલિસક દિદીઓ પર લાગીમાર ફેદ ગેળીમાર અને ફાસી આપનાર એ સત્તાનતે આપણે હિંદીઓએ વફાવર રહેવું છે ?

‘અજે જ્યારે આખી દુનિયા પર અધાધૂવી જ્વાળાં ગર્જ છે અને એકેએક રાખૂના બાપિ આક્રમણના જોખમમા મુકામ ગયા છે, એવે વખતે જે હિંદુ સરક્ષણ અમારા નાથમા મેં હો એવી માગણી કરનાર દિની ફોર્મિસે એ સત્તાનતે ફેરે ઉભી છે અને નિશ્વરચ મહાત્મા માધીજી અને કેમ્સ

કારોગારીના સબ્યોને જેવમા ધડની દબને હિદને ચારે છે એ સત્તનતે સગીનો જુવાવી દીધી છે આખા રાખૂના એ સરક્ષણ-પોકાર આડે દૂમો દબને એ સત્તનત લાકડાની બદ્ધકાથી સિપાહીઓને શિક્ષણ આપી રહી છે અને હિદની ધરતી પર આક્રમણ આવી પહોંચે ત્યારે હિદને ધીખતી ધસની હાળીમા હોમી દબને ભાગી છૂટવાની યોજનાએ વિચારી રહી છે એને આપણે વફાદાર રહેવાનું છે ?

‘આજે આખા વિશ્વમા વફાદારીના મૂલ બદલાયા છે કાઈ એકાં બ્યક્તિ કે કોઈ એકાં વચ, કોઈ એકાં કામ કે કોઈ એકાં પદની સત્તાઓ આથમી જઈને સમસ્ત પ્રજાના જ રાજ સ્થપારાની પળા આવી પહોંચી છે ચાલો ત્યારે, આપણે જે એવે ધબતે આપણી વફાદારી હજારો માઈન દૂર વસતી કાઈ બેરફા કામને ચાલે ધરી રાખવાને બદલે આપણા જ વતનના ૪૦ કરોડ પ્રજાજનોને ચરણે ધરી દઈએ, આપણી વફાદારીના મોજદને આપણા જ ખૂન અને બનિલાનધી ઉજ્જવળ કરતા જઈએ અને હિદની ધરતી તરફ પોકાર કરતા જઈએ કે—હિદ અમારો છે, હિદ હિદીઓનો છે, હિદ હિદના સત્તાનો છે, હિદ હિદના ધન અને ધાન્યથી પોરાતા એના ફરજ દોનો છે અમારું એ વતન ઝીંદાબાદ બનો આઝાદ હિદ ઝીંદામા ! આઝાદ હિદ ઝીંદાબાદ !’

જ્યારે જુનાનસિંગે છેલ્લા પોકાર કર્યા ત્યારે જાણે એકેએક હિદી સિપાહી અને હિદી નાગરિકના મુખમાથી જોડેના ‘આઝાદ હિદ ઝીંદામા ! ના પોકારોએ મ્યુનિસિપલ હોના ચેફરતા વાતાવરણમા જન્મે ‘આઝાદ હિદ ઝીંદાબાદ !’ની કાઈ નિરાટ મૂર્તિને જીવત કરીને છાઈ દીધી હતી એ નિરાટ મૂર્તિ એના વિશાળ કદમ પર કદમ ભરતી સીંગાપુરથી જાપડીને, મનાયા અને જર્મો વીંધતી હિદની સરહદ તરફ ચાલી નીકળી હતી અને હિદની ધરતી પર પથરાઈને એકરૂપ બની રહી હતી

થોડી વાર બાદ હિદી સિપાહીઓ વચ્ચે લશ્કરી અધિકારીઓ ધૂમરા લાગ્યા હતા સિપાહીઓની સમતિ બાદ એ જ રગમડપ

કદાચ જાપાનીઓ ફાજનો અવજો ઉપયોગ કરે તો અમે સાંમનો કરી શકશું, તમે કદાચ ન કરી શકો! એટલે તમને એ જોખમમાં મૂકવા અમારી ઇચ્છા નથી જે જાપાનીઓ આડા ચાલશે તો અમે અધિકારીઓ અંદરથી ફાજ તોડીને પાછા આવશું, પણ જે ફાજ હિંદની આઝાદી માટે જ લડવાની હશે 'તો તમને આવીને લઈ જશું. બોલો, આ તમને કયું છે ?'

કે. દિલાવરખાંના સિપાહીઓ જવાબ આપી રહ્યા હતા : 'કયું છે, આજે જે કયું છે તે હવે પછી ગમે ત્યારે પણ આપનો હુકમ આવે ત્યારે પણ એમને આપની વાત કયું છે.'

'એમ નહિ, મને વિશ્વાસ આપો કે હું હોઉં કે ન હોઉં, જાપાનીઓના હાથમાં રમકડાં બનાવવા માટે તમારા પર દબાણ કરવા કોઈ આવે તો તમે તાજે નહિ થાઓ. માત્ર હિંદની આઝાદી માટે જ લડતી ફાજમાં તમે જોડાશો તો હું અને આપણી બટાલિયનના અધિકારીઓ એમાં અત્યારે જોડાઈએ.' કે. દિલાવરખાં બોલ્યા.

'અમારું આજ સુધીનું આયરણ આપને બાહેધરી રૂપ છે. છતાં જે આપ માગો છો માટે અત્યારે આપની સમક્ષ વચન આપીએ છીએ ...' સૌ સિપાહીઓ બોલ્યા.

કે. દિલાવરખાં ત્યાંથી રગમડપ પર ગયા. જઈને એમણે જુવાન-સિંગને જણાવ્યું : 'હું અને મારા સાથી અમરદારો ફાજમાં જોડાવા માટે તૈયાર છીએ.'

'તૈયાર છો? આભાર આભાર' કહેતા જુવાનસિંગ કે. દિલાવરખાંને બેટરા રગમડપ પરથી નીચે ઊતરી ગયા.

'હા તૈયાર છું, પણ હાલ તુરંત મારા સિપાહીઓ નહિ જોડાય. અમે અધિકારીઓ જ જોડાઈશું. મને હજી આ જાપાનીઓ પર વિશ્વાસ નથી. જાપાનીઓ જે ફાજનો અવજો ઉપયોગ કરશે તો ફાજમાં સુરંગ ચાંપતા જે હું નહિ અચકાઉં.'

'અને એ સુરંગ ચાંપવામાં પહેલા પગલાં હું ભરીશ, એનો હું તમને વિશ્વાસ આપું છું, કેપ્ટન સાહેબ.' જુવાનસિંગ બોલ્યા.

સૌથી છે ને રગમડપ પરથી કે દિનાવરણા અને એમના સાથી અમનદારો પણ આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાય છે એવી જાહેરાતે આનંદના ઘોષ ઉડાવી લીધા ત્યારે—

સેનાપતિ મોહનસિંગ રગમડપ પર આવીને જાહેરાત કરી રહ્યા હતા. ‘જાપાનીઓને શરણે ચનાર ૪૫૦૦૦ હિંદી યુદ્ધકેદીઓમાંથી ૩૨૦૦૦ હિંદી સિપાહીઓ આજે આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાનારી પ્રતિજ્ઞા લે છે અને હું આઝાદ હિંદ ફોજનો સેનાપતિ મોહનસિંગ આજે આ રગમડપ પરથી આઝાદ હિંદ ફોજનું સ્થાપન થયાની ઘોષણા કરીને જાહેરાત કરું છું કે, ‘આઝાદ હિંદ ફોજ હિંદની ધરની પરથી પરદેશી શાસકોને નસાડીને હિંદ પર હિંદીઓનું જ સ્વાધીન રાજ સ્થાપના માટે પોતાના ખૂનનું બુદ્ધ બુદ્ધ વહાવી આપશે આજથી આપણ સૌનો હરમ સૂત્રપોકાર જીવત જનો કે આઝાદ હિંદ ઝીંદગીદાર !’

‘આઝાદ હિંદ ઝીંદગીદાર !’ના ગગનભેદી પોકાર ગળવતી હિંદી ફોજની ટુકડીઓ ફૂલ કરતી પોતાની છાવણીઓ તરફ પાછી ફરી અને ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદગીદાર !’ના પોકાર ગળવતી હિંદી નાગરિક જનતા પોતાના પર તરફ ઊપડી ત્યારે સૂરજ મહારાજે આનંદના રિમત-કિરણો વેરીને ગગનના પટ પર આખરી રંગના સાથિયા પૂરવા શરૂ કર્યા હતા.

આઝાદ હિંદ ફોજના અમનદારો તેમજ હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘના કાર્યવાહકો એ જ મુનિસિપલ હોલના એક ખંડમાં આઝાદ હિંદ ફોજને તાત્કાલિક કામગીરી આપનારી વિચારણા કરી રહ્યા હતા ત્યારે ભુખીટ પળગને રાજરરતે ચર્ચને માર માર વેગે વીરન્દ્રની મોટર મુનિસિપલ હોલના કપાઉડમાં પ્રવેશ કરી રહી હતી.

હોલના મુખ્ય ખંડ પાસે મોટર ઊભી રહેતા ધૂળ ધૂળ લરાયેના લૂગડે વીરન્દ્રે બહાર ફૂટકા માર્યો સામે જ એની રાહ જોઈતે ઊભેલા ગુરુસામી આમગરે લાકરી સનામ કરતા એ ઝીની લઈને વીરન્દ્રે એમને મોટરની ઝડપે જ હુમ્મ કર્યો ‘ગુરુસામી ! તમે અને બીજા બે જવાનો આ મોટરમાં ચડી જાઓ મંડી ટેકરીઓ પાસે થયેના

કાઈકે ઘડાકાને કારણે લાંગી પડેલા નાળામાં પાછલી મોટર લાંગી પડતાં દાદુ તથા આપણા ચાર જવાનો ધવાયા છે. એમને એકદમ દવાખાનામાં લઈ જાઓ. એકેએક જવાનોને ઘેર તેઓને જરાક જ મળ થઈ છે એવા સમાચાર પહોંચ્યાડો અને મારે ત્યાં...એની બહેનને દાદુના સમાચાર પહોંચ્યાડો. તમે પોતે જ સવાર સુધી સારવારમાં હાજર રહો અને રાતે દવાખાને આટો આવી જવા મોટરને મારે ત્યાં પાછી મોકલો.'

આટલું કહીને, મોટરની અંદર ઝૂકીને 'અચ્છા દાદુ! હું થોડુંક કામ પતાવીને આવું હો ?' કહેતા વીરેન્દ્રે હોશનાં પગધિયાં પર છલાંગ મારી. એની મોટરમાં બેસીને ગુરુસ્વામી કં'પાઉંડ છોડી રહ્યો હતો ત્યારે વીરેન્દ્ર હિંદી આગેવાનોના ખડમાં પગલાં માંડી રહ્યો હતો.

વીરેન્દ્રે અંદર પગપું માંડતાં જ કામ પતાવીને ઊભા થયેલ હિંદી આગેવાનોમાંથી ડોકટર જેસેફે સ્વાગત-બોલ પોકાર્યા 'પધારો! પધારો! મેનાપતિ સાહેબ, પધારો! અમારુ લોહી પીવા દાણે તો મિનિટે મિનિટે વફાદાર રહેનાર મેનાપતિ સાહેબ આજે જાહેરાતને દિવસે જ મોડા થયા એને તે અમારી ખુશનસીમી માનવી કે કમનસીમી ?'

'જેની જાહેરાત, ડોકટર સાહેબ ?' ચમકીને વીરેન્દ્રે પૂછ્યું.

'આઝાદ હિંદ ફોજની જ તો ? જેમાં ભરતી કરવા માટે તમે નાગરિક જનતાને યે ઉદ્દેશ્ય કરી રહ્યા છો એની મિ. વીરેન્દ્ર !' પાસે જિભેય રાજગોપાલને વચ્ચે પડીને ખુશાલીનો જવાબ દીધો.

'પણ હજી બેન્કાકના ઠરાવનો જાપાની સરકારે સત્તાવાર સ્વીકાર કર્યો નથી ને ? સત્તાવાર સ્વીકાર વગર...' વીરેન્દ્રથી જિએ અનાજે બોલાઈ ગયું.

'ધણાં યે કામ આપણે મિટિસ સદનત નીચે કર્યા છે. પોતાનો શુભ ઈરિદો દર્શાવી ચૂકેલી જાપાની સંનનનો આપણે એટલો યે વિશ્વાસ નહિ રાખી શકીએ ? આટલા દિવસ સ્વીકાર નથી કર્યો તો હવે કરજો' એના જિયા અવાજનો જવાબ પાસે આવતાં શરદ ગાંગુલીએ દીધો.

‘પણ એટલી બધી શી હિતાવળ હતી ? ..’ વીરેન્દ્રથી બેનાર્ડ ગયું અને પોતાના ગળા આસપાસ ખેસને બે આંટા દીધેન મોતીચંદ શેઠ વીરેન્દ્રની પીઠ પર હાથ ફેરવતા ગાના લાગ્યા ‘મારા ભાઈ !

‘હસતે શુખ રસ્તામાં વેર્ધા’

પૂર્વ નસીમે શુભામ કેશ,

નીચા નમી વીણીશું કયારે ?

આજ આજ ભાઈ અત્યારે

આના રૂઠા કામમાં વળી ઢીન શી ભાઈ વીરેન્દ્ર ?’ હે હે હે .’

જવામમાં વીરેન્દ્ર કાંઈ બોલે એ પહેલા ભયસર્ય ભૂમળુ વગાડતી કોઈ મેટર ખૂની સામે આવી જીબી હતી મોટરમાંથી ફૂટો મારના અબ્દુલના ખડ તરફ દોડતો આવી રહ્યો હતો એ ખડમાં ડગલુ માડે એ પહેલા ખડને સામે છેડે ધાકા બોલ્યા ‘ધડીમ્. ધડીમ્’

~ ‘બહાર આવતા રહો ખડમાં જોખમ છે !’ એના અબ્દુલના પોકાર પહેલા ધડામમાં બે હિદી અફસર અને નાગરિક અડગસિદ આખા ખડમાં જડેવી લાકડાની પગથાર પરથી જીજગી પડ્યા હતા

ઠીક ઠીક ધસાયેન એ અફસરોને બહાર ખેંચી લેતા આગેવાનો ખડની બહાર જીભા રહ્યા ત્યારે જિયા ત્યાસે અબ્દુલના બોલી રહ્યો હતો ‘કોઈક કાવતરું હિદી અફસરો અને આગેવાનોને આ ખડમાં ઉડાવી મૂકવાનું કોઈક કાવતરું. હેલ્લી ધડીએ એ કાનગરનો ભે અમારા વિભાગને હાથ પડતાં ચેતવના આવી પહોંચે છે’

થોડી વાર બાદ લાકડાની પગથાર નીચે મારણા પાસે ગુપ્તપરે ગોઠવાયેના તારો સાથે અબ્દુલનાએ બેટરી-ચાર્જ કરી ૩ એક સાથે ધડીમ્ ધડીમ્ અવાજે જોડ્યા બાર ધડામએ આખી લાકડાની ફરસ બધીના ફરયા ઉડાડી મૂક્યા હતા

‘કેમકે ન સમજાય એવા કારણે પૂરા સાધન ન પહોંચાને લીધે જ કાવતરું અધૂરું રહી ગયું છે ખુદાનો અહેસાન !’ એમ અબ્દુલના હિદી આગેવાનો સામે બોલી રહ્યો હતો

એ વખતે સાજ પડી ગયા પછીના આજ અધનર વચ્ચે સીંગાપુર શહેરની કાંઈ ગલીને ખૂલે - ચનનો હાથ પડીને સુન્યા કહી રહ્યો હતો ! ખા મારા કસમ ! આ વાતની જાણ તારા કાંઈ હિંદી આગેવાનને કરીશ નહિ એમા મારુ મોત થશે'

'તો ખા કસમ ! ફરીથી આરા કાર્યમા કદી તું હાથ નાખીશ નહિ' કચન કહેતી હતી

'ફરીથી હાથ નહિ નાખુ એમ તો ન હું તને જાણુ ક્યાં વગર નહિ હાથ નાખુ એટલા કસમ ખાઈ શકું.' સુન્યા જવાબ દેતો હતો. 'પણ આજ પૂરતો મારે એમને શો જવાબ દેવો એ વિષે તો કાંઈ કહેતી નથી ?'

'હુંજે ને કે કાંઈ જાપાની જસસ મારી પાછળ પડી ગઈ હતી, આપણી આખી પ્રવૃત્તિની જાણ એને ન થઈ જન માટે થાપ આપના માટે અનજે રસ્તે ચાલી નીકળ્યો હતો' જસસ હાથમા હાથ મિના-પીને જ છૂટી પડી હતી એમ પણ કહેજે ને ?'

આમ પછીને હસતી હસતી કચન દોડીને હોલ તરફથી થોડિયો જ આનતા હિંદી જનતાના ટોળામા જળી ગઈ અને પોતાની બા પછવાડે ચાનના હાગી

આ રીતે ચન ઘર પાસે પહોંચી ત્યારે પોતાની પાછળ જ ચાલી આવતી જોઈને એની બા બોલી ઊઠના 'આ રાડ કચન તો આ ચાની આવે મારી પાછળ, અજલિ ! હાથ માડી ! કાંઈ ગાડીએ જ ચા જીવ લેનારબ્યા છે કાંઈ ! અત્યાર સુધી તું હતી મ્યા ?'

પામે આવીને ચનને ગાલે હળવી ધોન મારતા અજનિ બોલી 'ખરે વખતે હાથતાળી ને લાગી ગઈ હતી મ્યા, તોફાની ! રોજ ક્રાંતિમા ? ક્રાંતિ ર ! ચનાની જૂમ માગ્નારી ગીત ગાવાથી થે ડરી ગઈ ને ? આમ ક્રાંતિ કરીશ કે ?'

'ક્રાંતિ કાંઈ ગીતથી જ થોડી થાય છે ? છૂપાઈ રહેવાથી થે ક્રાંતિ કરી શકાતી હોય તો કરવી એમ તમે જ પાઠ ક્યા નથી લખાવ્યા ?' કહેતી કચન દોડી ગઈ અને ધડ ધડ ધડ પગથિયા ચની પોતાના બગલામા અલોપ થઈ ગઈ

અનેકનો શિકાર—એક

‘ દરનાન ! એઈ દરવાન ! નાના બાઈસાહેબ ઘેર છે કે ? ’ એકદમ દરનાન પાસે મોટર ઊભી રાખતો મનાયની મોટર-ડાઈવર દરનાનને મોટરમાં જ બેઠો બેઠો પૂછી રહ્યો હતો.

અરીજનો હુકો પી પીને ઘેનમાં ઘેરી ગયેલો ચીની દરવાન આખાના પોપચા મડ મડ બિચ્છી એક વાર વીજળી-ખત્તીઓથી જળાહળતા આનાસ સામે નજર ફેંકી મોટર-ડાઈવર સામે નજર ફેરવતો હતો. મોટર-ડાઈવર સામે આખ સ્થિર થતાં વેત એની નજર ફરીથી ચમકારો ફરકાવી જતી હતી અને આખોના પોપચાને ફરીથી અરધા બીડી જતો છુટ્ટો દરવાન જવામ ફેરવતો હતો. ‘ બાઈ સાહેબ બહાર ગયા હમણા જ બહાર ગયા. ’

‘ મામાને ઘેર કે માસીને ઘેર ? ’ મોટર-ડાઈવરના મનમાં અધીરાઈ હતી.

‘ માસીને ઘેર નાના માસીને ઘેર ’ એટલા જ શબ્દો બોલીને દરવાન પાછો પૂરા પોપચા બીડી જતો હતો.

મોટરના ચાલુ એ જીનને વેગમાં મૂકતો મોટર-ડાઈવર માર માર વેગે મોટરને સીંગાપુરના રાજરસ્તા પર ફેંચે જતો હતો. શીખ અને જાપાની સિપાહીઓની પામેથી ક્યારેક ક્યારેક સનામે મેળાવે જતો મોટર-ડાઈવર આગળ વધે જતો હતો. થોડી વારે રાજરસ્તો મૂકીને નાની સડક પકડીને માર્ગ દૂર આવતો દૂર આવતો એ દાઈ જાણીતી સડક પર ચડીને સડકની જન્ને બાજુ રાતને સમયે બહોળી સખ્યામાં ફિ નોનતા જતા રાહદારીઓને એ પોતાની નજરમાં પકડે જતો હતો.

હિંદી વિસ્તાર તરફ ફંટાતા રાજસ્તા પર ફરીથી ચડતાં એણે દ્વરથી એક બાઇને ડાબી બાજુની પગથી પર ચાલી જતી જોઇ. તરત જ પોતાની મોટરનો વેગ ધીમે પાડતા મોટર-ડ્રાઇવરે બાઇની પાસે પહોંચતાં મોટરને પગચારની નજીક લીધી અને પૂછ્યું : 'બાઇસાહેબ ! આશ્વતાં આશ્વતાં જાઓ છો એ કસતાં આવી જાઓ ને મોટરમાં ? એક મોટરનો એક જ ડોલર. '

જેટલી ઝડપથી રસ્તો કાપ્યે જતી હતી એટલી જ ઝડપ ચાલુ રાખીને બાઇએ પહેલી ક્ષણે મોટર-ડ્રાઇવર સામે નજર ફેંકી, બીજી ક્ષણે આસપાસના વિસ્તાર તરફ નજર ફેંકીને વિસ્તાર માપી લીધો અને ત્રીજી ક્ષણે મોટર-ડ્રાઇવરે ઉઘાડેલા બારણામાં દાખલ થતી આગલી સીટમાં ડ્રાઇવરની પડખે બેસી ગઇ. મોટરે પાછો વેગ પકડી લીધો. બાઇની નજર સામે જ રસ્તા પર હતી, મોટર-ડ્રાઇવરની નજર પણ રસ્તાની જ સામે હતી અને બંને વચ્ચે ધીમે ધીમે સવાસ-જવાબ આશ્વતા હતા.

મોટર-ડ્રાઇવર કહેતો હતો : 'આજે તારી બહેનપણીને ત્યાં જવાનું' માંડી વાળ. થોડા દિવસ જવાનું બધ કરી દે તો થે વધારે સારું. '

એના જવાબમાં ચીની રમણી આંખ ઉઠાણીને પૂછતી હતી :

'આટલું કહેવા માટે આટલા વેગે મોટરનું પેટ્રોલ બાળતો આવી પહોંચ્યો છે ? કયા નવા સયોગેને ખાતર આટલી સવામતી રાખવી જરૂરી છે ? '

ડ્રાઇવર કહેતો હતો : 'તારી બહેનપણીને પ્રિયતમ આજે સવારે ટોકિયોથી અહીં આવી પહોંચ્યો છે. આખો દિવસ જાપાની સેક્રેટરિયેટમાં ઘૂમીને થોડીવાર બાદ એ તારી બહેનપણીને મળવા આવી પહોંચ્યો છે એમ ગાંઠુલી સાહેબને એ કહેતો હતો. મારા ખ્યાલ પ્રમાણે આખા જાપાની જનમુસ ખાતામા એના જેવા કાબેલ જનમુસ આંગણીને વેટે જ ગણાય એટલા હશે. એટલે...'

'તો મારે ગાંઠુલી સાહેબને ત્યા ખાસ જવું જોઈએ અને

જવાબું ચાલુ રાખવું જોઈએ એના પર સીધી નજર રાખવાનું આવું સુંદર સ્થળ બીજે ક્યાં મળી શકશે ? ’ સીની રમણી ક્રાઈવરના વાક્યની વચ્ચેથી જ પોતાના વાક્યને સાધી લેતાં કહી રહી હતી.

મોટર-ક્રાઈવર જવાબ દેતો હતો, ‘ પણ કદાચ એની ચે તારા પર નજર મળી જાય તો ? ’

‘ તો શું ? ’ ‘મળી દ્રષ્ટો દ્રષ્ટ’ થતાં અમારી વચ્ચે ગ્રેમ બધાઈ જશે એવો તને ડર લાગે છે ? ’ રમણી અવાજમાં તોફાનને અમકાયતી બોલતી હતી.

‘ ગ્રેમને માથે પૂજો ક્યાં અત્યારે પાથરે છે ? ’ અધીરો ક્રાઈવર કહી રહ્યો હતો. ‘જે એના પર નજર જ રાખવાની જરૂર હોય તો ખીણ કાઢને ગાંડુથી સાહેબને ત્યાં મૂકી દઈએ તો પતી જાય ને ? જાપાની ત્રસ સાથે સૌથી સારો સંબંધ ધરાવતા ગાંડુથી સાહેબ, નારીસપમાં આગળ પડતી હેમાગિની અને જાપાની જમસ ખાતામાં ધૂમતો આ અમરેન્દ્ર, એવા ત્રિવિધ જોખમ વચ્ચે તું પોતે રહે એના કંઈ... ’

‘ તો તું પોતે કે. યામોનોટોની મોટર ચસારતો આ ત્રિવિધ જોખમ કરતા ચે અનેકગણા જોખમ વચ્ચે ખુદ સેક્રેટરિયટમાં શા માટે બેડો છે ? તારે બદલે બીજા કાઢને ત્યાં મૂકી શકાય એમ નથી ? ’ રમણી ક્રાઈવરની અધીરાઈ સામે સ્વસ્થતાથી સવાલ પૂછતી હતી.

‘ સેક્રેટરિયટમાં તો મારે આટલાં વરમોનો નિયામ-વારમો છે. એ વારમો બીજા કાને હોય તે આપણે બેસાડીએ ? ’ ક્રાઈવર પણ સામે સવાલ પૂછતો હતો.

‘ તો હેમાગિની સાથે મારે પાંચમા સ્ટાન્ડથી સર મપેરા સંબંધને આજે દસ વરસ થતા આગ્યા. મારી પેટે ત્યાં નિઃશંકપણે કાણ આપ્યા ધરમાં ફરી શકે ? ’ રમણી જવાબ દેતી હતી.

‘ પણ... ’ જવાબ ન સંજ્યાં ક્રાઈવર ખગકાતો દેતો.

‘પણ... ને જણ... તારે જરાયે મૂંઝાવાની જરૂર નથી. હા, આટલું કરજે, આવતી કાલથી રાતને વખતે એમનો નારી-સંઘ સ્ત્રીઓ માટે જાહેર વર્ગો શરૂ કરે છે. એમાં નાટકો, ગાયનો વગેરેનો કાર્યક્રમ રચાશે. એ કાર્યક્રમોમાં સીધું જવાનું તો આ પીળી ચામડી માટે તો શક્ય છે જ નહિ. એટલે હિંદી પોપાક પહેરીને પહોંચવાનો વિચાર કર્યો છે અને પેલી પિનાંગથી ભાગી છૂટેલીનો પતો મેળવવાનો ખ્યાલ રચ્યો છે. આખા જાપાની તત્ત્વના હાથ આટઆટલા માસ ખોટા પાડનાર એ બાબ ક્યાંક મળી જાય તો મિત્રરાજ્યો સાથેની અનેક કડીઓ આપણને મળી જાય. પણ નારી-સંઘની સભાઓમાં જતાં કોઈ જોખમમાં આવી પડાય તો છટકવા માટે એની આસપાસના વિસ્તારમાં એ સમયે કોઈક મોટરની વ્યવસ્થા કરી નાખજે.’

‘વ્યવસ્થા તો આજથી જ કરીશ, પણ આટઆટલાં કામ તું એકલી તારે માથે હિપાડીને વધારે પડતાં જોખમમાં નથી અટવાતી જતી?’ ક્રાઈવર કહેતો હતો.

‘એ તો કામ વધતું જતું હોય ત્યાં શું કરીએ ? મંડળમાં કોના પર ઓછા કામ અને ઓછા જોખમ છે એ કહે ને ?’ રમણી જવાબ દેતી હતી.

વાત કરતાં જતાં બન્નેની નજર રસ્તાની સામે જ હતી. બગાવર હિંદી વિસ્તાર વચ્ચે આવતાં ગાંગુલી સાહેબનું ઘર દૂરથી દેખાયું અને ક્રાઈવરે મોટરને ધીમી કરી. આંખેના ખૂણે રમણીને નીચી ઉતારી દેતાં પહેલાં ક્રાઈવરે કહી લીધું : ‘જોખમનો ખ્યાલ રાખજે : વધારે પડતું જોખમ વહોરી લઈશ નહિ : ખબરદાર રહેજે.’

‘મારી ચિંતા કરીશ નહિ. અને તું ચે ખબરદાર રહેજે.’ કહેતી રમણી ચાલી નીકળી.

મોટર-ક્રાઈવરે મોટરને પાછી વેગમાં મૂકીને રાજસ્થાન પગ ચડાવી દીધી હતી ત્યાં રમણી ગાંગુલી સાહેબના બંગલાના ડાબી

પડમેના ખંડનાં પગથિયાં ચડી રહી હતી. કાન માંડે તો અંદરથી હિંદી ગાનના શબ્દો એના કાન પર પડી રહ્યા હતા :

આજ મેરે ઘર પ્રીતમ આયે...

રહસ રહસ મેં જાંગના છુસારું

મોતિયન આંખ ભરાયે...ભરાયે...

આજ મેરે ઘર...

‘પ્રીતમ આવી પણ ગયા કે ? તો હું પાછી જાઉં ?’ ખંડની અંદર પગલાં માંડતાં ચીની રમણીએ પૂછ્યું.

‘તારા જેવી અપશુકનિયાળનાં પગલાં હજી બાકી હોય એ પહેલાં પ્રીતમ ક્યાંથી આવે ?’ એમ જવાબ દેતી હેમાંગિની આગળ આવીને આવકાર આપતી બોલતી : ‘આજ તો પિન-પિન કાંઈ વહેલાં વહેલાં ?’

‘વહેલાં આપ્યા વગર છૂટકો છે ! બધાનાં ત્યારે તો કહેતી કે તારા વગર મારાથી જિવાયો જ કેમ, પિન-પિન. એને બદલે હવે—, પોતાનો પક્ષપાત ન દેખાઈ જાય માટે ચાગસી ને સદકૂડી થતી કહે છે : ‘જરા...જરા...કાલથી વહેલી આવતી જઈશ ? જરા...જરા... મારે કામ છે.’ ‘કામ શું ?—તો બાધને પેલા અગમ અને આકળ અમરેન્દ્ર સાહેબ સાથે પ્યાર કરવો છે.’ કહેતી પિન-પિન ખડમાં આવીને સોફા પર આડી પડી.

‘જો પિન-પિન ! તને કહી દઉં છું. મારા અમર પિરે કાંઈ બોલી તો...’ બોલો રોક કરતી હેમાંગિની સોફા પર પિન-પિનની પડમે ભરાતાં જાણે મક્કા સાગ કરવાની હોય એમ આંગળી ડાંચી કરીને બોલી.

‘તારા અમરેન્દ્ર મારફત જાપાનીઓને જાંબેશ્ણી કરીને મને પકડાવી દઈશ, એમ ને ? પણ જાપાનીઓને કાથે પકડાવું’ એમાં અમારી પ્રાજ માટે કંઈ નવાઈ છે. દેમા ! મારે તો સંતોષ કે મારું રૂપ જાપાનીઓને કાથે ચૂંધાશે પણ મારી જડેનપગીનો પ્રિયતમ એ બાલ હનામ મેગવશે.’ પિન-પિન બોલી.

‘ખરેખર, પિન-પિન ! તુ, તારી જેમ પેલી અંજલિ, બધાં મારા અમર વિધે કેવું ઉપદ્રાગ ધારીને બેઠાં છો ? મારો અમર સાથે જાસૂસી કરે છે, એટલે તમે એને જાણે નરસાક્ષસ ધારીને બેઠાં છો. અમારા રાષ્ટ્રને માટે કેવાં કેવાં એ જાનનાં જોખમ ખેડી રહ્યો છે એની તમને કદપના જ નથી આવતી અને એને અકળ, અગમ એવાં વિશેષણ આપે જ જાઓ છો.’ દેમાગિની પોતાના અવાજમાં માદવતાનો સાથ પૂરીને અમર વિધે બોલી.

પોતાનું ધાયું નિશાન બરાબર લાગતા મનમાં હમતી પિન-પિન બોલી : ‘જોખમ તો ખરું જ ને ? જાપાનીઓ જેવી રાક્ષસી જાતિની સાથે જાસૂસી કરવી હોય તો જોખમ વહોરવું જ જોઈ એ ને ? એ નગણી જાતિ ક્યારે જાસૂસની જાસૂસીનો ઉપયોગ પૂરે ચતાં એને ઉડાડી દે એ ક્યા કહી શકાય એવું છે ?’ પિન-પિને બીજું નિશાન ફેંક્યું.

‘જાણે કેમ મારો અમર જાપાનની જાસૂસી કરવા માટે એમની સાથે રખડતો હોય ? તને ખ્યાલ નથી, પિન-પિન ! પેલી આઝાદ હિંદ ફાજની જાહેરાત વખતના ધડાકા તથા એ પછી ફાજના શત્રો પર રસ્તામાં પડેલી ધાડ સખધે ફાજના જાસૂસોને કોષક તમારા ચીનાઓ અને મસાયવીઓ પર વહેમ આપ્યો હતો, પણ મારા અમરે ટોકિયો બેઠા એવી માહિતી મોકલી કે આ કાયદરાં પાછળ કોઈ જાપાનીઓનો જ હાથ છે, એ વાતમા જાપાની અમનદારોને પણ વધારે તથ્પાશ હોવાનું સ્વીકારવું પડ્યું છે. અને પોતાના લોકોનો આવો બેદ ઉકેવાઈ જાય એથી આ તપાસને ત્યાં જ દાખી દેવા માગતા જાપાની અમનદારો સામે ચક્રને અમરે અહીં આવતાવેત એ લોકોએ સોપેલા બીજા કામ કરનાં આ કામનો પત્તો મેળવવાનું ઉપાડી લીધું છે. પોતાના તત્રની સામેની તપાસ ચોરેધાડે ઉપાડી લે એના જાસૂસને પછી તમારી જેમ જાપાનીઓ પણ અકળ ને અગમ કહે એમાં શી નવાઈ ! દેમાગિની ગભીરતાપૂર્વક કહી રહી હતી.

હેમાગિનીની વાતના સમ્પ્રદેશને પીરા છતાં જાણે એ વાતનું ખાસ મહત્ત્વ ન હોય તેમ ખીજાં અને ચડતા પિત-પિત બોની ‘દીપ્ત’ લે મૂક વાત તાગ અમરની નમ્રમી મારી સાથે જગડી પડીશ જે, મારી વાત સાલણ મારે તારું નૃત્ય નથી શીખવું તારું હિંદી નૃત્ય નીખરાની શરૂઆત કરતા મારા હાથના આગળા ને આખો ઠરડાઈ ગયો, તો આખું નૃત્ય રીખી લેતા કેાલુ જાણે શાંયે હાન થયો! એ દરતા હિંદી વેશપરિધાન શીખવ તો એ મારે બસ છ બિંબ જીમી થા હમણા તારો પ્રીતમ આનંદે ને મારે બંધુ પડશે તો એ રીખરાનું એ મારે લટકી પડશે’

જીમી થકને સામેની રોજ પરથી ગોઠની રાખેના પોતાના હિંદી વસ્ત્રો ઉતારતી હેમાગિની બોની ‘પિત-પિત! એમા તારો દેવ નથી હું તો તને પહેલેથી જ મહેતી હતી અમારી નારીસમાના સમાવજમા ગીત નાટ્ય, સવાદો સાથે સાથે આના નૃત્યને કાર્યક્રમ રાખનાનો હતો એ શીખવરાની શરૂઆત કરતા જ મોટા ભાગની બહેનો બોની કે આ નૃત્યના મરોડ શીખવા કરતા તો રાત્રીનું શિક્ષણ લેવું વધારે સહેલું ને સારું ।’

હેમાગિની પામે આનીને હિંદી વસ્ત્રો પહેરતી પિત-પિત બોની ‘તારી હાથણી જેવી હિંદી ઓંચો વળી રાત્રીના શિક્ષણની હિમાયત કરે! બનિહારી છે ને કુસ્તની ?’

અચ્છિયા પર બગાડી દમે સાડી પહેરનાનું શીખવતી હેમાગિની બોમી ‘તને તો બધી બનિહારી જ લાગે છે. પણ ચાર દિવસ પહેલાં અમે આગ્રાના ફોગના સિપાહીઓની મુલાકાત ની ખરા બાં શસ્ત્રાગારમા રાત્રી નીરખવા ગયા હતા ત્યારથી કેટલી એ બહેનોની દાદ સગડી છે અને બહેનોને પણ રાત્રીનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ એવી માગણી કરવાની ચોક્કસ ચચાઓ કરી રહી છે એક દિવસ તારી જ સામે બહુ તાખીને બીની રહીશ ત્યારે જ એ વાત રીખરીશ’

‘હા, હા, બહુકે શીખીને મારી જ સામે તું તાકીશ ને ? અંગ્રેજોની સામે પહોંચી શકવાની નથી અને જાપાનીઓ સામે તો નજર પણ કરી શકવાની નથી, એટલે માગ જેવી ગણરુડી ચીનીઓને જ તું નિશાનમાં સમજીશ ને ?’ પિન-પિન ખુએખુએ હિદી વેશ પહેરીને અરીસામાં જોતી બોલી.

એ જ દાણે બહારથી ગાંગુલીનો અવાજ સંભળાયો. ‘અરે મા હેમા ! હમણા અમર આવે છે, હો ? ધણા દિવસનો ચાકયોપાકયો આવે છે એટલે થોડા દિવસ એને અહીં રાંવો છે, પણ કામ પાછળ ગાડો થયેલો એ હા ક્યાં પાડે છે ? એ હા તારે પડાનનાની છે, હો ?’ આટલું કહેતાં પિનપિન પર નજર પડતા શરૂ ગાંગુલી બોલ્યા. ‘અરે મા ! આ હિદી છાકરી વળી કહ ! આને તો મેં અહીં કદી જોઈ નથી ?’

તરત અરીસા તરફથી મો ફેરવીને હસતી હસતી પિન-પિન બોલી ‘ગાંગુલી કાકા ! જો હું હિદી બની જઈ તો મને ઝોળખો યે નહિ ને ? આના ફેરતા મારા બૂડાબૂખ ચીની વેશ શા ખોટા કે કાકા ઝોળખી તો શકે !’

‘અરે વાહ રે દીકરી પિન-પિન ? તું છે ? કેટલા વરસ કહી કહીને આ તારો કાકા ચાકયો કે બેગ ? હિદી વેશમાં સૌંદર્ય છે, સગવડ છે, બધું યે છે. પણ માને શાની ? છેતરે હવે માની ને ?’ શરૂ ગાંગુલી બોલ્યા.

‘માન્યા વગર છૂ કે છે, કાકા ? ભગવાને દીધેના આ બૂડા રૂપને જાપાનીઓથી બચાવવામાં ક્યારેક આ પોષાક કામ આની જાય ને ?’ પિન-પિન બોલી.

‘હા, વાત તો સાચી છે’ એમ કહેતા શરૂ ગાંગુલીએ વાત ચાલુ આવતાં પૂછી નાખ્યું : ‘અરે હા પિન-પિન ! તારાને મામાને પકડી જવામાં આરેલા એનું શું ચયુ પડી ?’

‘ખીલુ શું થાય, કાકા ? પચામેક હજાર ડોલર દીધા’ અને

સત્તાનાળાઓ માગે એ કાર્યમાં સદાય આપવી એ શરતે છુપકારે થયે! અત્યાગે અમારી પ્રજા પામેથી બીજી એમને ક્યા જરૂર છે?’

‘હા, ખરું...’ કહેના વિચારમાં ને વિચારમાં ગાગુની દીવાન ખાના તરફ આમળ આત્મા તરત પોતે પહેરેનો હિંદી પોતાના બનાવીને પોતાનો મૂળ પોશાક પહેરતી પિન-પિન બોરી ‘લે હેમા ! હું હવે આવની થાઉં વધારે રોકાઈશ તો તું મને ધક્કો મારીને કાઢના બેસીશ’

‘ના રે, રોમ ને? અમારા મુનડના પ્રાચીન સાહિત્યમાં સખીની અગત્ય પૂરી આકર્ષકતા આની છે અને આજમાન હિંદી પ્રેમપ્રકરણોમાં સખીઓ જ પ્રેમીકને ફસાવી જાય એના દાખલા વચતા જાય છે રોમનું હોય તો રોકાઈ જા’ હેમાગિની ખડના પગથિયા પાસે ઊભી રહીને પિન-પિનને વળાવતા બોરી

‘એ હિંદી સ્ત્રીઓના હાથમાં શસ્ત્રો નહિ હોય અહીંની હિંદી સ્ત્રીઓ એ બાબતમાં આગળ વરી ગઈ એટલે એનતા ન રહીએ તો સખીનો પ્રેમને બલે જન જાય તો?’ કહેની પિન-પિને થોડાજ ડગના માડ્યા ત્યાં સામે જ પોઓ...ઉ મ કરતી સુદર શેવરોનેટ આવીને આગણામાં ઊભી રહી.

‘અરે મા હેમા ! આ અમર આવ્યો !’ એમ દીવાનખાનામાંથી ગાગલીછએ ધૂમ મારી કે અમરે એટલેમાથી નીચે છબાગ મારી બવજ ફરકાવતો જતો હોય એવી ગળામાં રગરગીન ટાઈ ફરમાવતા જતા ને ટપ ટપ ટપ તાતગદ પગલા માડીને દીવાનખાનાના પગથિયા અડધે જતા અમર સામે પાછુ વાળીને એ સર્વશ્રાદી નજર ફેંકતી પિન-પિન દરનાજ બહાર નીકળી ગઈ ને થોડીવારમાં રાહતારીઓ વચ્ચે ભગી ગઈ

એપછી દીવાનખાનામાં શરદ ગાગની, એમના પત્ની રાધારાણી, હેમા ગિની અને શિનાનીએ અમરે સાથે થોડી વાર સુધી વાતો અને હાસ્યનો કલ્પોન ગજવી લીધા બાદ જમીને અમરેન્દ્ર હેમાગિની સાથે એના ખડમાં આવીને સોફા પર આડો પડ્યો શય્યાગરથી શેલતા આખા

ખંડના હાથ સાથે હાથ મિલાવતાં હેમાંગિની અને અમરની આંખો હમી રહી હતી અને સામ સામી નોંધાઈ રહી હતી. હજી પરણેલાં ન હોવા છતાં ક્રાંતિકારી પિતાજીએ આપેલી વધારે પડતી છૂટને પૂરેપૂરા સંયમથી શોભાવતી હેમાંગિની પ ખો ઢોળતી અમરેન્દ્ર પામે બેસી ગઈ હતી.

જાતજાતની વાતો ને અભિનયો, સ્વરના લહેકા અને ઉર્દગાર-વિવિધતાથી પોતાને રસતરબોળ કયે જતા અમરેન્દ્રને હેમાંગિની કહી રહી હતી : 'ના અમર ! આટલા વખતે આવ્યો છે ત્યારે પંદર દિવસ તો રોકાવું જ પડશે. બાપુજી પણ કહેતા હતા, 'જેતને તો તારા શરીરનું' એ જ્ઞાન નથી. ખીજા કશા ખાતર નહિ તો તારી...'

'અરે ગાડી ! પંદર દિવસ શું, તારા સાન્નિધ્યમાં પાંચ માસ વિતાવવા માટે કયો કમનમીય તૈયાર ન હોય ? પણ જ્યારે આપણો દેશ આપણી પામે કામ માગતો હોય ત્યારે આપણે અગત પ્રેમમાં પડ્યા રહેવું જોઈએ એમ તું કહે છે ?' અમર એકેએક શબ્દને રસથી ઓગાળી ઓગાળીને બોલી રહ્યો હતો.

'પણ દેશનાં કાંમ તો અમે બ કરીએ છીએ અને અહીં સીંગાપુરમાં સૌ કરે છે. તું જ જાણે નથી નવાઈના કે જોને એક ક્ષણને! એ આરામ લેતાં દેશદોહ થતો લાગે !' હેમાંગિની પ ખો ઢોળવાનો વેગ વધારતી બોલી.

'પણ તારા સીંગાપુરમાં નસિન અને બુધસિંગ, રાખટ અને એલેક્ઝાંડર એવા બગાળા કે શીખ, સુરેન્દ્રિયન કે કિશિયન-એકેએક જાતિનાં નામ અને વેશપરિધાન કરીને જાસસી કાણ કરી શકે તેમ છે, એ કહે ને ? પિનાંગમાંથી પકડાતી વખતે રાખેતું એલેક્ઝાંડર નામ તો હજી એ જાપાનીઓ નથી જાણતા અને તેઓ મને અમરેન્દ્રને બદલે 'એલેક્ઝાંડર' જ ઉપનામ, માનપૂર્વક દેવા માગે છે.' અમરેન્દ્ર ગરબૂર્વક બોલ્યો. 'અહીં જ હજી એ પેટ્રો આઝાદ, હિંદ ફોજની રચના સમયના ધડાકાનો પ્રસંગ કે હિંદી, ફોજનાં શરો

પરની ધાડનો ભેદ કોઈ જિંદગી શક્યા નથી. મિત્રરાજ્યોના જાસસો કે જૂના છટકી ચૂકેલા જાસસોનો કોઈ પતો મેળવી શક્યા નથી. આજાદ હિંદ ફેશન એકલા સિપાહીઓ પર નથી ચાલતી, હેમા. આવા કેટલાયે કાંટા રસ્તા પરથી સાફ કરીએ ત્યારે એ ચાલી શકે. આવા કાંટા સાફ કરવાનું કાર્ય કેટલો વખત, વિચારણા ને જોખમ માગી લે છે એ તમે સમારજો ને નાટકોના કાર્યક્રમ યોજનારી નારીસંઘની સ્ત્રીઓ કેમ સમજી શકો ?

સ્ત્રીઓનું નામ આવતાં અચાનક હેમાંગિની વાત પસંદાવતી બેઠી : ‘સાચું કહેજે, હું અમર ! આ કામમાં તારે સ્ત્રીઓના સંપર્કમાં આવવું પડે ખરું કે નહિ ?’

‘આવવું’યે પડે. અત્યાર સુધી અનેકના પ્રસંગમાં આ તારો અમર આવી ગયો છે, હેમા. ‘પણ કોઈને કહું તો મને ગાંડો ગણે, પણ અમારા જાસસોના કાર્યને કહું તો યોગની કક્ષામાં મૂકું છું. ગમે એટલી સ્ત્રીઓ સાથે પ્રસંગમાં આવવું પડે, પ્રેમના આશાપ, પ્રજ્ઞાપ ને વિજ્ઞાપના સ્વાંગ પણ સજવા પડે. તે છતાંયે તારા સમી હૃદયમૂર્તિ પ્રત્યે જ હૃદયનો પ્રેમભાવ અખંડ રાખીને એ બધી પૂનઃ જાઓ વચ્ચેથી આરપાર નીકળી જવું એ જેવી તેવી વાત નથી. હેમા કું કબૂલ કરું છું, એક પુરુષ હોવા છતાં કબૂલ કરું છું કે હેમા, એવા લાગણીભર્યા કસોટીના પ્રસંગોએ તારા જ પ્રેમની જ્યોતે મારો રાહ ઉજ્જવળ રાખ્યો છે.

‘પ્રેમની વાત જવા દઉં તો ચે, અનેક સૌંદર્યસાર રમણીઓ જોઈ નાખેલી તારા અમરની આ આંખોએ તારા સૌંદર્યને આંખી શકે એવું હજી સુધી તો એક વ રૂપ નથી નીરખ્યું. મારી હેમાનું રૂપ ક્યાંય મગવાનું છે ?’

આમ કહેતાં અમરેન્દ્રે હેમાંગિનીના મુખ સામે પોતાની ભાવભરપૂર આંખો ટેંચી. એના સમગ્ર મુખ પર પ્રેમભાવ જ્વળી રહ્યો હતો. એવા જ પ્રેમભાવમાં જ્વળતી હેમાંગિની હાથગર નિર્નિમેષ અમરેન્દ્ર

સામે આંખો તાકી રહીને વધારે ભાવમાં લપેટાતાં બોલી : ‘જા, જા ! મારામાં તે એવું ક્યું રૂપ છે ? એ તો તારી આંખોનો ભાવ મારામાં કલ્પનાનું સૌંદર્ય આરોપીને બોળવાતો હશે. મારા રૂપને યે ટક્કર મારે એવાં કંઈક સ્ત્રીઓનાં સૌંદર્ય પડ્યાં હશે.’

‘મારી આંખો કલ્પનાનું સૌંદર્ય નીરખે છે તો તું યે કલ્પનાની જ વાતો કરે છે ને ? એ કરતાં ઇન્દ્રેવની કાંઈ ઉર્વશી કે મેનકા જેવી અપ્સરાનું કાલ્પનિક નામ દષ્ટી દીધું હોત તો ચાલત. કાંઈ એવી રમણીઓને તેં સાચેસાચ નીરખી હોય અને આમ કહે તો યે કાંઈક પ્રમાણ.’ અમરેન્દ્રે એટલા જ ભાવથી સામે જવાબ દીધો.

‘કંઈકની વાત જવા દઉં તો, થોડાક વખત પહેલાં એક સ્ત્રી જોઈ હતી. પણ શાં એનાં રૂપ હતાં ? જાણે એકેએક અંગ સપ્રમાણ, સપ્રમાણ શરીરને જ શોભાવતો રંગ, રંગને જ આપ આપતો કંઈ અને આ બધાને સારજ આપતી અમારી જાતને અનુરૂપ લાગતી નારીસકંજ લજ્જા...’ હેમાંગિની સૌંદર્યનું વિગતથી વર્ણન કરતી બોલી.

‘ઓહોહો ! એટલી બધી સુંદર ? જાણે તેં તો કાંઈ પ્રથમ હરજાની યુરોપિયન સિનેમા-સ્ટારનું વર્ણન કરી નાખ્યું.’ અમરેન્દ્ર સૌંદર્યની વાતમાં રસ લેતો બોલ્યો.

‘ના, ના, યુરોપિયનોમાં તો શાં રૂપ બધાં છે ? આ તો કાંઈ હિંદી રમણી જ. હિંદી રમણીનાં રૂપને એ ગપેડા જેવી ધોળા આમડી કહી પહોંચી શકવાની હતી ?’ હેમાંગિનીએ જવાબ દીધો.

‘પણ એમ હોય તો તેં એને ક્યાં જોઈ એ કહે ને ? દાખલા, પ્રમાણ વગર હું ન માનું.’ અમરેન્દ્ર જરાક વધારે રસ લેતો બોલ્યો.

અમરેન્દ્રના રસને પહેલી જ વાર નીરખતાં, હેમાંગિની પાછી હસતી બોલી : ‘રૂપ તો ખરું, એનામાં કાંઈક ખોટ હતી. જાણે સોનાની યાળામાં લોહાની મેખ. એના મોઢા પર ક્યાંક એવું લાલ લાખું હતું કે આખા રૂપને રોળી નાખતું હતું.’ જેના સૌંદર્યનું

સામે આખો તાકી રહીને વધારે ભાવમા લપેટાતા બોલી - 'જા, જા ! મારામાં તે એવું કયું રૂપ છે ? એ તો તારી આખોનો ભાન મારામા કલ્પનાનું સૌંદર્ય આરોપીને ભોળવાતો હશે. મારા રૂપને જે ટક્કર મારે એના ડધક સ્ત્રીઓના સૌંદર્ય પડ્યા હશે.'

'મારી આખો કલ્પનાનું સૌંદર્ય નીરખે છે તો તું જે કલ્પનાની જ વાતો કરે છે ને ? એ કરતા ઇન્દ્રેની કાંઈ ઉર્ડશી કે મેનકા જેવી અપ્સરાનું કાલ્પનિક નામ દષ્ટ દીધું હોત તો ચાલત. કાંઈ એવી રમણીઓને તે સાચેસાચ નીરખી હોત અને આમ કહે તો જે કાંઈક પ્રમાણુ.' અમરેન્દ્રે એટલા જ ભાવથી સામે જવાબ દીધો.

'કષ્ટની વાત જવા દઉં તો થોડાક વખત પહેલા એક સ્ત્રી જોઈ હતી પણ શા એના રૂપ હતો ? જાણે એકેએક અગ્ર સપ્રમાણુ, સપ્રમાણુ શરીરને જ શોભાવતો રંગ, રંગને જ ઓપ આપતો કંઈ અને આ બધાને સારણ આપતી અમારી જાતને અનુરૂપ લાગતી નારીસકંજ લજ્જા..'. હેમાગિની સૌંદર્યનું વિગતથી વર્ણન કરતી બોલી.

'ઓહોહો ! એની બધી સુદર ? જાણે તે તો કાંઈ પ્રથમ દરજ્જાની પુરોષિયન સિનેમા-સ્ટારનું વર્ણન કરી નાખ્યું.' અમરેન્દ્ર સૌંદર્યની વાતમા રસ લેતો બોલ્યો.

'ના, ના, પુરોષિયનોમા તો શા રૂપ બાળ્યા છે ? આ તો કાંઈ દિદી રમણી જ દિદી રમણીના રૂપને એ ગધેડા જેવી ધોળી ચામડી કદી પહોંચી શકવાની હતી ?' હેમાગિનીએ જવાબ દીધો.

'પણ એમ હોય તો તે એને કયા જોઈ એ કહે ને ? દાર્પના, પ્રમાણુ વગર હું ન માનું.' અમરેન્દ્ર જગડ વધારે રસ લેતો બોલ્યો.

અમરેન્દ્રના રસને પહેલી જ વાર નીરખતા હેમાગિની પાછી હાંતી બોલી - 'રૂપ તો ખરૂં, એનામા કાંઈક ખોટું હતી જાણે સોનાની ચાળીમા લોહાની મેખ. એના મોઢા પર કયાક એવું લાન લાખુ હતું કે આખા રૂપને રોળી નાખતું હતું.' જેના સૌંદર્યનું

પોતે વધુન કરી ગઈ, એને જરા નીચી કક્ષાએ ખેંચતી હેમાગિનીએ કહ્યું.

‘પણ એને ક્યા જોઈ એ તો તું કહેતી નથી અને નકામું વધુન લખાવ્યે જાત છે’ કહેતો અમરેન્દ્ર સોફા પર અર્ધો બેઠો થઈ ગયો.

હેમાગિની યાદ કરતી હતી હળવે હળવે એની સામે ડોક્ટર જોમે-કના ખામાની વરંચાઈને દિવસે ચિવાની જેના કાનની લટ ઊંચી કરીને લાખાનો લાન ચાદલો નીરખતી હતી એ એની કેથેરાઈન હેમાગિનીને યાદ આવી ત્યાં તો ફરીથી અમરેન્દ્ર બોલ્યો.

‘બાઈ ધણી સુદર હતી ? સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ હોય છે એના કરતા વિશેષ સુદર ?’

જે એની કેથેરાઈનની સુદરતા વિશે અજાણ્યે જ હેમાગિની પાસે વખાણ કર્યા હતા, અને જેનું રૂપ નીરખવાને વિશે જ એના અપરૂપ ગાનરંજન પ્રત્યે માનની સાથે જ સ્ત્રીસહજ ઇર્ષ્યા મનમાં સંધરીને હેમાગિની પાછી ફરી હતી એના જ વિશે પોતાના પ્રિયતમને આટની ઉત્કંઠાથી પૂછા કરતો જોઈને હેમાગિની ઝમકી નારી-સહજ હૃદયમાં લપેળાતી એણે ગુનાટ મારી ‘હા, ના...રૂપાળી તો ઠીક હતી પણ ક્યા જોઈ એ ખ્યામમાં નથી આવતું’ જાણે જાહેરમાં યાદ કરવા પ્રયત્ન કરતી હોય તેનો દેખાવ કરતી હેમાગિની બોલી.

‘પણ એને તે જોઈ તો અહીં સીંગાપુરમાં જ ને ?’ અમરેન્દ્રે જેટલી માહિતી મળે એટલી મેજની લેવા પૂછ્યું.

‘હા, જોઈ તો અહીં સીંગાપુરમાં જ. પણ તારે એ બાઈની રીત જરૂર પડી !’ હેમાગિનીએ પૂછ્યું.

હેમાગિનોનો સામો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે જ પોતે અધીરાઈમાં જંગ આગળ નીકળી ગયો છે એમ સમજી જઈને અમરેન્દ્રે વાતને રાજીરેગી ‘એ તો અમરયો જ. આવા અપરૂપ સૌંદર્યને એનું લાખુ ધૂળમાં મેળવતું હોય ત્યારે એ બાઈ માટે દયા જ ઠીક ને ? ખીનું શું ?’ એમ કહીને જાણે એ નાતલી જરા યે અગત્ય ન હોય

અને પોતે થાકીને જ સોફા પર બેસી ગયો હોય એવો દેખાવ કરતો. અમરેન્દ્ર ખીજી વાતો તરફ વળ્યો. ધડીક વારમાં તો એની રસાળ જીભ અને ઉચ્ચ કાબેવિયત હેમાંગિનીને મીઠા પ્રેમપ્રધાપમાં ખેંચી લીધી હતી. એ પ્રેમપ્રધાપમાં જે વારંવાર હેમાંગિનીને યાદ આપી રહ્યો હતો કે જોજો, ખ્યાલ રાખજો, અહીં વાત કરું એનો એક શબ્દેય કાઢતે કાને ન જાય. નહિ તો તારો અમર હતો ન હતો થઈ જશે. તું તો મારી જીવનદેવી છે, એટલે તને બધું કહેવાય, પણ.....

ખીજે દિવસે બપોરે જાપાની સેક્રેટરિયટના ઉદ્ઘાટન સમયે જ દરવાજામાં પ્રવેશ કરતી શેવરોલેટમાંથી જાંગ મારતો અમરેન્દ્ર 'ઈવાકુરો કીકાન'ના સાદા નામથી ઓળખાતા હિદી જનતા સાથે સંબંધ ધરાવનારા જાપાની ખાતાના અંદરના વિભાગમાં ડાખા હાથની મૂઠીમાં દખાવેલો બિન્દો બતાવતો માર્ગ કાઢતો અંદર આપ્યો જતો હતો. બકારથી માત્ર નાગરિક ખાતાનો જ સ્વાંગ સજીતે બિનેયા એ ખાતાના પાછલા ભાગના જાસૂસી ખાતાના ઓરડાએને બારણે બિનેયા એકિયાતો અમરેન્દ્રને જોતા માનભેર નમન કરતાં બારણું ઉઘાડી આપતા હતા અને અમરેન્દ્ર આગળ આપ્યો જતો હતો.

છેક છેલ્લા ઓરડામાં જઈને જાસૂસીના ખાતાના વડા કાસારા તેજુશો નામના અમનદારની સાથે બેઠક લેતાં અમરેન્દ્ર કહી રહ્યો હતો : 'અહીંથી કાલે સાંજે નીકળ્યા બાદના ૧૮ કલાકમાં સાપડેલી માહિતી મને કહે છે કે : (૧) આઝાદ હિંદ ફોજમાં જ મિત્રરાજ્યોની જાસૂસી કરનાર માણસો પડ્યા છે. શકદાર માણસો સામે એકસ પુરાવા-પ્રસંગો મારા કબજામાં છે. (૨) અહીંના જ કેટલાક હિદી આગેવાનોનાં ઘરો ચંકાજનક લાગ્યા છે. તેઓનો જાપાની સામ્રાજ્ય સાથેનો સંકાર કાર્ડ દાકપિઝાડા સમો હોવાની ચકા-સત્ય કરતી એમની દિવચાવ પુરવાર કરી શકું તેવી સ્થિતિમાં છું. (૩) મિત્ર-રાજ્યોની એક જગરી જાસૂસ માર્ગારેટ ફ્લેન્ડર્સ-જેણે મને પિનાંગમાં ફસાવ્યો હતો પણ આપણા સામ્રાજ્યના બંને હું છૂટવા પામ્યો—

સીંગાપુરમાં જ છે અને દિલ્હી વસ્તીમાં જ એનો વસરાટ હોવાનાં પુરાંતાં કારણો છે.

‘હાલ તુરત આ ત્રણે ભેદો ઉકેલવા હું મૂચું એ પગલાં નહિ લેવામાં આવે તો આપણા સામાન્ય સામે અનેક લેખમ ઊભા છે.’

અમરેન્દ્રની વાતો સંપૂર્ણ માનપૂર્વક અને સંપૂર્ણ શાંતિથી સાંભળ્યા બાદ કાસારા તેજુભાઈ એટલી જ સ્વસ્થતાપૂર્વક બોલ્યા: ‘તમારી આટલી ઝડપી પ્રવૃત્તિ માટે અભિનંદન આપીને એવું માન કરું છું અને કદર પણ કરું છું. પરંતુ આમાંના મોટા ભાગના મુદ્દા દિલ્હી વસ્તી સાથે સંબંધ ધરાવનારા છે. દિલ્હી વસ્તી સાથે અમારે કુટુંબો બંધનો વચ્ચે રહીને કામ લેવાનું છે એના કે. યામેનોટો સાહેબના આ નિયમો વાંચી જરો તો અમારી મર્યાદાનો તમને ખ્યાલ આવશે. નિયમનો ભંગ અને દિરોડો અમારા કાયદામાં પર્યાય-શબ્દો છે.’

એમ કહીને કાસારા તેજુભાઈએ અમરેન્દ્રના હાથમાં નિયમાવલિ મૂકી. ‘આ નિયમાવલિથી કામ કેમ ચાલે? જામ્સી કેમ થાય? આ તો કામ કરવા માટેની નિયમાવલિ છે કે કામ અટકાવવા માટેની?’ અમરેન્દ્ર બોલ્યો. થોડી વાર વિચારમાં અટકતા એણે પ્રસ્તાવ મૂક્યો: ‘મને નહિ તો ઉવટ મદદનીશ સત્તાધીશ સાહેબ પાસે મારા મુદ્દાઓ રજૂ કરનાનો પ્રસંગ ન મેળવી આપો?’

કાસારા તેજુભાઈએ જવાબ આપ્યો: ‘તમારા મુદ્દાઓની કદર કરું છું, તેમ જ તમે અત્યાર સુધી જે હકીકતો લાવ્યા હો એની ઊંચી કાબેઝિયત તમને વડા સત્તાધીશની મુનાકાતના અધિકારી બનાવી દે છે. પણ એવા સત્તાધીશને મળવા માટેની આપણા ખાનાની મર્યાદાઓ તમે જાણતા જ હશો. મારેય મળવું હોય છે ત્યારે ત્યારે સો માગણીમાં નવાણું નકારાય છે.’

‘કાઈ પણ પ્રયત્ને એકાદ વખત મળવાનું જની રહે?’ એટલી જ અધીરાઈ અને લારથી અમરેન્દ્ર માગણી કરતો રહ્યો.

‘ એકાદ વખત પણ મળવાનો પ્રસંગ મળે તો તમે જરૂર સત્તાધીશ સાહેબને તમારા મુદ્દા મળે જિનગવી શકો આ નિયમાન-નિતી પકડ પણ કાઢી જોડી થાય પરંતુ એ શક્ય જ નથી હા, એટલું વચન આપુ છું તમારા મુદ્દા ચોગ્ગ અધિકારીઓ મારફત પૂરતા વજન સાથે સત્તાધીશ સાહેબ પાસે વહેની તકે જરૂર રજૂ કરાવી દઈશ. હાન એટલાથી સતોષ માનશે તો આગળ વળી માર્ગ નીમ્ળતો રહેશે ’ સંપૂર્ણ શાંતિથી કાસ્યારા તેજુશે અમરેન્દ્રના જવાબા નિર્ણયપૂર્વક જોવાયે ગયા.

‘ ઠીક ત્યારે-’ કહીને ધાયું કામ ન થયેથી જોડો શ્વાસ મૂકતો અમરેન્દ્ર જોએ થયે.

થોડી વાર બાદ જનારે એની મોટર મેકેરોરિયટ છોડી સીંગાપુર તરફ જોપડી રહી હતી ત્યારે એની પાછળ પાછળ શકારહિત અતર જળનતી જાપાની જાસસની બીજી મોટર અમરેન્દ્રની મોટરનો પોઠો પડતી અનુસરી રહી હતી.

આ પ્રસંગ બાદ ત્રીજે દિનસે જાપાની મહત્ત્વીય સત્તાધીશ મેજર “ નાશાખીનુ યારીમા અને કેપ્ટન તારો યામોનોટો વચ્ચે એમની મુખ્ય ઓફિસમાં ધગધગતા શબ્દોની લેવડદેવડ થઈ રહી હતી.

મેજર યારીમા ગળંતા કહી રહ્યા હતા ‘ તમારે હિદી વિસ્તારમાં આટની તપાસ કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપરી પડશે ’

મેજર યારીમાના ગરગટ સામે એટની જ શાંતિ અને અલ્પ જળનતા કેપ્ટન યામોનોટો જવાબ આપતા હતા.

‘ આપનો હુકમ મારે શિરશ્ચાવણ પણ આપનો હુકમ હિદી વસ્તી સાથે વ્યવહાર રાખવાના મને કેન્દ્રીય સત્તા તરફથી જે હુકમો મળ્યા છે એની મર્યાદા ઉ નધી જાય છે, એટલે હું એને સવિનય અમલમાં નહિ મૂકી શકું, સાહેબ ’

‘ જે જાપાની દેશથી સામ્રાજ્ય સંદેહ ચામડીને પોતાના ચરણે નમાવી છે એ સામ્રાજ્યનું હિદી વસ્તી સાથે આવેા નમાવેા વર્તાવ રાખીને અપમાન તજાવવાનું હવે હું પસંદ કરતો નથી જાપાની દ્રેષ્ટાન્ત્ર

લોહી જગત પર સામ્રાજ્ય કરવા સરખયેલું છે, નહિ કે સંબંધને દાવે નીચું પડવા. ’ મેજર યાશીમા કહેતા હતા.

‘ પણ, જાપાની દૈવાંશી સામ્રાજ્યના હિત ખાતર જ આ નીતિ નક્કી થયાની મને માહિતી છે. ’ કેપ્ટન યામેનોદો કહેતા હતા.

‘ તમારી માહિતી પાયાદાર હશે, પણ હવે એ નીતિનો અંત આવવો જોઈએ, હિંદી સંઘ વહેતો ચઢ્યો ગયો છે, આઝાદ ફોજ રચાઈ ગઈ છે, ફોજની કેટલીક ટુકડીઓ ખર્ખામાં હિંદની સરહદ પહોંચી ગઈ છે. નીતિનું કામ પૂરું થયું છે. હવે તો એ નીતિએ સર્જેલા તંત્રનો ઉપયોગ કરવાનું જ સામ્રાજ્ય માટે બાકી રહે છે. ચીનના પચાસ કરોડને પોતાના આધિપત્ય નીચે લાવનાર સામ્રાજ્ય સાથે સમક્ષાએ મુકવામાં આવે તો જ આઝાદ હિંદ ફોજ લડે એવી હિંદી સંઘની માગણીને હવે ઠોકરો મારવાનો સમય આવી ગયો છે. જેમ આપણા હાથમાં ચીની, મલાયલી અને પરાજિત એકેએક પ્રજાનાં લશ્કરો લડે છે એમ હિંદી લશ્કરોએ લડવું જોઈએ, નહિ તો એમને બંદૂકની અણીએ લડાવવાની સામાજ્યમાં પૂરતી સત્તા છે. ’

‘ એને બદલે હિંદીઓની માગણીથી એક મલાયલ મુસ્લિમ કલમ બંધ કરી દેવા સુધીનું પગલું જરનાર આ ટીક્ષી ગેત હિંદી વસ્તીના નિરીક્ષણમાં થે વિવેકની હીનતા બનાવે એ હું હવે નહિ ચત્તાવી શકું. હિંદીઓને એમના પ્રદેશમાં સ્વાતંત્ર્ય, કાર્યમાં સ્વાતંત્ર્ય, આ બંધા સ્વાતંત્ર્યની પરાકાષ્ટા હવે આવી ગઈ છે. એ પરાકાષ્ટાનો અંત હવે આવવો જ જોઈએ. ’ મેજર યાશીમાના એકે એક શબ્દ કાંઈ જાણે સામ્રાજ્યશાહી તુમાખીનો અવતાર ધારણ કરીને સરતા હતા.

‘ આપ અધિકારી છો, પણ મારી આંતરિક જાણ પ્રમાણે આપણા સામ્રાજ્યની શક્તિ એની મર્યાદાજેખાને પહોંચી ગઈ છે. એ ખ્યાલને સામે રાખીને જ હિંદ પ્રત્યે આક્રમણની નહિ, પણ સદ્કારની નીતિ ધારણ કરવામાં આવી છે. એ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન સામ્રાજ્યને જ જોખમમાં મૂકશે. ’ કેપ્ટન યામેનોદો કહી રહ્યા હતા.

‘આવી ડરપોક અને હીન મનોવૃત્તિ ધરાવનાર અમત્તદારોનાં જ મગજની વિચારણાનું એ પરિણામ હશે, સામ્રાજ્યની સાચી રિયલિટી નહિ. આજથી મારે એ વિચારણાની સાફસુરી કરવા માટે કડક નિયમાવલિ ફરમાવવી પડશે અને તમારે એ નિયમાવલિ અનુસાર વર્તવાનું રહેશે.’ જાણે અત્યારે જ એ નિયમાવલિ અમત્તમાં મૂકવાની હોય એવી તુમાખીથી મેજર યાશીમા બોલી રહ્યા હતા.

‘એ નિયમાવલિ અધિકૃત સહીથી અમત્તમાં આવશે ત્યારે એને અમત્ત કરવાની તાબેદારની ફરજ ગણાશે, પણ સાથેસાથ એ નિયમાવલિ ખુદ સામ્રાજ્યને જ જોખમમાં મૂકી દેશે એવી અંગત માન્યતા અનુસાર મારે અને મારી વિચારણાના અન્ય અફસરોને છૂટા થવું પડશે.’ કેપ્ટન યામોનોટો જવાબ આપતા હતા.

‘સામ્રાજ્યના દેવી ખ્યાસને નિર્ભળ બનાવનાર આવી વિચારણાના થોડાક અમત્તદારના વિલોપનથી જિજ્ઞાસુ સામ્રાજ્ય-સ્થાપનાનું કાર્ય સરળ બનશે. સામ્રાજ્ય વિશેષ ઝડપી ગતિએ પોતાની વિજયકૃત્યમાં આગળ ધપી શકશે.’ કહેતાં મેજર યાશીમાએ ચર્ચા પૂરી થવાની જાણ કરી.

કેપ્ટન યામોનોટો ઘસકરી શિસ્ત મુજબ ઉપરી અધિકારીને નમન કરીને પોતાની ઓફિસમાં ગયા ત્યારે એમના મુખ પર દુઃખ અને ચિંતાની છાયા પ્રસરી ગઈ હતી. થોડી વાર બાદ જ્યારે એ ઢિંદો વસ્તી-પ્રદેશમાં હમેશ મુજબ નિરીક્ષણ અથે પકાર નીકળ્યા ત્યારે એમને નમન કરીને મોટરનું બારણું ઉઘાડી આપતા મત્તાપક્ષી મોટર-ડ્રાઇવર ઇસ્કંદરની હમેશ હસતી આંખો એમના મુખ પર છાયેલાં દુઃખ અને ચિંતાની છાયાને પકડી રહી હતી.

બીજા દિવસથી સોંગાપુર શહેરના જાપાની સેક્રેટરિયટમાં કોઈ અકદમ્ય ગરમી આવી ગઈ હતી, શહેરમાં ધૂમના જાપાની અફસરોની ગતિમાં અકદમ્ય ઉછાળો આવી ગયો હતો, જાપાની સિપાહીઓની ટેકાઈ રિલેજ તંત્ર બનનાં હાથના દંડા અને પિસ્તોલની પકડ વિશેષ

મળ્યૂત બની ગઈ હતી અને જાપાની જાસૂસોની આખો વિગેરો વેધક બનીને એકેએક શકાજનક સ્થાનોની આરપાર ઘૂમી રહી હતી. અત્યારસુધી એમને માટે પ્રતિનિધિત ગણાયેના હિંદી વિસ્તારમાં એમની અવરજવર બેકામ વધી ગઈ હતી.

થોડા દિવસ બાદ જૂની કન્યાશાળાના જાહેર મકાનમાં કોઈક સમારજી જીજીવીને હિંદી નારીસંઘ રાત્રિને વખતે વિખેરાઈ રહ્યો હતો. પોતાના મધ્યમન કોરોમાં પુરુષત્વ ઉમેરીને ‘વદેમાતરમ્’ અને ‘આઝાદ હિંદ ક્રીદાબાદ !’ના સમૂહ-ગોથથી ઉજવણીનું સમાપન કરતો નારીસમૂહ દરવાજામાંથી ટોળેટોળે બહાર નીકળતો હતો અને ચારે બાજુના રસ્તાઓ તરફ છૂટો પડીને વહેતો ચતો હતો.

નારીસંઘના સમૂહધોર સાલગીને કન્યાશાળાની સામેના રસ્તા પર આ થો જતો રાહદારી સમુદાય ધડીમર જિભો રહી જતો હતો અને હિંદી નારીઓના રગરગીન પોષાકો સામે નજર ફેળીને પાછો ચાની નીકળતો હતો. કન્યાશાળાના મંદન આસપાસ જિભેવા રમડીવાળા અને ધરાકો ટીકીગીજીને નારીસમૂહને નીરખી રહ્યા હતા. એમાંથી કોઈક જાપાની આખો સૂચક રીતે પણ નારીસમૂહ માથે મકાઈ રહેતી હતી.

નારીસંઘના છૂટા પડેના સમૂહો સાત-આઠની સખ્યાથી કમ ચળને ધ્યાક કયાક બે-ત્રણની સખ્યા સુધી પાખા પડી ગયા હતા. એમાં જે યાક કયાક રડીખડી એમ્બદોકત સ્ત્રી પણ પોતાનો એકડો નોંધાવીને એમ્બદી બ્યક્તિત્વનું પ્રતિનિધિત્વ પૂરી આવી જતી હતી. એ સમૂહો વચ્ચે ચળને પોતાનો માર્ગ કાઢતી કોઈની નજર ન બેચે એના સામાન્ય કપડા પહેરેલી એ સ્ત્રી ઝડપભેર આગળ વધી રહી હતી. વાતોનો બોજ વધના ધીરા ઝગના જરતા અન્ય નારી-સમૂહોને વટાવતી એની ચાવની ત્વરામાં કોઈક તેજસ્વિતા પણ હતી.

રાજસ્થાન પર પડતી ચારે ગીઓ વટાવ્યા બાદ ચારેક ચારેક પાછી નજર ફેળી લેતી એની વેધક દષ્ટિ ઝડપભેર આગળ

નિશાન નોંધ્યે જતી હતી. વળી વિશેષ ત્રણેક ગલીઓ વટાવ્યા બાદ પીક પર ઢળકતા સાડીના છેડાને આગળ ખેંચીને સોડિયું વાળી લઇને અદબભરે એવી ને એવી ગતિએ એ બાઇએ પોતાનો પંથ કાપવો શરૂ કર્યો હતો.

બાઇએ મોડિયું વાળ્યું એ ઘડીએ સાનખી મદદની ખાંચે ઊભેલી એક મોટર ધુરુર અવાજે વહેતી થઇને સાંધી નીકળી હતી અને રાજરમ્તા પર થઇને શહેરી વિસ્તાર તરફ ધડીવારમાં અલોપ થઈ ગઈ હતી.

બરાબર આ વખતે કોઈ બાઈકો જાપાની પોતાના હાથમાં છત્રી ઉઘાળતો એ જ રસ્તા પર સિમોરી વગાડતો વગાડતો જણે નિહેંતુક આંધો જતો હતો એની નિહેંતુક નગર ક્યારેક ક્યારેક પેની બાઇને પોતાના દૃષ્ટિકોણમાં પકડતી જતી હતી.

હીક હીક પંથ કાપ્યા બાદ કોસ-રોડ પસાર કરીને બીજો રસ્તો લેતી વખતે જણે પગ અછડતો પડ્યો હોય એવો કેખાવ કરીને પેની બાઇએ પાછળ નગર કરી ત્યારે અચાનક એને પેનો બાઈકો જાપાની દેખાયો. પહેલી જ ફાસે જરાક શંકા અનુભવીને બાઇએ પોતાનો પંથ એ જ રીતે આગળ કાપવો શરૂ કર્યો. ગતિએ પર ગતિએ પસાર થતી ગઇ અને બાઇની શંકા વધતી ગઇ.

છેવટ બાઇને દાખલ થવાનો આવાસ નજીક આવવા લાગ્યો ત્યારે અનેક કળાથી પાછળ નગર ફેંકી લેતી એની આંખોમાં શંકાએ સમજાડ સ્થાન લઇ લીધું હતું અને બાઇએ પોતાનું ગમ્યસ્થાન પડતું મૂકીને પંથ ચાલુ રાખ્યો હતો.

ગતિએ પર ગતિએ પસાર થતી રહી. બાઇ ચાલતી રહી, પાછળ બાઈકો જાપાની લહેરથી અનુસરતો રહ્યો.

શહેરો વિસ્તાર છોડીને બાઇ શહેર બહાર આવી પહોંચી, આજી અધારિયા મવાવની-ચીની-હિંદી ગરીબ વિસ્તારમાં એ એકધારી સ્વાભાવિકતાથી આગળ વધતી રહી. બાઇના આટલા લાખા પંથની

આટની રાખાવિખ્તાએ જાપાનીને પોતાની શકામા યે શકા કરતો કરી મુક્યો. ડગમગતી શકામા એ અન્ય મદ માગવાને બે ને એમ ને એમ એકલો ચાલતો રહ્યો.

આટો અધારિયો એ વિસ્તાર લાખી ગઈની આગળ બાઈ દૂર દૂર પાછળ એ જાપાની એ રસ્તા પર ચક્રને દવાની રીતીએ અને શાખલાજી ભરપૂર બે-ચાર થેનીએ ઉપાડીને ચાલ્યા જતા મહાત્મા ટૈનાસનાથે જાપાનીને જોયો. હમથા હમથા હિદી વિસ્તારમા નિશેઠ ધૂમના આના જાપાનીઓએ એમના મનમા ચિતા જામી કરી હતી એને આ જાપાની અત્રે મહાઈ ગયેલી એમની આખોમા ફરીને ચિતા ફરકી ગઈ.

બરાબર એ વખતે લાખી ગઈની સામે છેડે પહોચી ગયેલી પેની સ્ત્રી પોતાના ચપન સરખી કઠ્ઠી હોથ એમ નીચી નખી અને બીજી ક્ષણે વગાક વળી ગઈ આગલા અત્રે બાઈ અનોપ થતા પોતાની હીની પડેની શકા અને ગતિના વેગને નિધારતો જાપાની જાપાનમધે આગળ વધ્યો.

જેવો એ ગઈની સામે છેડે પહોચીને વગાક વળ્યો એ જ દાગે એના પર અધારામાથી બે માણસો તૂરી પડ્યા એકના હાથ એના મોઢા પર મહાઈ ચૂક્યા હતા, બીજાના હાથ એના ગળા આસપાસ વીંટાળ ગયા હતા. પહેલી ક્ષણે મે માણસોની પકડમા આવી ગયેના જાપાનીએ હીયા સરીરને તગ કરી હીધું દગુ અને સામનો આવી હીયો હતો. ધડાધડ મુઠ્ઠા, પગાડ અને ધક્કાને અતે જાપાની નીચે પડી ગયો હતો અને બન્ને માણસો એના પર ચડી મેડા હતા. એકની હમરેથી નીખેના અજરને જાપાની કાર્ડ રીને વાગ લેવા દેના ન દેના અને સામસામી પગાડોએ રાતના અધમારને નિશેઠ બતાવક કરી મૂક્યો હતો. આટની બરાનકના વચ્ચે સિમકાનો એ ન બે તા વના એ નિશાચરોની નિશાચના બારે બપકડ હતી.

એ જ વખતે ત્યાંથી પસાર થતા મહાત્માએ પગ ટેના

અવાજ સાંભળ્યા અને અવાજ તરફ દોટ મૂકી. છેલ્લો લાગ લાગે ઉપર ચડેલો એક માણસ ખંજરની અટ્ટીને જાપાનીની છાનીમાં પરોવી દે એ પહેલાં છલાંગ મારીને મહાત્માએ એના હાથને પાછળથી પકડી લીધો હતો.

ખંજર પકડનારના હાથને પોતાની કસરતી તાકાતથી ઠોસે કરી દીધા બાદ મહાત્માએ બીજા માણસોને પણ જિંમો થવાની ફરજ પાડી હતી. મહાત્મા એ બંનેનાં ચીનાઈ મુખ પર નજર ફેંકી લે એ પહેલાં અધમૂઆ થઈ ગયા પછી એ ચપળતાથી જિંમો થઈ જનારા જાપાની સમે નજર માંડના મહાત્મા બોલ્યા: 'અરે સુદી-હાશી ! તું કે ફરી પાછો આ વિસ્તારમાં ?'

મહાત્માના અવાજને પારખનાં નમન કરીને સુદીહાશી વિનયથી બોલ્યો: 'મહારાજ ! આગળ ઓરિયા વિસ્તારમાં આપે મારી આપેથી એવા કોઈ અધમ હેતુથી નહિ, માત્ર ફરજ અનુસાર એક શકાજનક હિંદી બાકનો પીટો પકડીને આ ચીનાઓ તો અમર્યા જ મારા જન પર છલાંગી પડ્યા છે.'

'એ ફરજ પણ એટલી જ અધમ છે, બાઈ !' મહાત્મા બોલ્યા. 'પણ તમે એમ કયા માનો એવા છો ? એકબીજાના જનની પ્યામી એ ફરજ તો પાછી સિદ્ધાંતના એ સ્વાંગ સજી શકે છે. અત્યારે તો માનવજીવનના અમોક્ષ અશને જ્યાંથીને ચાલી નોકળ, એવીસ કસાકે મુધી આ હુમલો કરનારા પર કથી સરકારી બીસ નહિ લાવે એટલું વચન માગી લઉં ?'

'ખુશીથી સત મહારાજ ! આજના ઉપકારના જલ્લામાં એટલું અચૂક કરીશ.' કહેલો સુદીહાશી રાતના અંધકારમાં ચપળતાથી સરી ગયો.

'અને તમે ?' સુદીહાશી અલોપ થયા બાદ ચીનાઈ મોટાં તરફ ફરતા મહાત્માએ પૂછ્યું.

'અમે એ અધમ જાપાની રાક્ષસો અને એના સાથીદાર સમા- હિંદીઓના જનશત્રુ.' બંનેમાંથી એક બોલ્યો.

‘અહોહો ! ભાઈ, આટની બધી સગવટ ? માનવતા ખિચારી કેમ છતી રાકજે ?’ મહાત્મા બોલ્યા ‘ ડોસા લીન હુગચાગના અનુયાયીઓ છો ને ?’

‘ એમ પણ હોય ’ દૂકા જવાન કહેતા જન્નેના હાથ મહાત્માના હાથમાથી છટકવા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા

‘ એમ તો તમે આ પન્ડમાથી નહિ છટકી શકો, બચ્ચા તમારા કરતા આ હાથ વધારે કૌવત અને કળા દાખવે છે, અને ખીનુ થે કાર્ષક ’ મહાત્મા બોલ્યા ‘પણ તારો અરાજ કાર્ષક વધારે પરિચિત લાગે છે, ભાઈ’

‘ તો ઓળખી કાઢો ને ’ એનીજ કંઠેરતાથી જવાન આપતો પેનો માણસ બોલ્યો

થોડી વાર ખિચારમા પડતા મહાત્મા બોલ્યા ‘અમ્યા ! તુ ટેક ચૂન તો નહિ ?’ અને પાસે આખ લાવીને અધારામા યે નગર નોધના મહાત્માએ કહ્યું ‘અરે વાહ રે ! ટેક ! રી સગવટ કરી છે ? આ ડોસા પાસે આડે વિવે મજા માટે આવીને ભાખા રહે નારાને યે ઓળખરામા આટઆટની ખેચ ભોગવની પડે એટલી બધી આખેહૂમ તારી સગવટ ?-અમ અને કઈ જન્નેની સગવટ’

‘ હા...હા...હા...’ હસતો ટેક ચૂન ઓળખાણુ ખુલી પડતા અવાજની કંઠેરતા છોડીને મિત્રતાભર્તા ભાવે બોલ્યો ‘ જરાબર ઓળખી કાઢ્યો હો, મહાત્મા !’

થોડી વાર આડીઅવળી વાતો કર્યા બાદ મહાત્મા બોલ્યા : ‘ડોસા આટનામા જ છે ને ? મને એની પાસે લઈજા, ટેક ધણા વખતથી એને મળવાની ઇચ્છા છે ડોસાને મન્યા ધણેા વખત યક ગયો. હિદી પ્રજા અગે એની સાથે મારે કુનીક જરૂરી વાતો થે કરવી છે’

‘ એમ તો એમને ન મળાય પહેલા એમની રાજ મેળાની જોઈએ ’ ટેક ચૂને જવાબ દીધો

‘ તો અહીં જ ભીમો રહુ. ગમે એમ કરીને મને એની પાસે

હાઈ જા. અધિકાર મને તો જોખમમાં નથી મૂકતો. તમારા કામને જે જોખમમાં નહિ મૂક, એની ખાતરી આપુ છું. વિશ્વાસ પડશે ?' મહાત્મા બોલ્યા.

‘ મહાત્માના બોલને વિશ્વાસની જગ્ગ હોય, કાંઈ ? ’ ટેક ચૂને કહ્યું. ‘ તમે આસપાસમાં કયાકે જિભા રહો. થોડી વાર બાદ કોઈ પશુ માણસ આવે એની સાથે ચાલ્યા આવજો ’

‘ ભલે ’ કહેતા મહાત્મા પોતાની ચેન્નીઓ પામે ગયા. પેના બન્ને પશુ રાતના અધિકારમાં સરી ગયા

એકાદ કયાકનો રાત્રિઅધિકાર ઉમેરાઈ ગયો ત્યારે આખે પાટા બધાવીને આડી ત્રણ ગદ્દનીઓ મકાનની ચાનીઓમાં જ પસાર કરીને મહાત્માએ આંખો ખોલી ત્યારે પોતે એક વિરાળ ચાનીના પાછના લાગની લાગી પગથારમાં પડેની પાટ સામે જિભા હતા પાટ પર હસતા હસતા ડોસા લીન હુગ ચાગ બેસા હતા દોડીને મહાત્માએ પગના ભાગે કે નીચે જિનરતા લીન હુગ ચાગે પશુ સામા પગલા દીધા અને બન્ને એકબીજાની બાથમાં લપેટાઈ ગયા.

‘ અરે ડોસા ! ડોસા ! જૂના ધધને આવું નવું રૂપ દેવાની આ ખોખરા હાડકામાં તાકાત કયાથી કાઢી ? ’ મહાત્મા બોલતા હતા.

પોતાની પડખે બેમારતા ડોસા લીન કહેતા હતા. ‘ રાક્ષસી શક્તિને સાફ કરના દોઢા-રાક્ષસ થવું પડે છે, મહાત્મા ! કદાચ ભગવાન બુદ્ધ પોતે જ સમતુના જાગવવા દાનવી રાક્ષસોના છાખડા સરખા રાખવા અમાગ જેવા દૈવી રાક્ષસના હાડકામાં પોતાનું તેજ મૂકતા હશે. ’

કોઈ દેવને નામે, તો કોઈ રાષ્ટ્રને નામે, કોઈ કામને નામે તો કોઈ ધર્મને નામે-સ્કતપાતના બહાના મેળવી જ લે છે. મારા જ લાકડાઓ રાષ્ટ્રને નામે જે હથિયારોનો માર્ગ વર્તે રહ્યા છે એની સામે બીજો શો ઉપાય હોઈ શકે એની મૂંઝવણમાંથી તો હું જે જીએ નથી આવ્યો, ડોસા. રક્તપાતથી માનવતા કેમ ઉત્પત્ત થશે એ હજી મને સમજતું

નથી. તમારા સમગ્ર રક્તપાતની વાત જ્યાં દર્ડે તો સૂકા બેયું લીધું બાળવા જે તમે કાં બેડા હો, ડોસા ? તમારા રાક્ષસો સામેનો રોષ વ્યાજબી દરો, પણ હિંદીએત્તે તમારું શું બગાડ્યું છે ? તમારા રાક્ષસો સામેનાં પગલાંની વાત પછી ચચીશ, પણ આ ભૂવંતુ વિવગ્ન પડેલું માગી લઉં.’ મહાત્મા પૂછતા હતા.

‘રાક્ષસની સાથે જઈ બેડા એ હિંદીઓની સામે ખીજાં પગલાં શા બરાબ, મહાત્મા ?’ ડોસા લીન કહેતા હતા. ‘હિંદીઓ રાક્ષસો સાથે હાથ મિલાવે, એ સાચી હિંદની છત કરીને હિંદ દેશ. રાક્ષસોના હાથમાં સોપે તો અમારી આસનગી કાયમની જ બધ થઈ જાય ને ?’

‘ભૂખમા હો, ડોસા.’ મહાત્મા કહેતા હતા. ‘આ ભૂખ દેખાડવા માટે જ તમને ધણી વખતથી મજાની ઈચ્છા હતી. જાપાનીઓ સાથે હિંદીઓનો સહકાર તમને તુકશાનકારક નથી. કાછકે તમને દૂધી નજરે આ પાટે ચડાવી દીધા લાગે છે.’

‘એ તો કેમ બનાય, મહાત્મા ?’ લીન ડોસા હુકકો. ‘એમાં બોધ્યા. ‘તેઓ દૂરદૂરના પોતાના માનેલા વતન ખાતર ફોજ રચવા બેડા. એ ‘હિંદી ફોજ રચાઈ ગઈ, ફોજનાં લશ્કર હિંદની સરહદે પહોંચી પણ ગયા, નાગરિકો પણ લશ્કરી તાલીમ સુધી આવી પહોંચ્યા. આ બધી હકીકતો સામે તમારી વાત કેમ બનાય ?’

‘અહીં નાગરિકો લશ્કરી તાલીમ લે છે અને આઝાદ હિંદ ફોજનાં લશ્કર હિંદની સરહદે પહોંચી ગયા એ તો હિંદની આઝાદીની લડતમાં મદદ દેવા માટે. એમાં એમણે કશું ખોટું કશું હોય એમ મને તો લાગતું નથી. ચીન પર વરસોથી જાપાનીઓએ આણુ રાખેલા આક્રમણ સામે મદદ કરવા માટે તમે જ અહીંથી કે જ્યાં જ્યાં તમારી પ્રજા વસે છે ત્યાંથી ચીની સ્વયંસેવક દુકડીઓ ક્યાં નથી મોકલી, ડોસા ? જો એ દુકડીઓ ન્યાયી હોય તો હિંદની આ આઝાદ ફોજ અને હિંદીઓની આ પ્રવૃત્તિ પણ ન્યાયી શા માટે નહિ ?’ મહાત્મા કહેતા હતા.

‘અમારી સ્વયંસેનક દુકડીઓ ન્યાયી હતી અને હિંદીઓની આ દેશ ન્યાયી નથી, એના કારણે ચોકખા છે અને ચીનાઓએ એ દુકડીઓ મોકનની વખતે તમારા હિંદીઓની જેમ કાઢી જીનમગાર સત્તાનો સાથ લીધો નથી અને જે પ્રદેશમાં ચીનાઓ વસના હતા એ પ્રદેશની પ્રજાને દ્રોહ દીધો નથી મવાયની, ચીની અને હિંદી પ્રજાથી વએના આ પ્રદેશ પર જાપાની રાક્ષસો આક્રમણ કરે અને આ પ્રદેશ પર આધિપત્ય સ્થાપે, એ પછી મનાયની-ચીની પ્રજા પડી રહે અને એકની હિંદી પ્રજા રાક્ષસો સાથે હાથ મિલાવે એને પરિણામે તો રાક્ષસે ના હાથ એટના મજબૂત થાય અને બાબીની પ્રજા પર એના જીવનો વધારે ખૂનખાર જ થશે ને ?’ લીન હુગયાગ બેઠ્યા.

‘મનાયલી તેમ જ ચીની પ્રજાને જાપાનીઓ દબાવે છે, એમના પર જીનમ કરે છે એ મારી જાણુની વાત છે મારી પોતાની જ નજરે એ નિહાળીને રોજ મારી આખમાથી એ પ્રવૃત્તિ દુખના આશુ પડાવી, જાય છે પણ એ જીનમ-પ્રવૃત્તિને હિંદી પ્રજાની પ્રવૃત્તિ સાથે સાકળી દેવી મને ઠીક નથી લાગતી, ડાસા એવા કાઠ પશુ જીવમ સાથે હિંદી પ્રજાએ સાથ આપ્યો હોય કે સહાનુભૂતિ યે દર્શાવી હેય એવો દખલો તમે આપશો તો મારી પ્રજા સામે યે જાહેર તહોમતનામું પોકારતા મને વાધો નહિ આવે જિનદુ અદર ખાતે જાપાનીઓ સામે આ જીનમ-પ્રવૃત્તિ અગે હિંદીઓએ વાધો નોધાવ્યો હોય એવી મારી માહિતી છે’ મહાત્મા બોલ્યા.

‘તમારી એ માહિતી હશે, પણ અમે એના કશા પરિણામ નીરખ્યા નથી જિનદુ, જ્યારે આક્રમણકારી રાક્ષસો મનાયની અને ચીની પ્રજા પર જીનમ વસાવતા આધિપત્ય સ્થાપી રહ્યા હતા ત્યારે હિંદી પ્રજા એમની પડખે લરાઈને સુરક્ષિતપણે બેસી ગઈ હતી વરસોથી જે પ્રદેશનું અન્ન ખાઈને હિંદી પ્રજા જીવતી હતી અને જે પ્રજાઓ સાથે જીવન ગાળતી હતી એમને કહેવા યે નહોતી આવી કે અમારી પ્રવૃત્તિનો આ ઉદ્દેશ છે હજી

મુધી પોતાની સાથી પ્રજાઓ પર વરસના જુનમો સામે એમણે જાહેર સંકલનથી જાગવાની પણ હિમત કરી નથી હું તો કાલ આજુ જ રહીને અમ્મ જઈશ પણ મારા સાથી ૧૨ મવાપરી ચીની જુવાનો તો સમૂહ રોડપુરે એમ પણ કહે છે કે હિંદી પ્રજા તો જળો છે જ્યાં જરા એ જઈને વસી છે, ત્યાં સાથી એમણે ચૂંટીચૂસીને દોનન પોતાના દૂરદૂરના વતનમાં ઠાનવી છે જ્યાંથી એમના દેહ પોશ્ય છે એને વતન માનવાને બલે દૂરદૂરના કોઈ પ્રદેશને તેઓ પોતાનું વતન માનતા રહ્યા છે અને અન્નનાંત્રી ભૂમિને બેવફા ત્યાં છે એ ભૂમિમાંથી સુખ તેઓ ગ્રાહે છે, એ ભૂમિના દુખ પ્રત્યે નજર કરવાની એ એમને પડી નથી આજ મુધી તો અહીંથી તેઓ માત્ર ધન-દોનત જ પોતાના વતનમાં ઠાનવતા હતા આજે તો તેઓ જુનમજાનો સાથ મેળવીને અહીંથી પોતાના વતન તરફ લશ્કરી તાબાત પણ ઠાનવી રહ્યા છે કોને ખબર એમના હાથમાં બ્યાપારી મનોહત્તિ ઉપરાંત સત્તા પણ આવી પડે તો કાલ્ય તેઓ પણ જાપાની રાક્ષસોની જેમ હિંદી સામ્રાજ્ય જ એશિયા પર પાધરી દે, એની શકા વાજા કરતા એ મારા જુવાનો ખચકાતા નથી’ એવો રીત હુગચાચ બહુ જ વિગતથી ને સ્પષ્ટતાથી બોલ્યા.

તમારી આગવી વાતનો સીમાર ન કરું તો તો હું માનવી મૂંઝી જાઉં, એવો મારા દેશવાસીઓએ અન્ન ત્રી ભૂમિ પ્રત્યે એવી બેવફાઈ બતાવી છે અહીં નહીં પણ જ્યાં જ્યાં તેઓ જઈને વસ્યા છે ત્યાં ત્યાં આવી બેવફાઈ બતાવી છે, એ પાપકૃત્યનો જ નો પ્રજા અમારી પાસેથી કાલ્ય સ્વીઓની ગુનાગીને સ્વરૂપે સર્જાયો માગે છે પણ તમારી પાછલી વાતનો સીમા નથી કરી શકતો એમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપનાની મનોહત્તિ હિંદી લોકોમાં નથી, એ એનો શત્રુ-જૂનો ઇનિદાસ બોલે છે આજે તો હિંદની ખરેખર મહાત્મા ગાંધીજીની પુનિત અદિસક નિયારધારા નડે જગદરવાજીજીની આત્મચરિત્રીય ભાવિયારાની ભાવના એ તરફને ધરમૂલથી પાળી રહી છે

‘હું’ તો તમને આ હિંદી પ્રવૃત્તિ અને હિંદી ફોજને જુદી જ દૃષ્ટિ નીરખવાનું કહું છું. એ જુવમગારો સામે કેન્દ્રિત થતી તમારી શક્તિઓને હિંદીઓ પ્રત્યે વિકેન્દ્રિત કરીને ખોટું રસ્તું વધાવવાને બદલે તેમ જ હિંદીઓના પ્રયાસોમાં વિરોધ અંતરાયો ઊભા કરવાને બદલે—એમની પ્રવૃત્તિને સમગ્ર એશિયાની દૃષ્ટિએ નીરખવાનું તમને કહું છું. એશિયાની એકાદ મોટી પ્રજા પણ આઝાદ હશે તો એ અન્ય ગુલામ પ્રદેશો માટે આદા-પ્રદીપ બની રહેશે. આજે એ સયોગો હિંદ માટે ઊભા થયા છે.

‘હાંમે વિચાર કરો, ડોસા. હિંદ પોતાની ફોજની તાકાતે આઝાદ થશે તો એ કોઈની ગુલામી નહિ સાખે. એવો આઝાદ હિંદ આપણા પૂર્વ એશિયા અને તમારા ચીનને ય કોઈક દિવસ ઉગારશે. એટલા માટે એ આઝાદ ફોજની જરૂર છે પણ આઝાદ ફોજ વગર, આ મહાયા બને આખા પૂર્વ એશિયાની જેમ હિંદ પણ જાપાનીઓ પોતાની જ તાકાતે જીતશે તો ગુલામ હિંદ કોઈ નહિ કરી શકે અને આપણી બધાની હાથેશની જવાબદારી કપાઈ જશે.’ મહાત્મા ધીમે ધીમે કહી રહ્યા હતા. એકેએક વાત સપૂર્ણ ભારપૂર્વક બોલી રહ્યા હતા.

‘પણ અહીં એ જાપાનીઓને બોલે નીચી મૂડીએ ચાલનારા હિંદીઓ અને હિંદી ફોજ હિંદને આઝાદ કરીને આવું તેજ દાખવે એમ માનવા કંઈ બુદ્ધિ હા પાડે, મહાત્મા? આ કોઈ પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખવાની વાત નહિ હો, મહાત્મા!’ ડોસા લીન હુગચાગ પણ પોતાની વાત એટલા જ આત્મવિશ્વાસથી કહેતા હતા.

‘અહીં હિંદીઓ જાપાનીઓને બોલે નીચી મૂડીએ ચાલે છે, એમાં તમે ખત્તા ખાઓ છો, ડોસા. થોડાક કદાચ હશે. તેઓ પણ કદાચ પ્રાથમિક સહકાર ઊભો કરવા નમ્રતા દાખવતા દેખાતા હશે. પણ મોટા ભાગના લોખંડ છે, હિંદી ખુનને વફાદાર વજીર માનવો છે. જાપાનીઓની મુરોદીને તાબે થવા કરતાં તેઓ મોતને પસંદ કરશે.’ મહાત્મા કહેતા હતા.

‘હજી સુધી અમારા અહેવાનમાં કોઈએ એવો પ્રસંગ નોંધાવ્યો નથી નોંધાવશે ત્યારે વળી જોઈશું’ ડોસા જવાનું દેતા હતા.

‘હજી સુધી જાપાનીઓ સાથે અયગામણનો પ્રસંગ જ ક્યા આવ્યો છે? તરવારોને અફગાવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારેજ તથુખા દેખાય ને ॥ એ પહેલાં તો કાતા જ દેખાય, ડોસા’ મહાત્મા પણ લગાવક બાપા વાપરતા બોલતા હતા ‘એવો સમય પણ આવો નથી પણ એ સિનાય-આ ચીની અને મનાયડી-જન્ને પ્રજા આટલી બીસાય છે એને હિંદીઓને નામે કોઈક રાહન આપી શકાય તેમ છે, એમના આત્માને કોઈક દમ લેવા પૂરતો સમય મેગરી સમય એમ છે, એ નાની સગખી પણ ઠીક મહત્વની વાત કા જૂનો?’

‘એ તો બહુી લાખી વાતો યજ, મહાત્મા તમારી વાતો કદાચ હું સમજવાનો પ્રયત્ન કરું ખરો, પણ તમારી પ્રજાનો સ્વાર્થલોભ છૂટિલાસ મારા જીવાનગાઓને આ વાત સમજતા સ તર અટકાવે છે અત્યારે તો તમે સતપણામાં ખેના રાક્ષસને વિશ્વાસને વચને છૂટો મૂકીને ચાલ્યા આ પા ડો, પણ એ રાક્ષસના ધાડા આ આખા વિસ્તાર પર ક્યારે જીતરી પડશે એ કહેવાય નહિ. એટલે મારે ને તમારે આ વિસ્તાર વહેવી તકે ખાની કરીને નીકળવાનું છે, તેથી તમારો સાથે આ મુદ્દાની હું હવે વધારે ચર્ચા નહિ કરી શકું પણ કોઈક દિવસ એ મારા જીવાનગાઓ સમક્ષ જિભા રહેવાની તૈયારી છે?’ ડોસા લીને પૂછ્યું.

કેમ, મારા તૈયારી રિડે ડોસાને ચક્કા સાગે છે?’ મહાત્માએ પૂછ્યું.

‘તમારી તૈયારી રિડે નહિ, મહાત્મા આજના યુગના વાતાવરણમાં એમના પર ઝમૂમના જોખમ વચ્ચે એમને મગરા આવવા મટે વહોરવી પડતી મુલીનતો માટે તૈયારી છે!—એમ માનું દહેવું છે’ ડોસા લીને રજૂના કરતા કહેતા હતા.

આ રીતે દૂધા પીક પીક મુદ્દાઓની ચર્ચા પનાચા બાદ ડોસા લીને દુગ ચાગ મહાત્મા કેતરનાથ સાથે ફરીથી મગવાનો સમય અને રધાન

ચોક્કસ કુર્ચા બાદ વિદાય આપીને એ જ અધારી પગથાર નીચેના બોંયરામાં બિતરો રહ્યા હતા ત્યારે—

પરબારાં મકાનોમાંથી જ પસાર થઈને પાંચ પાંચ ગફડી વટાવ્યા બાદ પેલી હિંદી વેશપરિધાન-સજ્જા રમણી ચીની વેશપરિધાનમાં સજ્જા થઈને કોઈ જુડી જ દિશાના રાજસ્તાને ખાંચે બિભેડી મોટરમાં ચડી બેસતી હતી. મોટરને શરૂ કરીને વેગમાં ચડાવતો એનો ડ્રાઈવર કહેતો હતો: ‘આજે પકડાઈ ગઈ હોત તો, પિનપિન ?’

‘તો મંડળે અહીંના કામની સોંપણી કરવા માટે બીજી કોઈ કને શોધી લેવી પડત, બીજું શું ઇસ્કંદર ?’ રમણી લહેરથી જવાબ દેતી હતી.

‘પણ આટલાં બધાં જોખમમાં ન બિતરતી હો તો ? થોડા દિવસ પહેલાં જ મેં તને ચેતવી ન હતી ?’ ઇસ્કંદર પૂછતો હતો.

‘કેમ, એવા જોખમમાંથી બહાર કાઢવા માટે તારે વધારે જોખમમાં મુકાવું પડે છે, એટલે ?’ પિનપિન ટાંકે ફેડે કહેતી હતી. ‘જોખમની વાત મૂકીને ફરીને બધા ક્યારે મળશું એની વાત કર ને ? ઘણો મસાલો એકઠો થયો કહેવાય.’

પ્રથમ વાતના જોખમ કરતાં એ વિશેષ જોખમી કામોની ચર્ચા બંને વચ્ચે ચાલતી રહી. અને મોટર સીંગાપુરના મોડી રાતના પીજળી-જળહળતા ને તદ્દન નિર્જન રાજસ્તાને માર માર વેગે કાપતી રહી.

દોસ્તીના દાવ !

‘ આમ ન કરો, ભાઈ વીરેન્દ્ર ! સહેરના આ ઉવાડેના વિસ્તારના હિદીઓ પણ જાગી ઊઠ્યા છે, પછી મનાયાની નાગરિક ભરતી પર મર્વા ! રાખવાનું આપણને કહેણ આવે એમાં શી નવાઈ? વધારે પડતી ભરતીને પછી ફોજમાં યમાવવી મુશ્કેલ થઈ પડે એને જાગતી સાહેમે પાણી પહેના પાળ બાધી લાગે છે ’ બામા ખડગસિંહ પડખેના વિસ્તાર તરફ આગળી ચીધીને વીરેન્દ્રને મ્લી લા હતા.

મનાયાની ધરતી પર આખી રાત રસનો કાપીને જોહોર લાડુની સડોથી વહેતી સનારે સિગામુખમાં પ્રવેશતી મોટરમાં બેઠેલો વીરેન્દ્ર ખડગસિંહના વાક્યોથી વિચાર તદ્દ્રામાંથી ઝમખીને બહાર નજર ફેરવતો હતો ત્યાં એને કાતે અવાજ સંભળાયા.

‘ આજ ન હિંદ . ઝીદાગા ! ’ સામેના રિસ્તારમાંથી સરખસ રૂપે આ રા આવતા થોડા હિદીઓ સમૂહજન દરમિયાન પોકાર પાડી રહ્યા હતા.

આવો એ પો ર બોનાતા સરખસમાંથી ઊંચે અવાજે અનેક અવાજ જોડતા હતા ‘ આજ ન સધ ઝીદાગા ! ’ ‘ નૂતન સધ . ઝીદાગા ! કોમી સધ ઝીદાગા ! ’

આ સામાન્ય અસાન જનો પોકારમુદો પણ કેવા નવા નના રૂપી માટે છે ? નાનખડા સરખસના આવા ઉસાદ તરફ એકાદોસે તાકી રહેના ખડગસિંહ એમની વિચિટ્ટના તરફ વીરેન્દ્ર ધ્યાન દોરી

રથા હતા. વીરેન્દ્ર સરપસના પોકાર સાંભળવા વિશેષ ધ્યાન દેશવતો હતો ત્યાં સરપસની વચમાંથી અન્ય પોકાર કાને પડતા હતા :

‘ સહસમૃદ્ધ દેશ...ઝીંદાબાદ ! ’ ‘ મિત્રપ્રવર્તિત...ઝીંદાબાદ ! ’ ‘ સાથી સંઘ...ઝીંદાબાદ ! ’

હિંદીઓના સરપસની વચ્ચે વચ્ચે આપ્યા આવતા ઘોડાકે જપાનીઓ જીગના મુઝનો જપાની ઝડો ફરકાવતા હિંદીઓને પોતાનાં પોકારમુજોથી ઢોંકારો આપના હતા.

જપાનીઓને આ રીતે હિંદીઓની સાથે જોડાઈને મૂલ પોકારતા સાંભળીને વીરેન્દ્રની ધ્યાનભરી નજરમાં નવાઈ ઉમેરાઈ. આગલી બેઠકમાં દાદુની પડખે તથા પાછલી બેઠકમાં વીરેન્દ્રની પડખે બેઠેલા નવજવાન સમાના જવાનો પણ એ નવાઈમયું દૃશ્ય ડોક લખાવીને નીરખવા લાગ્યા ત્યાં બાબા ખડગસિંહ બોલ્યા : ‘ વાતાવરણ આખું પક્ષટાઈ ગયું’ લાગે છે, વીરેન્દ્રભાઈ. જપાનીઓ જાણે આપણી પ્રતિભાં ખત્રેખતા મિલાવીને સાચ આપવા જતા રહી ગયા લાગે છે. ક્યાં આપણે મક્કાવામાં જ્યાં જીપડ્યા ત્યારે અવિશ્વાસમયું વાતાવરણ અને ક્યાં આ એખલાસભરું દૃશ્ય !’

‘ આટલો બધો એખલાસ ઉભો થઈ ગયો હોય તો ‘આપણી માગણીઓનો વહેલી તકે સ્વીકાર થઈ જવો જોઈએ.’ એવી ફર-માગણી કરીને નીકળ્યા હતા એનો આપણને મક્કાવામાં જ જવાખ મળી જવો જોઈએ ને ? જીવદુ મારી માહિતી તો જપાનીઓની વિરુદ્ધ જાય છે ’ આટલા વખતથી સરપસનું દૃશ્ય ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી રહેય વીરેન્દ્ર પડેલી જ વાર બોલ્યો.

‘ તમારી માહિતી ગમે તે હોય, પણ આપણને ન જણાવવાનું કારણ તો કદાચ આવાં એખલાસભરું દૃશ્યો વડે એ માગણીના સ્વીકારનું હજાર સ્વરૂપ જ આપણને બતાવવું હશે એટલે...’ બાબા ખડગસિંહ પોતાના દિલના આનંદમાં દયાઈને વાક્ય અધૂરું જ બોલીને અટકી ગયા.

મોટર આગળ વધી અને સરઘસ પામેથી પસાર થઈ કે હિંદીઓએ અને જાપાનીઓએ મોટર સામે હાથ જાગ્યા કરીને વિશેષ જોરથી પોકાર પાડ્યા : ‘આઝાદ સધ...ઝીંદાબાદ !’ ‘કોમી સધ.....ઝીંદાબાદ !’ ‘મિત્રપ્રવૃત્તિ...ઝીંદાબાદ !’

તદન પાસેથી પસાર થતાં ઝીલુવટથી નજર કરી તો સરઘસમાં જાપાનીઓની પાછળ પાછળ થોડાક ચીના અને મલાયલી લોકો પણ આત્મા આવતા હતા અને ઉત્સાહભરે સૂરો પોકારતા હતા. જાણે હિંદી આઝાદી-પ્રવૃત્તિમાં સાથી પ્રજાઓ પોતાની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી રહી હતી. પણ વીરેન્દ્ર એમના તરફ વધારે શંકાની નજર માડી રહ્યો હતો.

એ પછી શહેરી વિસ્તાર શરૂ થયા પછી જે થોડે થોડે અંતરે આવ્યા હિંદી-જાપાનીનાં સમુક્ત સરઘસ નજરે પડતા ગયા અને એમને કાને પોકાર સંભળાતા ગયા : ‘નૂનન સધ...ઝીંદાબાદ !’ ‘કોમી સધ...ઝીંદાબાદ !’ ‘સ્વાતંત્ર્ય સધ...ઝીંદાબાદ !’ મોટરમાં જેવે અન્ય સા એથી આનંદમાં આવતા ગયા, પણ વીરેન્દ્ર તો વધારે વિચારમાં પડતો ગયો.

મોટર આગળ ચાલી અને પ્રવૃત્તિને પથે પળી રહેલા શહેરના શ્રીમત વિસ્તારમાં દાખલ થઈ. એ પછી, પ્રવાસમાં સાથે આવનાર નવજવાનોના કપાક કપાક ધરે આવતાં તેઓ રસ્તામાં મોટર થકાવીને જોતરતા ગયા અને મોટરની પડએ શિસ્તમદ ઊભા રહીને વીરેન્દ્રને નમન કરતા ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’ ના વિદાય-સ્વર પોકારતા ચાલતા થયા. સાથી ઉલ્લેખાળા ખડગસિંહને એમને મક્કાને ઉતારીને વીરેન્દ્રે ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’ ના વિદાય-જોય ઉચ્ચાર્યા અને પાછળી બેઠકમાં એક વીરેન્દ્ર તથા આગલી બેઠકમાં એકલા દાદુને ઘડીને સચ્ચાસિએ મોટરને ધર તરફ વેગમાં મારી મૂકી.

ઉત્સાહી ડૉ. જોસેફ સોગાપુરથી જર્મા ગયેલ આઝાદ હિંદ

દોસ્તની સર્વ-પ્રથમ ટુકડીઓની જે પહેલાં દિંદની સરહદ પર 'ગુપ્ત પ્રવૃત્તિ' કરવા માટે સીંગાપુરમાં એની પ્રવૃત્તિમાં કૌશલ્ય બતાવનાર અબ્દુલ્લા સાથે ફેટલો જે વખત થયાં જિપડી ચૂક્યા દના અને પોતાના વફાદાર મોટર-કાર્બર સમ્યાસિંગને વીરેન્દ્રની વીજળીક રખડપાટો ઠરાવવા એના હસ્તક મૂકતા ગયા દના. ધર પાસે આવતું ગયું અને વિચારભર્યા વીરેન્દ્રના મુખ પર આનંદના ચિદ્રો ઉગેરાતાં ગયાં. મોટરે વીરેન્દ્રના બંગલાના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો કે સવારના પહોરમાં આગલી પરચાળની શેલન-સામગ્રીને ઝાટકીને ગોઠવતી બીના માણીની બહેન ઇ-ચુ આગળ વધારી દેવા ખંડમાં દોડી અને બોલી: 'હો સીઆઓવીએહ ! (બહેન) વીરેન્દ્રમાફ આવી ગયા. હું નહોતી કહેતી કે આજ તો તેઓ આવી જ પહોંચશે ? હું સાચી પડી ને ?'

'મારા કરતાં તું વીરેન્દ્રમાફની વધારે ખબર રાખે એટલે તું જ સાચી પડે ને ?' સામેના બાથરૂમમાંથી નહાઈને ચાલી આવતી એનીએ ઇ-ચુની વધારેનો જવાબ દઈને દરવાજા તરફ એક નજર ફેંકી લીધી. પણ, પોતાનો આનંદ મનમાં જ રાખાવતી એની અંજલિએ ગોઠવેલી ફૂલોની પામે પહોંચી અને ફૂલોની પાસે ગોઠવેલી અગરબત્તીઓ તેમ જ ઘીનો દીવો સળગાવીને દીવાને પ્રણામ કરતી બીબી રહી.

એ જ ક્ષણે ઉત્સાહભરે પગથિયાં ઇલાંગીને ખંડમા દાખલ થતા વીરેન્દ્રની નજર એની પર પડી. હમણાં જ નાહીને નીકળી હોવાથી નાનકડી કાંઠે બાંધેલા કાળા લગ્નર વાળ આખી પીઠ પર ઝુલાવતી ને લાંબા લાલ પટ્ટાની સાડીમાં એપની એની તાલન જ ખીલેલાં પ્રભાત-પ્રકુલ્લિત ફૂલ સમા સ્નિગ્ધ સૌંદર્યે શોભતી દીવાને પ્રણામ કરી રહી હતી. સવારના આજી વાતાવરણમાં દીવાનાં તેજ એનીના મુખ પર પ્રતિબિંબ પાડીને મુખસૌંદર્યને વિશેષ અજવાળી રહ્યાં હતાં. નમન સમયની એનીની શાંત મુખમુદા બાજે સૌંદર્યનું આપમેળે પ્રાકટ્ય થવા દેતી હતી.

એનીના આવા શાંત સૌંદર્ય સામે એક ક્ષણભર દષ્ટિપાત ફેંકતો

વીરેન્દ્ર જાઓ રહી ગયો ત્યાં એનીએ નજર જોયી કરી હમણા જ
 ‘વીરેન્દ્રભાઈ આવી પહોંચશે એવી આશાએ નમન બાદ તરત જ મુખ
 પર છાઈ દીધેના હાથ સમેત એનીએ દરવાજા સામે નજર કરી તો
 વીરેન્દ્રભાઈ એના તરફ નજર ફેળીને જોવા હતા તરત જ એનીના
 હાથ પર લજ્જતો ઓપ ઉમેરાયો અને વજ્રગામા મુઝરણની લઠર
 ભળે એ પહેલાં વીરેન્દ્રે માનાવરણને વાચા આપી ‘લો, જુઓ
 દાડુ ! આપણા ઘરમા તો દીવડાના તેજ આવી પહોંચ્યા છે ને
 દુ ? હવે કયાય અધમારજ ન રહે, અચાનકો કે અણસમજતો કોઈ’

‘અરે લેવા ! દીના આજ કયસે થોડા હી જલા જતા હૈ
 અપને ઘરમે ? જખી મે વો એકસડ-ટ હો ગયા, ઉસ દિનસે બિટિયા
 એની અજનિ કે સાથ સનામસ્વરા કર કે દીવા જલા રહી હૈ’
 પાછળ કાઈક સામાન ઉપાડીને ચા પા આવતા દાડુ બોલ્યા

‘ત્યારે તો આ દીવાનો પ્રભાવ જ આપણા અધા પ્રાસમા
 આપણને સ્તેમકુશળ રાખતો હશે !’ વીરેન્દ્રે પાસેની ખુરશા પર બેઠીને
 એની તરફ નજર નાખતા કહ્યું

‘હા એ દીવાનો પ્રભાવ જ તમને સ્તેમકુશળ રાખે છે પછી
 કોઈ ? એની રાખનો દેખાવ કરીને સામે જોવી રહેતી યોરી ‘એક
 તો ઘરના માણસોના દિન મૂડીમા રહે એના જોખમી કામ પ્રત્યા
 અને એના કામ કરતા જગતી મુનકમા નિસોના દિવસો પ્રાસ
 ખેચે રાખના, પછી કોઈ અદાતુ જીવ યાજીને મન-મનાવતો કોઈ
 આધાર પકડે તો એની મસ્કરી કરવી ! શુ પ્રભુએ પુરુષિય ઘડ્યું છે !’

‘શુ પ્રભુએ નારીદિન પણ ઘડ્યું છે ! એનીના જ રાખે
 પકડીને વીરેન્દ્ર બોલ્યો ‘આ દાડુને પૂછી તો જો કે પ્રાસમા તે
 જોખમ હાય છે કે આનંદ’ આઝાદના નાદે અચાન પ્રગ્વના મુખ
 પર જે એનન અને દિલ્લ પર જે આનંદ છાઈ દીધા છે-એના સમૂહ-
 દર્શો દેખીને તો તુ કદી એના પ્રાસમાથી ઘેર પાઠા ફરતાની જ
 હા ન પાડે, એની !’

ડા. જોસેફના ઘેર પેલો સંગીત-સમારંભ બની ગયા બાદ એનીએ સંગીત સંભળાવવાના બધામાં માગેલ વચનો પછી વીરેન્દ્ર એનીનું સંગીત સાંભળતો સાંભળતો એની સાથે હીકહીક ભજતો થયો હતો અને એનીના જ આગ્રહથી એનીને માનવચનથી બોલાવવાને બદલે એકવચનથી બોલાવતો હીક હીક નિકટ આવી ગયો હતો.

‘મારે તો તમારી સાથે પ્રવાસનો આનંદ માણવા નથી આવવું. બધું મારું ઘર અને ભણે મારો આ વિગ્નાર, મિથારાં લક્ષ્મણ સવાર-સાંજ આવીને પૂછી જાય કે હું બેઠી. આ મારા ગયા જપાની અહીં ક્યાં કરે છે તે બીક જેવું તો નહિ ને ? પેલાં મહેતા મહેતાં ધનનાં મેં આવી આવીને કહી જાય કે મારા રેલા. કાંઈ ધર સામે જોઈને આંખો તારો છે, કાંઈ આંખો ? જાણે દીવાલ ફાડીને આંખો ધરમાં ધુસડી દેશે કે શું ? એમને બધાને ધરપત્ર નથી અપાતી ત્યાં વળી પ્રવાસનો આનંદ માણવા મટે ક્યાં નીકળવું ?’

‘એવી વેવથી બીકનો તો રો ઉપાય ? આખા જનસમૂહમાં હિંમતનું મોજું આવશે એમાં એમની બીક તથ્ય ઈ જરો અને તેઓ પણ સૌની સાથે હિંમતના ડગ માંડના થઈ જશે’ પ્રજ્ઞના ડરની પાત આવનાં પોતાના રસભાવ મુજબ તરત જ વીરેન્દ્ર એનો ગભીરપણે વિચારીને જવાબ દેના લાગ્યો.

‘બસ, મોટી મોટી વાતો કબી છે ! જનસમૂહ અને જનનાં આનંદ અને ઉત્સાહ પેલી નવજવાન સખા રચાપીને બેઠા છે એના તરફ પણ આ બધા આડે ક્યાં લક્ષ્ય આપવું છે ? મિથારા ગુરુસ્વામી પર બધો ભાર નાખી દઈને પોતે આખા મવાયામાં ભમ્યા કરે છે.’ એનીએ પણ તરત જ બીજો મુઠો ઉઠાડ્યો.

‘પણ એ જ ગુરુસ્વામીને લશ્કરી શિક્ષણ શીખી લીધા પછી નાગરિક લોકો જોઈશે ને ? આ પણ નવજવાન સખાનું જ કામ છે એમ હું નથી કહેતી ?’ વીરેન્દ્ર બોલ્યો.

‘એ તો બધું નવજવાન સખાનું જ કામ છે ને ? લશ્કરી શિક્ષણ

જેવું ગભીર કામ ગુરુસ્વામી પર નાખી દીધું અને પોતે ચારે બાજુ આનંદના દરથો નીરખતા રખડવા લાગ્યા. પેના લક્ષ્મીયા આવી આવીને કહી જાય કે બેટી ! આ મારો ગુરુસ્વામી હમણાં તો કંઈ કરડો રહે છે, કરડો ? સભામાં હથિયાર શીખતો હશે એ જાણે ઘેર વાતવાતમાં કોઈની સાથે વાપરી દેજે કે શું ? અહીં રાતે સમાના જવાનો સૂવા આનંદા એમના મોઢા પર પથ્થર કેરી અધીરાઈ ? વાતો કરતા કરતા એ બધા તમારું નામ જાણ્યા કરે કે વીરેન્દ્રભાઈ હોય તો આમ કરી નાખીએ ને વીરેન્દ્રભાઈ હોય તો તેમ કરી નાખીએ, પણ તમને ક્યા એમની પડી છે ? મેં તો એ બધાને કહી દીધું છે કે આ વખતે વીરેન્દ્રભાઈ આવે એટલે એમને પકડી જ રાખજો. સમાના મકાનમાંથી ક્યા એ જરા જ નહિ દેના, પછી વીરેન્દ્રભાઈ ક્યાએ જઈ શકે નહિ અને તમારે એમની રાહ જોવાની ચિંતા નહિ !’ એની બોલી

‘બ, સ ! વીરેન્દ્રભાઈને પકડી રાખજો એટલે એ સીંગાપુર બહાર ન જાય ક્યાક સીંગાપુર બહાર જશે તો જોખમમાં આવી જશે-એના પોતાના મનનો ડર બર લાવવા છુ તારે જવાનોને ચડાવ્યા કર ! મને એમ કે જવાનો ઘેર આનંદા-જતા રહેશે તો તમારામાં એ હિંમત નધને એને બદલે આ તો જવાનોમાં ડર ફેલાવવા લાગી !’ વીરેન્દ્ર બોલે.

‘એમ થાય તો માનવું કે એટલું તમારું નવજવાન સમાજ’ કામ હાનુ. પાકું કામ હોય તો કાઈ ડર ફેલાવ જાય ?’ એની બોલી

‘વાહવા ! સમાજ કામ પાકું કરવાને નામે પણ સીંગાપુરમાં રોકાઓ. નજર બહાર ન જાઓ છી મુક્તિ સ્ત્રી છે ! જાણે તારી નજરમાં રહેવાથી કેમ જોખમમાંથી મુક્તિ મળી હોય !’ વીરેન્દ્ર એનીના દિલના ડગને જરાનર હાવમાં લેતો બોલ્યો.

‘હા, હા, મારી નજરમાં રહેવાથી જોખમમાંથી મુક્તિ મળી જશે- એમ માનું છું મારે કંઈ છું, બસ પછી કાંઈ ? મારા કંઈ તો જોખમ

જોખમ તમે વધારે રટ્યા કરે છે. મૂકો આવતાં વેંત એ જોખમની અપ-
શુકનિયાળ વાત ! જોડો, નકાઠ ધોઈ લો ને નારતો કરી લો એટલે
જરા આરામ કરી લેવાય. એ પછી ઘર બહાર નીકળી જશો એટલે
'કાણુ જાણે ક્યારે આવશે અને આખી રાતના પંથને ધાક ક્યારે
ઉતારશે !' એનીએ જોખમની ચર્ચાનો અંત લાવવા રાહ બદલે.

'ધાક તો તારી પામે બેસીને અર્ધાએક કપાક સગીન માંભળશું'
એટલે એકદમ ઊતરી જવાનો છે. આવી દૈવી દવા મળી ગયા પછી
ખીજ જરૂર જ ક્યાં છે ? હવે તો વળી હિંદી સંગીત શીખવા
લાગી છે એટલે તો દવામાં ઔર દૈવત વધી ગયું હશે' કહેતો
વીરેન્દ્ર જોભો થયો અને સંગીનની વાતમાંથી થાદ આવતાં એણે
પૂછી નાખ્યું : 'અરે હાં એની ? હવે શિવાની હિંદી સગીન
શીખવવા ઘેર બરાબર નિયમિત આવે છે ને ?'

'હા, એ તો બરાબર નિયમિત આવે છે ને એની સાથે પેલી કચન
પણ, કદમ એ છોકરીના તો જીમડો છે કદમ જીમડો ! એના ઘરમા મોટાં
બાઈ-ભાભી નથી, નહિ તો એ છોકરીની મસ્કરી આડે એની બાબીના
શા હાય થાય એ કહેવાય એવું નથી'

'કેમ, કાઠ એ જાતની મસ્કરીના કાઈ તને પરચો મળ્યો?' વીરેન્દ્રે
એનીને સીધી લાણુમા કીધી.

'હા, મને તો રાજ પરચો મળે છે અને મારા કરતા વિશેષ
અજસિને. વર્તમાનકાળ કે ભૂતકાળ, એકેય કાળના બધન એ છોકરીને
ક્યાં નડે તેમ છે?' એનીએ પણ વીરેન્દ્રને સીવો જ ધા દીવો.

'તો તો લવિષ્યકાળનાં બધન પણ તોડવા તારે એને હિમત
આપવી હતી ને?' કહેતો વીરેન્દ્ર એનીથી લાગી છૂટવા દાદરને
પગધિયે પગનાં ભરતો ઉપરના મજલે અલોપ થયો.

બસ, આટલો જ આનંદ-વાર્તાલાપ. ત્રણસમા જતી વખતે કે
આવતી વખતે થોડાક જ સમયના આવા વાર્તાવાપથી બરચક કાર્પનો
યાક ઉતારતો વીરેન્દ્ર ખીજ જ ફાણે કાર્યમા ગૂચાઈ જતો. ઉપરને

મજલે જમને પોતાની આવી પહેલી ટપાણનું વાચન અને એના જવાબ આપતો વીરેન્દ્ર પાછો કામે ચડી ગયો. મનને મક્કાયાના પ્રવાસમાંથી પાછું જેચીને સીંગાપુરના કામમાં રત કરતો ગયો. એ કામ વચ્ચે સ્ત્રીનીએ વખતોવખત ખિમ્મતને આપેલી વારંવારની યાદ પછી માંડ મોંડ જીતે એણે સ્નાન પતાવ્યું અને ફરી થોડીવાર એની સાથે હળવી વાતો કરતાં નાસ્તો પતાવી લીધો.

‘જાઓ હવે ઉપરને ખંડ. દાદરનાં બારણાં ન ખુલે ત્યાં સુધી આરામ કરી લો.’ નાસ્તામાંથી જીકતાં વેંત એની બોલી.

વીરેન્દ્ર બોલ્યો: ‘પણ પ્રવાસમાં આવેલા જવાનો સભામાં પહોંચી પણ ગયા હશે અને ત્યાં સૌ મારી રાહ જોતા હશે. કેટલાં કેટલાં કામ પતાવવાનાં હશે...’

‘તો તેઓ કેઈકેને અહીં બોલાવવા મોકલશે. કેઈ આવશે તો કાંઈ કામ આડે તમને આરામ કરવા નહિ કહું...’ એનીએ ઉપર જવાનું સૂચન દાદર તરફ નજર ફેંકીને કયું.

પણ વીરેન્દ્રે દાદર પર પગલાં મોંડ્યાં એ જ વખતે નવજવાન સભાનાં બે જવાનો આવીને જિલા રહ્યા. વીરેન્દ્રની સામે શિસ્તબદ્ધ ઊભા રહીને નમન કયું અને સદેશો આપ્યો. સંદેશામાં શુદુસ્વામીની ચિઠ્ઠી બોક્કતી હતી: ‘એકદમ આવી જવાની કૃપા કરો.’ ચિઠ્ઠી આપનારનાં મુખ પર ગંબીરતા હતી.

‘એકદમ આવી જવાના કારણનો કાંઈ ખ્યાલ છે?’ ચિઠ્ઠીનો ટૂંકો સંદેશો વાંચીને કારણ સમજ્યા વીરેન્દ્રે સામે જિભેલા જવાનોને પ્રશ્ન.

‘અમને માત્ર ચિઠ્ઠી આપવાનો જ હુકમ છે. બીજો કશો મૌખિક સંદેશો આપેલ નથી, સેનાપતિ સાહેબ!’ બંને નવજવાનો સભાની શિસ્તનો જવાબમાં બે પડેલા પાડતાં સંપૂર્ણ અલ્પભરે બોલ્યા. એ જવાબમાં બે મુખ ધરતી ચિંતા સમીજ ગંબીરતા હતી.

‘થોડી વાર રહીને આવે તો ચાલે!’ એનીએ ગંબીરતાનો મમ સમજવા પ્રશ્ન પૂછી જોયો.

‘ના, હાથ તુરત જ આવી જવાની જરૂર છે.’ જવાનો બોલ્યા.
સેનાપતિ તરીકેનાં નિર્ધારિત કપડાં પહેરીને તરત જ વીરેન્દ્ર નવજવાન સભામાં જવા તૈયાર થયો. જવાનો સામ્રાજ્ય ઉપર જીપડ્યા અને વીરેન્દ્ર દાદુને લઈને મોટરમાં જીપડ્યો.

અર્ધા કલાકમાં મોટર માલકમ રોડ પર આવેલ નવજવાન સભાના દરવાજે આવીને જામી રહી. વીરેન્દ્રે મોટરમાંથી નગર દેંકનાં જોયું તો, બધા નવજવાનો મકાનના ‘બનીન્દ્ર મેદાન’માં એક બાજુ જામા હતા. માત્ર એટલો ગુરુસ્વામી મકાનના દરવાજા પાસે થોડાક જાપાની સિપાહીઓ સાથે જામો હતો. એ દેખાવ જોઈ વીરેન્દ્રને નવાઈ લાગી.

વીરેન્દ્રે મોટરમાંથી નીચે પગડાં દીધાં ત્યાં એને કાને જોરજોરથી બોલતા શબ્દોની લેનડેવડનો અવાજ સભળાયો. શબ્દો ન પકડી શકાયા, પણ અવાજનો સૂર કાઈ કલ્પનુ સૂચન કરતો હતો.

વીરેન્દ્ર આગળ આપ્યો. કે ગુરુસ્વામીએ જાપાની સિપાહીઓને કહ્યું : ‘અમારા સેનાપતિ સાહેબ આ આગ્યા. હવે તમે એમની સાથે વાત પતાવી શકો છો.’

આટલું કહીને ગુરુસ્વામી આગળ આગ્યો અને વીરેન્દ્રની સમક્ષ જામા રહીને નમન કર્યું.

પાસે આવતા ગુરુસ્વામીનું ‘હેલ્લું’ વાક્ય સાંભળી ચૂંકા વીરેન્દ્રે પૂછ્યું : ‘શી વાત છે, ગુરુસ્વામી ?’

ગુરુસ્વામીએ કહ્યું : ‘ઈન્ડિયો ક્રિસલ તરફથી આ જાપાની સિપાહીઓ આગ્યા છે. તેઓ આપણી સભાના જવાનોને લશ્કરી શિક્ષણ આપવા માંગે છે. હું એમને ના પાડું છું.’ વીરેન્દ્ર સમક્ષ સંપૂર્ણ ત્રિવેક્યા બોલવા છતાં થોડી વાર પહોંચાના રોપને કારણે ગુરુસ્વામી માત્ર એટલું જ બોલી શક્યો.

જે મુદ્દા માટે જાપાનીઓ સાથે ઝગડો ચાલતો હતો એ માટે તેઓ સામે ચાલીને આગ્યા છે એ જોઈને વીરેન્દ્રે પૂછ્યું : ‘ઝમાં શો વાંધો છે ? આપણે લશ્કરી શિક્ષણ લેવા માટે તો આટલા સમયથી માગણી કરતા આવીએ છીએ.’

‘એટલે તો અમને હાન તુરત બીજા કામ જોડાવીને અહીં મોકલવામા આવ્યા છે’ જાપાની સિપાહીઓના નાયક વીરેન્દ્રને સહાનુભૂતિભર્યો જવાબ સાંભળીને વચ્ચેથી જ બોલી ઊઠ્યો.

‘પણ એમની પાસે લશ્કરી શિક્ષણ નહિ લેવાની પાછળ થોડાક કારણો છે’ શરૂઆતમા જ વાતને બીજા પાટા પર ચડતી જોઈને, જાપાનીઓના વાક્યથી નિશ્ચય રાગે કરાના છતાં રોષ પર સયમ મૂકીને શુરુનામી બોલ્યો. ‘વાત એમ છે કે આજથી આઠ દિવસ પહેલાં આપણા નવજવાનોને લશ્કરી શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરવાની હતી એ દિવસથી આજદ દિવ ફોજમાથી જરૂરી સિપાહીઓ મોકલવા માટે આપના કુલમ અનુસાર ફોજમા અમે ગણતરી સાહેબ મારફત જુરાનસિંગ સાહેબ પર માગણી મોકલી હતી. એ માગણી અનુસાર આજદ દિવ ફોજમાથી એક કુકડી આઠ દિવસ પહેલાં અહીં આવી પહોંચી હતી પણ એ જ વખતે જાપાની સિપાહીઓની આ કુકડી પણ અચાનક અહીં આવી પહોંચી હતી અને આપણા નવજવાનોને લશ્કરી શિક્ષણ આપવાની ખવાહીય વ્યક્ત કરી હતી મેં એમની ખવાહીયનો સવિનય આભાર માન્યો હતો, પણ જણાવ્યું હતું કે હાન તુરત અમને લશ્કરી શિક્ષણ આપવા માટેની વ્યવસ્થા ચર્ચ ચૂકી છે, એટલે જરૂર નથી. જરૂર પડ્યે જરૂર હાથ લખાવશું. પણ કિદી સિપાહીઓની હાજરીમા એમના નાયકે પોતાની કુકડી કિદી સિપાહીઓ કરતા નિશ્ચય કામેલિયન ધરાવે છે એમ કહીને લશ્કરી શિક્ષણ આપવાની માગણી નિશ્ચય ભારપૂર્વક રજૂ કરી હતી મને એ માગણીમા આજદ દિવ સેનાના સિપાહીઓનું અપમાન જણાયું હતું, છતાં મેં ઉછાળગા ન દેખાવાના કારણે એટલો જ જવાબ આપ્યો હતો કે કોની કામેલિયન વિશેષ છે એ નક્કો કરવા જોઈતું લશ્કરી યાન હું ધરાવતો નથી, એટલે એ પ્રેરત મારી મર્યાદાની બહાર છે, પણ હાન તુરત અમે એમની પામેથી પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવી શકીએ પછી

આપની પાસેથી વિશેષ શિક્ષણ લેવાની માગણી કરશું. એમ કહીને મેં એમની માગણીનો ભારપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો હતો.

‘એ વખતે તેઓ ચાટ્યા ગયા હતા અને અમે આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ પાસેથી લશ્કરી શિક્ષણ લેવું શરૂ કર્યું હતું. પણ એ દિવસ બાદ ફરીથી તેઓ ગાંગુથી સાહેબનો હુકમ લઈને આવ્યા હતા કે આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓને બદલે જાપાની સરકાર સાથે ગાઢ સંબંધની રચાપના કરવા જાપાની સિપાહીઓ પાસેથી લશ્કરી શિક્ષણ લેવું વધુ હિતાવહ છે અને મારી સૂચનાનો અમલ કરશે એવી આશા રાખું છું. જાપાનીઓના હાથે જ લશ્કરી શિક્ષણ આપવાનો આ આગ્રહ મને શંકાપૂર્ણ લાગ્યો હતો અને એ વખતે મેં એમને જણાવી દીધું હતું કે આ મુદ્દો વધારે ગૂંચવાડાયેલો થતો જાય છે એટલે હું હાલ તુરત અમારા નવજવાનોને લશ્કરી શિક્ષણ જ આપવાનું બંધ કરવા માગુ છું. ઉએક દિવસ બાદ અમાગ મેનાપતિ સાહેબ આવે ત્યારે આ બાબતમાં અમે ચોક્કસ નિર્ણય કરી નાખશું. આમ કહીને મેં એમને રજા આપી હતી અને એ વિચિત્ર પરિસ્થિતિની સ્પષ્ટતા કરીને આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓને પણ થોડા દિવસ ખમી જવા વિનંતિ કરી હતી.

‘આપ પાંચેક દિવસમાં આવી જશે એવા ખ્યાલથી મેં એમને છ દિવસની મુદત આપી હતી. ‘પણ આપ એક દિવસ મોડા થયા ત્યાં તેઓ આજે અત્યારમાં આવી પહોંચ્યા અને આપણા જવાનોને લશ્કરી શિક્ષણ આપવાની ફરીથી વાત મૂકી. એ દરમિયાન આપ આવી ગયાના સમાચાર આપણા પ્રવાસી જવાનોએ આવીને આપતાં આપને મેં વિનંતિનો સંદેશો મોકલ્યો. ત્યારથી આ સિપાહીઓને રેલીને હું જોતો છું. આટલી પ્રથમ ટપકે વાત કેટલીક વિગતો જાહેરમાં ન કહી શકું. હાલ તુરત એમને આપ જે નિર્ણય જણાવેલો હોય એ જણાવી શકો છો. આપ આવી પહોંચતાં આપે સોપેની જવાબદારીમાંથી હું મુક્ત થાઉં છું.’

આટલુ કહીને ગુરુસ્વામી ચૂપ થયો.

વીરેન્દ્ર જેમ જેમ આ વાત સાંભળતો ગયો તેમ તેમ એની આખોના ભાન ફરતા ગયા. મુખનો રંગ પનડાતો ગયો. ઘસકરી શિક્ષણ માટે થયેલ વ્યવસ્થાથી પ્રગટેલા આનંદને રથાને આ ગાઢ સબધ અને સહકારના આક્રમણથી એના મનમાં રોપ છાઈ ગયો. ગુરુસ્વામી તરફથી મુખ ફેરવીને એણે જાપાની નાયક તરફ નજર કરી દિદી મુખરેખાઓ પરથી કરડાઈને ન સમજી શકનાર જાપાની નાયકે પોતાના તરફ નજર ફરતા દેખીને કાંઈક બોલવાની શરૂઆત કરી ત્યાં વીરેન્દ્રે એમને અટકાવીને પૂછ્યું : ‘તમે કોના તરફથી આવો છો ?’

‘કવાકુરો કિકાન તરફથી’ નાયકે જવાબ આપ્યો.

‘અહીં મોખવાતા પહેલાં આ સરથાની કશી માહિતી તમને આપનામાં આવી છે ?’ વીરેન્દ્રે પૂછ્યું.

‘હા, બધી માહિતી આપ્યા બાદ જ અમને અહીં મોકલવામાં આપ્યા છે’ નાયકે પોતાની પાછી પૂર્વ તૈયારીની પિંગાળ આપવાનાં ધરિદાથી ગર્વભરે કહ્યું.

‘આ સરથાની સ્થાપના મેં કરી છે, એ તમને ખબર છે ?’ વીરેન્દ્રે પૂછ્યું.

‘જરૂર, આપ સાહેબે ..જ’ આ તો તદ્દન સામાન્ય વાત-એમ વિચારતા નાયકે જવાબ દીધો.

‘એની સપ્ત્યું જવાનદારી મારા હસ્તક છે એ પણ તમે જાણો છો ને ?’ વીરેન્દ્રે આગળ પૂછ્યું.

‘જરૂર ! જરૂર !’ નાયકે આરા સામાન્ય પ્રશ્નોથી અધીર બનીને બેવડો હોકારો દીધો.

‘એ સરથાની કોન પણ જાનનામાં મારો જ નિર્ણય આપરી ગણાય છે, એ પણ તમે જાણતા હશો.’ વીરેન્દ્રે એમની સામે નજર નોંધી રાખીને પૂછ્યું.

‘હા, જી ! એટલે તો આપના આગમનની અમે આટલા દિવસથી રાહ જોતા હતા.’ નાવકે પોતાની માહિતી સ્પષ્ટતાપૂર્વક રજૂ કરતાં કહ્યું.

‘તો હું, આ સંસ્થાનો સ્થાપક, સંચાલક અને સંપૂર્ણ સત્તાધારક તમને જણાવું છું કે આ સંસ્થામાં લશ્કરી શિક્ષણ આપવું કે નહિ એ મારી મરજી પર આધાર રાખે છે. એ લશ્કરી શિક્ષણ તમારી મારફત આપવું કે ખીજની મારફત આપવું એ પણ મારા નિર્ણય પર આધાર રાખે છે. તમારી જરૂર હોય તો હું તમારા સત્તાધીશ પાસે એ સંબંધે જરૂર માગણી કરીશ. જ્યારે એ માગણીના જવાબ રૂપે તમે અહીં આવશો ત્યારે તમારો સવિનય સત્કાર કરવા હું આ દરવાજા બહાર સાત પગલાં આગળે સામે આવીશ. ત્યાં સુધી તમારે આ સંસ્થાની અંદર પગ માંડવાની જરૂર નથી. પગ માંડશો તો તમારા ઇસકુરો કિંકાન સાથે અમારે થયેલ સમજાણનો ભંગ ગણાશે અને એ ભંગ બદલ તમારી સામે રીતસર પગલાં ભરવામાં આવશે.’

જાપાની નાવક સામે રિયર નજરે, આંગળી તાકીને સત્તાવાહી અત્યાગ્રે વીરેન્દ્ર બોલ્યે ગયો.

ઘડી પહેલાં સામાન્ય સવાલો પૂછનાર વીરેન્દ્રને એકદમ સત્તાવાહી સ્વરૂપે બોલતો સાંભળીને વરસોથી વિજય મેળવીને આગળ વધતી એક સસ્તનતનો તુમાખી સિપાહી નાવક ઘડીસર થલી ગયો, પણ થોડી જ વારમાં પોતાની તુમાખી પર આવીને એ બોલ્યો : ‘તમારા આ વર્તનનાં પરિણામો ઘણાં ગંભીર આવશે.’

‘કાના માટે ?’ પોતાના કોષને લહેરને રસ્તે ચડાવીને વીરેન્દ્ર બોલ્યો.

‘તમારા વર્તનનાં પરિણામો કાના માટે ગંભીર હોય ? તમારા જ માટે તો ?’ જાપાની અફસર વીરેન્દ્રની લહેરથી વધારે ચિંતાઈને બોલ્યો.

‘એની ચિંતા તમે શા માટે કરો છો ? મારી ચિંતામાં સકમાગી

થના જેટલો ગાઢ સબ્ધ આપણી વચ્ચે હજી દયા રથપાયો છ ?
વીરેન્દ્ર બોલ્યો

‘ગાઢ સબ્ધ રથપવા માટે લખાવેલો સત્તાધિકારીઓનો હાથ
આ રીતે પાછો દેનાથી ‘કહીને જાપાની નાયક કાઠક લાણુ વાણુ
વાક્ય ખોતના જતો હતો ત્યા વચ્ચેથી વીરેન્દ્ર બોલ્યો

‘એરી લાખી ચર્ચા કરનાનો મને અત્યારે સમય જ નથી એને
માટે ત્યાં બીજો સમય મુન્દર કરશુ અત્યારે તો તમે મારા નિર્ણય-
ની રાહ જોતા હતા એ તમને મળી ગયો માટે Good bye .’

કહીને હાથમા હાથ મિનાવવાને બદલે વીરેન્દ્ર દૂરથી જ હાથ
ઊઘ્યો ક્યો અને ગુરુસ્વામી તરફ ફરીને બોલ્યો ‘આલો કાર્યાવમા,
આપણા કામે ચડી જઈએ’

‘હું આપણા જવાનોને ત્યાસુધીતો કાર્યક્રમ સોપતો આવું’
કહેતો ગુરુસ્વામી સામે ઊભેના જવાનો તરફ દોડ્યો અને વીરેન્દ્ર
કાર્યાવમા ગયો.

થોડી વારે ગુરુસ્વામી આવી ગયા બાદ બે વચ્ચે ચર્ચાઓ
શરૂ થઈ વીરેન્દ્ર પૂછતો આવ્યો, ગુરુસ્વામી જવાબ આપતો
આવ્યો ગુરુસ્વામી મહેતો ગયો વીરેન્દ્ર સાબળતો ગયો જેમ જેમ
વીરેન્દ્ર સાબળતો ગયો તેમ તેમ એનું આશ્ચર્ય વધતુ ગયું, આશ્ચર્યમા
રોષ પણ ઉમેરાતો ગયો એ આશ્ચર્ય અને એ રોષ એને ધડીક
વિચારમા તો ધડીક નિર્ણયાત્મક માનસમા મૂકતા ગયા

સાથી ઉલ્લે ગુરુસ્વામીએ કહ્યું ‘આપણી સજાના કાર્યને
આ અહેવાલ અને આ પ્રતિભવદા, હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘના કર્મ-
ચારીઓ સાથેના આ વ્યવહાર અને આ અચકામણ, જાપાની
સત્તાધારીઓ સાથેના આ સબ્ધ અને આ પ્રસંગ-એ બધાની
પાછળના કારણોની સ્પષ્ટતા આપણા ‘સર્વસચારી યુધ્ધ’નો અહેવાલ
ફરી આપશે આપણા ‘સર્વસચારી યુધ્ધ’નો અહેવાલ બોલે છે

(૧) સત્તાધીશો સબ્ધે સત્તાધીશોલુ હિંદી પ્રજા પ્રત્યેનું વક્તવ્ય

જાનાયુ છાગે છે. હિંદી વિસ્તારોમાં જાપાની સિપાહીઓની સખ્યા અને અવરજવર વધ્યા છે હિંદી પ્રજાના ધરમાં માત્ર જાણ કરાવે છે. ઉપચાર પૂરો કરીને ઘૂસી જાય છે અને તપાસ કરે છે. એવે વખતે હિંદી સિપાહીઓને સાથે રાખે જ એવું નથી બનતું. આ વલણ દર્શાવતા પ્રસંગો કુન સાત તથા તામીન કુટુંબોમાં, એક તેનમ કુટુંબમાં, એક શીખ કુટુંબમાં અને બે છૂગ છૂટા આ પ્રસંગોના કારણ કોઈ હિંદી સ્ત્રી જામુસની રોધ, બ્રિટિશ તરફ સાહિય છુપાવવાની ગધ, ચીના-મનાવની રાજાસ્થ મિત્રોને આશ્રય આપવાની રાકા એની વિગત આ સાથે.

હિંદી આગેવાનોના ધર પર નજર રાખતા મોં આસપાસના વિસ્તારોમાં એમના માણ્યો મૂનાહોનાની ગધ વિરોધિગત તાસ આ

સત્તાધીશોમાં બે વિભાગ એક ધવાકુરો કિશનના મનનીર સત્તાધીશોમાં મીજો હિંદી નિરીક્ષક આધિકારીનો મનનીર સત્તાધીશ હિંદીઓ પ્રત્યે કડક વનણ રાખતા કુકમો કરી રહ્યા છે હિંદી નિરીક્ષક અધિકારી અગત જનમનસાર્થ બતાવીને એ કુકમોને નમ્ર રીતે અમનમાં મૂકતા, કડકાચ ટાળતા પ્રવર્તનશીલ દેખાય છે

(૨) હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘ અને આઝાદ હિંદ ફોજ સખધે સત્તાધીશો તરફથી હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘને તથા આઝાદ હિંદ ફોજને સમકક્ષાએ સ્માધવાનો સ્વીકાર થવાની સલાવના નજરે નથી ચડતી સઘ તથા ફોજના નામનો વિદેશોમાં પ્રચાર કેવી ચૂમ્યા છે હવે માત્ર એનો જાપયોગ કરી લેવાની વેનરણ ચાને છે

હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘ સાથે 'આઝાદ હિંદી સઘ' 'દૈમી સઘ' 'યુવક પ્રવૃત્તિ' વગેરે જુની જુની સરચાઓ સત્તાધીશો તરફથી શર કરવામાં આવી છે એના બે ઉદ્દેશ એ-તો-હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘ એમનો જ હિંદીઓની પ્રવૃત્તિઓનું પ્રતિનિધિત્વ નથી ધરાવતો, અન્ય સગ્યાઓ પણ હિંદી પ્રજા તરફથી ચાને છે, એટલે એકના હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘને સમકક્ષનું સ્થાન આપી ન રાકાય-એવી દનીન આગ

કરવા માટે તથા બીજી દિંદી સંઘની પ્રવૃત્તિને સમગ્ર પ્રગમાન્ય થવાને બદલે આવી સંસ્થાઓ વહેંચાઈ જતાં દિંદી સંઘને કમજોર બનાવવા માટે.

એ સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિની વિગત મેળવી શકાઈ નથી. છેલ્લે છેલ્લે સત્તાધીશોના બદલેલા વક્ત્રુને કારણે ક્યાંક આપણા નવ-જવાનો આપની ગેરફાળગીમાં સત્તાધીશો સાથે ધર્મજીમાં ન આવી પડે તેટલા માટે.

આઝાદ હિંદ ફોજની પ્રથમ ટુકડીઓ ભર્મા ગયા બાદ બીજી ટુકડીઓને પણ વહેલી તકે મોરચા પર મોકલી દધને મનધાર્યો ઉપ-યોગ કરી લેવાની વેતરણ ચાલે છે. ફોજની અંદરથી કાંઈક વાંધે ઊઠવાને કારણે ડાવણીઓ તરફ નાગરિક જનતાની દિલચાસ પર મર્યાદા મૂકી દેવામાં આવી છે. ધણું કરીને ત્રણસો જેટલા ફોજ સિપાહીઓને શિક્ષણ આપવાને બદલે સત્તાધીશો જાપાન લઈ ગયા છે તેના પત્તો નથી એ કારણે આ પરિસ્થિતિનો ઉદ્ભવ થયો સામે છે.

આઝાદ હિંદ ફોજને વીસ હજારથી વધારે સંખ્યામાં ન જવાનો રીનસર કુકમ અપાઈ ગયો છે, ફોજની તાકાતને તદ્દન મર્યાદિત રાખવા માટે.

(૪) ચીના-મજાપહી લોકો સબધે : એમનામાં આપણી પ્રવૃત્તિ વિશે વિચિત્ર વિચારો પ્રવર્તે છે. ખાસ કરીને સત્તાધીશો સાથે મળીને થયેલી દિંદી પ્રવૃત્તિને તેઓ પોતાને દબાવી રાખવાના સાધનરૂપે ગણે છે, પોતાના સ્વાનંત્ર્યને માટે હાનિકારક ગણે છે.

દિંદી પ્રવૃત્તિને તોડી પાડવાના તેઓ પ્રવર્તે કરી રહ્યા છે. ફેટલાક ભાંગફોડના બનાવોમાં એમનો હાથ હોવાની શંકા છે. ખાસ કરીને રાજગોપાલન સાહેબ પર ફેકાચેલ બેંબ વિશેષ શંકા પ્રેરે છે. જાહેર રીતે તેઓ ‘કોમી સંઘ’ ‘આઝાદ દિંદી સંઘ’ ને સાથ આપી રહ્યા છે. ‘આંધ્ર મજાપન મુસ્લિમ કલજ’ જેવી સંસ્થા ચર કરવાની તરફથી કરી રહ્યા છે. છેલ્લી બે પ્રવૃત્તિની વિગત પૂરી મેળવી શકાઈ

નથી. આપણી સંસ્થામાં દાખલ થયેલ મલાયલી ઓરતોના હિંદી મુરિદમ જવાનોનાં વર્તન શંકાભર્યા લાગવાથી એમની પ્રવૃત્તિ પર વિશેષ નજર મૂકવામાં આવી છે.

(૪) આપણી પોતાની નરજવાન સભા સભ્યો: આપણા જવાનોને લશ્કરી શિક્ષણ આપવાના જાપાની નાયકના આટલા બધા આગ્રહ પાછળનો ઉદ્દેશ આપણા જવાનો સાથે ભળીને એમને ફોડવાનો તથા પોતાના હેતુસર ઉપયોગ કરી લેવાનો લાગ્યો છે. આપણી સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ પર સંપૂર્ણ નજર રાખવામાં આવે છે અને સરથા જોખમકારક તત્વો ધરાવે છે એવો અભિપ્રાય સત્તાધીશ વર્ગમાં પ્રવર્તે છે.’

આટલું બોલીને ગુરુસ્વામી ચૂપ થયો. તરત જ વીરેન્દ્રે પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘આ બધી વિગતો સંપૂર્ણ પાયાદાર હોવાની ખાતરી કરવામાં આવી છે ?’

‘જેટલાં એનાં પ્રમાણો અને પ્રસંગો મળ્યાં છે એ સાથે ટાંકપા છે. શંકાસ્પદ મુદ્દાઓ પર નોંધ કરવામાં આવી છે. વિશેષ તપાસ માટે એ મુદ્દાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે. સત્તાધીશોના વલણના પ્રસંગો, ‘આગ્રહ સઘ’ ‘કૌમી સઘ’નો ઉદ્ભવ, તેમ જ ચીના-મલાયલી લોકો સભ્યો આપણી સાથે સરથા-નારી ‘સભાનાં સચાસિકા તરફથી પણ રસ્તાન અહેવાલ આપણી જાણ ખાતર મોકલવામાં આવ્યો હતો. આપણને મળેલ વિગતોને એમનો અહેવાલ પણ સંપૂર્ણ પુષ્ટિ આપે છે. કેટલીક વિગતો એ અહેવાલ વિશેષ પૂરી પાડે છે.’ ગુરુસ્વામી બોલ્યો.

તરત જ વીરેન્દ્ર અહેવાલના પ્રસંગ, પુરાવા ફેરવવા લાગ્યો. ઊંડાણથી એ વાંચતો ગયો અને વાંચતો વાંચતો વખતોવખત ઊંડા વિચારોમાં ઊતરતો રહ્યો. અહેવાલ સંપૂર્ણ કર્યા બાદ એણે જીની નજર કરી અને ગુરુસ્વામીને પૂછ્યું: ‘આ બધા પરથી તમારો અભિપ્રાય શો બધાય છે ?’

‘મારો અભિપ્રાય આપની સમક્ષ રજૂ કરવા માટે હું મને પોતાને નાનો સમજી છું.’ ગુરુસ્વામી અમરે બોલ્યો.

‘તમારી એ નમ્રતાનું માન કરું છું, પણ આ સરથાના તમે મારા પત્ની સૌથી વિશેષ જવાબદાર અધિકારી છો. એ જવાબદારી અદા કરવા માટે આ પરિસ્થિતિને તમે કઈ રીતે મૂલવો એ હું જાણતા છું છું.’ વીરેન્દ્રે પૂછ્યું.

‘પરિસ્થિતિ કોઈકરી તરફ જઈ રહી છે એમ હું માનું છું અને એ માટે તમારી ઠરી રાખવી જોઈએ એવો મારો સવિનય અભિપ્રાય છે.’ ગુરુસ્વામી બોલ્યો.

‘આપણા નરજવાનોની ક્ષણિક તૈયારી તમે માનો છો?’ વીરેન્દ્રે પૂછ્યું.

‘આમાંની ઠીક ઠીક પરિસ્થિતિથી જવાનો જાણકાર છે. અત્યાર સુધી સભામાંથી મેળવેના શિક્ષણને કારણે તેઓ આ પરિસ્થિતિના ઉમ વિરોધી છે. કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ થતાવી દેવી પડી છે એ તો તેમની યુદ્ધ-તત્પરતાને કારણે થોડાંક નમજા તત્વો છે ખરા, પણ એનું પ્રમાણ ધણ જ પરિમિત હોઈ શકાય બાકીના તો સૌ આપના આગમનની અને નિમ્મક માટેના કોઈ ફરમાનની રાહ જોઈ રહ્યા છે.’ ગુરુસ્વામીએ કહ્યું.

‘તમે રજૂ કરેલ અગ્રવાનની ઘણીખરી માહિતી મારી પાસે આવી ગઈ છે એના પ્રસંગ-પુરાવા પણ મારી નજર સમક્ષ આવી ગયા છે. હવે આપણે થમનું ઘરવાનું જ રહે છે. આપણા જવાનોને ‘અવની-ખડ’માં એકત્ર કરો. હું હમણા આવી પહોંચું છું.’ વીરેન્દ્રે હુકમ આપ્યો.

ગુરુસ્વામી હુકમ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવા ગયો અને વીરેન્દ્ર ફરીથી અહેવાનમાંથી મહત્વના મુદ્દા વાચતો વિચારમાં પડતો ગયો એ વિચાર એના મનમાં કોઈ કોઈ નિર્ણયની રેખાઓ એચના ગયા.

થોડીવાર બા’ ગુરુસ્વામીની-તૈયારી જાણી, વીરેન્દ્રે ‘અવની-ખડ’માં આગમન અને નરજવાનોની સેનાપતિને નમન-નિધિ

સંપૂર્ણ શાંતિ અને ગંભીરતા વચ્ચે વીરન્દ્રે બોલ્યું શરૂ થયું :
 'મારી પાસે આવેલી માહિતી બોલી રહી છે કે આપણો
 સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ પાસે આવી રહ્યો છે. અલગત, એ સ્વાતંત્ર્ય-
 સંગ્રામ હડવાની ભૂમિ અને સામેનો શત્રુ આપણે ધાર્યા હતા એનાં
 કરતાં જુદાં નીકળવાનો સંભવ છે. કદાચ એ સંગ્રામ-ભૂમિ આ
 સોગાપુર જ નીચડશે અને શત્રુઓ કદાચ આપણી આ પ્રવૃત્તિમાં સાથ
 આપનાર અહીંના સત્તાધીશો જ હશે. આ પરિસ્થિતિના ઉદ્ભવની
 કેટલીક માહિતી તો તમારા સ્વાનુભવની છે અને એ સ્વાનુભવમાંથી
 પ્રગટેલી તમારી યુદ્ધ-તત્પરતા વિષે પણ હું માહિતગાર છું.

'તમારી એ યુદ્ધ-તત્પરતાનું હું બહુમાન કરું છું,
 પણ એની સાથે થોડીક વાસ્તવિકતા પણ તમારી સામે
 રજૂ કરી દેવા માગું છું.

'આપણી આ યુદ્ધ-તત્પરતાને કોઈ અવ્યવહારુ સાહસ પણ
 ગણ્યો અને માતૃભૂમિના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ ખાતર વ્યવહારુ બાંધછોડ
 કરવાની જરૂરિયાત પણ સમજાવવા આવશે. પણ એની સામે મેં
 તમારી પાસે અનેક વાર રજૂ કરેલા પેલા અમર સિદ્ધાંતને યાદ
 અપાવવા માગુ છું કે સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં સ્થળ, કાળ કે પરિણામના
 ભેદભેદ મહત્ત્વ ધરાવતા નથી.

'સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ માનવીની સ્વાતંત્ર્ય-ભાવના પર જ નિર્ભર
 રહે છે. જે માનવી હર કોઈ પણ, હર કોઈ સ્થળે, કોઈ પણ પરિ-
 સ્થામની પરવાહ કર્યા વગર પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અખડ રાખવા માટે
 ભોગ ધરવાની તૈયારી જતાવે છે એ જ આખરે વિજયી નિપડે છે.
 જે માનવી એ સ્વાતંત્ર્ય-ભાવના સાથે વ્યવહાર બાંધછોડ કરે છે
 એનો આત્મા એટલો નીચો પડે છે, એની સ્વાતંત્ર્ય-ભાવના એટલી
 નિર્બળ બને છે. એ નિર્બળતા માનવીના સ્વાતંત્ર્ય-પથ પર પારડી
 ગુલામી ઉપરાંત આંતરિક દુર્ગુણોનો અસહ્ય અતરાય ઉમેરે છે. એ
 અતરાય સ્વાતંત્ર્ય-વિજયને એટલો આગો ધકેલે છે.

‘આરી નિર્મળતાને વશ થાને બે આપણી સ્વાતંત્ર્ય-ભાવનાને અખડ રાખતા ખાતર કદાચ આપણે અહીં જ ખતન થઈ જવું પડે. આપણી માન્યમિત્તા સ્વાતંત્ર્ય ખાતર હિંદની ધરની પર આપણા મનોરાજના પેના મોનેરી સ્વપ્ન સમી સફીદી પ્રાપ્ત કરવાને બે હે હિંદની ધરનીથી અહીં દૂર દૂર કદાચ આપણે સાફ થઈ જવું પડે વતનની આઝાદી ખાતર મેળવવા ધારેન લસકરી શિશુઓ. એમ્ડો! પણ ભણ્યા વગર આપણે અહીં વગર હથિયારે કોઈ ખીજ જ શરૂને હાથે સાફ થઈ જવું પડે આ જાતનો સામનો કરવાનું આપણે બિનબાન આપણા હમ-વતનીઓથી અલગીજી રહે, સમસ્ત જગતથી પણ કદાચ અલગીજી રહે, કદાચ એ મૂર્ખ પણ ગણાય અને દીંગને પાત્ર પણ બની જાય

‘આમ છતાં આપણી સ્વાતંત્ર્ય-ભાવના અખડ રાખતા ખાતર, એ અખડ સ્વાતંત્ર્ય-ભાવનાના આપણા વતનના સ્વાતંત્ર્યને વહેતું સાવમે એવી દૃઢ મનોદૃષ્ટિ સહિત આનું ઠંકુ બિનબાન આપવાની જેમની સંપૂર્ણ તૈયારી હોય તેઓ પોતાની તૈયારી હાથ ધરે કરીને બચ્ચા કરે

એના જવાબમાં સ્વાતંત્ર્ય-ભાવના અખડ રહે! એવા પોકારો સહિત આખો ‘અવની અખડ બધા જ નવજવાનેના બચ્ચે હાથોનાં વનથી જ્યાં ગયો હશે

‘એવું બિધિબાન આપના આપણે અહીંની જનતાથી વિઠેડાઈ જવું પડે, કિંદી સ્વાતંત્ર્યમયથી વિખૂટા થવું પડે, આપણા એમ્-મેકથી પણ જુદા થઈ જવું પડે અને આપણી નવજવાન સમાજ જ સ્વાતંત્ર્ય-ખિરુ નવજવા અને એ રીતે આપણા વતન હિંદનું આઝાદી-ખિરુ જગતના કોઈ અધારખૂલે એકલપડે રહે સાઈ જવું પડે એ માટે એ જેમની બ્યક્તિગત તૈયારી હોય તેઓ પોતાનો હાથ ધરે કરે’

વીરેન્દ્ર બોહો

‘નવજવાન સમાજ . ગીદાનાદ . આઝાદ હિંદ . ગીદાનાદ !’

એના પોકારો સહિત બધા જ નવજવાનોના બળ્લે હાથ બળ્લે વખત બિછળી રહ્યા.

‘ સાચી શક્તિ સંયમમાં છે અને શક્તિ પરિમિત હોય ત્યારે સાચો વ્યૂહ સરક્ષણનો છે. એ સિદ્ધાંત અનુસાર આપણી પ્રવૃત્તિને સમાનીત્યાર દીવાલો વચ્ચે જ આપણે મર્યાદિત રાખવાની છે. અહીં બેગાંને કોઈ આપણા સ્વાતંત્ર્યમાં કે પ્રવૃત્તિમાં હસ્તક્ષેપ કરવા આવે તો એનો સમગ્ર બળથી સામનો કરજો.’

આવો છેલ્લો હુકમ આપીને વીરેન્દ્ર ‘ આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ ! ’ ના પોકારો વચ્ચે ‘અવની-ખંડ’માંથી બહાર નીકળ્યો. ગુરુસ્વામીને નવજવાન સભામાં ઠેવી રીતે હવેથી પ્રવૃત્તિને રાહ આપવો અને નવજવાનોના જીવસાને કેવી રીતે યોગ્ય કાર્યક્રમ આપતા રહેવો એ વિશે નિગતથી મુશ્કેલીઓ આપતો મોટર સુધી પહોંચ્યો અને મોટરમાં બેસતાં એણે સમ્યાસિંગને હુકમ આપ્યો : ‘સમ્યાસિંગ ! ગાંગુલી સાહેબના ઘેર...’

ફરજનાં ધર્પણુ

નવજવાન મનાભાઈ નીકળીને મોટર વીરેન્દ્રના રિયાર-વેમ સમી જુએ જ ગાગુની સાહેબને વેર પહોચી અને એટલી જ જડપે ગાગુની સાહેબ સાથે વીરેન્દ્રની ચર્ચા સર થઈ એ વખતે ગાગુની સાહેબને મજના આવેના મોનીચદ રોડની ચુપકાદી સાથે વીરેન્દ્ર અને ગાગુની સાહેબ વચ્ચે પૂર્વે એક ક્યાક ચાલેલી આ ચર્ચાના મુદ્દા આ હતા.

‘હિઠી રવાતગ્ય સખ તેમ જ આઝાદ દિદ ફાજને જાપાની સર-કાર સાથે સમમ્દશા મજાની જોએ એવી આપણી મામળીને શી જવામ આબે છે ?’ વીરેન્દ્રનો સવાલ હતો.

‘હજી સત્તાધીશો સાથે એ સખધે વાટાપાટ અર્થે’ મારો ૫૧-અવદાર આવે છે.’ ગાગુની સાહેબ જવાબ દેતા હતા.

‘તમને નથી લાગતું કે આ વાટાપાટ અને પત્રવ્યવહાર એમની સમય-મર્યાદા વગરની ગયા છે ?’ વીરેન્દ્ર પૂછતો હતો.

‘વાટાપાટ અર્થે’ ધણી શાંતિ અને ધીરજની જરૂર દોષ છે.’ ગાગુની સાહેબ કહેતા હતા.

‘આઝાદ સખ’ ‘ફીમી સખ’ જેવી નવી સરવાએ સળાપી-શીને આશ્રયે સર થઈ છે એની તમને જાણ છે ?’ વીરેન્દ્ર પૂછતો હતો.

‘એમાં તો મને આપણી પ્રજાની નજગાઈ લાગે છે પ્રજા સમગ્ર દોષ તો સળાપીઓ એ ન કરાવી શક્યા દોષ.’ ગાગુની સાહેબ કહેતા હતા.

‘આઝાદ દિદ ફાજને શી કાલમ્દી મર્યાદામાં જ રહેવાનો દુઝમ આપાશે છે ?’ વીરેન્દ્ર પૂછતો હતો.

‘ મર્યાદામાં રહેવાનો દુકમ નથી, પણ પ્રાયશ્ચિત્ત સંખ્યા વીસ હજાર જેટલી હોય તો લશ્કરી યિશ્ચુનો પાયો મજબૂત બને એવી પરિસ્થિતિજન્ય સલાહ છે.’ ગાંગુલી સાહેબ જવાબ દેતા હતા.

‘ દિંદી વિસ્તારમાં જાપાની સિપાહીઓની અવરજવર અને મૃદુપ્રવેશ વધ્યાં છે ? ’ વીરેન્દ્ર પૂછે છે.

‘ જાણે પણ સત્તાધીશને સંકાષ્ટીય તત્વોની તપાસ કરવાની જરૂર પડે જ અને આવા વિશ્વયુદ્ધના સંગોગોમાં તો સવિશેષ, છતાં મેં ધરમણીને જાણ કર્યા પછી જ તેઓ આવું પગલું ભરે છે એમાં તો હું એમની સહલાભના નીરખું છું.’ ગાંગુલી સાહેબ જવાબ દેતા હતા.

‘ આ જવાબો મને જરા મેં સતોષ આપતા નથી, પણ તમને એમ નથી લાગતું કે સીંગાપુરના વિજય બાદ સત્તાધીશોએ બનાવેલા વચણ કરતા આ વચણ કોઈ ભુદે જ રસ્તે જઈ રહ્યું છે ? એ વક્ષણ અનુસાર વર્તવામાં આપણે આપણા પર વિશ્વાસ રાખી બેઠેલી પગલે છેલ્લે નથી આપતા ? ’ વીરેન્દ્ર પૂછે છે.

‘ તમારું મન પહેલેથી શકાપાન હતું અને હમણા વિશેષ બન્યું લાગે છે. પણ હું તમને એક વાતની ખાતરી આપવા માગું છું કે આપણા વતનની આઝાદીની તમન્ના તમારા જેટલી જ હું મેરી રહ્યો છું. એ છતાં આપણી પ્રજાની શક્તિઓનો ક્યાંસ બાધીને તેમના રક્ષણ ખાતર જ સત્તાધીશો સાથે વાટાઘાટો ચલાવી રહ્યો છું. પ્રજામાં મારા આશયો વિશે શકા જાગે ત્યાં સુધીનું જોખમ વહોરીને પણ હું વાટાઘાટના પ્રયાસો જારી રાખી રહ્યો છું, પણ ક્યારેક પોતાની બદનામીને બોગે પણ માણસે પોતાની પ્રવૃત્તિ જારી રાખવી ઘટે છે. હું અત્યારે મને એ સ્થિતિમાં માનું છું. ’ ગાંગુલી સાહેબ કહેતા હતા.

‘ ત્યારે અહીંથી મારો રાહ ભુગે પડે છે. વધારે પડતા વાટાઘાટ સ્વાતંત્ર્યલાવનાને નિર્મળ કરીને સ્વાતંત્ર્ય-પથમાં વિશેષ અંતરાય બિભો કરે છે. ખરી રીતે તો પ્રજાની તાકાત

અને ત્યાગ જ સત્તાનાળાઓને સમાધાન કરાવવામાં કારણભૂત બને છે એટલે સમાધાન અને વાટાઘાટ કરવા પ્રજાની તાકાત અને તૈયારીને જ પ્રાધન્ય આપવું જોઈએ અત્યારે, એનાથી બિનહુ, સમાધાન ભાગી ન પડે એવી બીક સેવીને પ્રજાને ચૂપ રહેવાનું તથા પ્રજામાં યતા અન્યાયો ગળી ખાવાનું કહવામાં આવે છે તે પ્રજાના આત્માને મારી નાખવા જેવું થઈ રહ્યું છે વામે ગાળે વાટાઘાટો ભાગી પડશે ત્યારે પ્રજાની તાકાત પણ ભાગી પડી હશે અને સઘર્ષીશો મોટે પ્રજાને દમાની દેવાનો રાહ સરળ થઈ જશે કુ પોતે આવી વાટાઘાટોની પ્રવૃત્તિમાં સાથ ન આપી શકુ આટલા ખાતરે મારે મને પોતાને તથા મારી સરથાને અનગ કરી નાખવા પડશે” વીરેન્દ્ર કહેતો હતો.

‘જુલ પડશે તો એ બાનતનુ કુખ બીજા કાઈ કરતા મને નિરોહ હશે પણ આ રીતે તમને અને તમારી સરથાને હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘર્ષી અનગ પાડીને તમે બંનેને કેવા જોખમમાં મૂકી દો છો એનો તમને ખ્યાલ નથી, મિ વીરેન્દ્ર! અત્યાર સુધી સરથાની વિચાળ ધ્વજાવાને કારણે મળતી સુરક્ષિતતા તમે ટાળી બેસશો વધારે પાતી આકૃત વહોરી લેશો એ બધી આકૃત અમને પોતાને ચે મુશ્કેલીવાડાભરી સ્થિતિમાં મૂકી દેશે હા એક વાત સાચી છે કે ડોક્ટર જેમેઝ સાહેબ અત્યારે અહીં હોત તો એ કદાચ મારા દબ્બિજિંદુને સમજી શકત, તમને પણ એ સમજાવી શકત અને આ જોખમી પગલામાંથી અટકાવી શકત” ગાયત્રી કહેતા હતા.

‘અત્યારે અ ખી હિંદી પ્રજા જોખમમાં મુકાઈ ગયેલી જ છે અને હિંદી સઘ માને તો મુશ્કેલીવાડાભરી સ્થિતિમાં મુકાઈ ગયેલો જ છે સરખાતમાં ડોક્ટરે જે પરિસ્થિતિની કલ્પના કરી હતી એને બદલે અત્યારે ઉબી વધેલી પરિસ્થિતિનો એ પણ સામનો કરવાનો જ અભિપ્રાય રજૂ કરત અને કદાચ મારા અભિપ્રાયમાં સાથ જ

પુરાવત. એમની ગેરહાજરી મને પણ સાહે છે. હિંદી પ્રજા આવી પરિસ્થિતિમાં મુકાવા છતાંયે હિંદી સ્વા. સંઘ પ્રજાની રિયતિ વિશે મનોમન સમાધાન કરીને વારાધારે જ ચલાવવાનું મુનાસખ માનતો હોય તો હું મને પોતાને તથા મારી સંસ્થાને સામાન્ય પ્રજાજનોની હરોળમાં મુકી દેવાનું મુનાસખ સમજું છું તેમજ સામાન્ય પ્રજાજનોને મળતી સગવડ કે જોખમને સ્વીકાર કરીને તેમની સાથે આત્મિક સાધવાની મારી ફેરજ સમજું છું. એ ફેરજ ખાતર પણ મારે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સધને જવાબદાર સ્થાનેથી છૂટા થઈને જુદાં ચતુ પડગે.' વીરેન્દ્ર કહેતો હતો.

‘તમારે તથા અમારે જન્મેને મટે આવી જોખમી રિયતિ સમજવી છતાં તમે જુદા પડવાનો જ નિર્ણય કરશો તો એ બાબતનું દુઃખ ખીજ કાઢ કરતાં મને રિગેય હશે પણ એ સિવાય મારે મારે કોઈ માર્ગ નથી રહેતો’ આમ કહેતા ગાગુલી સાહેબે મુખ ફેરવીને પૂછ્યું : ‘તમને આ બાબતમાં કેમ લાગે છે, મોતીચંદ શેઠ ?’

અત્યાર સુધી ચાનતી ગભીર ચર્ચાઓને મપૂર્ણ નિઃશબ્દ રહીને સાંભળતા બેઠેલા મોતીચંદ શેઠ ધડીક ગાગુલી સાહેબ તરફ તો ધડીક વીરેન્દ્ર તરફ નજર ફેરવતા બોલ્યા : ‘એ તો કહ્યું જ છે ને કે ભાઈ વીરેન્દ્ર ! ઉતારણા એ બહાવરા...ધીરા સો ગભીર...’

ગાગુલી સાહેબનાં સમાધાનશૂનો અને મોતીચંદ ગેઠના બોધવચનો સાંભળતો વીરેન્દ્ર બહાર નીકળ્યો અને મોટરમાં બેસતાં સંખ્યાસિગને હુકમ આપ્યો : ‘રાજગોપાલન સાહેબને ઘેર...’

તેજે ગરેલી મોટર રાજગોપાલનને ઘેર પહેચી ત્યારે ત્યાં ખડગસિંહ પણ હાજર હતા. થોડા દિવસ પહેલાં સી ગાપુરના ગરીબ વિસ્તારમાં લાવણ કરવા જતી વખતે કાંઈ અજાણી વ્યક્તિઓને હાથે બોંબથી ધરાયેલા રાજગોપાલનનો ધાવ સુંધરતો આવતો હતો અને તેમની ખબર-અંતર પૂછવા બાદ એમના વચ્ચે ચર્ચાઓ થઈ તે આ હતી :

‘અહીં પક્ષગેમાં પડ્યાં પડ્યાં બધી પરિસ્થિતિથી હું વાકેફ થઈ ચૂક્યો છું, વીરેન્દ્ર.’ રાજગોપાલન કહેતા હતા.

‘રાજગોપાલન સાહેબ પાસેથી મેં પણ બધી પરિસ્થિતિ જાણી લીધી છે.’ ખડગસિંહ કહેતા હતા.

‘મારે માટે તો આ પરિસ્થિતિ અસહ્ય છે.’ વીરેન્દ્ર કહેતો હતો.

‘મારા માટે પરિસ્થિતિ કેટલી અસહ્ય હશે એનો ખ્યાલ તો આ બધાનો વિરોધ નોંધાવવા જતાં મારા પર બ્રિટિશ-તરફી હોવાની શંકા આગળ કરવામાં આવી છે એના પરથી તમે સમજી શકશો.’ રાજગોપાલન કહેતા હતા.

‘તો પછી કોઈ નિર્ણયાત્મક પગલું ભરવું જોઈએ એમ તમને નથી લાગતું?’ વીરેન્દ્ર કહેતો હતો.

‘આપણા તરફથી પ્રથમ પગલું ભગવાને બદલે તેઓ કોઈ જાહેર વચનભંગ કરે એ પછી પગલું ભરવું વધારે લાભકર્તા નીવડશે. આપણા તરફથી સામે આક્રીંને હારાપેલું પગલું કદાચ આપણા પર દોષ ઢાળી દેવા માટે સત્તાધીશોને કામ આવી જશે.’ રાજગોપાલન કહેતા હતા.

‘આવી જવાબદારી પૂર્વકની પ્રવૃત્તિમાં એવાં દોષારોપણો પર વિશેષ ખ્યાલ આપવો મને ઠીક નથી લાગતો. ઊલટું, એવાં જોખમ માટે તૈયારી રાખવી જોઈએ એમ મને તો લાગે છે.’ વીરેન્દ્ર કહેતો હતો.

‘કોઈ પણ વખતે જવાબદારી અદા કરવા માટે ભોગ આપવાની મારી તૈયારી છેજ. માત્ર પરિમિત શક્તિઓને કારણે એ ભોગ પૂરેપૂરું મૂલ્ય મેળવવાને વખતે અપાય તો વધારે સારું એમ હું માનું છું. તમારા જીવસાને હું પહેલેથી સમજું છું અને માન આપું છું. પરંતુ ક્યારેક એ જીવસા પર પરિસ્થિતિ સમજીને કાપૂ રાખવો જોઈએ એમ પણ માનું છું. આપણામાં એક ડોક્ટર જોસેફ એરા હતા કે જે તમને ઔષ્ણ પગલામાંથી અટકાવી શકત અને આપણને સૌને સાથે રાખી શકત. હાઈ વીરેન્દ્ર!’ રાજગોપાલન કહેતા હતા.

અને ખડગસિંહ તરફ ફરીને પૂછતા હતા: 'તમને કેમ લાગે છે, ખડગસિંહ સાહેબ !'

'એના કરતાં મને તો એમ લાગે છે કે આપણા સૌ કાંઈ કરતાં વિશેષ ઉત્સાહી ડૉક્ટર આ પરિસ્થિતિ સહી ન શકત અને સામનો કરવામાં એ મોખરે રહેત. આ સિવાય મને તો આ બધી લાંડી દલીલો સાર વગરની લાગે છે. તાકાત હોય તો આપણે બહી લેવું જોઈએ ને ન લડી શકાય તો ખતમ થવા એ તૈયાર રહેવું જોઈએ. છેવટ, પરિસ્થિતિ કરતાં તાકાત જ માગું મુકાવશે, એમ મને તો લાગે છે.' ખડગસિંહ એમની તૈયારી અને એમના હશ્કરી માનસને બેકત કરતા કહેતા હતા.

'લો વીરેન્દ્ર ! તમારા વિચારમાં તમે એકલા નથી. ખડગસિંહ સાહેબ પણ તમારી સાથે છે.' રાજગોપાલન કહેતા હતા.

'ફાજમાં શી વિચારણા પ્રવર્તે છે ?' વીરેન્દ્રે પૂછી જોયું.

'ફાજ અને નાગરિક જનતા વચ્ચે પ્રતિબંધ મુકાયા પછી જીવાનસિંગ સાહેબે સંદેશો મોકલ્યો હતો કે ફાજનું અરમાન જાળવવા માટે ફાજી ભાઈઓની સંપૂર્ણ તૈયારી છે. તમે અમારા વિષે ચિંતા ન કરતા, માત્ર તમારા સંયોગોને પહોંચી વળવા તરફ જ સમય શક્તિઓને કેન્દ્રિત કરશો. કદાચ પોતપોતાના પ્રવૃત્તિ-વિસ્તારમાં જ લડી લેવાનો પ્રસંગ આવે અને અમે તમારી સહાયે ન આવી શકીએ તો માફ કરશો.' રાજગોપાલન કહેતા હતા.

'મને તો એકલાં એકલાં એ પગલુ ભરવાનો વખત આવી ગયો છે એમ લાગે છે, રાજગોપાલન સાહેબ !' વીરેન્દ્ર જીકતો જીકતો કહેતો હતો.

'મને તમારી સાથે જ ગળુજો.' ખડગસિંહ કહેતા હતા.

'અને હું એ તમારી પાછળ જ આવી પહોંચું છું, એ અચૂક ખ્યાલ રાખજો.' રાજગોપાલન વિદાય આપતા વીરેન્દ્રને કહી રહ્યા હતા.

આમ જવાબદાર સાથીગારો સાથે ચર્ચાઓ કરીને વીરેન્દ્ર ઘર

તરફ પાઠો ફર્યો ત્યારે સામના ચાર-પાચનો સુમાર પહોચી ગયો હતો વેગમા ચાલતી મોટરમાથી એણે રસ્તામા કામળા ઉપડીને જતા મહાત્માજીને જોયા અને એણે મોટર ઠીકી રાખના બૂમ મારી ‘અરે મહાત્માજી! હિંદી લોકોને તે કેટલીક ટાટ લાગે છે કે કામળા જોગા કર્યા જ કરો છો?’

‘ગુ કરીએ, લાઈફ એટની એમની આતરિક નમગાર તારા પ્રયત્નો એમનામા સપૂર્ણ સમગ્રાઈ ઉમેરી દેશે પછી મારે કામળા જોગા કરનાના નહિ ગ્રહે’ કહેતા મહાત્મા પાસે આવતા બોલ્યા ‘ક્યારે પ્રવાસમાથી પાઠો ફર્યો, લાઈફ?’

‘આજે સસારે જ, પણ અહીંની પરિસ્થિતિ બગડતી જાય છે એનો ખ્યાન છે તમને મહાત્માજી?’ મહાત્માજી પાસે આવતા વીરન્દ્રે ધીમેથી પૂછ્યું

‘ખ્યાલ તો પૂરેપૂરો છે, પણ અહીં કરતાં ચે મુનાવાની પરિસ્થિતિ વધારે ગંભીર છે, લાઈફ! ત્યાં ખાવા ખોરાક નથી પહેરવા કપડા નથી વધારામા સત્તાધીશો એ સ્થિતિનો લાભ લઈને ઠાળી મજૂરીએ નહિ જાય છે ગામડાના લોકોને જીમ નથી, એમની પડખે ડાઈ મોટા માણસ નથી મોટા માણસ બધા રાજકારણમા રોગાઈ ગયા છે, એટલે ત્યાં વહેતી તકે પહોચી જવા હું તો માગુ છું’ મહાત્મા બોલ્યા

‘પછી અહીંના લોકોનું શું? વીરન્દ્રે પૂછ્યું.

‘અહીંના લોકો મારે મારા પુરતું મેં કામ કરી નાખ્યું જાણી તો તમે બધા છો જ ને? પણ તમારી આ કટોકટીભરી સ્થિતિમા એની-અજસિ અને એ બધા નારીચર્ચાનું શું? મહાત્માએ સામે સવાન કર્યો

‘અમે કદાચ એવી પરિસ્થિતિમા ચુકાઈ જઈશું તો એમનામા એકના ઊભા રહેવાની ચકિત નહિ દોય? ઉવટ તમે તો દરો જ ને? સૌ દમિત જાતિઓના આધાર..’ કહેતા વીરન્દ્રે મહાત્માજીને નમન કરતા મોટર વહેતી કરવા હુકમ આપ્યો.

વીરેન્દ્ર પેર પહોંચ્યો ત્યારે એના માનસિક મનને મુખની રેખાઓ ખેંચી લીધી હતી ખડમા ચર્મને સીધો ઉપર જવા માટે એ નાદર તરફ વળ્યો કે એની બોલી 'કેમ, બહારની ખીજ ઘેર ઉતારાય એના પુરુષ-સ્વભાવને અનુસરી રહ્યા છો કે શું ?'

'ના રે ના, એની ! બહારની ખીજ ઓછી થાય એ માટે બહારની કેટલીક અતિઓમાથી હાથ ખેંચી લેવાનો છેલ્લો પત્ર લખવા ઉતાવળે જતો હતો એટલે જરા ' કહેતો વીરેન્દ્ર મુખની રેખાઓને આજા હાસ્યથી હળવી કરતો એની સામે જોતો રહી ગયો.

'એ તો જાણે શુભ સમાચાર, પણ આ કયન નારીસભાનો કાઈક સંદેશો લઈને આવી છે એને તો કાઈક જવામ આપતા જાઓ ?' કહેતા એનીએ પડખે જોતો કયન તરફ આગળી ચીંધી.

'ઓહો ! કયન આવી છે ? માફ કરજો હો, કયન ! તારું ખ્યાન ન રહ્યો' વીરેન્દ્રે કયન તરફ ફરતા કહ્યું.

'એક તો અમારા જેવા નાના તરફ નજર પણ ન કરવાનો શુંતો ડરવો અને પછી મારી માગીને જમવાનો ખીલો શુંતો ઉમેરવો - આમાના એકેય શુનાને અનુમોદન ન આપતું જોઈએ એમ અમારી નારીસભા હે છે અને એ સમ્માના મધનને અક્ષરજા પાળના આ ક્ષુદ્ર મેવિંગ બધાયેની છે !' એમ કહીને કયન ભારેખમ મોઢે જોતો રહી.

'અરે ક્ષુદ્ર સેવિકા ! તારી આજાધારિતાનો મને કયા પરિચય નથી ? ખરે વખતે કાર્યક્રમોમાથી છટકી જનાર તું અત્યારે મને શુનામાં લેવા બધેનાને શિરોધાય કરી રહી છે ને ? ચાન તારી કર્તવ્ય-ભૂતો ને મારી કર્તવ્ય-ભૂતોનો છેદ જાડ્યો હવે કહે, શા કામે આવી છે ?' વીરેન્દ્રે પૂછ્યું.

'છેલ્લી પરિસ્થિતિનો અહેવાલ આ સાથે છે. આ સયોગોમા અમારે શું કરવું એ સબધે સચાલિકાશ્રી આપની દોરવણી માગે છે' રમતિયાળપણુ ઊડીને તરત ગભીરતા ધારણુ કરતી કયને કહ્યું.

જિલાજિલ વીરેન્દ્ર અહેવાલ વાંચી ગયો વાંચીને એણે મૌનિક

દોરવણી આપી : ‘અહેવાલ મારી પાસે રાખુ છું. તારા સચાવિકા-
શ્રીને કહેજો કે સચોજો કટોકટી તરફ જઈ રહ્યા છે. કટોકટીમાં સ્ત્રીઓ
આપી જાય તો પરિસ્થિતિ વધારે ગૂંચવણભરી બની જશે, માટે
સમગ્ર પરિસ્થિતિનો જોજ હળવો રાખના ખાતર હાન તુરત નારી-
સખાની કેન્દ્રિત પ્રવૃત્તિઓ થંભાવી દેવી, વિસ્તારના વિભાગ પાડીને
સરક્ષણને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રવૃત્તિને વિકેન્દ્રિત કરી નાખવી.’

કચન રનાના યમ્મ એની આસપાસના વિસ્તારમાં કામે ગમ્મ અને
વીરેન્દ્ર ઉપર ગયો. ઉપર જઈને એણે કાગળને કનમ હાથમાં લીધા.
એણે કાગળના સંબોધનની શરૂઆત કરી. ‘સીંગાપુર શહેર હિંદી
સ્વાતંત્ર્ય સંઘના પ્રમુખ સાહેબ-’

સંબોધન બાદ જાપાનીઓ સાથે જોખી થયેલી છેલ્લી પરિસ્થિતિની
વિગતવાર ચર્ચાના ચાર પાના બધાં બાદ છેલ્લે પાને એ લખી રહ્યો હતો.

‘આ સચોજોમા હું-સંઘની કારોબારીમાં રહી શકું નહિ કેમકે
સઘ તરફથી સમગ્ર પ્રજાને જે વચનો અને નિશ્ચાસ આપવામાં
આવ્યા છે એનો છંદેચોક ભંગ થઈ રહ્યો લાગે છે એનો સામનો
કરવાની હું મારી ફરજ સમજુ છું પણ સંઘની કારોબારીના સભ્ય
રથાને રહીને એવો સામનો કરવાનો પ્રસંગ જોખો યમ્મ જાય તો
અનિચ્છાએ સઘ એમાં સડોવાઈ જાય સંઘને એ રીતે ન સડોવ-
વાના ધરાદારી કારોબારીના સભ્યસ્થાનનું હું મારું રાજીનામું મોકલુ
છું તે સ્વીકારના કૃપા કરશે.’

‘અગત રીતે સંઘની હરેક પ્રવૃત્તિમાં સાથ આપવા પ્રયત્ન કરીશ.
પણુ વિશેષ તો મારી પ્રવૃત્તિ, મેં જ શરૂ કરેલી સરથા નવજવાન
સખા, તેમજ મારી આસપાસના વિસ્તારનું લક્ષ્ય રાખવાનું રહેશે
સંઘના કારોબારી સભ્યસ્થાનની પ્રવૃત્તિઓમાંથી ફરજ યમ્મને મારી
એ મર્યાદિત જવાબદારીને હું વધારે વફાદાર રહી શકીશ એમ મને
લાગે છે તો કૃપા કરીને...’

આ પ્રમાણે રાજીનામાના વીરેન્દ્ર છેલ્લા અક્ષર માંડી રહ્યો હતો.

ત્યાં એને દાને એક ચીસ સંભળાઈ. ચીસ અગીચા તરફથી આવી હતી. ચીસ બાદ સોર સંભળાયા. એ સોરમાં એનીનો અવાજ પણ સંભળાતો હતો. અવાજ ઊંચેથી બોલતો હતો, પણ સોરમાં શબ્દો પકડી શકાતા ન હતા. એનીનો અવાજ અને અન્ય સોર ભળને સ્વયં હતા. તરત જ રાજનામા પર સહીના છેદના શબ્દો માંડીને વીરેન્દ્ર એકદમ નીચે ઊતર્યો. સોર ચીના માળીના મકાન તરફથી જ આવતા હતા અને વીરેન્દ્ર માળીના મકાન પાસે પહોંચ્યો.

પાસે જઈને જુએ તો મકાનની ઓસરીમાં ધમસાણું મચ્યું હતું. એની દોષ જાપાની સિપાહીને ધક્કા મારતી બોલી રહી હતી : ‘બહાર નીકળ હરામખોર ! ધરતી બહાર નીકળ. એક યુવતી પર હાથ નાખીને...’

‘નહિ, નહિ નીકળું. એ યુવતી સકારશીલ છે. એની પ્રગતિ નિહાળવા હું આવ્યો છું. સત્તા અનુસાર આવ્યો છું.’ જાપાની સિપાહી જવાબ આપતો હતો.

‘એ સત્તાવાળા ! હેડો ઊતર, હેડો ! કઈ સત્તા તને કેઠ્ઠના ધરતી અંદર ધૂસવા છૂટ આપે છે ?’ કહેતા વીરેન્દ્રે ઓસરી પર છલાંગ મારતાં ધરમાં નજર કરી તો માળીની બહેન ધ્વનિ અસ્તવ્યસ્ત કપડે યરથરતી ઊભી હતી.

અત્યાર મુઘી સ્ત્રીઓ સામે પોતાનો દોષ પકડાઈ જવાથી કાંઈક શરમાયેલો જાપાની સિપાહી કેઠ્ઠકિ પુરુષના પડકારથી છેડાયેલો અને ત્રાડ પાડી : ‘તું પૂઝનાર કોણ ? સત્તા આપી છે જાપાની સંસ્તનતે, ઊગતા સરજનો ધ્વજ ફરકાવનાર સંદોષિત સંસ્તનતે !’

ધ્વનિની સ્થિતિ નીરખીને ધૂવાફૂંવા થયેલા વીરેન્દ્રે જાપાની પાસે છલાંગ મારતા ત્રાડ મારી : ‘એનો પૂઝનાર છું હું, મૂઠી અન્ન ખાનારો એક માનવી. કમળત ! નીચો ઊતર !’ કહેતાં વીરેન્દ્રે જાપાની સિપાહીને ધક્કો માર્યો.

ધક્કો લાગતા સિપાહી નીચે જઈ પડ્યો, પણ જોતો ચતા એણે પોતાના ખિસ્સામાંથી રિવોલ્વર કાઢી અને ત્રણ મારી : ‘હા જાઓ! જાઓ ! સાત્રાજ્યના પ્રતિનિધિનું અપમાન કરનારનો દિવકારો જીવ આ જગતમાંથી વિદાય કરવા દો. હડી જાઓ !’

‘જીવની વિદાય કરવાવાળો ન જોયો હોય તો ?’ કહેતા વીરેન્દ્રે પોતે જ ઓસરી નીચે છનાગ મારી. એ જ દૃશ્યે જાપાની સિપાહીએ રિવોલ્વર તાકી અને ઘોડા પર અગ્રડો દબાવે એ પહેલા ‘વીરેન્દ્ર-માર્ક... પાછા હડી જાઓ !’ કહેતી એનીએ ઓસરીની કાર પરથી નૃત્યગત ચપળતાથી રીતસર પોતાના શરીરનો ધા કર્યો અને ઘોડો દબાવવા જતા જાપાનીનો હાથ ડગાવી નાખ્યો. ‘થડ...’ કરતી ગોળા છૂદી અને વીરેન્દ્રના માથાનું નિશાન ચૂપ્પને ડાબા ખભાનો લે ચો ઉપાડતી ચાની મઠ. ધખ...ધખ... વહેતા લોહી સહિત, મરણિયા બનેલા વીરેન્દ્રે છનાગ મારી અને સિપાહીને બાયમા લીધો. શરીરના સમગ્ર જોરથી જાપાની સિપાહીને નીચો નાખીને એના હાથમાંથી રિવોલ્વર પકાવવા વીરેન્દ્રે પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ લોહી વહારતા એના હાથે કાળૂ ગુમાળ્યો અને જાપાનીના હાથની પકડ ગુમાવી. જાપાની ફસીથી રિવોલ્વરનો અવાજ કરતા બાથ એ પહેલા અવાજ સાંભળીને પાસેના ઘેરથી દોડી આવેન ગુરુસ્વામીનો ભાઈ જાપાની પર તૂટી પડ્યો હતો અને જાપાનીના હાથને દબાવી દીધો હતો.

એક બાજુ ગુરુસ્વામીના ભાઈની મદદમાં આવી પહોચેન અન્ય પુરુષો જાપાની સિપાહીને દબાવી રહ્યા હતા ત્યારે હાથ ઉપરની હૃદય તરફની ધોરી નસ વારે વેગબંધ લોહી વહ્યા જવાને કારણે બેહોશ બનતા જતા વીરેન્દ્રને એની પોતાના જોખામાં જેથી રહી હતી.

બેહોશ અવસ્થામાં વીરેન્દ્રને એના મંથ્ય ખડમા પહોચાડ્યા બાદ સચ્ચાસિન માર માર વેગે પાસેના કોઈ ડોક્ટરને તેડી આજ્ઞો હતો ત્યારે આ ડોક્ટરમાતની જાણ પડતા કે માથેનો પલ્લુ ડોક્ટરની સાથે વીરેન્દ્ર પાસે આવી પહોચ્યા હતા વીરેન્દ્રના વહેતા લોહીને

અટકાવનાના પ્રાથમિક ઉચ્ચારોની સફળતા મેળવીને ડૉક્ટર હૃદયને તપાસતા હતા ત્યારે વીરેન્દ્રના માથા પાસે બેઠેલી એનીનો શ્વાસ ઊંચો ચઢી ગયો હતો અને એનીના મનનો પ્રશ્ન કે. યામોનોદો પોતે જ પૂછી રહ્યા હતા : 'કેમ લાગે છે, ડૉક્ટર સાહેબ ? અમારા માનનીય કાર્યસાથીની શી ગિથિતિ લાગે છે ?'

'સારું છે, ચિતા જેવું જરા પે નથી, કેપ્ટન સાહેબ ! અતિ સોહી વહી જવાને કારણે હૃદય ધણું કમજોર બની ગયું છે, પણ ૭-આઠ કલાકનો આરામ પરિસ્થિતિને સારા સયોગો પર મૂકી દેશે.' ડૉક્ટર કહેતા હતા.

એક બાણુ આ પ્રસંગની જાણ થતા અંજસિ તથા એલુ કુટુંબ, મોતીચંદ શેઠ તથા એલુ કુટુંબ તથા બાસપાસના નિસ્તારનાં કુટુંબો વીરેન્દ્રની ખમર કાઢવા આવી રહ્યા હતા, એની હૃદયને અતિ મજબૂત બનાવીને ધૈર્ય જાળવતી એમને સાંતે જવાબ આપી ગઈ હતી ત્યારે બીજી બાણુ કે. યામોનોદો ગિરફતાર કરેલ જાપાની સિપાહીને પૂછી રહ્યા હતા . 'આ હિંદીના ગૃહ-વિસ્તારમા તમે કેમ ધૂસ્યા હતા ?'

'એક શકાર્પક ચીની રમણીની તપાસ કરવા માટે, સાહેબ !' નીચી નજર ઢાળીને સિપાહી જવાબ આપતો હતો.

'એ ગૃહ-વિસ્તારમા પ્રવેશ કરતાં પહેલાં ગૃહ-માલિકની રજા લીધી હતી ? જાણ કરી હતી ?' કે. યામોનોદો પૂછતા હતા.

'એ પ્રાથમિક વિધિની આ તાબેદારથી બુધ થઈ ગઈ છે. તાબેદાર બુલ કબૂલ કરે છે.' જાપાની સિપાહી નજર વધારે નીચી ઢાળીને જવાબ આપતો હતો.

નિયમના ભંગ બદલ આપણી સવતનત શી સજા ફરમાવે છે ?' કે. યામોનોદો પૂછી રહ્યા હતા.

'મોત.' જાપાની સિપાહી જવાબ દેતો હતો.

'સજા માટે તૈયાર છો ?' કે. યામોનોદો પૂછતા હતા.

'સપૂર્ણ વિનયપૂર્વક.' જાપાની સિપાહી જવાબ દેતો હતો.

‘ચાર કદમ પી.. છે ટકાર ! હાથ ઊઠ્યા !’ જાપાની અફસરે હુકમ કર્યો. જાપાની સિપાહીએ એતું પાવન ક્યું.

‘યડ...’ કરતી અફસરની રિવોલ્વરમાંથી ગોળી છૂટી જાપાની સિપાહીના મસ્તકના પુરવા ઊડી ગયા અને શરીર ફગોળાઈ પડ્યું.

‘એની થોડા વિધિ કરી નાખજો.’ પામે ઊમેશા અન્ય જાપાની સિપાહીને ફરમાવતા કે પામેનોટો વીરેન્દ્રની છેલ્લી હાવનના સમાચાર પુઝીને વિદાય થઈ ગયા.’

સાજના સાત...સાડાસાત રાતના આંઠ...નવ...દસ...અગિયાર...બાર. વીરેન્દ્રના બગવાને અધારાએ આવરી લીધી હતો. અધારાને નિશ્ચયતાએ આવરી લીધી હતી અને નિશ્ચયતાને ધેરી બધાનકતાએ. આ નિશ્ચય, બધાનક, અધિકારધેર્યા વાતાવરણ વચ્ચે અદ્ભુતસાન થઈને પાચ એળા વીરેન્દ્રના બગીચાની પાછની દીરાય તરફથી સરકતા આગળ ચાલ્યા આવતા હતા. અધિકારને જ અનુરૂપ પહેરના પોષાક નીચે હાથ અને બમનમા બધાનક હથિયારો અને રિનાયક સાધનો દબાવીને તેઓ આખમા કાળ જરીને બગીચાના પાછના દરવાજા પાસે આવીને ઘૂમતા હતા. વાતાવરણ થોતે જ જળે વાતાવરણથી કેપતું હતું અને એ કેપારીને પોતાના કાળ-બગવાથી દબાવના તેઓ છૂટાને ઊધવાની રાહ જોતા ઊભા હતા.

થોડી વારે બગીચાની અંદર નાના છોડ-ઝાડ વચ્ચેથી એક એરનને એળા એ તરફ આગળ ધપી રહ્યો હતો. જાણે કાગલ સ્વાગત કરવા માટે બગવા માંડતો જતો એ એળો પાછા દરવાજા પાસે પહોંચીને યશી જતો હતો.

બહારના એળા અંદરના એળાને થોડી વાર યશી ગટ્ટે. નેપ્રિને અશ્રીરાઈથી દરવાજો ઉઘાડવાનું નિશ્ચય સ્થા કરના હતા. અંદરનો એળો ડોક દવારીને નકાર સળેતો દેવો.

બહારના એળા એ નકાર સામે જાવાનક આશ્વ વ્યક્ત કરીને અંદરના એળા પર બધાનકતાનો આચાર દોગના પુઝા દતા,

આમનસામન સાલગી શે એના જ અનાજમા ભારાભાર બનકતા ઉમેરીને કહેતા હતા

‘ઉનાક દરવાગે પરિસ્થિતિ સાલુકૂળ છે ને ?’

‘ના, પરિસ્થિતિ પ્રતિકૂળ છે. જાઓ, પાછા ચા યા જાઓ. આજે સમય અનુકૂળ નથી’ અંદથી જવામ આપનાર એ ઓળા હતો એક ચીની રમણીનો. એ ચીની રમણી હતી ઇન્ડો-ચીની વીર-દ્રતા ધરમા કામ કરનારી ચીના માણીની નાની બહેન

‘પણ હસિમ આજે ધરમા જ છે આજે બનેના દોષ્ટ અકરમાતને કારણે ધવાયેની ધિતિમા દોષ્ટને કશે સામનો કરવાની પણ એ સ્થિતિમા નથી આવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ છતા... ...’ ઓળા પૂછતા હતા

‘હતા ચાલ્યા જાઓ, પાછા ચા યા જાઓ’ રમણી કહેતી હતી

‘સફળતાને છેત્તી કાણે પહોંચેની યોજનામાથી પાછું રસ્તું શા માટે ?’ ઓળા પૂછતા હતા

‘કારણ કે એ યોજનાની સફળતામા આપણી પ્રવૃત્તિને નુશ્વાન છે આજે એક ચીની ઓરતની નજીબ ખાતર જ પેતાના કાનને ખતરામા મૂકી દેનારને મારનાની આપણી પ્રવૃત્તિને કોઈ કાપડે નહિ પહોંચે પણ એ એક વ્યક્તિનો સવાન ગૌણ છે. આટલા નિવસ એના ધરમા રહીને કરેન નિરીક્ષણ પરથી, તેમજ મારી પોતાની જ નજરે જોયેલી, પોતાના જ માને સાલગેની હકીકતો પરથી સમગ્ર દિદી પ્રવૃત્તિ વિશેનો મારો ખ્યાન બ લાયકો છે કેટલાક સંયોગો અને આપણા આ કાર્યક્રમને કારણે એ હકીકતો ને ખ્યાલ મળી પામે રજૂ નથી કરી શકી, પણ એ રજૂ કરના હું વહેતી તકે આવી પહોંચુ છું આજના કાર્યક્રમમાથી અનુકૂળતાની સમગ્ર જવાબદારી મારા પર લઈ નહિ છું’ રમણી કહેતી હતી

‘આજની નિશ્ચિત યોજનામાથી તો પાછા નહિ ફરીએ યોજનાને ગમે તે જોખમે અમનમા મૂકનામા જ આપણું દળ માને છે’ ઓળા કહેતા હતા

‘તો એ યોજનાને નિષ્કુળ બનાવવા મારા જાનને જોખમમાં મૂકતાં એ હું નહિ અચકાઉં.’ રમણી કહેતી હતી.

‘તારા જાનને દમાવીને આગળ વધતાં અમે એ નહિ અચકા-મંએ’ વધારે જોળા ભયંકર થઇને કહેતા હતા.

‘મારો જાન મામૂલી બાબત છે. પણ મારો જાન જતાં જતાં તમે સૌ જોખમમાં મુકાઇ જશો. આજના કાર્યક્રમને તો અમનમાં નહિ જ મૂકી શકો, એવાં પગલાં આ જોરત ભરી શકશે.’ જોરતની બચ જરૂર પડી જોળાની ભયંકરતાનો અતિથોષ યાદી રહી હતી.

‘ઓ...ઓ... ઓંઓ...’ અવાજે દાદુ મકાનને ચક્કર લગાવવા પાસેથી નીકળ્યા અને જોળા નમતા અધિકારમાં જ દબાઇને સરકતા સરકતા અંતરધ્યાન થયા ત્યારે—

આજ આસમાની દીવાના પ્રકાશ તલે એની વીરેન્દ્રના પવનના આશંકા ખેંચી હતી. નિર્નિમેષ દૃષ્ટિએ એ વીરેન્દ્ર સામે તાકી રહી હતી. સમગ્ર પ્રાણ, ભાવ, લાગણી—બધા એનીની આખોમાં એકત્ર થયા હતાં, આખો એ બધા ભાવને અમીરસમાં ઢાળી ઢાળીને વીરેન્દ્રના અગ પર લેપી રહી હતી અને એનીનું આણુ આણુ વીરેન્દ્રની કુશળતા વાળી રહ્યું હતું. વીરેન્દ્રના મૂર્ચ્છા-સમાપન માટે દિવ આરજૂ પોકારી રહ્યું હતું. આખની સકાચે હાથ-અગ્રવિઓ આવીને અમીરસ વહાવતી વીરેન્દ્રના મસ્તક પર મૃદુ સ્પર્શ કરી રહી હતી.

એક ધ્યાન, એક ચિન્ત, એક નજર, એક આરજૂ, એક હચ્છા—એનીનો સમસ્ત પ્રાણ આવા અનેક એકધર્માં એકરૂપ બનતો જતો હતો.

ધીમે...ધીમે...ધીમે...સમય વહી રહ્યો હતો...એનીની આરજૂનો સાક્ષી બનતો સમય સહાનુભૂતિમાં ધીમે ધીમે વહી રહ્યો હતો.

મંથરાત વીતી અને વીરેન્દ્ર સગરબો. એની વીરેન્દ્ર પર ઢગા. વીરેન્દ્રે હળવે...હળવે...આખ ઉઘાડી...આંખ બિન્દાવા હનાં કશું ન સમજી શકી...એનીની સામે તાકી રહી...એની વીરેન્દ્રના કપાલે આંગળા ફેરવતી રહી.....આંગળાંમાં પોતાના આત્માને ઉતારતી રહી.....

‘ જાગ્યા વીરેન્દ્રભાઈ ? ’ માત્ર એ શબ્દોમા જ પોતાના અતરને વ્યક્ત કરતી એની બોલી.

માડ માડ એનીના શબ્દોને પકડતો વીરેન્દ્ર ફરીથી એની સામે તાકી રહ્યો. ધીમે ધીમે વીરેન્દ્રની સામે સાંજનો પ્રસંગ તાદૃશ્ય થતો ગયો. વીરેન્દ્ર સભાન થતો ગયો...પોતે જાપાની સિપાહી તરફ હાથ મારે છે...જાપાની સિપાહી રિવોલ્વર તાકે છે...ગોળી છોડે છે...એની પોતાના દેહને વચ્ચે ફેંકે છે અને...

વીરેન્દ્રે નજર ઊંચી કરી. એનીની સામે નજરને કેન્દ્રિત કરી. માથા પર એનીની ફરી રહેલી આંગળીઓનો સ્પર્શ સમજતો ગયો. અને હળવેથી જમણો હાથ ઊંચો કરીને એણે એનીના હાથને પકડી લીધો. હળવેથી હાથને ઊંચીને પોતાની છાતી સાથે દબાવતો એ બોલી ઊઠ્યો : ‘ એની ! ’

બીજા હાથથી વીરેન્દ્ર પર હાથ ફેરવતી એની બોલી : ‘ વીરેન્દ્રભાઈ ! ’

‘જપાનીઓને ધોખા દિયા’

‘મારા ૨૫૦ સિપાહીઓ અને પાઠા આપો, નહિ તો હું આઝાદ હિંદ ફોજનો ઉઘાડો વિરોધ કરીશ. આઝાદ હિંદ ફોજને તોડી પાડીશ મારા ૨૫૦ સિપાહીઓ પાછા અપાવો.’

આના ઉઘાડા શબ્દોથી દિનાવરખા સાહેબે આઝાદ હિંદ ફોજમાં ધમાલ મચાવી હતી આઝાદ હિંદ ફોજમાં જોડાયા આઠ એમને એન્ડ લેફ્ટેનન્ટના હોદ્દાથી હાજન કરીને લેફ્ટેનન્ટ કમિશનના માનન ત હોદ્દા પર મૂકવામાં આવ્યા હતા અને જે સ્થળે લશ્કરી ઉમેદવારને હથિયાર અને વિમાનની તાલીમ આપીને સિપાહી બનાવવામાં આવે છે એવી લશ્કરી તાલીમ શાળાનું અગત્યનું કાર્ય એમને સુપરત કરવામાં આ પુ હતું

મનપાની ધરતી પર હારી ચૂકેલી બ્રિટિશ સત્તા પાસેથી ખડાવી લીધેના હથિયારોઆથી બોડાંકની સોપણી જપાનીઓએ આઝાદ હિંદ ફોજને કરી હતી એ બોડાંક હથિયારો વડે હથિયાર કરતાં વિરોધ વજ્ર હેરાની તાલીમ આપતા દિલાવરખા સાહેબે પોતાના જવાનોને ટેન્ક, ફાઈટર અને વિમાન વિરોધી તોપાની તાલીમ આપના માટે એ સાધનોની માગણી જનરલ ગ્રાફના વડા લેફ્ટ જીરાનસિંગ સાહેબ મારફત કરી હતી એ માગણીઓનો હર્ષપૂર્વક સ્વીકાર કરીને જપાનીઓએ એવાં જખરાં સાધન ફાળવે પાડી શખાની મુશ્કેલી જણાવી હતી પણ ફોજમાંથી કુરાળ સિપાહીઓ સુપરત કરવામાં આવે તો તેમને જપાન લઈ જઈને દેક મમયમાં જ તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હેરાની તૈયારી બતાવી હતી

એ તૈયારીના જવાબમાં દિવાવરખાંએ તાલીમ શાળામાંથી જોરદાર અને સમજદાર ૨૫૦ સિપાહીઓ જુદા તારખ્યા હતા અને એમને માદરે વતન અને ફોજનું શાન તેમ જ અરમાન જાળવવાની તિખામણ સાથે જાપાની સત્તાધીશોને સુપરત કર્યા હતા.

આ સિપાહીઓને વિદાય કર્યા બળ્લે માસ થયાં છતાં ન તો એમના તરફથી કશી પહોચ આવી હતી કે ન તો એમની તાલીમના કશા સમાચાર આવ્યા હતા. વિશ્વયુદ્ધના સયોગોમાં સમાચાર મોડા જ આવે એમ સમજનાર દિવાવરખાંએ આટલો લાંબો વખત રાહ જોયા બાદ પોતાના સિપાહીઓ વિષે પૂછગાછ શરૂ કરી ત્યારે પ્રથમ તો જાપાનીઓએ જવાબના અખાડા કર્યા હતા. એ પછી યુદ્ધસયોગોનું બહાનું આપીને સમાચારના લેન્ડલેવડની મુશ્કેલી રજૂ કરી હતી.

આવા વચણ અને જવાબથી પોતાના સિપાહીઓને જાપાન લઈ જવામાં આવ્યા છે કે કેમ એ વિષે જ એમને શકા જાગી હતી અને એમણે પોતાના સિપાહીઓને પાછા મોકલી દેવા માગણી કરી હતી. આ માગણી એમણે જનરલ સ્ટાફના વડા પાસે નોંધાવી હતી એમની મારફત એ માગણી દિદી સ્વાતત્ર્ય સઘની કાર્યકારી સમિતિ સમક્ષ રજૂ થઈ હતી ત્યાંથી એ સઘના પ્રમુખ પાસે પહોંચી હતી અને છેવટ જાપાનીઓ પાસે પણ પેશ થઈ હતી.

પણ જાપાનીઓ જવાબ આપતા હતા: ‘તમારા સિપાહીઓ સુખરૂપ છે. તાલીમ પ્રગતિ પ્રશંસાપાત્ર છે. અધૂરી તાલીમે પાછા મોકલવાનો અર્થ નથી.’

દિદી સ્વાતત્ર્ય સઘના પ્રમુખ જવાબ આપતા હતા: ‘મિત્ર સત્તા પાસે આવી અધન્યે માગણી કરનાથી વિશ્વાસ-વાતાવરણમાં બાધ આવશે. હું પોતે અગત રીતે તપાસ કરવા પ્રયાસ કરું છું.’ કાર્યકારી સમિતિ ઠરાવતી હતી: ‘આ પ્રશ્ન પ્રમુખ સાહેબે પોતાના હાથમાં લીધો છે, એટલે વિશેષ પગલા ભરવાની જરૂર નથી.’

જનરેલ સ્ટોફના વડા જુવાનસિંગ જવાબ આપતા હતા ‘કશા પુરાવા વગર માત્ર શકાથી આપણે વધારે શું કરીએ? પુરાવો મળે તો તમારે બદલે હું જાપાનીઓ સાથે ભરી પીવા તૈયાર છું આજે જ્યારે આઝાદ હિંદ ફોજની ઝૂંપીક દુકડીઓ આક્રમણ અર્થે’ હિંદની સરહદને મોરચે જઈ પહોંચી છે અને મીઠી દુકડીઓ જવાની તૈયારીમાં છે એવે વખતે માત્ર શકાથી ભરાયેલું પગલું આપણા જ ધ્યેયને નુકસાનગર્તા નીવડશે’

આ જવાબોથી દિવાનરખાને જરા યે સતોષ થયો ન હતો જાપાનીઓ પ્રત્યે એમની શકા વધતી જતી હતી અને પોતાના સિપાહીઓ માટે ચિંતા વધતી જતી હતી જાપાનીઓ અને દિદી સાથે અમનદારો પ્રત્યે એમનો રોષ વધતો જતો હતો.

આની શકા, ચિંતા અને રોષથી ધમધમતા િમાગે દિવાનરખા જનરલ સ્ટોફની ઝોરી સાથે ફોન બેઝતા, તાલીમ શાળાનું કાર્પ ચતી ગયા બાદ ષ્ઠી રજા હતા ‘મારા સિપાહીઓ પાછા અપાવે નહિ તો હું આઝાદ હિંદ ફોજનો ઉધાડો વિરોધ કરીશ ફોનને તોડી પડાવીશ’

‘આપને મહોજ્જનખા સાહેબ મળવા માગે છે, સાહેબ’ એમનો અડત્તી સનામ ભરીને કહેતો હતો.

‘આવવા દે એમને’ દિવાનરખા ફોન પર આપની વાતચીત ચલાવીને જરા વિચારમાં પડી જતા કહેતા હતા.

‘કાંઈ બેજાર મુસ્લિમ આપની મુલાકાત માગે છે, સાહેબ!’ બહારથી આવીને વિધિપૂર્વક સમામ કર્યા બાદ સામેની ખુરશી પર બેસતા બંદે ભાગા રહીને જ લશ્કરી તાલીમશાળાના મહનીસ અધિકારી મહેબુબખા ઠરી રહ્યા હતા.

‘એની સાથે તમે જ જે માર્શલેય તે પતાવી સો ને?’ હજી યે હાથમાં ફોન રાખીને અધીરાઈથી બેઠો દિવાનરખા ઠરી રહ્યા હતા આઝાદ હિંદ ફોજમાં બે [યા પહેલા અને પછી ચે, ગળાવામાં વસના

મુસ્લિમોને અનેક રીતે રાહન અને સહાય આપનાર દિલાવરખાંએ હમણું પોતે સિપાહીઓની આ ચિંતામાં પડ્યા હોવાથી એ દામ પોતાના મદદનીશ અધિકારી મહોબ્બતખાં સાહેબને સોંપી દીધું હતું, તેથી એમને જ એ કાર્યની સોંપણી કરી. જવાબમાં મહોબ્બતખાંએ કહ્યું: ‘શી મરદ ભેગાં છે-એમ એ બેગર મુસ્લિમને અમે પૂછીએ છીએ તો એ જવાબ જ નથી આપતો અને ખુદ આપને જ મળવાની માગણી કરે છે. ચાર કલાકથી એની એ જ માગણી રહ્યા કરી છે. એટલે જ આપની પાસે આવવું પડ્યું છે.’

‘હી...કે. મોકલી દો એને અહીં.’ દિલાવરખાંએ થોડી વાર વિચારમાં પડીને ‘નહુટકે જવાબ આપ્યો. બેગર મુસ્લિમો પ્રત્યેની એમની મમતા અને ચાહને કારણે ધણું લેકો એમને માત્ર મળવાની એ માગણી કરતા અને બીજા કોઈ પશુ રાહન’ કરતાં એમની મીઠી જવાબથી સતોષ પામી ચાલ્યા જના. અત્યારે ત્રિવિધ વ્યજામાં મૂંઝાતા દિલાવરખાંને પોતાની આ પ્રભાવિયતાનું દુઃખ થયું.

થોડી વારે એ લખરવધર મુસ્લિમ હાજર થયો. કાળા કાળા એના સૂકા બદન પર ગંધાનાં ને ફાટ્યાંવટ્ટ્યાં લૂગડાં સટકતાં હતા. અંગ પર મેલ ને મોઢા-માથા પર છંથરપીથર વાળ ફરફરતા હતા. આવીને એ દિલાવરખા સામે તાકી રહ્યો.

હજી એ ફેન હાથમાં રાખીને અધીરાધી બેઠેલા દિલાવરખાંએ આ બેગર મુસ્લિમ પ્રત્યે રાખી શકાય એટલી મમતા જાળવીને પૂછ્યું: ‘બોલો લાઈ, શી જરૂર છે ? કેમ આવ્યા છો ?’

દિલાવરખાંની પડખે બેઠેલ કારકુન, પાસે બેઠેલ મહોબ્બતખા અને સાથે બેઠેલ અડધી તરફ નજર નાખીને દવામણા અવાજે આગંતુકે કહ્યું: ‘આપને એકલા મળવું છે, સાહેબ !’

ક્યારેક ક્યારેક મુસ્લિમ ઝોરતો પર જાપાની સિપાહીઓ અત્યાચાર કરી નાખતા કે જાપાની સિપાહીઓએ આપેલ નાણાં-ધરણાને લોભે કોઈ કોઈ ઝોરતો પોતાના મરદને છોડીને ચાલી જતી-એના

પ્રસંગોમાં સદાચ માગનાર મરદ એકાંત માગતા અને એવું એકાંત દિવાનરખાં આપતા. પણ આજે આ બેગર મુસ્લિમની માગણીએ એમને અધીરા કરી મૂક્યા. છતાં મેં વહેતું પતાવવાના ઇરાદાથી પામેના ખંડમાં જવા આગવુંકે મુસ્લિમને સચના કરી અને પોતે એની પાછળ આપ્યા. ખડમા દાખલ થયા બાદ હળવેથી હાથને પાછળ લઈ જઈને દિવાનરખાંએ બાગણાને આડું અડકાડ્યું. ખડમા દિવાનરખાં સિવાય બીલું કોઈ જ નથી એવી નજર ફેંકીને ખાતરી કરી લીધા બાદ પેલા મુસ્લિમને પોતાની લથડતી ચાપને જરાક તેજ કરી અને માંગા મોઢોની રેખાએને સ્વાભાવિક કરી. દિવાનરખા એના આ આચરણ-પચટા સામે અજબખીભરી નજર નાખે એ પહેલાં એમની સામે જોમો રહીને સથામ ભરતો એ આગવુંકે બોલ્યો: ‘મને ઝોળખી શોકો છો, સાહેબ ?’

‘ના... કોણુ તું ?’ એના તરફ વિશેષ અજબખીભરી નજર ઠેરવતા દિવાનરખાએ પૂછ્યું

‘હું બિનાય મરિયમનો ભાઈ.’ આગવુંકે પોતાના નામ સહિત વિશેષ ઝોળખ પણ આપી દીધી

‘તું અહીં ? આવે વેરો ? તું તો મરિયમથી રિનાઈને વહાણ હકારીને ચાલ્યો ગયો હતો ને ?’ દિવાનરખા અજબખીમા બોલી જાડ્યા. ઝોળખાણ પડ્યા બાદ એ બિનાયના મુખની પુરાણી પગિચા રેખાએ પકડવા લાગ્યા.

‘હા, સાહેબ ! એ જ હું, બિનાય અણુ પોતે. ઘણીયે મેં મરિયમને વારી હતી કે આ દિદના મુસ્લિમ રહીમની પાછળ ગાડી ચા મા આપણા અના જેની સાથે તારા નિકા પડાનવાનું કહી ગયા ■ એ આપણા મુલકના કાસમ સાથે જ તારું ઘર માડી દે પણ એ માની નહિ તમારા અડધી રહીમનું ઝોડણું ઝોડીને બેસી ગઈ અને તું જાપાની સરકારનાં સંપાન હંકારતા ચાલ્યો ગયો હતો.’ બિનાય બોલીને અટકી ગયો.

‘તો પછી આજે અચાનક અહીં આવે, વેગે કેમ આવ્યો ? જપાનીઓએ તને કાંઈ હેરાન કર્યો છે ?’ બિવાલની આટલી લાંબી વાતમાંથી કાંઈ જરૂરી વાત નહિ નીકળવાથી દિલાનરખાંએ પોતે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘આવ્યો તો છું એ મરિયમના ધણીનો તમને સંદેશો પહોંચાડવા.’ બિવાલ બોલ્યો.

‘કોનો ? રહીમનો સંદેશો ? એનો સંદેશો તારી પાસે ક્યાથી ?’ અજાધન થતા દિલાનરખાંએ અધીરાઇમાં વચ્ચેથી જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

પણ બિવાલના જવાબમાં અધીરાઇ કે ઉતાવળ કશું ન હતું. એની સ્વભાવ-સહજ આળસ અને નિરાતવાપણાથી એ બોલ્યો : ‘વાત તો એમ હતી કે સાહેબ ! હું તો જપાની સરકારના સપાન હંકારતો ને ધરિયામાં ખેપ નાખ્યા કરતો. થોડાક મહિના પછી થયું કે હાવ, મરિયમ પાસે જઈ આવું. ગમે એમ તોય એક ઉદરમાં આઝોટેલી એકની એક બહેન છે. બેદિસ્તમા બેટ્યા અમ્મા ને અબ્માના રુહને મારા ગુસ્સાથી રજા આવશે એટલે મરિયમ પાસે આવ્યો. આવીને જોયું તો બહેન સુખી હતી. મને થયું કે ખુદાને ગમ્યું તે ખરું. બહેન સુખી છે તો ધણું છે. એ પછી વખતોવખત એની પાસે આવતો જતો એ મહિના પહેલા એક વખત હું એને મળના ગયો તો એ કહે : ‘ભાઈજીન ! તું તો ઈન્ડીયનમાં યે કામ કરી આવ્યો છે. સપાનને બદલે ઇન્ડીયનમાં તારી બદલી કરાવ ને ?’ મેં પૂછ્યું : ‘કેમ બહેન ?’ તો એ કહે : ‘મારો રહીમ જપાન ઇનમ લેના જાય છે મને કાણુ જાણે કેમ આ પેસ્તીત (જીન : જીન) જેવા જપાનીઓનો ડર લાગે છે તું ઈન્ડીયનમાં બદલી કરાવી નાખ તો વખતોવખત જપાન આટા મારી શકે અને મને એના વાનડ પહોંચાડી શકે.’ એને ગાડીને ક્યા ખનર હતી કે સપાન કરતાં ઇન્ડીયનમાં કામ કરના જેખાળી હોય છે ? એમાં તો હાવનાચાનનાં પેસ્તીત જેવા જપાની માથાં ઊડાડી દે છે એ ગલ્ફડીને ક્યાથી

ખબર ? પણ મને થયું કે બહેનનું વેલુ છે. શાદી કર્યા બાદ એને કાંઈ હાથમાં નથી દીધું. લાવ આટલું કરીને એનો જીવ રાજી કરું. એટલે માયાં પછાડીને મેં ઇસ્તીમરમાં બાંધી કરાવી અને તમારા સિપાહીઓ ગયા એ ઇસ્તીમરમાં બોલમિયો (અમુક અમુક અતરે દરિયાનું તળ માપનારો) બન્યો અને એમની સાથે બિપડ્યો.’

આટલું લાંબું કહીને જિવાલ વળી ચાક ખાવા રોકાયો. ।

‘ઓહો ! તું એ જ સ્ટીમરમાં હતો એમ ? ત્યારે અમારા એ સિપાહીઓના શા ખબર છે ? તારા બનેલી રહીમના શા સમાચાર છે ?’ દિલા-વરખાંએ ખુરસીના હાથ પર હાથ મુકતાં પ્રશ્ન કર્યો.

‘એ જ કહું છું ને, સાહેબ ? અમારી ઇસ્તીમર પકેલા સીધી જાપાનને મારગે હાકવાને બદલે બોર્નીઓ તરફ હંકારવાને હુકમ દીધો, મોટો સા’બ કહે કે એટલી લાખી સફરમાં ક્યાંક દુશ્મનના બબ માથે પડે માટે ઇસ્ટેશન કરતા કરતા જવું છે. ત્રીજો દિવસે બોર્નીઓના પોન્ડીઆક પહોંચ્યા ત્યાં રાત ગાળીને પાટો દબણાડી ઇસ્તીમર હાકવાનો હુકમ દેતા મોટો સા’બ કહે કે ચીનાઈ દરિયો જોખમી છે, બોર્નીઓના દબણાદે કાંડે થઈને જાપાન પહોંચવું છે. બીજા પાંચ દિવસે લોહ પુનાઈ [ટાપુ] પહોંચ્યા બાદ એતરાદી ઇસ્તીમર હાકવાને બદલે ઇસ્તીમરને હિંગમણી જ હંકારવાનો મોટા સા’બે હુકમ દીધો કે તમારા સિપાહી બેઠ્યા : ‘જાપાન તો આમ એતરાદો આવ્યો ને આમ હિંગમણા ક્યાં લઈ જાયો છો ? મોટા સા’બ કહે : ‘જાનામાના બેડા રહો. જ્યાં ઠીક પડે ત્યાં લઈ જશું ;’ તમારા સિપાઈ સામા થયા. કહે કે ‘તમને ઠીક પડે ત્યાં જવા નથી આવ્યા. વાત કરો, ક્યાં લઈ જના છે ?’ મોટો સા’બ કહે : ‘લઈ જવા છે ન્યુગીની માથે, તમારા ને અમારા દુશ્મન સામે લડાઈ લડવા.’ તમારા સિપાઈ કહે ‘અમારા દુશ્મન સામે તો અમારા દેશની સરહદે અમારે લડવા જવાનું છે. અત્યારે તો ઇલમ લેવા નીકળ્યા છીએ. હાંડો વહાણુ જાપાન તરફ.’ મોટો સા’બ કહે :

પણ પછી વાતનો વખત ન હતો. મ્હોડા મં લઈ લીધો અને એને કહ્યું ‘અત્નામેની !’

આમ કહેતા બિનાલે કેડે વીંટિના ચીંથરા અને પટા છોડ્યા શરૂ કર્યા અને વાત પણ ચાલુ રાખી: ‘પછી તો સાહેબ! મેં જે રાતને વખતે બોટમનો આક્રોશ આપીને પાવખાનામાથી ખામશીને ભાગી છૂટ્યો, મ્હોડે જઈને એ સપાન પડી મારે વળી કયો કઠિને મ્હોડે સપાન અભર્યા હતાં. સપાન હાકતો જાવે પહોંચ્યો, જાવેથી સુમાને આવ્યો ને સુમાનેથી આ સીંગાપોર માથે પેના જમનને કઠિ જતરીને આ બાણુ આવ્યો પહોંચ્યું હતું તો બાણુ વહેતું, પણ પે સીનાના સપાન અને ઈસ્તીમ્મ એના આથડે હો કે ક્યારે એને હાથ પડી જવાય ને ક્યારે પકડી જાય એ ન કહેવાય હતું. આ દોઢ મહિનો નીકળી ગયો અને દ્યો આ રહીમનો કટકો કહેતા કેટલા મેં ચૂંચા ને ગધાતા પટા છોડીને મેલોડાટ નાનકડો લગડાનો દુકડો મઢીને બિનાલે દિવાનરખાના હાથમા મૂક્યો.

એમ્મ હાથમા દુકડો લઈને ઝપાટાગધ ઉઘાડી, એની પડી સરખી કરતા દિવાનરખાએ દુકડા પર નજર ફેરવી લોહીના લાલચોળ જરાક રેળાઈ ગયેના અક્ષર દોઢ દોઢ માસની રજાપાટથી ચોળાઈ ગયેલા એના મરોડ પણ અક્ષરના મરોડ તો એમની પામે વરસો સુધી અગરક્ષક તરીકે રહી ગયેન રહીમના જ દુકડામા લખ્યું હતું

‘સાહેબ! આપણી મિત્રસતા અમને તાલીમ આપવાને બદલે ન્યુગીની ઉપાડી જાય છે તાલીમ મેળવનાની કુશળતા ખતાનવાને મોકો અમને નથી મળ્યો. આપણા વતનની શાન જળવનાને મોકો મળ્યો છે આપની તાલીમ અમને એ મોકો શાનદાર જના વવાની તાકાત આપી દેશે એ વિશે નિશક રહેજો માત્ર ત્યાં રહેવા અમારા દોરતોને અમને મળ્યો છે તેવો જ મોકો ન સાપડે એ ચેતનવા આટલું જણાવ્યું છે વિશે તો આ દુકડો તાનનારને મોકેથી જ સાબળ ને આપની નિગાહ નીચે જનફિસાની કરવાની તક નહિ

મળે એનો અફસોસ છે. પણ : આપના સખૂન ખુદાઈ નિગાહ નીચે ગમે ત્યાં અમલમાં મૂકવાની ખુશનસીબી છે. દુઆખેર... આપનો શુભામ... રહીમ...’

સંદેશાનો દુકડો વાંચી રહ્યા બાદ ધડીતર દિલાવરખાંની આંખો પડખેની ખારી તરફ નિહુંતુક મંડાઈ રહી. એ પછી એમની નગર સામેથી હિંદી લશ્કરમાં એમને કમીશન મળ્યું ત્યારથી એમના અડદસી સહિત અંગ-રક્તકનું વફાદાર કાર્ય બજાવનાર રહીમ અને એમણે પોતાના બાઈસમા ભાવથી તાલીમ આપેલ ૨૫૦ સિપાહી તરી વળ્યા. એમને પોતાના વતનની શાન ખાતર ખૂનખાર ઝૂંઝૂટા કટ્યા એ સાથે જ એમના મનમાંથી ધડી પહેલાંની પેલી અધીરાઈ અને શંકા દૂર થયાં. ચિંતા પણ પાર્શ્વભૂમાં ચાલી ગઈ અને સમગ્ર મનમાં શેષ છાંય ગયો.

શેષમાં ને શેષમાં દિલાવરખાં જિત્તા યર્ધ ગયા. સામે ખિલાફ જેડો છે એ જુદી ગયા ને બહાર જવા તૈયાર થયા કે ખિલાફ બોલ્યો : ‘અને સાહેબ ! મારે મરિયમને તો સંદેશો હજી પહોંચાડવાનો બાકી છે, એને છાની રાખતાં ને દુઃખ ઓછું કરતાં મારા લોહીનું પાણી થશે. એ તો ઠીક, પેલા પેલીસ્તા મારી પાછળ પડ્યા હશે. એમને હાથ પડ્યો તો મારી યે ખેર નથી ને મારી બહેનની યે ખેર નહિ રહે, સાહેબ !’

‘હા, હા ! એની યે વ્યવસ્થા કરું છું. મરિયમને દિલાસો આપવા હું યે આવીશ. રહીમ જીવતો રહે કે કામ આવે તો યે અમારા હિંદના રિવાજ મુજબ મરિયમ એની ઓરત છે. એની બધી જવાબદારી મારે માથે રહેશે. અને તારો વાકો વાળ ન થવા દેવાની યે જુમેદારી મારે માથે છે. બેફિકર રહેજે.’

આમ કહેતા દિલાવરખાં બહાર નીકળ્યા. તરત જ એમણે પોતાના મદદનીશ મહોબ્બતખાંને બોલાવ્યા બાદ ઝડપથી કેટલીક વાતો પતાવી લીધી. થોડા સમય બાદ મહોબ્બતખાં. ખિલાફ અબુને રાહત ખિલાફમાં લઈ જઈને કેઈને ખ્યાલ ન આવે એ રીતે

જાનણી માહે આવેલ પોતાના બગચાની પાછળના ઓરડામાં સુરક્ષિત રથાને બેસાડી રહ્યા હતા ત્યારે નિનાવરખા મોટરમાં બેસીને અપાટા-બધે જનતલ સ્ટેશનના પડા લુવાનસિંગ સાહેબની કચેરી જ્યાં હતી એ નેમ્લ જાનણી તરફ જઈ રહ્યા હતા.

મોટરમાંથી ઊતરીને એમણે નજર કરી તો જાનણીના વિશાળ મેનનામાં આગ્રાદ હિંદ ફાગની બે બગાવિયન બગચેના અને મોટર-બેગના સરળમ સહિત તૈયાર થઈને ગોઠવાતી હતી બગાવિયનની અંદર વિભાગીય અમનદારો પોતાની નીચેના સિપાહીઓને તૈયાર થવાના તથા ખૂદતા સિપાહીઓને હાજર કરવાના કુકમ આપી રહ્યા હતા. સાબી મુસાફરી મારેનાં અન્ય સરળમ અને સાધનો બ્યવસ્થિત કરવાની સૂચનાઓ આપી રહ્યા હતા એ કુકમ અને એ સૂચનાઓ અનુસાર સિપાહીઓ જાનણીની બરાક તરફ દોડતા હતા, સ્ટોર-રૂમ તરફ દોડતા હતા, એઈફિસ-રૂમ તરફ દોડતા હતા અને ખૂદતા સિપાહી-ઓને હાજર કરતા હતા, જરૂરી સાધન-સરળમ હાજર કરતા હતા અને જોઈતી વસ્તુઓ માટે રજાચિટ્ટીઓ લખાવી લાવતા હતા.

એ બધી મમાન સામે નજર કરીને દિનાવરખા સીધા લુવાન સિહની એઈફિસ તરફ જીપડ્યા અને એમને મળવાના ઓરડામાં જઈને ઊભા રહ્યા એમને સનામ કરીને પુરથી ધરતા અડ-નીને એમણે કુકમ આપ્યો. ‘તારા સાહેબને સદેશો પહોંચાડ-હમણા જ મારે મળવું છે ગમે એવા કામ વચ્ચે યે મારે મળવું છે’

અડદની જ્યારે સદેશો લઈને લુવાનસિહ સાહેબના કમરાને બારણે પહોંચ્યો ત્યારે લુવાનસિંગ એમની પાસે રજૂ થતા એક પંખી એક કાગળિયાઓ પર સહી કરી રહ્યા હતા, સહી કરતાં કરતા એમની પડખે ઊભેલ બે કારકુન અને એક રહસ્યમત્રી નવા નવા મુદ્દા અંગે પૂછી રહ્યા હતા એના ત્વરાથી નિષ્કૃંપ જણાવતા જતા હતા.

અડદનીએ એમના રહસ્યમત્રીને સૂચન કર્યું પણ એના જવાબમાં રહસ્યમત્રીએ આના હારચક કામ વચ્ચે જરા થબી જરા

સામુ સૂચન કર્યું દિલાવરખા સાહેબની હિતાવળ જોઈને આવેના અડદલીએ ફરીથી સૂચન કર્યું એટલે રહસ્યમંત્રીએ કામ વચ્ચેથી સરકીને અડદલી પાસે જઈને કારણ પૂછ્યું. અડદલીએ દિલાવરખા સાહેબનો સંદેશો પહોચાડતા રહસ્યમંત્રી પોતે મળવાના કમરામાં દાખલ થયો પોતાથી કામ પતે તો પતાવી આવવાના ધરાદાથી એણે આવીને સનામ ભરી કે દિલાવરખાએ જીવાનસિંગને બદલે એમના રહસ્યમંત્રીને જોતા હુકમ કર્યો ‘તમને નહિ, જીવાનસિંગ સાહેબને જ મારે મળવું જી હમણા જ મળવું છે બચ્ચો, બધું કરો.’

રહસ્યમંત્રીએ હરફ પછુ ન ઉચ્ચારતા એકદમ જઈને જીવાનસિંગ સાહેબ પાસે દિલાવરખા સાહેબ આવ્યાની ને તાત્કાલિક મળવાની માગણીની ચિઠ્ઠી પોતાને હાથે લખીને આગળ કરી કે ઝપાટાનધ કામ પતાવ્યે જતા જીવાનસિંગે જીવી નજર કરી

હમણા જ કે ચામાનોટો અને એક જાપાની નૌકા અધિકારી આવી પહોચનાના હતા એમની સાથે આજે આગાદ હિદ ફોજનાં બે બગાનિયન તૈયાર કરીને સાજ સુધીમાં સીંગાપુરને બહાર પહોચાડવાના હતા, ત્યાંથી એ બંન્નાં થઈને હિદની સરહદ તરફ રવાના થવાના હતા—એતુ ભરચક કામ પતાવ્યે જતા જીવાનસિંગ દિલાવરખાના આગમનથી મૂઝાયા, પછુ પોતાના એ માનનીય અને રોઢી અમનદારને મળવા માટે કામનો દગલો એક બાજુ મૂકીને એકદમ એ દિલાવરખા બેઠા હતા ત્યાં આવી પહોચ્યા

‘પધારો! પધારો! સાહેબ! કાઈ અચાનકે અમારા પર રહેમ?’ હસતા હસતા કમરામાં દાખલ થઈને અભિવાદન કરતા જીવાનસિંગ બોલ્યા

‘રહેમ તો લાવરી જ પડે ને? આપણા ૨૫૦ સિપાહીઓ ૫૦ આપણી વહાની મિત્રસત્તાની રહેમ વરમે પત્રી આપની પામે રહેમ વ્યસ્ત કરતા આવવું જ પડે ને?’ દિલાવરખા બોલ્યા

‘આપની એ સિપાહીઓ માટેની ચિતા હું રંગેરંગ સમજુ છું.

આપણી ફોજના એકાદ પણ સિપાહીનાં મુખદુઃખ જોટલાં આપને સ્પર્શ કરે છે, એટલા જ મને સ્પર્શ કરે છે. પણ આ બાબતમા કશા ચોક્કસ પુરાવા વગર પગલું હરતાં આપણી ફોજને જ તુકશાન નહિ પહોંચે ને—એવી દિધામાં હું બૂઠ્યા કરું છું.’ જુવાનસિંગ દિલાવરખાની પડખે સ્થાન લેતા બોલ્યા.

‘તમારી એ દિધા ટાળી દેવા પૂરતો પુરાવો હું મેળવી શક્યો છું.’

આમ કહેતાં દિલાવરખાંએ પોતાના ખિસ્સામાંથી કાઢીને રહીમનો લૂગડાનો ટુકડો જુવાનસિંગના હાથમાં મૂક્યો અને બોલ્યા : ‘આ લેખિત પુરાવો. સાક્ષી પણ જોઈશે તો હું આપી શકીશ.’

તરત જુવાનસિંગે લૂગડાના ટુકડા તરફ નવાઈભરી નજર ફેરવી. એક બડપે એ ટુકડાને વાંચી ગયા. ‘આ શું ? આમ બની શકે ?’—એવા વિચારથી એમણે ટુકડાને બીજી વાર વાંચ્યો, ત્રીજી વાર વાંચ્યો. એ પછી તરત જ એમણે પૂછ્યું : ‘આ ટુકડો ક્યાથી આવ્યો ? કાણ લાવ્યું ?’

‘લાવ્યો મુદામ માણસ. એની હકીકત આ પ્રમાણે—’

આ રીતે દિલાવરખાંએ વાતની શરૂઆત કરી. મિયાસ અમુ જુદી રીતે પોતાને મળવા આવ્યો અને કેવી રીતે વાત વણવી એ બધું એમણે અપાટાબધ એક પણ મુદ્દો ચૂક્યા વગર કહી નાખ્યું. દિલાવરખા બોલતા રહ્યા અને જુવાનસિંગ સાંભળતા રહ્યા. સાંભળતા સાંભળતા એમના જુવાન તંત્ર કપાળની રેખાઓ ખેંચાવા લાગી, આંખો કરડાડી પકડવા લાગી.

વાતો પૂરી કરી લીધા બાદ દિલાવરખા બોલ્યા ‘મને મારા પૂરતો પુરાવો મળી ગયો. મારે હવે જાપાનીઓને હાથે ફોજનો દુરુપયોગ સાચ એ પહેલા ફોજમા સુરગ જ આપવાની રહે છે.’

‘અને એ સુરગ આપવાની પહેલ મારે જ હાથે થશે, સાહેબ. જે વચનના પાવન ખાતર માદ આપવી પડે એ વચન જ કહેવાય. માત્ર મને એ આદમી પાસે ત્રઈ જઈ ચક્રશો ? ખાતરી કરવા નહિ, પણ આપણે જોઈતી વિરોધ વિગતો એની પામેથી મેળવી લેવા માટે.’ જુવાનસિંગ બોલ્યા.

‘જરૂર. માત્ર આપણે એના રક્ષણની તકેદારીનો ખ્યાલ રાખવાનો છે.’ દિક્ષાવરખાં બોલ્યા.

તરત જ બંને અક્ષરે જિભા થયા. જુવાનસિંગ એમની ઓફિસમાં આવ્યા. બારણામાં જ જિભા રહીને એમણે પોતાના સ્ટાફને હુકમ આપ્યો: ‘ચાલતું કામ મુક્તવી રાખો. જૂના રાજ-બરોજના કામ પર ચડી જાઓ.’

‘આ શું? આજે તો બે બટાસિયનોને સાંજ મુધીમાં ટંચનબંધી તૈયાર કરીને બર્મા તરફ રવાના કરવાની છે અને એની તૈયારીમાં કશું પણ ગુમાવી શકાય એમ નથી, એને બદલે એ કામ મુક્તવી રાખવાનો હુકમ?—’ આમ વિચારતા ઓફિસના કારકુનો અને રહસ્યમંત્રી એમની સામે તાણી રહ્યા.

એમની તકેદારી નજર સામે ધ્યાન દીધા વગર જુવાનસિંગે ખીજ બે હુકમ દીધા.

એક કારકુનને કહ્યું: ‘એકદમ જાઓ, મદદનીશ સાહેબને બોલાવો અને મને નીચે મેદાનમાં મળવાની જાણ કરો.’

પોતાના ખાસ રહસ્યમંત્રીને કહ્યું: ‘તમે મારી સાથે આવો.’ આમ કહીને જુવાનસિંગ બહાર નીકળ્યા. દિક્ષાવરખાં સાથે ઓફિસનાં પગથિયાં ઊતરતા નીચે પહોંચ્યા ત્યાં આગંતુક વિભાગના અધિકારીએ સામે આવીને સન્નિધાન કરતાં જાણ કરી: ‘કુપ્તન ચામેનોદેા સાહેબ તથા નૌકા અધિકારી આવી પહોંચ્યા છે. આપને મળવા માટે કહેવરાવે છે.’

‘એમને આગંતુક વિભાગમાં બેસાડો. જણાવો કે હું બહાર જાઉં છું. એકાદ કલાક રાહ જુઓ.’ જુવાનસિંગ આગળ ચાલતાં બોલ્યા.

‘પણ...પણ...તેઓ હમણાં જ મળવા માગે છે એમ કહેવાયું છે. જરૂરી કામ છે એમ જણાવ્યું છે.’ આગંતુક વિભાગના અધિકારીએ જુવાનસિંગ સાહેબના જવાબથી નવાઈ પામીને તરત જ જણાવ્યું.

‘મારે પણ જરૂરી કામ છે. તેઓને એટલી સહ જોવી પડશે. હમણું નહીં મળી શકાય.’ કહેતા જુવાનસિંગ ચાલતા થયા.

કચ્છના યામોનોટોજેવાં ઉચ્ચ અધિકારી અને તોફા અધિકારીને સહ જોવાનું જુવાનસિંગ સાહેબ કહે છે ?—એવા વિચારે અગ્નયખીમાં પડીને આગંતુક વિભાગના અધિકારી ચાલતા થવાને બદલે ત્યાં જ ધડીમર થઈ ગયા અને જુવાનસિંગ આગળ ચાલતા થયા.

મેદાનમાં જોએલી દિલાવરખાંની મોટર પાસે એ પહોંચ્યા ત્યાં એમના મદદનીશ અધિકારી ઉતાવળે ચાલતા એમની પાસે આવી રહ્યા હતા. તેઓ પાસે આંવીને સલામનો શિષ્ટાચાર પૂરો કરે એ પહેલાં જુવાનસિંગ એમને કુકમ આપ્યો:

‘બર્મા જનારાં બટાસિયને અત્યારે મોકલવાનાં નથી. બટાસિયનોના વિભાગીય અમલદારોને જોવાની સિપાહીઓને એમની બરકાતમાં પાછા મોકલી આપો. હું પાછો ફરું ત્યાં સુધીમાં આપણા રટાફના અધિકારીઓને એમનાં ચાલુ કામ પતાવીને ખાસ અગત્યની સલામ માટે તૈયાર રાખો. મારા કુકમ વગર બટાસિયનોને સહ જવાના કાર્ડના કુકમને નહિ માનવાનો. તમને મારો આખરી કુકમ માનજો.’

થોડીવાર બાદ, જુવાનસિંગ સાહેબના આવા અકસ્મિત કુકમથી અગ્નયખીમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા મદદનીશ અધિકારીના કુકમ વડે એથી થે ત્રિશૂળ અગ્નયખીમાં ગરકાવ થતા, તૈયાર જોએલાં બંને બટાસિયનના વિભાગીય અમલદારો એ કુકમને અમલમાં મૂકી રહ્યા હતા અને બંને બટાસિયનના સિપાહીઓ પણ એટલી જ અગ્નયખીમાં ગરકાવ થતા પોતાની બરકાતમાં પાછા ફરી રહ્યા હતા ત્યારે—

જુવાનસિંગ દિલાવરખાં સાથે મુદ્દાની ચર્ચાઓ કરતા લશ્કરી તાલીમ શાળા તરફથી ઝપાટાબધ જીપડી રહ્યા હતા.

એ પછી દિલાવરખાંની હાજરીમાં બિલાસ અબ્બુની સાથે પોણા કલાક વિગતો પૂછ્યા બાદ જુવાનસિંગ દિલાવરખાં સાથે એમની ખાનગી એપ્રીસમાં આવ્યા. ત્યાં બેઠાં બેઠાં એમના વચ્ચે વાતો થઈ.

દિલાવરખા કહેતા હતા : ‘હવે ?’

‘હવે, આપણે પગથુ જ ભરવાનું રહે છે, આગાદ હિદ ફેજનો જાપાનીઓ ગેરહિપયોગ કરે એ પહેલાં ફેજને તોડી પાડીને એની શાન જાળવી જવાનું. એના પ્રથમ પગલા તરીકે પેલા બે ઇટાનિયનોને કુપરત નહિ કરવાની જોખમદારી મારી માથે લઇ લઉં છું.’ જુનાનસિંગ કહેતા હતા.

‘હું’ પોતે પણ આજથી તાત્કાલિક શાજાને ચલાવી દઉં છું અને સિપાહીઓને સામના માટે તૈયાર -કરુ છું. આપણી તૈયારી વિશે તો મને વાધો નથી. પણ આપણા આ પગથાના પ્રત્યાઘાત સીંગપુર, મવાયા અને ત્યાથી માડીને આખી પૂર્વ એશિયાની હિદી પ્રજા પર પડશે એના વિશે પણ વિચારી લેવાની જરૂર છે.’ દિલાવરખા કહેતા હતા.

‘સાચી વાત તો એ છે કે એ હિદી પ્રજાની સનામતીના પ્રાથમિક હેતુ ખાતર આપણે ફેજની રચના કરી હતી આજે એ ફેજનો દુરુપયોગ જાપાનીઓ શરૂ કરે એ જ વખતે ફેજને તોડવાનું જોખમી પગથુ આપણે નહિ ભરીએ તો આવતી કાલે તેઓ હિદી પ્રજાને પણ દુરુપયોગ શરૂ કરશે અને એમને ચીના-મવાયવી પ્રજા સમાં સીતમને હવાલે કરશે. આપણા ખાતર નહિ, તો એ હિદી પ્રજાની ખાતર પણ આપણે જોખમ વહોરી લેવાની જરૂર છે.

‘મીજ બાબુ આપણા આ જોખમી પગથાના પ્રત્યાઘાત રૂપે જાપાનીઓ હિદી પ્રજા પર હાથ નાખે તો એની પૂર્વતૈયારી રાખના માટે એમને જે આપણે જણાવી દેવું જોઈએ. હિદી આગેવાનોમાં ગામ્બુની સાહેબના વચણ પ્રત્યે મને શકા છે. રાજગોપાલન ધવાઈને પડ્યા છે. ખડગસિંહ સિપાહી માણસ છે. એક માત્ર મારા મિત્ર વીરેન્દ્ર જ આ પરિસ્થિતિને સામનાની રીતે સલામી શરૂ એમ છે. એમને વહેલી તકે આ બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવા માટે મારા તરફથી ખાસ માણસને મોકલી દઉં છું.’

આ રીતે પોતાનાં પગનાના બધા આધાત પ્રત્યાધાતોની આનો ચતા અને વિચારણા કર્યા બા જીવાનસિંગે ટેનિફોન હાથમાં લીધો વડા મથક પર ફોનને જોડીને આજાદ હિંદ ફોજના સેનાપતિ મોહનસિંગને એ હમીયનથી ટૂંકમાં વાર્તિક કર્યા બા એમણે પૂછ્યું ‘હવે શું કરવાનું રહે છે ?’

સેનાપતિ મોહનસિંગ હેતા હતા ‘એ જ તે બગલિયોને રવાના કરવાના કુદમ નીકળી ચૂક્યા છે પણ તમે રજૂ કરેલી હકીકતોથી સમગ્ર પરિસ્થિતિની ફરીથી વિચારણા કરી લેવાની જરૂર વાગે છે આજાદ હિંદ ફોજનો સત્તાનાર સ્વીકાર તેમ જ બીજા અન્ય મુદ્દાઓ પણ ગંભીર વિચારણાની કક્ષાએ પહોંચી ગયા છે એ બની વિચારણા કરવા માટે ટૂંક નોટિસે કાર્યકારી સમિતિને બોલાવવી પડશે એ માટે તાબડતોબ બધા પગના ભરવાની સજ્જાત કરી દઉં છું’

‘તમારી એ વિચારણાનો નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી બગલિયોને ચલાવી દેવાની જિંમેદારી મારે અગત રીતે ઉઠાવવી પડશે’ જીવાનસિંગ કહેતા હતા.

ફોજના વડા તરીકે બધારણીય પરિસ્થિતિ મારે સ્પષ્ટ કરી લેવી જ જોઈએ અધિકારી તરીકેની એ ફરજને બાં મેતા મને પણ અગત રીતે મારા જોખમમાં સાથે જ સમજાવો’ સેનાપતિ મોહનસિંગ મ્હી રહ્યા હતા.

એકાદ કનાક બાં- કાર્યકારી સમિતિ વિચારણા અર્થે મળી ચૂકી હતી સેનાપતિ મોહનસિંગ અને અ ધ સભ્યો આજાદ હિંદ ફોજનો સત્તાનાર સ્વીકાર ન થાય ત્યાં સુધી આજાદ હિંદ ફોજની એકેએક પ્રવૃત્તિ ચલાવી દેવાનો હુકમીઓની હેરફેર અગતવાની તેમ જ અન્ય માગણીઓનો તાત્કાલિક સતોનામરક જવાબ મેળવવાની માગણી કરી રહ્યા હતા એના જવાબમાં કાર્યકારી સમિતિના પ્રમુખ શ્રી રાસબિકાર બોઝ હાન તુરત આવ્યા તાત્કાલિક પગના ભરીને કે બપોની મિત્રસત્તાનો રોષ જોતો કરવાને બંને ધીરજથી

કામ લેવાનું તેમ જ આ બધી માગણીઓ અંગે સંતોષકારક ખુલાસો મેળવવા માટે તાત્કાલિક પગલાં ભરવાનું એમની પોતાની અંગત જવાબદારી પર છોડી દેવાનું સમજાવી રહ્યા હતા ત્યારે—

જુવાનસિંગ નેસત છાવણીમાં એમના સ્ટાફના અધિકારીઓને એકઠા કરીને બધી પરિસ્થિત વાકેફ કર્યા બાદ કેપ્ટન યામાનોટો સાથે સલાહ જવાબ કરી રહ્યા હતા:

‘જાપાન મોકલેલા અમારા ૨૫૦ સિપાહીઓને અહીં હાજર કરો, એ પછી આ બે બટાલિયનો અહીંથી રવાના થઈ શકશે. એ પહેલાં નહિ.’ જુવાનસિંગ કહેતા હતા.

‘એમને માટે તો સત્તાધીશ સાહેબ તરફથી તમને સંતોષકારક જવાબ મળી ચૂક્યો છે.’ કેપ્ટન યામાનોટો કહેતા હતા.

‘એ જવાબ આપના સત્તાધીશ સાહેબને માટે સંતોષકારક હશે. અમારા માટે નહિ.’ જુવાનસિંગ કહેતા હતા.

‘પણ તમારી આજ્ઞા હિંદ ફોજના સેનાપતિનો આ હુકમ છે. એ હુકમ અનુસાર તમે અમને અત્યારે બે બટાલિયનો સોંપી દેવાને બધાયેલા છો.’ કેપ્ટન યામાનોટો કહેતા હતા.

‘આજ્ઞા હિંદ ફોજના સેનાપતિનો હુકમ એમના નીચેના અધિકારી તરીકે મને શિરોધાર્ય જ હોય. પણ સયોગો સમજીને આજ્ઞા ફોજના હિતની જ ખાતર એનો અમલ થભાવી દેવામા હું મારી અંગત જવાબદારી માનુ છું.’ જુવાનસિંગ કહેતા હતા.

‘પણ એ અંગત જવાબદારીમા તમે શિસ્તભંગ આચરી રહ્યા છો અને એ શિસ્તભંગ તમને જોખમકારક નીવડશે.’ કેપ્ટન યામાનોટો કહેતા હતા.

‘જોખમી જવાબદારી પોતાને શિરે લેનાં સૈનિક કદી અચકાતો નથી. ક્યારેક શિસ્તપાલન કરતાં શિસ્તભંગ અનિવાર્ય જણાય ત્યારે એનાં પરિણામ ભોગવવાની તૈયારી સહિત એને આચરવાનું અમારા વનના સંતપુરુષો સમગ્ર જગત સમક્ષ રજૂ કરી બતાવ્યું છે. શિસ્ત-

ભગતી જરૂરિયાત અને નૈતિક કાયદાનું જ્ઞાન તો કદાચ તમારી શિસ્ત-જડ પ્રાપ્તિને અમારી પાસે જ શીખવા આવતું પડશે’ જીવાનસિંગ કહેતા હતા.

‘તમારા આવા બેજવાબ ૧૨ પગનાથી આપણી મિત્રસત્તાઓના પરસ્પર મિત્રીમર્પા સબધોમા આડખીની ઊભી નયશે’ કેપ્ટન યામેનોટો કહેતા હતા.

‘આડખીનીની શરૂઆત અમારા ૨૫૦ સિપાહીઓને શુભ કરીને તમારી સત્તાએ કરી છે બેજવાબ ૧૨ પગનું તમારા તરફથી ભરાયું છે, અમારા તરફથી નહિ એટલે એનો વિચાર અમારા કરતા તમારે નિશી કરવાનો રહે છે’ જીવાનસિંગ કહેતા હતા.

‘આવી સમજવટ હું જ કરું છું, કેમકે હું એમા તમારું હિત જોઉં છું, તમારી પ્રવૃત્તિનું હિત જોઉં છું, તમારા વતનનું હિત જોઉં છું મારી કાપમર્પા. પૂરી થયા બાદ અન્ન સત્તાધીશો કદાચ કડક પગના ભરશે અમારી સત્તા આવી સમજવટ કરવામા માનતી નથી’ કેપ્ટન યામેનોટો યાકીને આખી વચન ઉચ્ચારી રહ્યા હતા.

‘આપની સમજવટ માટે આશ્ચર્ય પશુ આપની સત્તા જે એમા માનતી જ ન હોય તો આથે આપની સત્તાની રૂઢિ તોડીને શિસ્તમય આચરવાની જરા થે જરૂર નથી જે સત્તાધીશો કડક પગના ભરના માગતા હોય એને અમે ના પાડી નથી તમારી સત્તા જેમ સમજવટમા માનતી નથી તેમ સિદ્ધાંતને જોએ સમાધાન કરવામા અમે થે માનતા નથી’ જીવાનસિંગ પશુ આખરી બોલ ઉચ્ચારી રહ્યા હતા.

યાકીને કેપ્ટન યામેનોટો છે લો ઉપાય અજમાવના સિંગાપુર સહેર તરફ ચાર ગાગુનીના મકાનને રસ્તે ઊપડી ચૂક્યા હતા અને-

જીવાનસિંગ એમની ઓફિસના મધ્યખડમા પોતાની ડાવણી માહેના તાવકથી માકીને કેપ્ટન દરજ્જા સુધીના બધા અફસરોને એકઠા કરીને કહી રહ્યા હતા.

‘આપણા વતનની શાન પર હાથ પડ્યો છે આજ સુધી એ

શાનને સામ્રાજ્યની તુમાખીથી ધિરિશ સત્તનતે ખુદ હિન્દની ધરતી પર રાખી હતી. આજે મિત્રસત્તાનો દેખાવ કરીને જાપાની સત્તનતે આપણા વતનની શાન પર હાથ નાખ્યો છે, આપણી લશ્કરી તાલીમ શાળાના ૨૫૦ સિપાહીઓને તાલીમ આપવા ખાતર આપણે જાપાનીઓને સુપરત કર્યા હતા. એક મિત્ર સત્તાની હેસિયતથી મિત્રસત્તાને વિશ્વાસપૂર્વક સુપરત કર્યા હતા. એ વિશ્વાસનો ભંગ કરીને આપણા સિપાહીઓને તેઓ પરબારા ન્યુ-ગીનીના યુદ્ધ મેરચે ઉપાડી ગયા છે અને મિત્રધર્મની પ્રાથમિક સમજણનો એમણે ભંગ કર્યો છે. મગફળીની વાત છે કે આપણા એ બાંધવોએ કોઈ અણુભણુ જગ્યામાં, એકલ હાથે વચનભંગ અને બેવફાઈનો પોતાના ખૂન રેડીને સામનો કર્યો છે, આપણી હિંદ ફ્રાન્સની ભાવનાને વફાદાર રહીને એનું ગૌરવ એમણે અખંડિત રાખ્યું છે. હવે એ ગૌરવને અખંડિત રાખવાની જિંમેદારી આપણા શિર પર આવી પડે છે.

‘ઓશિયાની ધરતી અને સાગરને એકેએક મેરચે વિજય પ્રાપ્ત કરનાર કાયલી કાયલી જેવા ચાર ટાપુના આ બાંકડા સામ્રાજ્યને ‘જવ’ આવી ગયો હાગે છે કે બિચારા આ આઝાદ હિંદ ફ્રાન્સના ગરીબ હિંદી સિપાહીઓ ! એને તો આપણે ધારીએ ત્યારે ફ્રાન્સ રચના દર શપ્તીએ, ધારીએ ત્યાં સુધી ફ્રાન્સનો સત્તાવાર સ્વીકાર કર્યા વગર લટકાવી શપ્તીએ અને ધારીએ ત્યારે એમના સિપાહીઓનો મનધાર્યો ઉપયોગ કરી શપ્તીએ. પણ એમને ખજર નથી કે જગતઝરમાં ‘ભાડુની લશ્કર’ના નામની બદનામી પામનાર હિંદી લશ્કર આજે અવસાન યથું છે, એનું નામોનિશાન ખમ યથું છે, હિંદી ફ્રાન્સની આગળ ‘આઝાદ’ શબ્દનો ઉમેરો થઈ ગયો છે, હિંદી ફ્રાન્સનો દિલમાં ‘આઝાદ’ ભાવનાનો ઉમેરો થઈ ગયો છે, એ ભાડુની સિપાહીઓ ફૂટી બદામની પણ આશા રાખ્યા વગર પોતાના વતનના સ્વયંસેવક સિપાહીઓ

બન્યા છે, જગતની મહાપ્રજાઓના સિપાહીઓ મોનેરી પગાર અને પ્રજાસમરતના ઉત્ખાદપોકાર પામી રહ્યા છે, એની સામે કોઈ પણ બદનાની આશા અગર, બમને કારણે પોતાની જે પ્રજામા રિઅમ શામનાર આ આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહીઓ પોતાની અને પોતાના વતનની શાન જાગીવવા જાનરેસાની કરતા નહિ અટકે, પોતાની જાનરેસાની પર જ વતનની શાનનો ઝડો અથુનમ ફરકાવી, જશે

‘જ્યા સુધી આપણા એ સિપાહીઓ આપણને પાડા ન મળે ત્યા સુધી તમને કોઈને હિંદની આઝાદીના યુદ્ધને નામે લઈ જવા આવે તો એમને સજાગારી દેજો કે અમારી આઝાદીની લડત માં હિંદ સરહદ પર જ નથી લડતી જગતના અધાર ખૂણે જે જ્યા જ્યા અમારી આઝાદી પર હથ પડે ત્યા ત્યા એની યુદ્ધશ્રમિ હોય છે અને ત્યા ત્યા આઝાદ હિંદ ફોજનો સિપાહી મોરચો મારે છે જા તો એ મોરચામા અમારા સિપાહીઓ થાળ મેળવશુ અથવા તો એ મોરચાની ભૂમિ પર લડતા ખતમ થઈ જશુ.

‘તમારી બરાકોમા જઈને આઝાદ હિંદ ફોજના એકેએક સિપાહીને આ આઝાદી નાદ મુણાવજો એમને કહેજો કે જાપાનીઓએ આપણને દગો દીધો છે આપણી ફોજનો ગેરહિપચેમ કરવાનો બદધરિદો બતાવ્યો છે જ્યા સુધી એ દગો સાફ ન થાય, બદધરાદોનો તાથ ન થાય ત્યાસુધી આઝાદ હિંદ ફોજનો સિપાહી બરામાથી બહાર નહિ નીકળે કોઈ મોગ્યા પર પગલુ નહિ ભરે આઝાદીને વરેલો એ સિપાહી એક જ પોકાર કરશે - ‘આઝાદ હિંદ જીંદગાદ !’ આઝાદીને વરેલો સિપાહી એ જ ધ્યેય ખાતર ખતમ થઈ જશે ‘આઝાદ હિંદ જીંદગાદ !’

‘જાપાનીઓને હમકો ધોખા દિયા !’

‘આઝાદ હિંદ જીંદગાદ !’

‘હમારા જનાન હમકો વાપસ દો !’

‘આઝાદ હિંદ જીંદગાદ !’

આમ પોકારતા અક્સરો પોતાના વિભાગ અને જરાકો તરફ ઊપડ્યા ત્યારે સીંગાપુર સહેર તરફથી એક મોટર ગાર ગાર વેગે શરદ ગાગુનીને લક્ષને નેસત ડાવણીમા પ્રવેશ કરી રહી હતી.

‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ’ના ક્રાંતિકારી પોકાર સાભળીને સળગી ઊઠેના વાતાવરણથી જરાક મૂંઝાતા શરદ ગાગુની સીધા જુવાનસિંગ પામે જઈ પહોંચ્યા અને એમણે સમજાવટ શરૂ કરી દીધી.

‘તમારુ પગલુ ઉતાવળુ છે એથી તમે આઝાદ હિંદ ફોજના પાયા પર કુહાડો મારીને હિંદની આઝાદીકૂચ ખાળી રહ્યા છો, અહીંની હિંદી પ્રજાને જોખમમા મૂકી રહ્યા છો’ એ હતી ગાગુનીજીની દલીલ.

‘અમારુ પગલુ આઝાદ હિંદ ફોજના પાયા પર કુહાડો નથી મારતુ, પણ એને સાચા પાયા પર મૂકે છે આને જો અમે આ પગલુ નહિ ભરીએ તો જ આવતીકાલે હિંદી પ્રજા જોખમમા મુકાઈ જશે ફોજ અને પ્રજા બન્નેની ખાતર આ પગલુ ભરવુ જરૂરી જ છે’ એ હતી જુવાનસિંગની દલીલ.

ગાગુની સાહેબ જુવાનસિંગને ન સમજાવી શકવાના કુ ખ સહિત ડાવણી છોડી રહ્યા હતા ત્યારે નેસત ડાવણીમાથી સમાચાર વીજળી વેગે ખીછ ડાવણીઓતરફ વહેતાયઈ ચૂક્યા હતા કંઈ ડાવણીમા અને બિહારી ડાવણીમા, રીવર વેલી ડાવણીમા અને જુનર ડાવણીમા, જ્યાં જ્યાં આઝાદ હિંદ ફોજના સિપાહી પડ્યા હતા ત્યાં ત્યાં સમાચાર પહોંચી ચૂક્યા હતા અને પોકાર પડી રહ્યા હતા.

‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !

‘જાપાનીઝોને હમકો ઘોખા દિયા !’

‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’

‘હમારા જવાન હમકો વાપસ દે !’

‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !

જાપાની સેક્રેટરિયટમા પણ બધી પરિસ્થિતિના સમાચાર પહોંચી

ગયા હતા અને જિંદગી કિંકારના મલ્લીય અધિકારી મેજર યારીમા પોતાની નીચેના જાપાની અફસરને હુકમ આપી રહ્યા હતા.

‘જાઓ, તાજકતોમ પગના ભરો આપણા દેવાશી સામાન્ય સામે જે કોઈ ઉદ્ધત મસ્તક બિચુ કરે કે ઉદ્ધ વચન ઉચ્ચારે એમને પરહેજ કરો હાન પુરત જ્યાંથી વિરોધ જાઓ કે એ નેસન છાનણી પુરતા જ અજમાયશી પગલા ભરો વિશેષ વિરોધ જોડે તો જરૂરી હુકમ મારી પાસેથી લઈ જાઓ. અત્યાર મુખી જેમના પર કૃપાની નજર રાખરામાં આવી છે એ હિદીઓની રોજ અમે દિદી વસ્તી વચ્ચે બચનદાર-પ્રતિનધ મૂકી દો દિદી નાગરિક જનતામાં એ સામ્રાજ્યની સત્તા સામે કોઈ વિરોધ નોંધાવે તો એમના વિરોધને વશ કરો પરહેજ, પ્રતિનધ કે અમે તેના પગના દ્વારા’

મેજર માશિમાના હુકમ લઈને એક મહત્ત્વીય જાપાની અધિકારી પુરતા સાધન અને સિપાહી સહિત જાપાન હોતો લઈને આઝાદ દિ રોજની છાનણીઓ અને નાગરિક વસ્તી-પ્રદેશ વચ્ચે પ્રતિનધ-વ્યવસ્થા કરતો પ્રથમ એ આઝાદ હિંદ રોજના સેનાપતિ મોહનસિંગ પામે શિવન મુજબ જઈને જાઓ રહેતો હતો અને માગણી કરતો હતો.

હમારા સેનાપતિપદ નીચે જનરલ સ્ટાફના વડાને કોઈ ધરાવના જુનાનસિંગ સાહેબને અમારા દેવાંશી સામ્રાજ્ય સામે ભરી રહેત પગના પાછાં ખેંચવા તેમ જ ચલાવી રહેલ વિરોધ-પ્રચાર ચલાવી દેવા હુકમ આપો.’

એવો હુકમ આપવાની સૂચના કરનાર તમે કાણ? એમના પગવામાં તેમ જ વિરોધ-પ્રચારમાં મારો પણ સાથ છે’ સેનાપતિ મોહનસિંગ એ જવાબ આપતા હતા.

‘તો એમને પરહેજ કરવાના આ હુકમ પર સહી કરી આપો તમારી સત્તાની મર્યાદા વટાવીને એ અમારા સામ્રાજ્યની માનદારી કરી રહ્યા છે’ જાપાની મલ્લીય અધિકારી કહી રહ્યો હતો.

‘એવી સહી માગવા તમે જ મર્યાદા વટાવી રહ્યા છો એજ જા.’

તમે ચૂકી રહ્યા લાગો છો. જુવાનસિંગ સાહેબ મર્યાદા વટાવી ગયા છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવાનું મારા પર આવ્યે છે, તમારી માગણી પર નહિ. આઝાદ હિંદ ફોજના કાનૂન પર આવ્યે છે, તમારા સામ્રાજ્યના નિયમ અનુસાર નહિ !’ સેનાપતિ મોહનસિંગ એમને અપ્રસન્ન સંભળાવતા હતા.

‘તો પછી અમને અમારી સામ્રાજ્ય સત્તા અનુસાર યોગ્ય પગલા ભરનાં પડશે’ ધૂધવાતો મદદનીશ અધિકારી કહી રહ્યો હતો.

‘તમારી સામ્રાજ્ય-સત્તા અનુસાર ગમે તે પગલા ભરવા પડે એની જાણ મને કરવાની હોય નહિ હું તમારી સામ્રાજ્ય-સત્તાના કાનૂનને અમનમા મૂકનારો સેનાપતિ નથી, પણ આઝાદ હિંદ ફોજના કાનૂનને અમનમા મૂકનારો સેનાપતિ છું, એ તમે ટાઇફ ગર્લ-અમણામા શૂની જતા લાગો છો’ સેનાપતિ મોહનસિંગ જવાબ આપતા હતા.

સેનાપતિ મોહનસિંગ સાથે વિશેષ જીલાળેડી ડરવી છોડીને જાપાની અધિકારી નેસન જાનણીએ પહોંચતો હતો. એને જોઈને બારગણા અવાજથી ‘આઝાદ હિંદ ઝીંદાબાદ !’ ના પોકારો પાડતા હિંદી સિપાહીઓની કરડી નજર સામે એ જોશબંધ જુવાનસિંગ સાહેબની ઓરીસ તરફ જતો હતો.

એ વખતે જુવાનસિંગ પોતાની ઓફિસના પાછલા કમરામા ઊભા ઊભા પોતાના અતિ વિશ્વાસુ અને કાબેલ માણસને સદ્ગો આપી રહ્યા હતા. ‘આ બધા પ્રતિમધો વચ્ચેથી ગમે એમ માગ’ કરીને આ બધી પરિસ્થિતિથી સીંગાપુર સહેરમાં વીરેન્દ્રલાલને નાકેફ કરે !’

જુવાનસિંગનો એ માણસ પાછળે રહેતો ચત્રને નેસન જાનણી છોડી રહ્યો હતો ત્યારે જાપાની અધિકારી અને જુવાનસિંગ વચ્ચે ‘ટપાટપી બોલી રહી હતી.

‘તમે તમારું પગલું પાછું ખેંચવા અને વિરોધ-પ્રચાર બટકાવવા તૈયાર છે કે નહિ ?’ જાપાની અધિકારી પૂછતો હતો.

‘હું તમારી પાસે જવાનું માગું છું કે તમે અમારા ઉઠાવી ગયેલ સિપાહીઓને પાછા સોંપવા અને વિશ્વાસઘાતનાં વિશેષ આચરણુ, અટકાવવા તૈયાર છો કે નહિ ?’ જુવાનસિંગ સામે સંવાદ કરતા હતા.

‘તમારાં આવાં ઉદ્દેશ વચ્ચે અને પગલાં વડે તમે અમારાં દેવી સમ્રાટનું અપમાન કરી રહ્યા છો.’ જાપાની મદદનીશ અધિકારી તાકુમી રહ્યા હતા.

‘તમારે માટે અમારું આચરણુ તમારા કાષ્ટક માનવ-સમ્રાટનું અપમાન હશે, પણ તમારું આચરણુ અમારા વિરાટ રાષ્ટ્રદેવનું અપમાન કરી રહ્યું છે.’ જુવરનસિંગ એટલી જ સખતાઈથી જવાબ વાળી રહ્યા હતા.

‘તમારું આચરણુ તમે બ્રિટિશ-તરફી હો, અને એ ખાતર આઝાદ હિંદ ફોજને તોડી પાડવા આવું પગલું ભરી રહ્યા હો, એમ માનવાને શંકા આપે છે.’ જાપાની મદદનીશ અધિકારી કહેતો હતો.

‘ઓહ ! અમે કેટલા બ્રિટિશ-તરફી છીએ એ વિશે તો ખુદ બ્રિટિશરો તરફથી જ ચાલતો પ્રચાર સાંભળી લેજો ને ? ઉપર ઊભાં કરી કરોને આવાં નમ્રતાં કારણો કાં ઊભાં કરે ? તમારા સામ્રાજ્યની મુરાદ અનુસાર એનાં પ્યાદાં અમે બની શકતા નથી એમ કહેવાની છાતી તમારા સમો એક સિપાહી નથી બનાવી શકતો એ માટે મને એક સિપાહી તરીકે દુઃખ થાય છે.’ જુવાનસિંગ ઠેકડી ઉઠાવી રહ્યા હતા.

‘આખી પૂર્વ એશિયાની ધરતી અને સાગરોળો પરથી ધરખમ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને જે હક્ક આપનારું અમારું દેવાંથી સામ્રાજ્ય કાષ્ટની આવી ઉદ્દેશતા સહન નહિ કરે.’ જાપાની મદદનીશ અધિકારીની ગરમી ચાલી જતી હતી.

‘દોઢસો દોઢસો વર્ષથી પાયા ધરખનારા સામ્રાજ્યને તમે યોદ્ધા માસમાં હક્ક મારી શક્યા હો, તો પછી યોદ્ધા જ માસ કે

વરોના પાયા પર ડુમ્બુ ડાળાં માંડતા તમારા સામાન્યને કાઈ છક્કડ મારીને ભોં ભેગું નહિ કરે, એમ કાં વિચાર કરતા નથી ? આવડી બાદવારથામાં આવ્યા ગર્વના અવશ્ય ધરાવનાર સામાન્યનું આયુષ્ય દીર્ઘકાલીન નહિ નીવડે, એ ન ભૂલતા.’ જુવાનસિંગ હાપરવાઈથી જાપાની ‘અફસરને જવાબ દઈ રહ્યા હતા.

‘તમે તમારી ઉદ્ધતાઈમાંથી પાછા નહિ જ દડો ?’ જાપાની મદદનીશ અધિકારી આખરી વચન પૂછતો હતો.

‘મારે જ બોલવાના શબ્દો તમે તો બોલી ગયા.’ જુવાનસિંગ સ્વરથ ચિત્તે કહેતા હતા.

‘તો મારે એની સામે ગંભીર પગલાં ભરવાં પડશે.’ જાપાની અધિકારી કહેતો હતો.

‘પગલાં ભરવાની ગંભીરતાથી તમે તો ડરતા નથી ને ?’ જુવાનસિંગ હમી રહ્યા હતા.

‘ગંભીર પગલાં ઉપરાત તમારા જાનને તમે ખતરામાં મૂકી રહ્યા છો, એનો તમને ખ્યાલ નથી આવતો કદાચ.’ જાપાની અધિકારી ધમકીએ ચડતો હતો.

‘ધૂળ જેવા કારણ ખાતર હાનતાચાનતા ‘હીરાકીરી’ કરનાર મળતો એક સભ્ય જાનના ખતરાની ભયકરતા બતાવે એથી મને નવાઈ ઊપજે છે.’ જુવાનસિંગ કહેતા હતા,

‘હુ, ક્યાકુરો કિકાનતા મદદનીશ અધિકારી મેજર ચાશીમા નાશાકીનાતા હુકમ અનુસાર તમને પરહેજ કરુ છુ’ જાપાની અધિકારીએ હુકમ ફરમાવ્યો.

જુવાનસિંગ ગિરફતાર.

જુવાનસિંગના મદદનીશ અધિકારીને બે બટાલિયનો તૈયાર કરવા હુકમ. હુકમની અવગણના. એ પણ ગિરફતાર.

એ પછી નેસલ છાવણીના અન્ય બે કેપ્ટન, ત્રણ લેફ્ટેનન્ટ, પાંચ સેકન્ડ લેફ્ટેન્ટ, બાર હવાલદાર, એગ્રણીસ નાયક, અદાવીસ લે. નાયક ગિરફતાર

ગિરફતાર કરી કરીને અજણી જગ્યાએ ગાયેબ.

આ ગિરફતારી સામે ડાવણીએ ડાવણીએ વિરોધ-પોકાર માળતા હતા. કર્નલ અમરસિંગ સાહેબ અને લેફ. કર્નલ દિલાવરખાં સાહેબ, લેફ. કર્નલ અકબરખાં સાહેબ અને મેજર આનંદસિંગ સાહેબ પોતા પોતાની ડાવણીએ વિરોધ ગળાવી રહ્યા હતા.

સેનાપતિ મોહનસિંગ પશુ એમાં સાથ પુરાવી રહ્યા હતા. કાયદારી સમિતિ બોલાવીને પોતાના વિશ્વાસુ સાથીદાર લેફ. કર્નલ જુવાનસિંગ સાહેબની ગિરફતારી સામે અને અન્ય ધરપકડે સામે વિરોધ નોંધાવતા હતા, એમને પાછા સુપરત કરવા માગણી કરતા હતા.

પ્રમુખ રાસબિહારી બોઝ આવી અસંખ્યાન્ય ગંભીર પરિસ્થિતિ વચ્ચે માર્ગ કાઢવાના ધરાદાયી મધ્યમ સરનાં પગલાં સૂચવી રહ્યા હતા. સેનાપતિ મોહનસિંગ એનો વિરોધ કરી રહ્યા હતા. ફરી કરીને એમને વિરોધ અંભાવવાની જાપાની સત્તાધીશોની આજ્ઞા. એ મોહનસિંગની રપટ ના.

એક દિવસ વહેલી સવારે સેનાપતિ મોહનસિંગ પશુ ગિરફતાર કાઢી અજણે રથળે ગાયેબ.

એમના આખરી કુકમ અનુસાર આઝાદ હિંદ ફોજનું વિસર્જન.

વિખેરાતી ફોજના સિપાહીઓના ગાળતા ‘આઝાદ હિંદ સિંદાબાંદ’ના પોકારો આડે મજબૂત વાડ રચીને જાપાની સિપાહીઓ બેસી ગયા હતા અને એમની વચ્ચેથી લપાતોછપાતો ને માર્ગ કાઢતો જુવાનસિંગનો દૂત રાતના અધકારમાં સીંગાપુર તરફ સરકી રહ્યો હતો.

ચાલી નીકળ...

સી ગાપુરનું જાપાની જસસી ખાતું ધમધમી ઊઠ્યું હતું, કેમકે જસસ ખાતાના વડા કાસારા તેજુરોનું મસ્તક ધમધમી ઊઠ્યું હતું. કાસારા તેજુરોનું મસ્તક ધમધમી ઊઠ્યું હતું, કેમકે ઈવાકુરો કિકાનના મદદનીશ અધિકારી મેજર નાશાકીના યાશીમાનું મગજ ધમધમી ઊઠ્યું હતું.

ધમધમતા મગજે મેજર નાશાકીના યાશીમાએ કાસારા તેજુરોને પોતાની ખાતગી ઓફિસમાં બોલાવીને ધમકાવ્યા હતા કે : ‘આ શી વાત ? આટલાટલો વખત થાય તો ચે આપણું જસસી ખાતું આટલા બેદ ન પકડી શકે એ કૃપી વાત ? કોઈ એક ક્રિશ્ચિયન છોકરી પિનાગમાથી આપણા જસસને સપડાવીને સવામત બાગી જાય એ જ એક શરમતી વાત ગણાવી જોઈએ. પણ એ પછી ચે જે છોકરી અહીં આપણે ઊભી કરેલી આઝાદ હિંદ ફોર્સ અને હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સઘની પછવાડે બેસીને આપણું ક્યું કારણ ધૂળ મેળવતી હોય ત્યારે એને જસસી ખાતું ન પકડી શકે તો તો એને ખાતાની બચકર નામોશી જ માનવી જોઈએ. ગમે તે પગલાં લેશે, જરૂર પડે તો પોલીસ સત્તાનો ઉપયોગ કરે. પણ એ જસસ જામને કોઈ પણ રીતે હાથ કરે. એમાં તમને નિષ્ફળતા મળશે તો તમે આપણા સામ્રાજ્યનું ભયાનક અહિત કરી રહ્યા છો એમ સમજીને મારે સાલતુ પડશે.’

મેજર યાશીમાના આ ધમધમાટની પાછળ પડી હતી અમરેન્દ્રના અહેવાલની વિગતો. હજી અમરેન્દ્ર મેજર યાશીમાને મળી શક્યો ન હતો, પણ એણે સ્મૃ કરેલા વિગતવાર અહેવાલે મેજર યાશીમાના મગજમાં ફાસાવી દીધું હતું કે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સંઘ

અને આગ્રાહ હિંદ ફોજ જે વડાજી દાખવીને જાપાની ઉપયોગમાં આવતાં હોય છે. એની પાછળ પેલી જાસૂસ બાઈનો જ દોરીસંચા છે. એ બાઈ જ ક્યાંક સલામત અને સાબુત રથાને બેસીને હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘ તેમ જ ફોજનો દોરીસંચાર કરે છે અને જેનું પરિણામ બ્રિટિશ તરફ જ આવે એવાં પંગણાં હિંદની આગ્રાદીને નામે બરાવે છે.

મેજર યાશીમાને મળી આગ્યા બાદ ધમધમતા મગજે કાસારા તેજુશોએ પોતાનાં કાબેજ જાસૂસોને એક પછી એક પોતાની ખાનગી ઓફિસમાં બોલાવ્યા હતા અને ધમધમતાં હુકમ ફરમાવ્યો હતો કે ‘જાઓ ! ગમે એમ કરીને એ બાઈને પકડીને પાડો, એ અત્યાર સુધી નહિ પકડીને તમે મારા કાપ-જીવનમાં કલંક-ગિંદુ મૂક્યું છે. એ ક્રિશ્ચિયન બાઈને પકડવા માટે જરૂર પડે તો પોલીસ-સલાતો ઉપયોગ કરો. સીંગાપુરનાં થોડાંક ક્રિશ્ચિયન કુટુંબોને પરહેજ કરીને નાક બંધ કરો. એટલે એની મેળે મોટું ઉઘાડીને એ બાઈ ક્યાં બેઠી છે એ બોલી નાખશે. જો એ બાઈને ચાર દિવસમાં નહિ પકડી શકો તો તમે આપણા ટૂંવી સામ્રાજ્યનું જમાનક અહિત કરી દેશો છો. એમ માનીને મારે પંગણાં બરવાં પડશે.’

કાસારા તેજુશો પાસેથી આવ્યા ગુપ્ત હુકમો લઈને ‘જાસૂસો કાઈ વેપારીને વેશે, તો કાઈ એન્જીનિયરને વેશે, કાઈ ફોટોગ્રાફરને વેશે તો કાઈ નિરિક્ષકના વેશે મોટર, મોટરસાઈકલ કે સાઈકલ પર રવાના થતા હતા અને સીંગાપુરની વસ્તી તરફ મારી મૂકતા હતા.

જાસૂસોની રવાનગી થયા બાદ એકાદ કલાકે કાસારા તેજુશોની પડખેની ઓફિસમાંથી એક મહાયત્રી સુખ્ય-કારકુન ઝપાટાબંધ પોતાના કામે બહાર નીકળતો હતો. જાપાનીઓ સીંગાપુરમાં આગ્યા એ પહેલાં જાપાન તરફી મહત્વનું કાપ કરીને અમત્યનું રથાન પામેલા એ કારકુનને માન આપતા એ સેક્રેટરિયટના પટાવાળા તથા અન્ય માણસો મોંગ કરી આપતા હતા. તૈયાર માંગ વચ્ચે ઝપાટાબંધ

ચાલતાં એ કારકુનને જાણે આંખ ઉધાડી રાખવાની જરૂર ન હતી.

‘ધૂ...’ કરતો એ મલાયલી કારકુન મોટી લાંબીમાં જોએન કેપ્ટન યામેનોટોના ડ્રાઇવર ઇસ્કંદર સાથે ભટકાઈ પડતો હતો અને ‘કમળખત િઆમ રસ્તા વચ્ચે શું જોએ છે ?’ એમ કહેતો હતો.

‘માફ કરજો, સાહેબ ! કેપ્ટન સાહેબને મળવા આવેલ બાઈની રાહ જોતા આપના તરફ યેધ્યાન રહેવાઈ ગયું...’ કહીને મારી માગતો એ મોટર-ડ્રાઇવર ઇસ્કંદર નત્રપણે સામે જોએ રહેતો હતો અને ભટકાતી વખતે જાણે એના માટે ગોઠવી રાખ્યો હોય એવો કારકુનના કેપ્ટનના ઉપરના ખિસ્સામાંથી ઉઠાવી લીધેલો કાગળિયો પોતાના ધેન્ટના ખિસ્સામાં સિફતથી સરકાવતો હતો.

ધૂંવાંધૂંવાં કારકુન બીજી ઓફિસ તરફ રવાના. મારી માગીને જોએ રહી ગયેલો ઇસ્કંદર જાજકની અધાર દીનાલોને આશ્રયે રવાના. ત્યાં ચિટ્ટી વાંચીને એ પાછો ફર્યો ત્યારે એને કેપ્ટન યામેનોટો ફુકમ કરતા હતા. ‘ઇસ્કંદર, જા, આ બાઈને એમને ઘેર પહોંચાડી આવ અને વળતી વખતે પેલા ચીના વેપારી વેઇવેન હાનને આ જ મોટરમા લેતો આવ. એ તારી રાહ જોતા જ જીલા હશે.’

‘જી સાહેબ !’ કહેતો ઇસ્કંદર કેપ્ટન સાહેબને સલામ ભરતો હતો અને વિનયપૂર્વક આગળ ચાલીને ચીની રમણીને મોટરનું આરણ ઉધાડી આપતો હતો. ચીની રમણી આગલી બેઠકમા જ ગોઠવાતી હતી અને ઇસ્કંદર મોટરને મારી મૂકતો હતો.

થોડું અંતર વટાવ્યા બાદ ઇસ્કંદર કહેતો હતો: ‘આ પણ તે સારું કંઈ હો પિન પિન ! મારે તારે ત્યાં ધક્કો જ નહિ.’

‘બીજું ધાવ પણ શું ? તારા એટલા ધક્કા કદાચ રાકા જ જમા કરી દે અને જોખમી મૂકી દે તેમ હતા. અમસ્થા યે મામાને માસિક રકમ ભરવા આવતું જ પડતું. એને બન્ને મે એ ઉપાડી લીધું.’ પિનપિન જવાબ દેતી હતી.

‘એ તો જાણે ધક્કું સારું થયું, પણ હવે પેલી બાઈની શોધ તો

ખે-પણ દિવસમાં ન થઈ તો આપણા હાથથી એને ગયેલી જાણ્યો.
મેજર યાશીમાના હુકમથી કાસારા ધમધમી જકડ્યો છે અને એણે
તો અહીંનાં કિશિયન કુટુંબો પર દરોડો પાડવાનો જ હુકમ કર્યો
છે. ખાસ કરીને પેલા ડૉક્ટર જેસેફનાં ધરનાં પર. કડક હાથ પડે
તો નવાઈ નહિ. ડૉક્ટરે હિંદની સરહદ પર કાંઈક જાપાનીઝોની
દુશ્મતા પ્રમાણે વર્તન કર્યું નથી એની ચે અહીં ખીજ જાતરે તો ના
નહિ. પણ એમની ખીજમાં આપણો મુદ્દો ટળી જશે તો હાથ ધસના
રહેવું પડશે. એનું ચોક્કસ નામ માર્ગરિટ ફોર્ડર્સ. વાંચ, આ
ચિટ્ટી.’ ઇરિક્ટર કહેતો હતો.

‘અહોહો ! આટલી બધી એ બાઈને પકડવાની ધમાકડ ? આ
ધમાકડ જ એ બાઈનું મહત્ત્વ બતાવે છે. ‘પણ ‘કરવું શું ?’ એને
મોટે આટલા વખતથી પ્રયાસ કરું છું, પણ પત્તો લાગતો નથી.
જનાં જે આવતી કાલે હેમાંગિનીને ત્યાં એમનો ‘અમદાવાદ’
નામનો ઉત્સવ હોઈ જોજન-સમારંભ છે અને મને એમાં આમંત્રણ
છે, ત્યારે છેલ્લા પ્રયાસો કરી છૂટીશ. એ બાઈને હાથથી જાય તો
તો હજીયે આપણે ન સાંધી શકેલ મિત્રરાજ્યો સાથે કડી ન સાંધી
શકીએ અને માણો લંબાઈ જાય.’ પિનપિન જગાળ દેતી હતી.

‘જે કરવું હોય એ વહેલી તકે કરજે. પછી ન કહેતી કે વખતસર
માહિતી અપાઈ ન હતી. અને હાં....’ ખીજી વાત યાદ આવતાં
ઇરિક્ટર કહેતો હતો : ‘આ બિલાશનું કરવું શું ? ન્યુગીની સુધીની
જંગી ખેપ ખેડીને આવ્યો છે અને એની જ માહિતી પર આખી
આઝાદ હિંદ ફોજ તૂટી રહી છે, પણ એ લાંબી ખેપનો યાક ઉતારવા
મોટે રોકાવાની ના પાડે છે. કોઈ નજર કરે તો માને, ૫ નહિ કે
આવા આજસુ માણસે આવું કામ આટલી અપજાતાથી પાર પાડી
દીધું હશે અને હજીયે એવા જ આજસુ હાવલાવ કરતો એ તો
મલાયામાં પહોંચવા માગે છે. અને ટેક પર મોકલેલાં હથિયારોના
સમાચાર આવ્યા નથી એની તપાસ કરી આવવા માગે છે. ચોડાક

દિવસ આરામ લઇ લે અને જૂના ધામા પાક થયા કરે છે એ મટી જાય પછી નીકળે તો વાધો નહિ. મારુ તો એ નહિ માને મડળના કામને નામે એકદમ ઊભો થઈ જશે એ કરતાં એ તારું માનશે, તું કાંઈક પ્રયત્ન કરી જોજે.’

પિનપિન કહેતી હતી: ‘કાંઈ વહેવી સનારે એ બાળુ જઈ આવીશ અને એને સમજાવી લઈશ. મરિયમનું થોડુંક કામ કાઢશું એટલે એની મેજે માની જશે એ તો ઠીક, પણ પેત્રી ધન્યુ હજી મિ. વીરેન્દ્રને ત્યાંથી અહેવાલ રજૂ કરવા આવી નથી દાદાજીના સમાચાર નથી, અહીંનાં હથિયારોનો બીજો જથ્થો મધ્યાયામા રવાના કરવો કે નહિ?— આ બધા મુદ્દાઓનું ચે વિચારી લેવું પડશે.’

આ રીતે એક પછી એક મુદ્દા વિચારાતા ગયા અને મોઠર માર્ગ કાપતી રહી.

આ પછી બીજે દિવસે શરૂ ગાગુત્રીજીને ત્યાં ‘અથહાયન’ હિત્તસનના ભોજન-સમારભની તૈયારી માટે ધમાય બોલતી હતી. હેમાગિનીના બા માદા હતા, તોયે પયારીમા પડ્યા પડ્યા હુકમ દઈ રહ્યા હતા, શિવાની આમત્રણો પાઠવવા સ્થા-સબંધીએને ત્યાં દોડાદોડ કરી રહી હતી શરૂ ગાગુત્રીજી અને અમરેન્દ્ર તો જેની કટોકટીને કારણે સેક્રેટરિયટમાં ગમેના હોવાથી છેલ્લી ધડીએ જ હાજર થનાના હતા. તૈયારીના બધા ભાર હેમાગિની માથે આવી પડ્યો હતો. પોતાના અમરેન્દ્રના પણ ધણા મિત્રોને આમત્રણ આપેનું હોય આ સમારભ સુદર રીતે અને શાનદાર રીતે ઊજવાય એ માટે હેમાગિનીના આનંદમય શ્રમનો આરોપારો ન હતો.

એના શ્રમમા મદદ કરાવતી હતી પિનપિન જાણે હેમાગિનીની બહેન જ હોય એમ એકએક કામ રસપૂર્વક અને આત્મીયતાથી એ કરી રહી હતી આવી ધમાય વચ્ચે સાચે એસીને થોડાક વખત કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો કે હેમાગિનીને પિનપિને પૂછ્યું, ‘અરે દે હેમા? અહીં સીનાપુરમાં તમારા મોટાં દિદી ક્રિશ્ચિયન કુટુંબ કેટલા?’

‘ક્રિશ્ચિયન કુટુંબો તો ધણા મે છે, પણ ઠીક ઠીક ગણુ.

તરીમા આવે એટલા હશે ચૌદ-પંદર’ હેમાગિની નામ પતાવતી કહેતી હતી.

‘એમા કોઇ જુરાન બાઈનું નામ માર્ગેરેટ ફ્રેન્ડર્સ છે? આગળ એનું નામ એનું હોય એવો કોઇ ખ્યાન છે તને?’ પિનપિન આજે સાદસ કરીને ચપ્પટ પૂછવાની હડે આવી ગઈ હતી.

જરા યાદ કરીને હેમાગિની કહેતી હતી ‘ના, ના, એનું નામ તો કોઈનું ખ્યાનમા નથી પણ હે પિનપિન! તું છે તો જટનાં નિવમથી આ કિથિયન ડોકરી વિષે કેમ આટલું બધું પૂછ્યા રે છે? છે તું આટલું બધું?’

‘મારે તો કાર્ડ નથી જે છે એ તો તમને હિદીઓને છે જે સાલજી નાન એમ છે કે માર્ગેરેટ ફ્રેન્ડર્સ નામની કોઇ કિથિય! ડોકરી પાછળ રાક્ષસો પડ્યા છે. એને તેઓ જાણસ માને છે, પણ એ પગની નથી એને પકડવા આજકાલમા કો તો આલે-દમ કિથિય! ઘરે પર દેગા પડ્યા નેમએ અથવા આલે-દમની ધર પકડી થવી જોઈએ ધરપકડ પછી વળી જે હાન કરે એ ખરા એમા ને તારા સબધી ડોક્ટર જોસેફને ધરે તો કદાચ આજે પહેરો લાગી ગયો હશે ડોક્ટર વિનાના બિચારા એમના એકમા પત્નીની તો જે દશા કરે એ ખગ લે આટલા મારે પૂછ્યા મુ છું’ પિનપિને કહી નાખ્યું.

‘તું શું કહે છે, પિનપિન?’ હેમાગિની અભયથી પામી પૂછતી હતી.

‘જે કહું છું તે માયું કહું છું અને આ પગના પાછળ તારા અમરેન્દ્રનો કાય હોય તો મેં નવાઈ ન પામતી!’ પિનપિન કહેતી હતી.

હેમાગિનીની નિવારમા પડતી હતી આ સી વાત. કિથિયન કુટુંબો પર દરોડો? ધરપકડ? જોસેફાઈનની આવી રિયલિટી યગે! આ બાબતમા પૂછ્યું મેં કોને? પિનાજી નથી છેલી ધીએ આન

વાના છે. અમર તો કદાચ એથી ચે મોડો આવશે. વાત મનાય એવી નથી પણ સાચી જ હોય તો ? જેમેફાર્મનને મદદ કરવા પહોંચવું જ જોઈએ. પોતે તો આજના કામમાથી માયું 'ભિયું' કરી શકે એમ નથી; ત્યારે ? અંજલિને પહેલી તકે પકડી કરવી જોઈએ. અંજલિ બધી વાતને પહોંચી વળશે.

પણ અંજલિને આવી વાતનો સદેશો અત્યારે પહોંચાડવો કેવી રીતે ? છેલ્લે છેલ્લે પિતાજીના જાપાન-તરફી લાસત્તા વચ્ચેને કારણે આ જાતના વિશ્વાસપાત્ર માણસોનો ઘેર અવરજવર ઘટી ગયો છે. હા, એક મોતીચંદ ગઠ આવે છે. કદાચ એ તો અત્યારથી આવીને ઓફિસમાં જાપાં ઉચ્ચાવતા બેઠો હશે. પણ એ શા કામના ?

ત્યારે ?—અચાનક એના મનમાં વિચાર ચમક્યો. મોતીચંદ શેઠની કચન છે જ ને ? એને કાંઈ પણ રીતે અહીં બોલાવવી જોઈએ. એ તોફાની આ કામ ચખજનાથી કરી આપશે.

વિચાર આવતા એ ઓફિસ તરફ જીપડી. જુએ તો મોતીચંદ શેઠ જાણ વાચતા બેઠો જ હતા. હેમાગિનીના મનમાં બોરે આનંદ થયો તરત એ ત્યાં જઈને બોલી 'અરે કાકા ? તમે એકલા જ આવ્યા છો ? કચન નથી આવી ?'

જાપામાથી માયું ભિયું કરતા મોતીચંદ શેઠ કહે 'અરે ના રે હેમાગિની. એને તો કહી કહીને મારી જીલના કુચ્ચા વળી ગયા. કચું કે તારા દાદાજીએ ખાસ કહ્યું છે, રાધા બાબુએ કહ્યું છે, હેમાગિનીએ કહ્યું છે, શિવાનીએ કહ્યું છે. પણ એ માડી કયા હા પાડે એવી છે ? એ તો કહે કે હિંદ આઝાદ થાય એ પહેલાં આવા સમારભમાં મારાથી ન અવાય. જસ, સો વાતની એક વાત !'

'અરે, એમ તે હોય ? કચન ન આવે એમ તે ચાલે ? ગમે એમ કરીને મારે મોઢે લઈ આવો. ખાસ સમાજ કામ છે એમ કહીને લઈ આવો. પછી હું સમજી લઈશ. એને મારા પત્ની જડના સમ દેજો, એ પછી પવનવેગે ન આવે તો મારું નામ લે-ને !' હેમાગિની કહેતી હતી.

આ રીતે મોતીચંદ કાકાને સમજાવીને, પટાવીને, આમુદ કરીને હેમાંગિનીએ રવાના કર્યો બાદ અર્ધા કલાકમાં તો કંચન મોતીચંદ શેઠની યે આગળ આવી પહોંચી હતી, થોડીક તોફાન-મસ્તી અને ટંબની ટપાટપી બાદ હેમાંગિની એને એક બાલુ એચી ગઇ હતી અને બધી વાત સમજીને કંચન પાછી લાગી છૂટી હતી.

મોતીચંદ શેઠ પાછા ગાંગુલી સાહેબની ઓફિસમાં બેસીને ઊપામાં માથું ભરાવે એ પહેલાં કંચન ગપાટાબંધ બપડી ચૂકી હતી અને અંજલિને ઘેર પહોંચી ગઇ હતી. અડખેપડખેના વિસ્તારમાં જાપાની સિપાહીઓના આગમનને કારણે, 'ભી, થયેલી પરિસ્થિતિ વચ્ચે માર્ગ કરવા ગયેલ અંજલિને એણે પકડી પાંડી' હતી. 'હેમાંગિની તમને બોજન-સમારણમાં હાજરી આપવા ખાસ કહાંચે છે.' એમ કહીને અંજલિને કંચન એક બાલુ લીધી હતી અને બધી વાત વિગતથી વાકેફ કરી હતી.

'ઓહ ! આમ છે ? ત્યારે તો મારે ત્યાં પહોંચવું જ જોઇએ.' અંજલિ બોલી.

'હું પણ આપું સાથે ?' હમેશનાં તોફાન છોડી કંચન મંજીર, થઇને અંજલિને કહેતી હતી.

'ના, ના, તારે આવવાની શી જરૂર છે ? હું તો છું ને ?' અંજલિ વિચારમાં ને વિચારમાં કહેતી હતી.

'પણ ક્યાંક પરિસ્થિતિ જગડે તો તમને વે પકડી લેતાં વાર નહિ લાગે. એવે વખતે તારી ધારીને મને કહાય ન પકડે. એટલે હું કામ આપું ને ? બીજે સમાચાર પહોંચાડી-શકાય ને ?' કહીને કંચન દૂર દૂર આવેલા વીરેન્દ્રના મકાનની દિશા તરફ સચક નજર નાખતી હતી.

એની નજરને સમજી લેતી અંજલિ આજે સ્પષ્ટતાથી કહેતી હતી:- 'તારે મારી સાથે આવવાની જરૂર નથી.' હા, બે-ત્રણ કલાક બાદ એકાદ આટો મારી જળે. તારો ઘર

આસપાસના વિસ્તારનો ખ્યાલ રાખજો બાકી, એક વાતનો ખ્યાલ રાખજો આના સમાચાર વીરેન્દ્રલાલને આપના એકદમ દોડી જઈશ નહિ અત્યારે એ ધનાધને પડ્યા છે ત્યાં આપણા નમાના પ્રશ્નોમા એમને ક્યા ખેચના ? એમનો પોતાનો નનજનાન સલાનો જ પ્રશ્ન એટલો ધમધમે છે કે એને પહોચી વળના માટે એમના શરીરને પૂરો આરામ લઈ લેવાની જરૂર છે જોજો જૂન ન કરેતી' કહેતી અજબિ ઊપડતી હતી

‘તમે છો ત્યાં સુધીએ બાળુની જૂન તો ક્યા ચના દો તેમ હો ?’ કહેતી કચન પોનાના ઘર તરફ ઊપડતી હતી

વિચારમા ને વિચારમાં અપાટન ધ કચન ઘર પામે પહોચના આવી ત્યારે એના કાન પર ‘ફરરર.. ફરતી કાકરી અફળાતી હતી કાન પર હાથ રેવીને પાછી વિચારમા ને વિચારમા કચન આગળ વધતી હતી ત્યાં ‘ફરરરર...’ કરતી બીજી ઝાઝરી કાન પાસેથી પસાર થઈ બીજી તર પછી કચન ખેંચાન આગળ વધતી હતી ફરરરર ત્રીજી કાકરી ફરરરર.. ચોથી કાકરી

કચન એકદમ ઝમકી કાઠિ સ્ત્રીનો છાકરો તો ઊડી રહ્યો ના રી ફેકી નથી રહ્યો ને?—એ વિચારે આખો તાજુતી કચને પાછળ નજર કરી બો કાઠિ ન દેખાયું. ધીરગબીર રાહદારીઓ વિચારમય મુદ્રામા ચા પા જતા હતા ત્યારે કાકરી આવી ક્યાથી ? કચને આમ જોયું, તેમ જોયું, બન્ને બાળુના બિચા મકાનો તરફ નજર મરી ત્યાં ફરરરર રહી પાચમી કાકરી આવી કાકરી આની એ વિશાને પડતી કચને નજર ડરી રહ્યો રસ્તા પરના મોટા વીજળી—ચાલના પાડળ બિભેલો કાઠિ છાકરો કાકરી ફેકી રહ્યો હતો

ખીજમા જોવી કચન એ બાળુ ધરી ત્યાં તો ખા.. ખા.. ખા દસતો મુન્ના આગળ આગ્યો અને હાથમાથી કાકરી તાન્નાનું અપાટિયા જેતું નાનકડું લાકડું ફેકી દેતો બોલ્યો ‘જમ! આપની ઝાઝરીનો માર પછી ન સફન થયો ને ? છુ જી હાથમા હથિયાર ઉપાડીને તારા દેશ માટે લડવા જવાની હતી’

‘કાકરીના માર સહન કરે એ જ જડવા જઈ ન શકે એ તને ખમર નહિ હોય! જે એનો સામનો કરવા આવે એ જ લડી શકે બે કાકરીના બઢનામા આ આક્રમણ..’ કહેતી કચને મુન્યા પાસે જઈને રાક્ષા ખોટો ખોટો હાથ લીચો કર્યો

‘હા...હા...રહેના દે, રહેના દે, આક્રમણ કર મા આજથી આપણી વચ્ચે માત્ર બિનઆક્રમણના દરાર જ નહિ, મિત્રાચારીના પણ દરાર પરિસ્થિતિએ સંપૂર્ણ પનરો લીધો છે’ મુન્યા બોલ્યો

‘બસ, એક ધોળ ઉગામી ત્યાં જ પરિસ્થિતિમાં પનરો આવી ગયો કે? વાહ રે રાક્ષસો સામે લડનારા મહા લડવીર!’ કચન હસતી બોલી

‘ના, ના, ધોળને કારણે નહિ, પણ તારો આજાં હિંદ ફોજ વૂની, તારા આગેવાનો ગિરફતાર થયા એટલે હવે હિંદીઓ પણ રાક્ષસોના દુશ્મન થયા, અને તો રાક્ષસોના દુશ્મન છીએ જ દુશ્મનનો દુશ્મન મિત્ર અને એ મુજબ આપણી વચ્ચે મિત્રાચારીના દરાર આપ કરારનો કોલ’ કહેતા મુન્યાએ કચન સામે લહેરથી હથેલી ધરી.

મુન્યાની વાતથી અચબામાં પડતી કચન બોલી ‘આ તુ શું બોલે છે? કોણ કહે છે ફોજ વૂની? અમારા વળી કરા આગેવાનો પકડાયા? તારું તે મગજ ઠેકાણે છે કે નહિ?’

‘મારુ તો મગજ તદ્દન ઠેકાણે છે. તમારી પ્રભુ દોષ દિનસ લડી હોય તો ખમર પડે ને કે અમુક ખાતા કેમ રાખવા જોઈએ અને મગજ ઠેકાણે રાખીને ખરે વખતે સમાચાર કેમ સરકાવવા જોઈએ જો સામળ, ..’ આમ કહીને કચનને પોનાના ધર તરફની પગથી તરફ ખેંચીને હાથેથી મુન્યા બોલ્યો ‘અમારા મડળમાંથી પાંકે પાંચે મને સમાચાર મળ્યા છે કે જાપાન મોકલે તમારી ફોજના ૨૫૦ સિપાહીઓને જાપાનીઓએ ગ્રહ કરતા ફોજ વિરુદ્ધ યુદ્ધ ચાલુ. એમાં કોઈ જીવાનસિમે પહેલ કરી અને એને પકડી ગયા કહે છે કે એને તો

ઉઠાડી ચે દીધા છે. એ પગી ફોજમાં કેટલાયે અમલદારો ને સિપાહી-ઓને પકડ્યા છે ને રાક્ષસો ક્યાંક ઉઠાવી ગયા છે. આ વાતની તમારી પ્રજામાં ખબર ન પડે એટલા માટે જ ફોજની છાવણીઓ તરફ જવાનો કડક પ્રતિબંધ મૂકી દીધો છે; આટલી વાત તારી ફોજની. આગેનાનોમાં ફોજની આ વાતની ખબર પડતાં પેલા દાદીવાળા ને પાધડીવાળા ટીબર મર્યાન્ટ ખડગસિદ્ધ એ બાલુ ઉપડેલા, એમને જાપાનીઓ ઉઠાવી ગયાં છે, એનો પતો નથી. અને પેલા શુક્રમ શુક્રમ રાજગોપાલન બોખમાં ઘવાયેલા એ બહાર દોડ્યા કે એમના જ ઘરમાં એમને નજરકેદ રાખ્યા છે. લે સાંભળ, આ વાતની તને ખબર છે ?' સુન્યા હળવે હળવે બોલતો હતો. છતાં એના બોલમાં ગર્વ દેખાતો હતો.

‘ત્યારે હમણું હમણું આ બધા પ્રતિબંધો અને સમાચારબધી થઈ રહી હતી એની પાછળ આ કાગળ હતો ?’ આમ સ્વગત વિચારતી કંચન બોલતી હતી.

‘પણ એક વાતના તને ખુશખબર દેડે.’ સુન્યા બોલ્યો. એનો જવાબ દીધા વગર કંચન સુન્યા સામે બેધ્યાન તાકી રહી, એટલે સુન્યાએ એના જવાબની આશા રાખ્યા વગર ઉત્સાહમાં વાત શરૂ કરી : ‘તે દિવસે તે મને ગ્યુનિસિપલ હોલમાં કામ કરવા જતો રોક્યો હતો એ માટે અમારા મહાળ તરફથી મારી સામે પગલાં લઇને સખત સખત ફરમાવાની આજકાલમા તૈયારી હતી, પણ આજે એવું કામ કરી બતાવ્યું છે કે બધા એ સખતમાથી છૂટી જવાના અને એ કામ પણ તારી નવજવાન સમાનુ જ.’

સુન્યા સખતમાથી છૂટી જશે એવા ખ્યાલથી આગળના સમાચારને કારણે વિચારમાં પડેલી કંચન, જરાક એની વાતમાં રસ લેતી હતી ત્યાં નવજવાન સમાની વાત આવી કે ચમકી અને પૂછી નાખ્યું : ‘નવજવાન સમાનુ વળી શું કામ ?’

‘નવજવાન સભામાં યથેથી ધરપકડના સમાચાર વિગતવાર અમારા મંડળમાં પહોંચ્યા હતા. આ હમણું ત્યાંથી જ ચાલ્યો આવું છું.’ સુન્યા ગર્વભરે બોલ્યો.

‘નવજવાન સભામાં ધરપકડ ? કોની ધરપકડ ?’ વિશેષ અધીરાઈથી કંચન બીતાં બીતાં બોલી.

સુન્યા બોલ્યો : ‘નવજવાન સભામાં ધરપકડ તારા જવાનોની. હું જેને ઉપસેનાપતિ કહેતી હતી એ પેલા મદ્રાસી જુવાનની. ઉપરાંત એની સાથે બીજા પચીસ જણાની.’

‘ક્યારે થઈ ધરપકડ ? કાણે કહ્યું ?’ કંચને પૂછ્યું.

‘હું’ એમ અધીરી આ મા. બધું વિગતથી કહ્યું. ‘જો, સાંભળ,’ સુન્યા બેસવા લાગ્યો : ‘આજ સવારમાં જ મારી ટુકડીના છોકરાએ વાત કરી કે તારી એ સસાના મકાન આસપાસ દૂર દૂર જાપાનીઓ ગોઠવાઈ રહ્યા છે તેથી હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. એ મકાનની પડખે જ મારાં દૂર દૂરનાં માસીનું ઘર છે એમાં બેસી ગયો અને નજરોનજર બધું નીરખવા લાગ્યો. અગિયારેક વાગે જાપાનીઓ ખટારો લઈને આવ્યા અને પદ પદ પદ પચીસ જણાનાં નામ બોલીને દારકરી શિક્ષણ મારે સોંપવા માગણી કરી. પણ તારા ઉપસેનાપતિ સાહેબ ખરો નીકળ્યો. એ કહે ન સોંપું. મરી જઈ તોયે ન સોંપું. એમાંથી થઈ અપાજર્ખી. પચીસ જણાને પકડી પકડીને ખટારામાં નાખ્યા. એમાં તારાં પેલાં જણી બહેન...જણી બહેનનો લાઈ નહીન પણ હતો અને બીજાં યે હતા; પણ લાવડા નીકળ્યા બંધા. હોતામા, ધવાયા, અધમૂઆ ચલા તોયે પેલાની મેજે ખટારામાં ન ચડ્યા. પાંચ દસડી દસડીને રાત્રસોએ એને ખટારામાં નાખ્યા. બીજા બધાને મકાનમાં જ પૂરી દીધા. રાત્રસો બપોડ્યા ત્યારે વળી સામે થયો એક ડાસો. દરવાજા પાસે દોડીએ બેઠો હતો. કહે કે મારા વીરેનમાઈની રાત્ર વગર એક પણ છોકરાને બહાર લઈ જવા ન દઉં. મકાન જોયો એ બુઢો આમ કહી શકે એ તો આપણે કદી એ ન ઘડીએ. પાંચ

રાક્ષસોએ ડાસાને જ પકડી લીધો અને ખોડ્યા કે ચાલ તું સાથે. ડાસો જોર કરવા ગયો કે એને હાથેપગે ખરાબર દોરડેથી બાંધીને પકડી લીધો. શું એ બુઢાના ધમપણડા? પણ વાતને દૂંડાવું, એમને બધાને લઈને ખટારો બિપડી ગયો. સમાના મકાન આસપાસ હથિયારબધે પહેરો મૂકી દીધો. અડખેપડખે તો અમારા લોકો જ રહે છે, એટલે તમારા લોકોને આ વાતની ક્યા ખબર પડવાની છે? આ બધી વાતનો વિગતવાર અહેવાલ અમારા મંડળમાં લઈને જ હું આશ્વો આપુ છું. બસ હવે કાંઈ સાંભળવું છે?

. સાંભળીને ધડકવાર કચન થીજી રહી. આ વાતની ખબર ધનાયેલ વીરેનભાઈને નહિ પડી હોય? અજલિ બહેનને તો ખબર જ નથી. ત્યારે? પહેલા સમાચાર કેને આપવા જવું? અજલિ બહેનને? ના, ના, વીરેનભાઈને. અજલિ બહેન તો ક્યુ જ હતું કે આપણે એમને આપણા પ્રશ્નોમાં ન નાખવા, કેમકે એમની પોતાની જ સમાનો પ્રથ એટલો ધમધમે છે કે... ત્યારે આ પ્રશ્ન તો સમાનો જ થયો. ગભીરતાની હદ આવી ગઈ. અમારી સાથી-સરથા પર ભયંકર હાથ પડી ચૂક્યો.

‘મુન્યા, તારી મોટર-સાઇકલ ચાલુ છે?’ એકદમ ઝમકીને કચને પૂછ્યું.

‘કમ, અત્યાગે શીખવા જવું છે? એને બંદોબાસે જઈએ તો? આજે બરાબર સારી કરાવીને જ પાછો ફરું.’ મુન્યા બોલ્યો.

‘શીખવા નહિ, સમાચાર પહોંચાડવા. હવે તો આપણી વચ્ચે તું કહે છે એમ મિત્રાચારીના કરાર થયા છે ને? લાવ, લાવ, મોટર-સાઇકલ, એકદમ.’ કચન મુન્યાને એના ઘર તરફ ખેંચતી બોલી.

‘પણ તને ખરાબ નથી આવડતી ને? તું કહે ત્યાં હું સમાચાર પહોંચાડી આપુ? અથવા તું મારી પછવાડે બેસી જા.’ મુન્યા બોલ્યો.

‘ના, ના. છેવટે અમારી સલામા પ્રેક્ટીસ ક્યા પછી મને વિશ્વાસ આવી ગયો છે. બસ, તું સાથે હોય તો ચકા આવે. અને

આવા કામમા તારી મદદ લેવા બેસુ તો જતે દિવસે તુ મને મેલ મારે!’ ગભીરતા વચ્ચે યે જરાક હળવી ચાંદને મગજને હળવું કરવાનો પ્રયાસ કરતી કચન બોલી

થોડીવારમા મોટર-સાઈન આવી પહોંચી કચન સાઈકલ પર સવાર થઈ સુન્ના એને ફરીફરીને સાઈન વિષં સૂચના આપતો હતો. જોજો હો, કંટ્રોલ-બ્રેક પર બરાબર કાબૂ રાખજો, જરાયે મન પરથી કાબૂ ગુમાવીશ નહિ આમ કરીશ નહિ...તેમ કરીશ નહિ... એવી સચિતપણે અનેક સૂચના આપતા એ કિંગ્ડોરે કચનને વળાવી અને કચને મોટરસાઈનને મારી મૂકી ફટ ફટ ફટ ફટ ફટ ફટ...

આ સમયે—

વીરેન્દ્ર એના ખડમા પનગ પર શાંતિથી સૂતો હતો. જાપાની સિપાઈ સાથે પેની અચકામણી થયા બાદ એનો ધા રજાવા આવ્યો હતો નવજવાન સભામાંથી સાજ પડ્યે રોજ વિગતનાર સમાચાર આવી જતા ને રોજ વળતી સમારે એ સૂચનાઓ કહાવી મોખવતો, પણ નવજવાન સભામાં હવે હાજર થઈ જવાની એની ઇચ્છા જોર ફરી રહી હતી પરંતુ વહી ગયેના લોહીને કારણે આવી ગયેની અશક્તિને નિવારના જરૂરી આરામ લીધા વગર બહાર નીકળવાની ડોક્ટરે સખ્ત મનાઈ ફરમાવતા વીરેન્દ્ર પૂરેપૂરો આરામ લેના લાગ્યો હતો. વહેતી તકે અશક્તિ ચાલી જાય એ માટે બપોરના બેન્ચણ દલાક પણ એ જીધ એચીને જોટલો બને જોટલો આરામ ખચવા લાગ્યો હતો.

‘સખી રી મેરે નૈન જ્ઞાન પરી...’ હમણા ઉડ્ડને ઉડ્ડને શિવાની પાસેથી સ્થિતિન હિદી ગીત ગણગણતી એની હળવેથી વીરેન્દ્રના ખડમા દાખન થતી હતી ‘આરામ કરો, આરામ કરીને અશક્તિ દૂર કરો, અશક્તિ દૂર કરીને ચરીરને સારું બનાવી દો’ એમ આખો દિવસ વીરેન્દ્રને ટલા કરનાર એનીતુ દિવસ “હજીયે કાં ન જાઠયા ? આજે વધારે પડતી અશક્તિ તો નહિ આવી ગઈ હોય ?”

એવા વિચિત્ર ચિતા-હિચોળે મૂવતુ એ દિન, એનીના પગતાને આ ખડ તરફ નીજ વાર ખેચી લાગ્યું હતું

ખડની દીવાલો પર ટાંગેલી વીરેન્દ્રના બા-માપુજી તેમજ બન્ને બહેનો સાથેની સમૃદ્ધ-છમી, અવનીન્દ્રનાથ ટાંગોરતુ 'શાક-જલા' ચિન, એની પામે જ્યોતિર્મય રોવતુ પતિ-પત્ની વચ્ચે ખિચખિચ હસતા બાગીચતુ કુટુંબચિત્ર—એ બના પર નજર કરતી એનીની નજર અચાનક વીરેન્દ્રના પનગ પર પડી જોયું તો પનમતી મચ્છરદાની જરા ઊધડી ગઈ હતી 'હાય ! ક્યાક મચ્છર અદર ઘૂસી ગયા હશે તો ?' એવો વિચાર કરતી એની મચ્છરદાની સરખી કરના પલગ પાસે આવી અને મચ્છરદાની સરખી ધરના જતા વીરેન્દ્રના નિદ્રિત મુખ સામે તાળી રહી. મચ્છરદાની સરખી કરવાતુ બૂનીને કપાય મુધી એ તાળી રહી

પણ મુખદર્શનના એ આનદને ગીમા બાધતી એનીના દિનમા 'અત્યાર મુધી કેમ નહિ જાક્યા હોય ? તાવ તો નહિ આવી ગયો હોય ?' એવી ચિતા અમકી અને એનીએ હળવેથી વીરેન્દ્રના પહેરણના એકાદ-એ બગ્ન ખોલીને બદન પર હાથ મૂખી જોયો

વીરેન્દ્રની છેલ્લી ઊંઘમા આ મૃદુ હાથમ્પરો એક ક્ષણમા કોઈ અનત મુખમેથ્યતુ ફરકાવી દીધું એ સ્વપ્ન-આનંદમાથી વીરેન્દ્ર જાગી ગયો અને નજર કરે તો એની પોતાના ઉપર મુગ્ધબીને જીભી જીભી બન પર હાથ ફેરવી રહી હતી

'હાય માડી ! આવો તે આરામ હોય ? તમારી તો પ્રવૃત્તિ પણ ડરાવે ને આરામ પણ ડરાવે ! ક્યારના જીંધ્યા કરો ઝા ?' કહેતી એની મચ્છરદાનીને દૂર ધકેલતી પામેની ખુસ્તી પર બેસી ગઈ અને પહેરણના ઉવાડેના બદન બધ કરવા લાગી

'તાગા દિનો ડર જ ડરાવે એમ કહે તો સાચું નથી ? બૂન કાઠ બહાર નથી હોતુ દેખનારના દિનમા જ હોય છે—એ તને ખબર છે ?' વીરેન્દ્ર એનીએ બગ્ન બધ કરી લીધા બાદ એનીના હાથને

પકડીને આંગળીઓ રમાડતો બોલ્યો.

‘બસ, એ એક દિવ ન હોત તો કાંઈ જ ન થાત. હર નહિ, ભય નહિ, દુઃખ નહિ, તેમ મુખ પણ નહિ. ચિંતા નહિ, ઉપાધિ નહિ, કરું જ નહિ, ભગવાનેએ જાણે એ મૂકી જેવડા દિવમાં જ આખા બહાડનો બાર મૂકી દીધો છે ને પોતે નિરાંતવો ચપ્પે ધોરતો હશે, તમારી જ જેમ’. એની જરા ગંભીર થતી બોલી.

‘હું નિરાંતવો ધોરતો નથી એવો તો તું રાજ આક્ષેપ કરે છે. હમણું તો વળી એક તારી ય નકામી ઉપાધિ મેં ઉમેરી દીધી છે એમ તેં ફેટકી ચે વાર કહી નાખ્યું છે, પછી એની વિરહતું નિવેદન તું જ કાં કરે?’ વીરેન્દ્ર એની સામે હળવે હળવે હસતો બોલ્યો.

‘હા, મારી તો ઉપાધિ જ ને? નકામી જ ઉપાધિ કહેવાય ને? તમારાં આવાં ઉચ્ચ કામે વચ્ચે મારી ચિંતા ઉમેરા એનું મને દુઃખ ન થાય?’ કહેતી એની વધારે દુઃખી દેખાઈ. થોડી વાર પહેલાં એના મુખ પર રમતા આનંદના બાવ બદલાયા, એના પર શોકની અગમ્ય છાયા છવાઈ. એની અહીં રહેવા આવી ત્યારે વખતોવખત આવી છાયા દેખાતી. છેલ્લે છેલ્લે વીરેન્દ્રની નિકટ આવી રહી હતી ત્યારે એ છાયા તદ્દન અલોપ થઈ હતી, પણ આખરે વીરેન્દ્રના દિલનો સ્પષ્ટ ભાવ-એકરાર થયા બાદ આનંદની પરમ ટેએ એ પહોંચી ને ગમે એ કારણે ફરીથી એનીના મન પર પેલી છાયા છવાઈ લાગી હતી. અત્યારે એ છાયા એના સમગ્ર મુખ પર છવાઈ ગઈ.

વીરેન્દ્ર પણ એનીની આ શોક-છાયાને છેલ્લે છેલ્લે જિજ્ઞાસામાં પડ્યો પકડી રહ્યો હતો. આજે એ જાણને નિવારવા એ બોલ્યો: પણ સામી વ્યક્તિ એવી ચિંતાને ચિંતા જ ન માનતી હોય તો પછી તારે એવી ચિંતાનો ઉમેરો કરવાની કાંઈ જરૂર ખરી? કે તારે તો ગમે તે બકાને ચિંતા જ જોઈએ?’

‘ના, ના, વીરેન્દ્રભાઈ! ગમે તે બકાને હું ચિંતા નથી કરતી. તમારા મન પર મારી ચિંતા ઉમેરાય એને તો મારા દિલનો પરમ

આનંદ માનતી હતી. પણ એ ચિંતા ઉમેરાયા પછી મારું દિલ પોકારી રહ્યું છે કે તમારા મન પર એવી ચિતા ઉમેરાવવા હું લાયક નથી, તમે મહાન છો, ધણા મહાન છો. એમના પર ચિતા ઉમેરાનાર હું પાપિણી અતિ પામર છું...' કહેતી એની શોકજાવામાં લપેટાતી થતી ગઈ.

‘અહોહો ! આ તો તે નાનપણમાં બાઈમનનાં ક્ષમાપાત્રના મૂલો વાગ્યા હશે અને ગોખ્યા હશે એનું જ જાણે પુનરાવર્તન ! જિતસ પાસે હરહમેશ પાપની ક્ષમાપાત્રના માગનાર તું તો જાણે સાચી ક્રિશ્ચિયન નીકળી !’ વીરેન્દ્ર એનીના આગળા પર પેતાની આગળી હળવે હળવે ઠપકારતો બોલ્યો.

‘ના, ના, વીરેનભાઈ ! તમાગ નિશુદ્ધ જીવન સામે મારું જીવન ભારે પામર છે, કચકિત છે. હું તમારી નિકટ ધણી આવી ગઈ છું. જાણે પ્રભુએ એ રીતે મારા પર મહા દયા દર્શાવી છે એમ માનું છું. મારા એ જીવનમુખતે વ્યક્ત કરવા મારી પાસે ભાષા યે નથી, સમજ પણ નથી જાણે પ્રભુએ આ પાપિણીને એના પૂર્વજન્મના કોઈ પુરુષનો બદલો આપ્યો છે. પણ મારું દિલ ના પાડે છે. એ કહે છે કે ના, ના, ના, તું તારી પાપ-જાવા તારા જ અતિ સ્નેહ-પાત્ર પર ન નાખ તારું પાપ તારા સ્નેહીને ખતરામાં નાખશે !’ એની બોલી રહી હતી.

‘અહોહો ! આ તો કોઈ નવલકથાના નારીપાત્ર જેવી નીકળી પેતાના સ્નેહી પાસેથી પ્રસન્નાના વાક્યો સાલજના એ નારીપાત્રો આમ જ પાછા હડે છે. કેમ તનેએ મારે મોઢેથી તારી પ્રસન્ના સાલજવાની ઇચ્છા થઈ છે કે શું ? તો લે, હું યે કહું તું યે મહાન છે, ઉદાર છે, સુદર છે, શક્તિશાળી ..’

‘ના, ના, વીરેનભાઈ ! એમાનું હું કાઈ નથી. એ તો માત્ર તમારા જ મહા જીવનનું મારામાં તમે પ્રતિબિંબ જોઈ રહ્યા છો. મારા પામર જીવન વિષે હું તમને કશું જ કહી શકી નથી મારી

જીઝ જ નથી હપડી એટલે તમે આમ બોલી રહ્યા છો’ એની વીરેન્દ્રનાં આંગળાંતે રમાડતી નીચું જોઈને બોલી રહી.

ઊંઠાવેંત આનંદને બદલે અકસ્માત આવી ગંભીર ચર્ચામાં ઊતરી જતાં વીરેન્દ્ર જરા વિચારમાં પડી ગયો. એનીના મુખ પર છાઈ ગએલી શોકજાયાની તીવ્રતા તરફ ઘડીબર વિચારમય નજર ફેરવી રહ્યો અને કાંઈક આંતરિક બચાને કારણે એનીને આ રીતે બોલતી જોઈને એનીના મનને હળવું કરવા વીરેન્દ્ર બોલ્યોઃ ‘હશે, તારું જીવન એવું હશે તો મારું જે આંતરિક જીવન કેવું છે એ તને ક્યા ક્યું છે ? એવી જીવનની નિર્મળ પળો તો દરેક માનવીના જીવનમાં આવતી હોય છે. એનો બોલો દિલ પર બાંધીને ફરે તો માનવી ઉદ્દામ કાર્યો કરવા નવરો જ ન થાય. એને બદલે ઉદ્દામ કાર્યોમાં દિવને ખસ્યી દેવાથી પેલી પળોના પ્રત્યાષાત જરૂર નિવારી શકાય છે. એટલે જ તો તું અહીં આવી તે દિવસથી મેં ક્યાં તને કદી પૂછ્યું કે તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવી છે ? તારા પાછળ જીવન શું છે ? તારાં કાર્યોએ મારામાં વિશ્વાસ પ્રેર્યો, વિશ્વાસના પ્રતિયોગ પડ્યા બાદ ક્યારેક માનવી જરૂર હળવો થવા બૂનકાળને યાદ કરે, તારી પેડે આમ બોલે વધારવા તો નહિ જ.’

આમ કહેતો વીરેન્દ્ર એનીના હાથને રમાડતો રમાડતો એની સામે હમી રહ્યો.

ટક ટક ટક ટક...

બરાબર એ જ વખતે દરવાજો ઊંટાવળે ટકારા પડ્યા. શોકજાયા મુખે એનીએ ધડીમાળ સામે નજર ફરી તો કાંટા ચાગ પામે પહોંચવા આવ્યા હતા. કાં તો ડોક્ટર, કાં તો કેલ્થ સર્જર્જી મળવા આવ્યું હશે એમ ધારીને એની વીરેન્દ્રને માથે હાથ ફેરવતી ઊભી થઈ અને બારણું ઉપાડવા ગઈ.

ટક ટક ટક ટક...

બારણે અધીરાઈથી ટકારા પડી રહ્યા હતા.

‘ઉઘાડું છું...’ કહેતી એની ઉતાવળે પગલે બારણે પહોચી. બારણું ઉઘાડીને જુએ તો-કંચન !

કંચનનો શ્વાસ માતો ન હતો, મુખ પર ઉતાવળ માતી ન હતી. તરત જ એણે પ્રશ્ન કર્યો: ‘વીરેન્દ્ર-ભાઈ છે જ નહીં ?’

‘હા, કેમ ?’ એનીએ એના ચિંતામય મુખ સામે નજર કરીને પૂછ્યું.

‘ગંભીર સમાચાર છે. એકદમ આપવા છે.’ કહેતી કંચન અદર દોડી.

‘શાના ગંભીર સમાચાર છે, કંચન ! તારે ને ગંભીરતાને વળી શી નિસમન ?’ કંચનના શબ્દો અદરના ખડમા સાબળતાં વીરેન્દ્રે પમંગમાંથી ઊઠતા પૂછ્યું.

‘વીરેન્દ્રભાઈ ! નવજવાન સભામાં ધરપકડ થઈ છે ગુરુસ્વામીની, દાદુની, ખીજા પચીસ જવાનોની. મારે ગંભીરતા સાથે નિસમન નથી તો તમારે ચે કયા નિસ્મત છે ? ત્યાં ધરપકડ થાય છે અને તમે તો આરામ કરો છો !’ પોતાના સાહજિક રમતિયાળપણાને ચે આજે ગંભીર રૂપે રજૂ કરતી કંચન બોલી.

‘કાણે સમાચાર આપ્યા ?’ વીરેન્દ્ર બોલ્યો.

‘ગુરુસ્વામી પકડાયા ? દાદુ પણ ? ખીજા કાણુ કાણુ ? ખમર કેમ પડી ?’ એનીએ પણ ચિંતા સહિત પૂછ્યું.

એના જવાબમાં કંચને વિગતવાર અહેવાલ આપ્યો. સાબળતાં સાબળતાં જ વીરેન્દ્રના મુખ પર રોષ અને હિંમતની રેખાઓ ખેંચાવા લાગી. એનીના મુખ પર ચિંતાની રેખાઓ ઉમેરાવા લાગી.

‘હવે ? એ રાક્ષસો કયા લખ ગયા હશે ? દાદુ તો હમણા હમણા શરીર પણ સાફ નથી રહેતું. અને પેલા ગમર જવાનો...’ એની બોલી.

‘હું જાઉં છું. લાવ મારા કપડા.’ કહેતો વીરેન્દ્ર તૈયાર થતો

પૂઝના લાગ્યો, ‘ખીનુ કોણુ કોણુ પકડાયુ છે, એની તને ખબર છે ? નવિન વિશે કંઈ સમાચાર છે ?’

‘હા, નવિનખાઈને પણ છઠાવી ગયા છે’ કંચન બોલી

‘અજનિને એ વિશે કાંઈ ખબર છે ?’ વીરેન્દ્રે આજે સીધું અજનિનું નામ બોલના પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘ના, એમને જરાયે ખબર નથી એ ખીનુ કોણુ કામમા રોકાયેના છે’ કંચન બોલી અજનિએ ના પાડેલી તેથી તેનો ખ્યાન રાખીને કામનું નામ આપ્યા વગર એ બોલી

‘હીં, તું અહીં રોકા એની બહેન એમ્મા છે સાજો ઘેર પાછી આવી જજો’ વીરેન્દ્રે કપડા પહેરતા કહ્યું.

‘ના, અત્યારે તો હું કેમ રોકાઈ શકું ? અજનિબહેનને પણ આ સમાચાર પહોંચાડના છે ખમારા વિલાસમા પણ કાર્ડ કામકાજ હોય તો એ પતાવવાનું છે એ બધું પનાવીને તરત પાછી આવી જાઉં’ કંચન જનની તૈયારી કરતી બોલી

‘હીં, જા, એકદમ એ દામ પતાવી નાખ અને તરત પાછી આવી પહોંચ’ વીરેન્દ્રે કહ્યું ફનાગ મારતી કંચન બહાર નીકળી અને મોટર-સાથ ૫ મારી મૂકી ફેડ ફેડ ફેડ

વીરેન્દ્રે કપડા પહેરાવનામા મદદ કરતી એની સચિત મુખે બોલી ‘તમે જાઓ તો હો, પણ કોન્ટરે હજી તમને ફરેલાની છૂદ નથી આપી, એટલે’

‘એને આવે વખતે ચે બહાર ન જવાય એમ તાર કહેવું છે ?’ વીરેન્દ્ર કપડા પહેરવામા લિનાનજ કરતો બોલ્યો

‘ના, ના, એમ કમા કંઈ છું પૂર સાલગો તો ખરા ! કપાક તમારા શરીર પર અજાણી અસર થઈ જાય એને કહો તો હું તમારી સાથે આવું’ એની બોલી

‘અ હો હો ! તું સાથે આવીશ ?’ વીરેન્દ્ર એકદમ ગંભીરતા છોડીને હસી પડ્યો અને બોલ્યો ‘મારું શરીર તે સાવ એવું

માન્યુ છે ? એવી અનળી અસર શી થવાની હતી ? આ તો કાઈક અદ્વરોઅદ્વર ગેરસમજને કારણે આગ થયું લાગે છે હમણા કેપ્ટન મામોનેટોને મળીને બધું પતાવીને પાછો ફરે છું.’

‘પણ એક વચન આપો તમારા સ્વભાવ મુજબ ત્યાં કાઈ ઉંમર પગલું નહિ ભરી નાખો એવું વચન આપો’ એની બોલી

‘અરે વાહ રે ! મને તો તું શું જાણે છે ? અમરથો અમરથો કાંઈ અગડના ખેતી જતો હોઈશ ? પણ એમ કહેતા કહેતા તને માગ વિશે કાંઈ ડર તો નથી લાગતો ને ?’ ‘વીરેન્દ્રે એનીના સચિત મુખ પર નજર ઠેરવીને કહ્યું.

‘ના રે ના ડર શાનો વળી ? આના કામમા તો આવા પ્રસંગો આવી જ પડે. એમા ડર શાનો ?’ આમ કહેતી, પોતાના માનસિક ડરને કારણે વીરેન્દ્ર પર બોલે ન રહે માટે પ્રયત્નપૂર્વક હસતી ને હળવી દેખાના પ્રયત્ન કરતી એની બોલી

‘હીક, લે, એવી જરાયે ચિતા ન કરતી, સાજ પહેના તો પાડો આવી પહોંચીશ’ કહેતો વીરેન્દ્ર એનીના માથા પર હાથ ફેરવીને બહાર નીકળ્યો

‘અને વધારેની ઉપાધિનો જરાય ડર તમે ય ન રાખના વહેવા આનતા રહેજો’ એમ કહેતી હસતી હસતી એની વીરેન્દ્રને વળાનના પાછળ ચાલી જાણે એના મુખ પર ચિતા કે ડર હતા જ ક્યા ?... એવું સ્વાભાવિક હાસ્ય પોતાના મુખ પર લેખી દેતી એની નકાર આવી.

વીરેન્દ્ર હાથ ફરકાવતો મોટરમા સવાના થયો અને સામા હાથ ફરકાવતી એની આનદમય મુખે ઓસરીની કારે બિંબી રહી

ધુરુરુ...મોટર રવાના વીરેન્દ્ર અદસ્ય. એનીના મુખ પર છાયાવૃત્ત હાર્ય પણ અદસ્ય ..

એક કનાક...

કચને પછુ ન આતી વીરેન્દ્રમાઝ તો એવી વારમા આવે જ શાના ? બે કવાક...

હજીયે કયન ન આવી વીરેન્દ્રભાઈ હવે આવનાની તૈયારીમા હશે
આ વખતે અજયિ ડો. જોમેફને ઘેરી વળેતા પોનીઓને કહી
રહી હતી ‘નહિ, નહિ પરહેજ કરના નહિ ક્ષિ ડોક્ટરના પત્નીને
હુ એમની જામીન ચાઉ છુ આસપાસનો બધો વિસ્તાર જામીન
થશે આવી નાપાવાતર થજા પર એમને પરહેજ કરવા નહિ દઉ’

આ વખતે બોજન સમારણમાથી પરવારીને હેમાગિની અમરેન્દ્રને
પ્રશ્ન પૂછી હતી અને અમરેન્દ્ર જવાબ આપતો હતો, ‘ના રે ના, એવું
તે બને ? જાપાનીઓ એવું પગલું ભરે જ નહિ ડો. જોમેફ જેવા
ભાનનાચાળી અને ત્યાગી ડોક્ટરને ઘેર આવો હાથ જાપાનીઓ નાખે
તો એનો સમજ વિરોધ કરુ, બાપુજી પણ ખબર વઘ નાખે’

આ વખતે કયન મોટર-સાઈકલ નહિને અજયિના સદેશ પહો-
આડવા ધૂમાડૂમ કરી રહી હતી

આ વખતે વીરેન્દ્ર ? ..

નથુ ઠવાઈ.....

હજી કયન ન આવી ? સમાચાર મળે તો તો અજયિ પણ
દોડાદોડ આવી પહોચે । એ પણ કા ન આવી ? હજીયે વીરેન્દ્ર
કા ન આયા ?

એક પ્લાકમા એ નીસ વખત ફરી ફરીને એની ઓસરીમા આટા
માસી ગઈ અને દૂર દૂર રસ્તા પર નજર નાખતી પ્રતીક્ષા કરતી
રહી એક એક ક્ષણ એના દિવ પર એ- એ- ચિતાશિરાનો ઓથાર
ઉમેરતી ગઈ

ધાક્યાપાખ્યા સુરજે કિરણ સફે-યા અને એનીએ ઘર અને દિલ
અત્યાગતા ઘીનો દીવો તૈયાર કર્યો દીવો પેગવનાની તૈયારી કરી
એ જ વખતે

ધુરુરુરુ ..મોટરનો અવાજ સળળાયો

‘વીરેન્દ્રભાઈ આવી ગયા ! હાથા !’ એવા ખ્યાને એનીના દિલમા
આનંદ-ધડકારો થયો આનંદ-ય કારાએ આખા દિને ધડકાવી

નાખ્યું. એકદમ સામે દોડવાનો દિલે એનીને ધક્કો માર્યો. પણ... ના, ના, હાથમાં લીધેલો દોવો પેટાવીને જ સામી જઈ, અધૂરે દોવે અધીરામ્મથી સામે દોડતાં સ્નેહીતુ જ બૂરું થાય—એવા નારી સડગ વહેમી ખ્યાલે એની દોવો પેટાવી લેના રોકાઈ, ‘એની ! એની !’ એવી બૂમ મારતા હમણાં વીરેન્દ્રશાહ દીવાનખાનામાં પગલાં માંડશે. એમનો આનંદ-પોકાર સંભળાશે. એની આશા-કલ્પનાથી દેખાતી એની ધીના દીવડાને નમન કરતી નમી રહી.

‘એની બહેન ! સીઆઓ ચીએહ ! એની બહેન !’ ચીસ સંભળાઈ. આનંદ-પોકારને બદલે આકંદ-પોકાર સંભળીને ચમકતી એનીએ નજર ફેરવી તો બગીચા તરફથી ઇન્દુ પવનવેગે દોડતી આવી રહી હતી.

‘કેમ ? કેમ ? શું છે ઇન્દુ ?’ કહેતી એની સામે ચાલી.

‘પેલા રાક્ષસ ! કાળસુખા રાક્ષસ !’ કહેતી ઇન્દુએ ડરની મારી એનીને બાથ ભરી લીધી.

એની બગીચા તરફ નજર કરે તો એ બાલુથી બે જાપાનીઓ દોડ્યા આવતા હતા.

એ વખતે એ જ બગીચામાં એક માણસ છોડના ઝુંડ આડો લપાઈને બેઠો હતો. જીવાનસિંગે મોકલેલો એમનો નિશ્ચાસ માણસ ત્રણ ત્રણ દિવસે જાપાની હરોળ છૂપી રીતે બેઠીને અત્યારે અહીં વીરેન્દ્રને સમાચાર પહોંચાડના માડ માડે આવી પહોંચ્યો હતો. પણ જાપાનીઓને દેખતાં એ છોડ-ઝુંડ આડો લપાઈ ગયો.

એ વખતે પેલા જાપાનીઓ ઇન્દુની નજીક પહોંચી ગયા હતા અને વીરેન્દ્ર જેવા આગેવાનના ઘરની ઓરતને દેખીને જરાક વિનય દાખવતા બોલ્યા : ‘એ બાઈને સુપરત કરો, બહેન !’

‘કેમ શા માટે સુપરત કરે ? કોણ છે તમે ?’ એનીએ ઘડતી ઇન્દુના પાંસા પર હાથ ફેરવતા કહ્યું.

‘એ બાઈ પર જાસસ દોનની શંકા છે. અમે સામાન્યના જાણીતા છીએ. એ બાઈ સામે ગંભીર યુનાના આરોપો છે. સુપરત

કરો.' એક જાપાની બોલ્યો.

'તમે જાપાની જામસ છે એની શી ખાતરી?' એની વીરેન્દ્રના સદાસમાંથી આવેલ કિંમત તેમ જ રીનિનીતિથી પૂછવા લાગી.

એની ખાતરી આપવા એક જામસ પોતાના ખિસ્સામાંથી બિટ્ટો કાઢતો હતો ત્યારે બીજો જામસ એની સામે ટીકીટીકીને તાકી રહ્યો હતો. પોતાનાં 'સાંદવ' તરફ જામસની લોહિપ દષ્ટિ એકાચ ચર્ચ રહી છે એ ખ્યાલ આવતાં, એમાંથી બચવા એની પોતાના મુખ પર મંજાઈને હાથ ફેરવવા લાગી. આંખમાં ઘરાતી મૂંઝવણ દૂર કરવા લાગી.

પેલા એકાચદષ્ટિ જાપાની જામસની નજર એનીના કાનની ટીશીના વાળ પર સમગ્રપણે સહેલુકે એકત્રિત થઈ. વીજળીના હીરાના પ્રકાશમાં એ વાળ વચ્ચે નાનકડો છાસ ચાંદલો નજરે પડતાં બીજા જામસના મનમાં એક અમકારો ફરી ગયો અને બીજો જામસ એનીને બિટ્ટો બનાવે એ પહેલાં પહેલા જામસે પૂછ્યું: 'તમારું પોતાનું' નામ બહેન?'

'મારું' નામ એની કેથેરાઈન.'

'મગારેટ ફેલેન્ડર્સ તમારું નામ નહિ?' પેલા જામસે પૂછ્યું.

આ શું? આ નામ આ જામસ પાસે ક્યાંથી? પિતાંગમાં પોતે જે નામથી રહેતી હતી એ નામની આ જામસને ક્યાંથી ખબર? આ નામથી બચવા માટે તો પિતાંગમાં પોતાનું મૂળ નામ ત્યાં પોતાની એકની એક બહેનપણી જ જાણતી હતી અને જે પોતાનું નાનપણનું નામ હતું તે જ એની કેથેરાઈન એણે સીંગાપુરમાં આપ્યું હતું. ત્યારે આ જૂના નામની આ જાપાની જામસને ક્યાંથી ખબર પડી?—સચબરી ચિંતાથી એક અન્યક્ત ધ્રુવરી અનુભવવા છતાં પોતાના બચતે કાબુમાં ધારતી એની બોલી: 'ના, ના, મારું નામ એની કેથેરાઈન.'

'તમે જૂઠું બોલો છો, બાપ! તમારાં સર્વ અંગ-લક્ષણો

અમારી મહાન શકાપાત્ર આરોપી બાપ્ત માર્ગરિટ ફ્લેન્ડર્સને મળતા આવે છે ' પેરો જનસસ બોલ્યો.

' તમારી શકા તદ્દન નાપાયાદાર છે કાંઈક લખતુ જ તમે માની બેઠા છો ?' એની જરા મજબ થતી બોલી

એ શકાને નિર્મૂળ કરીને તમે જરૂર પાછા ફરી શકશો. અત્યારે તમને પણ આ ચીની બાઇની સાથે પરદેજ કરનામા આવે છે ' પેરો જનસસ બોલ્યો.

થોડીવારમા ઈ-ચુ સાથે એનીને પણ પરદેજ કરીને બંને જાપાની જનસસો આવી નીકળ્યા જુનાનસિંગના પેના વિશ્વાસુ માણસે આ વાત કાંઈક અસ્પષ્ટપણે સાલજના આસપાસના વિરના રમા ખમર આપી એ ખમર પરથી દોડાદોડ છુટા લક્ષ્મીના આવી પહોંચ્યા, અને એનીને તથ જતી જોઇને નક્ષત્રાએ દૂરથી રાક નાખી, પણ મોટર ઝપાટામધ વેગમા આવીને અધાગમા અલોપ થઇ ગઈ હતી.

હુરુરુરુ...મોટર પથ કાપી રહી હતી રાજરત્તાને બંને પાછની સડે ચડ્યા બાદ નિરોધે અધારવેરા પાછના માર્ગે પર થઈને મોટર અધારામા જ એકધારી ઝડપે આગળ વધી રહી હતી

મોટરના વેગ કરતાં જે અતિ વેગથી એનીનું મન વિચારોની, શકા-કુશકાઓની ભય-ચિતાની ગતિએ ચડી ચૂંચુ હતું રાત્રિના વધતા અધારા કરતા જે વિશેષ ઘેરો અધારપ એનીના દિન પર છવાઈ રહ્યો હતો

જનસસ ખાતાના કેઈ મજબૂત સ્થગે પોતાના શિખરને પહોંચાડી દેવા માટે જનસસો બારોબાર મોટરને ઝીંક્યે જતા હતા

બો બો...બો જનસસની મોટર બેરથી બૂગાળું વગાડવા લાગી અને ચિતાચરના એનીએ બહાર નજર ફેંકી જુએ તો બહારના આ રસ્તાની વચ્ચેનાચ્ચ થોડે દૂર માણસો ટોંગે વળતા હતા

બો...બો ના જનસસ-મોટરના અર્ધર અવાજને પેલા ટોંગાએ

માગે ન આપ્યો. મોટરને થણતુ જ પડ્યું. અદર એકા બેકા જ જાપાની જસસે સત્તાવાહી હાકવ મારી. ‘હડી જાઓ, માગે આપો.’

‘એમોક. એમોક..’ માગે આપ્યા વગર ટોળું ભિંસુ હતું એમથી અનાજ આપ્યા.

સા નજર કરે તો કાંઈ મવામહી એમોકે અડ્યો હતો, ખૂનખાર બન્યો હતો, પારગ ઉપાડીને ગમે તેને મારના દોડતો હતો, એને પકડના લોકો સાથે જાપાની સિપાહીઓ પણ અપત્ત કરી રહ્યા હતા; પણ મૂર્તિમત ખૂનીની પડખે અડનાની કાંઈ હિમત કરતા ન હતા.

અચાનક એનીની નિયારવેરી આપો એ ટોળા વચ્ચે થકને આગળ વધના જતા એક માણસ પર પડી થોડીનાર દૃષ્ટિ એકાગ્ર થઈ, એનીએ એ માણસને એળખ્યા અને મોટરમાથી જ એણે કાળી ચીસ પાડી ‘મહાત્માજી ! મહાત્માજી !’

કાળા અધકારને અને ખીચોખીચ ટોળાને વીધતી એ ચીસ મહાત્માને કાને પડી એનીને પેસો જસસ ચીસ પાડતી અટકાવના જાય એ પહેલા એનીની ચીસો પડી ચૂકી હતી અને મહાત્માજી આગળ વધવાને બદલે પાછા ફર્યા.

હોડતા હોડતા મહાત્માજી મોટર પાસે આવી પહોંચ્યા મહાત્માજીને પાસે આવેના જોધને એનીએ જસસનો હાથ ખેંસવીને ફરીથી ચીસ પાડી લીધી ‘મહાત્માજી ! મને પકડી જાય છે, આ લોકો મને પકડી જાય છે.’ એક જ પળ આખમા નવાઈ ચમકાવ્યા બાદ એનીની એળખાણ પડતા મહાત્માજી શાંતિથી બોલ્યા ‘અરે વાહ ! મારી સફળી ટીકરીને કાણ પકડી જાય છે ? આપો દરમણિમા કાને દાનવ અશની બમણા ચર્ક છે, ભાઈ ?’ કહેવા મહાત્માજીએ મોટરમાં બેઠા જસસો તરફ નજર નાખી.

‘મહાત્માજી ! દાનવ-અશની શકા જ નથી. પાપાનાર વાન છે.’ કહેતો મોટર હાકનાર મુખ્ય જસસ બારણુ ઉપાડીને બકાર નીકળ્યો.

‘કાણુ, ભાઈ ચુટી હાશી ?’ મહાત્માજીએ પૂછ્યું.

‘હા, મહાત્માજી.’ કહેતો જમસ પાસે આવ્યો, મહાત્માજીને એણે જરા દૂર લીધા. એની સામેની ગભીર શકાઓ અને આરોપોનો વિગતવાર ખ્યાલ એણે આપી દીધો કે મહાત્મા દેવાસનાથ ખોસ્લા ‘અમણામા છે, ભાઈ ! આ દેવમણિ તો મારા વીરે-દ્રના ધરતો દીવો, સાક્ષાત્ લક્ષ્મી છે. તું કહે એ કેમ માતું ? તું એને છોડી દે.’

‘એને ન છોડાય મહાત્માજી ! એના પર તો અમારા સામ્રાજ્યને અતિ ખતરામા મૂકી દેનાના આરોપ છે. ચુના છે. મારા સામ્રાજ્યને ખતરામા મૂકનારને હું ન છોડી શકું મારા સામ્રાજ્યને બેવક્ષા હું ન નીવડી શકું.’ જમસ કહેતો હતો

‘અરે ભાઈ ! ખુ ભગવાન કહે તોયે ન માતું એવી તારી આ વાતો પણ ધાર કે એણે તારા સામ્રાજ્યને ખતરામા મૂક્યું હોય તો એ તો ભૂતકાળની વાત થઈ ભૂતકાળની વાતને પકડીને આવા બંનાના પ્રતિપાતો મૂકીને કે આ પ્રભુની ધરતી પર વિશેષ ગિય-વર્તુણો વહેતા મૂકા ?’ મહાત્માજી કહેતા હતા

‘પણ મારા સામ્રાજ્યની રક્ષા મારી પાસે આટલું માગી રહી છે, મહાત્માજી !’ જમસ કહેતો હતો

‘તમારા સામ્રાજ્યની જ રક્ષાનો મુદ્દો હોય તો— કદાચ મારી એ દેવમણિ ભૂતકાળમા ભૂત કરી ચૂકી હોય તો એથી તમારા સામ્રાજ્યનો વાળ પણ વાકો થયો નથી અત્યારે તો એ અહીં સરજની જેમ તપી રહ્યું છે. ભૂતકાળને ભૂતીને લવિષ્યકાળને લઈએ તો એના હાથે તારા સામ્રાજ્યને કાંઈ જ નુકશાન નહિ થાય એની હું મારા પર અગત જવાનગારી લઈ લઉં છું ધંતગાર આવશે ? અત્યાર મુઠ્ઠી તારી પાસે એકવ વખત વચન માગવાનો વખત નથી આવ્યો. આજે પહેલી જવાર તારી પાસે આ વચન માગ્યું છું મારે એ વચન પાલું ન દેત, ભાઈ ચુટી હાશી.’ મહાત્માજી પોતાના સમગ્ર દિવસોને ધોગતા ખોસ્લા.

મહાત્માજીના વચન અને આગ્રહ સાંભળીને યુગી હાશી ઘડીકર વિચારમાં થઈ ગયો અને પછી બોલ્યો ‘તમારાં વચનમાયે ઇતવાર આંતરો અને જેને તમે બુદ્ધિ વખત મોતમાંથી જીવતાં દીધું છે એનાથી તમારું વચન પાછું પણ દેની નહિ સમય, મહાત્માજી! એ બાઈને હાથે મારા સાંત્રાજ્યને નુકસાનકારક કોઈ જ કામ તમે નહિ થવા દો એ વાત પણ હું માની શકુ છું, પણ એ બાઈને છોડી દેતા, એક વખત પકડેના ગુનેગારને છોડી દેનાનો મારા સાંત્રાજ્યનો હું ફરજીબંધ જરૂર કરી રહ્યો છું અને અમારી નિયમાવનિમા ફરજીબંધ અને મોત એ પર્યાય શબ્દો છે.’

આમ બહીને ફરીવાર એ જામસ થઈયો અને મહાત્માજી તરફ જાવપૂર્વક નજર ફેરવે એ બોલ્યો ‘પણ તમે નહિ જાઓ મહાત્માજી, એ બાઈને સર્જ જાઓ તમે જ્યારે આ દેહને બુદ્ધિ વખત બચાવ્યો છે ત્યારે એની સામે હું મારા દેહને એક વખત મોતના પતામા નહિ મૂકી શકુ તો મોતને કદીયે મક્તવ નહિ આપનાર મારી મોત વિજેતા પ્રજાનું ગૌરવ ખડિન થશે એ ધીરવને અખડ રાખવા, તમારા નિર્બાજ ઉપકારનું પશુ સમતોલ બતાવના પણ એ બાઈને હું છૂટી કડુ છું સર્જ જાઓ એ બાઈને મહાત્માજી! ખુશીથી સહ જાઓ એની સાથે પેલી સ્ત્રી બાળાને પણ લેના જાઓ એને સાથે સહ જાઉં ને ક્યાક તમને મોખે જાહેન વિશે વાત વહેવી જાખળી પડે તો તમને કદેની મોપણી નિરથક જ નીવડે.’

દોઢેક મનાક બાદ મહાત્માજીને ઘેર બોર બોર આમુ સાસ્તી એની, આસનેતના દીવાના આજા પ્રગટમા બેડી બેગે રદી રદી દત્તી ‘ના, ના, મહાત્માજી! એ તો મારાથી કેમ થાય વીરેન્દ્રભાઈ રાક્ષસો સર્જ ગયા છે એમની શી રિયતિ થઈ છે એની મને ખબર મળી નથી ને માગથી તમારી સાથે કેમ આત્મી નીખાય?’

વીરેન્દ્રભાઈની તુ ચિતા દર મા, બેટા! અહીં અજસિ છે.

અજસિના લાવને તો તું ક્યાં નથી જાણતી. એ વીરેન્દ્રને છોડાવ્યા વગર નહિ રહે. એને છોડાવવા પોતાના પ્રાણ પાથરી દેશે. અજસિ સિવાય આમ ગાત્રવીજ છે, બીજા એ ધણા હિંદી આગેવાનો છે. તેઓ બધા ગમે ત્યાંથી વીરેન્દ્રને પાછો લઇ આવશે. એ બધા વચ્ચે સાવચટિય વીરેન્દ્રને જરાયે વાધો નહિ આવે. એ હેમખેમ ધેર આવી જશે. તારૂં દુઃખ હું સમજી શકું છું. વીરેન્દ્ર પ્રત્યેનો અસીમ સ્નેહભાવ તો મને સમજાવવાની જરૂર જ ન હોય ને? પણ તારા વીરેન્દ્ર ખાતર પણ મારી સાથે ચાલી નીકળ.

‘પણ વીરેન્દ્રભાઈ આના જોખમમાં બેસા હોય અને હું એમને છોડીને ડાકું જ કેમ માડી શકું? આ કરતાં તો જાપાનીઓ મને પકડી જ ગયા હોત તો શું ખોટું હતું? હવે હું અહીંથી ચાલી નીકળનારું પગલું કેમ ભરી શકું?’ એની રેતી રેતી દહેલી હતી.

‘એ પગલું તું ભરી શકીશ, વીરેન્દ્ર પરના જોખમનો ખ્યાલ કરીશ તો જરૂર પગલું ભરી શકીશ. તારા ભૂતકાલીન આરોપોના સાચામૂઠા સાથે તો જાપાનીઓને નિરન્ત છે, મને તો નહિ ને? પણ એવા આરોપોવાળી તું કરીથી વીરેન્દ્ર સાથે રહીશ તો વીરેન્દ્ર પોતે ભયજનક, શઠાજનક સંયોગોમાં મુકાઈ જશે. તું નહિ હો તો એ છૂટી શકશે પણ તું હોયશ તો વીરેન્દ્ર નહિ છૂટી શકે, કોઈ હિંદી આગેવાન એવી શકાજનક પરિસ્થિતિ વચ્ચે વીરેન્દ્રને છોડાવવાની હામ નહિ બીડી શકે. એ કરતા તું અત્યારે મારી સાથે મવાયામાં ચાલી નીકળ. પરિસ્થિતિ હળવી થયે હું પોતે જ તને વીરેન્દ્રના હાથમાં સુપરત કરી જઈશ.’ મહાત્માજી સમજાવવા લાગ્યા.

‘તમારી આ બધી ભાવકર વાતો મને ગમે નથી જિતરતી મહાત્માજી! તમને ખબર નથી, હું આખા જગતથી વિછોડાયેલી, ઘર ઘર જપતી એક અનાથ નારી ઘર પામી છું, જીવનનો આધાર પામી છું, એક માત્ર સહારો પામી છું. એ ઘર, એ આધાર, એ સહારો છોડીને હું કેમ ચાલી નીકળું, મહાત્માજી! માડ આધાર

મેળવેની ઓસ્તનો તમે આધાર ભાગી નાખો મા એ કરતા મને મારી નાખો મારો અત લાભી દો, પણ મારા આધારને અધકારમાં મૂકીને આમ મૂકે મોઢે ચાલી જવાનું કહેો મા’

‘તાર એ ધર, એ સડારો, એ આધાર તું ચાલી નીકળીશ તો જ સાબૂત રહેશે, બેટા! વળી તારી એકલીની જ માગણીથી આ વાતને મૂનવ મા જગનમાં માનવી એમ્બુ નથી જીવતું એ સમૂહની વચ્ચે જીવે છે. સમૂહ પ્રતે એની ફરજો હોય છે, ધર્મ હોય છે જે તું ચાલી નહિ નીકળે તો તારી સાથે સીંગાપુરની હિહી જનતાને પણ ભારે મુશ્કેલીમાં મૂકી દર્શિ તારા અગત દુખ, લાગણી, ભાવ બધા સામે એને કારણે અનેક જીવનના ભાવ, લાગણી, અને દુખના આઘાત-પ્રત્યાઘાત ઊભા થશે એ તું વિચારી જો તારા વીરેન્દ્રના જનાની સાથે સીંગાપુરની સમૂહ-જનતાના જના ખાતર પણ તું મારી સાથે ચાલી નીકળ’

‘આ તો કાષ્ઠિકે મોટી મોની વાતો કરો છો તમે, મહારાજા! એમ્બુ બધી રોકાણિ તો આખા સીંગાપુરના લોકો મુશ્કેલીમાં ફેરી રીતે મુશ્કેલીમાં એ મને નથી સમજાતું હું તો એમ્બુ કદમ કદમ કે આ રીતે મને સાથે કદમ જવાનો અર્થ પણ શો છે? તમે મારા દેહને સાથે લઇ જશો, પણ અત્માને જે સ્થિતિમાં મારા વીરેન્દ્રનામને મૂકીને મારે ચાલી નીકળતું પડશે એ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મારા દિનને ભાગી નાખશે, મારું દિવ્ય શરીર પડશે, તું એ દુખમાર જીવનની નહિ જીવી શકું’ એની કહેતી હતી

‘તારું એ દુખ હું સમજી શકું છું, પણ સાથે સાથે એ દુખની અતિશયના પણ હું સમજી શકું છું તું તારું દિવ્ય શરીર પડવાની વાત કહે છે, બેગા! પણ સજનનારે માનવીના દિલને એમ્બુ નિર્મળ નથી બનાવ્યું એમાં તો એણે અનંદ તામન ભરી દીધી છે તું આવ મારી સાથે મપાવામાં ત્યાં જોતો તો ખરી કે ત્યાંનું દેહાની લેકા કેવા દુખ બોલવે છે? જાણે દુખે જ એમના દેહનાં

આણુઆણુને ઘડ્યાં છે. અને એ આણુઆણુનાં ફાણે ફાણુનાં શત શત દુઃખોને તેઓ છુરવી રહ્યાં છે. એમના દુઃખોની સામે તારું દુઃખ તો તને કોઈ મોજ લાગશે તારુ દુ.ખ તું જૂની જમણ અને એમના દુઃખોની આઢ ઝોંટી કરવા તારુ યે દિવ રોકાઈ જશે. એ આઢ ઝોંટી કરતાં કરતાં તુ વીરનભાઈના કામને જ ઉપાડી લઈશ અને કોઈક દિવસ વીરનભાઈને મળવાનો પ્રસંગ આવશે તે દિવસે એનો યે આત્મા રાહ 'થશે' મહાત્મા કહેતા હતા.

'મને આવી વાતોથી મૂઝવો મા મહાત્માજી મારું મગજ કામ નથી કરતુ, દિવ કામ નથી કરતુ. તમે કહો તેમ રહેવા તૈયાર છું, પણ મને વીરનભાઈની સાન્નિધ્યમા રહેવા દો, એવુ કોઈક કરી આપો, કે તેથી હુ એમના સાન્નિધ્યમા રહી શકું.' એની આજ્ઞાવતા-શુકા પ્રશ્નિપાત કરતી કહી રહી હતી.

'તારી આ નિયતતા નકામી છે, એનું માનવી માત્ર રિનશ બની જાય છે એવે વખતે એમણે પોતાના હિતચિત્કોના હાથમા પોતાના દિવનો ભાર છાડી દેવો જોઈએ. તારા દિવમારને મારા પર છાડી દે તું અત્યારે નહિ વિચારી શકે માટે આખો મીચીને તુ બધું મારા પર છાડી દે. તારા દીર્ઘકાલીન હિતને ખ્યાલમા રાખીને હું કહેતો આવું એમ તુ કરતી આવ અને મારી સાથે ચાલી નીકળ. સપૂર્ણ નિશ્વાસપૂર્વક ચાલી નીકળ.'

એનીની સામે એક વરસ પહેલાંનો પ્રસંગ તરવરી ઊઠ્યો. એનીની બહેનપણી એ વખતે એનીને કહી રહી હતી. 'તું ભાગી છૂટ ! એની ! તારાં રિથર વમરાટના સોણાં, ભગવાન જરૂર સફળ કરશે, પણ તે અહીં નહીં. બીજે ક્યાક...એ માટે ભાગી છૂટ.....'

તે દિવસે એ દિત પરથી કોઈક લખાનક આધારને ઉનારતી, દિવને ખાલી કરી બહેનપણીની આરા શિરસાવદ કરીને ચાલી નીકળી હતી.

આજે એને મહાત્માજી કહી રહ્યા હતા: 'તારું ધર, આધાર,

સહારા માટે તું મારી સાથે ચાલી નીકળ... આજે એનું દિવસ
આરામ પામ્યું હતું, આધાર પામ્યું હતું; એ દિવસની આરામશીલતાના
ભવાની ખાતર ચાલી નીકળવાની સમજવડ, થઈ રહી હતી.

કાંઈ જ ન સમજતાં, કાંઈ જ નિર્ણય ન કરી શકતાં એની
મહાત્માજીની સમજવડ સામે નિઃશબ્દપણે આંસુ સારતી, ન છૂટે
સંમતિસૂચક મસ્તક નીચું નમાવતી બેસી રહી.

રાતરાણી ધરતી પરથી અધાર-પટ ઉઠાવી રહી હતી ત્યારે
પ્રભાતના ઘેરા અધિકારમાં બે રિક્ષાસીંગાપુર છોડીને હોરભારની સડક
પર મહાત્મા તરફ જઈ રહી હતી. પાછલી રિક્ષામાં મહાત્માજી બેઠા હતા.
આગલી રિક્ષામાં ધન્ય સાથે એની બેઠી હતી, અવિરતપણે ધબકી
રહેલ દિલને બંને ભુજાથી મજબૂત બાથ... બીડીને એની
દબાવી રહી હતી. આખી રાતના અખંડ ઉજાગરા... અને અધુપાતથી
અમિત બનેલી આંખોએ આજા અધિકારથી છાવરેલા અંરપટ અંતરિક્ષ
તરફ એની એકીટશે... જોઈ રહી હતી અને સુ... સુ... સુ ગાજતો
હળવો વાયરો વીધતી રિક્ષાઓ ટણન ટણન ટોકરીઓ મળવતી પથ
કાંપી રહી હતી.

નિરજન વર્ગ : જયમલ પરમાર

આ લેખકોનાં પુસ્તકો

નવલકથા

ખલિત કલેવરો • •

અણખૂટ ધારા • •

• કદમ કદમ ખડાયે જા : પ્રથમ ખંડ

કદમ કદમ ખડાયે જા : બીજો ખંડ
[છપાય છે]

ધરતીનો સાદ ખંડ ૧-૨ [છપાય છે]

છવનચરિત્ર

છવનશિલ્પીઓ • •

આચાર્ય પ્રકુલવચંદ્ર દેવ

સુભાષના સેનાનીઓ

શાહનવાજની સગાથે

કંઠાકો વાણી

સાબેલાં • • •

અમથી ડોશીની અવળવાણી

વિજ્ઞાન

આપણે આંગણે જિજ્ઞાસારાં • •

ગગનને જોએ • •

અનુવાદ

સરલરૂપેનાર સુભાષ

વાર્તા

પરીકથાઓ : ભાગ ૧-૨ • •

(કિશોર ત્રયાવલિ વર્ષ ૧ સુદે ૨૫)

૩૫કથાઓ : ભાગ ૧-૨

(કિશોર ત્રયાવલિ વર્ષ ૨ સુદે ૩૫)

દેશદેશની લોકકથાઓ : ભાગ ૧-૨ • •

(લોકકથા ત્રયાવલિ વર્ષ ૧ સુદે ૩૫)

નિરજન વર્મા : જયમલ્ય પરમાર

આ લેખકોનું કિશોર-સાહિત્ય

કિશોર અથાવલિ-પહેલું વર્ષ • •

૧ ચોખાવારાજી

૨ દોવતપરી

૩ સોના ખદમજી

૪ નાગકુમારી

૫ નીલમણિ

૬ દૂવવતી

કિશોર અથાવલિ-બીજું વર્ષ

૧ ગ હુ રાગ

૨ કાગરાજી

૩ પાકો પ કિત

૪ શેખચલ્લી

૫ છુતારાનગરી ૧૧

૬ ચોરકુમાર